НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Випуск 1 (34)

2020

КИЇВ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор
СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар
ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальні за випуск
СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
ШЕЛЕХАНЬ О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ
БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії
БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України
БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ҐОЛДЕН П., професор, Університет Ратґер, США
КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України
ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., кандидат історичних наук, філіал Національного музею історії України — Музей історичних коштовностей України
ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща
ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
СТЕПАНЧУК В. М., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., доктор історичних наук, Київський національний університет
ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України
ФІАЛКО О. Є., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України
ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США
ХОХОРОВСКІ Я., професор, Яґеллонський університет, Польща
ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

СТАТТІ

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

НАУКОВІ ФОНДИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

ХРОНІКА

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії кіммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:
Інститут археології
Національної академії наук України

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ:
КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:
Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12
Тел.: (+380-44) 418-61-02
Факс: (+380-44) 418-33-06
E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:
https://adiu.com.ua/index.php/journal
Офіційна сторінка журналу:
Сайт «Спілка археологів України» [http://www.vgosau.kiev.ua] —
Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»
[http://www.vgosau.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=111&Itemid=183]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
19 грудня 2019 р. протокол № 9.

Літературний редактор: *К. П. Бунятян*
Рисунки *авторські*
Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2020

Підписано до друку 12.03.2020. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 31,4. Обл.-вид. арк. 35,1. Тираж 200 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

ЗМІСТ

CONTENTS

СТАТТІ

PAPERS

Бурдо, Н. Б. Прясла з пізньотрипільського поселення Троянів **5** *Burdo, N. B.* Spindle-whorls from the Late Trypillia Settlement Troianiv

Кравченко, Е. А. Про один із знаків на кераміці Уч-Баша **13** *Kravchenko, E. A.* The Case Study of One Sign on Uch-Bash Pottery

Сон, Н. О. Римские имена в просопографии Ольвии **22** *Son, N. O.* Roman Names in Olbian Prosopography

Тесленко, І. Б. Керамічні комплекси третьої чверті XV ст. замку Фуна: начиння «гарнізонної кухні» **31** *Teslenko, I. B.* Ceramic Assemblages of the Third Quarter of the 15th Century from the Funa Castle: Utensils of the «Garrison Kitchen»

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

PUBLICATIONS OF ARCHEOLOGICAL MATERIAL

Відейко, М. Ю. Дослідження пізньотрипільського поселення Вільховець **68** *Videiko, M. Yu.* The Exploration at the Late Trypillia Site Vilkhovets

Болтрик, Ю. В, Шелехань, О. В. Скіфські кургани між Чмиревою та Гайманової Могилами (степова північна периферія Великої Білозерки) **80** *Boltryk, Yu. V., Shelekhan, O. V.* Scythian Barrows between Chmyreva Mohyla and Haimanova Mohyla (northern steppe periphery of Velyka Bilozerka)

Шевченко, Т. М. Ольвійські фіміатерії Афродіти **114** *Shevchenko, T. M.* Olbian Thymiateria of Aphrodite

Чехович, О. Г. Античні вагові гирі з монет **129** *Chekhovych, O. H.* Ancient Scale Weights Made of Coins

Капустін, К. М. Дослідження Вишгорода у 1936 р. **132** *Kapustin, K. M.* The Excavation in Vyshgorod in 1936

Хамайко, Н. В., Чміль, Л. В., Гунь, М. О., Мироненко, Л. В. Матеріали досліджень Михайлівського Золотоверхого монастиря 1940—1967 рр. **152** *Khamaiko, N. V., Chmil, L. V., Hun, M. O., Myronenko, L. V.* Collections of Finds from the Archaeological Studies on the st. Michael Golden-domed Monastery Yard in 1940s—1960s

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

Гаскевич, Д. Л., Ендо, Е., Насу, Х. Нові археоботанічні дослідження кераміки субнеолітичного поселення Базьків Острів на Південному Бузі (із використанням Replica-SEM методу) **181** *Haskevych, D. L., Endo, E., Nasu, H.* New Archaeobotanical Study of Pottery from the Sub-Neolithic Site of Bazkiv Ostriv on the Southern Buh River (using Replica-SEM method)

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2020

Сергєєва, М. С. Вироби з кістки та рогу з Малого Городського городища **192** *Serhieieva, M. S.* Bone and Antler Products from the Small Hillfort of Horodsk

Горбаненко, С. А. Колекції виробів з глини з палеоетноботанічного погляду **202** *Gorbanenko, S. A.* Collections of Clay Products from a Palaeoethnobotanical Point of View

НАУКОВІ ФОНДИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

THE SCIENTIFIC REPOSITORY OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY, THE NAS OF UKRAINE

Капустін, К. М., Мироненко, Л. В., Хамайко, Н. В., Шевченко, Т. М., Шелехань, О. В. Нові надходження до Наукових фондів Інституту археології НАН України (2004—2019 рр.) **208** *Kapustin, K. M., Myronenko, L. V., Khamaiko, N. V., Shevchenko, T. M., Shelekhan, O. V.* New Receipts to the Scientific Repository of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, during the Period from 2004 to 2019

ХРОНІКА

THE CHRONICLE

Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи» **266** Ukrainian Scientific and Practical Conference Conference «Ukrainian Archeology: Achievements, Current State and Prospects»

СТАТТІ

УДК 903.2(477.42)"636" DOI: 10.37445/adiu.2020.01.01

Н. Б. БУРДО

ПРЯСЛА З ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ТРОЯНІВ

Проаналізовано мало вивчену категорію знахідок — керамічні прясла з розкопок пізньотрипільського поселення Троянів у Східній Волині.

***Ключові слова**: пізнє Трипілля, Троянів, прясла, орнаментація.*

ВСТУП

Поселення біля с. Троянів на Житомирщині розташовано на околиці в ур. Горіхова Гора, на високому останці плато правого берега р. Гнилоп'ять (рис. 1: 1). Це — епонімна пам'ятка, що дала назву локальній троянівській групі (типу) етапу Трипілля СІІ. Саме тоді трипільські поселення з'явилися на теренах Волинського Полісся. Колекція з розкопок на поселенні, які провадив у 1950-ті рр. М. М. Шмаглій (НФ № II/362), зберігається у Наукових фондах ІА НАНУ (Бурдо 2007, с. 82).

До матеріалів поселення Троянів неодноразово зверталися дослідники пізнього Трипілля (Шмаглий 1960; Дергачев 1980, с. 124—127), особливо у зв'язку з проблемою трансформації трипільської культури на фінальному етапі та її контактів з культурами Баден і лійчастого посуду (Videiko 2000, p. 32—36). Та загалом колекція з Троянова лишається слабко вивченою, небагато її матеріалів і опубліковано (Відейко 2004, с. 552—554). Власне поселенню присвячено єдину коротку попередню публікацію авторів розкопок (Белановская, Шмаглий 1959).

ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМ'ЯТКИ І КОНТЕКСТ ЗНАХІДОК

Поселення біля с. Троянів відкрив 1947 р. Р. І. Виєзжев, розкопки 1956 р. здійснив Волинський загін Трипільської експедиції під керівництвом Т. Д. Білановської та М. М. Шмаглія, у 1957—58 рр. — Троянівський загін Трипільської експедиції на чолі з М. М. Шмаглієм.

© Н. Б. БУРДО, 2020

Поселення займало площу 150 × 50 м на краю високого (27 м) останця плато, природно захищеного пагорба. Досліджено приблизно 2000 м² і зафіксовано залишки 35 об'єктів (частина об'єктів була зруйнована під час спорудження дамби). Характер об'єктів, виявлених у Троянові, суттєво відрізняється від типових для трипільської культури етапів А—СІ. Тут зафіксовано овальні в плані неглибокі котловани завдовжки до 9,0 м і завширшки до 3,5 м, які автори розкопок помилково інтерпретували як «півземлянки», а також ділянки культурного шару із скупченням різноманітних артефактів.

Згадані котловани слугували для видобутку глини, яку використовували при спорудженні наземних жител. Незначна глибина котлованів указує, що з них вибрали невеликі об'єми глини, що йшла на обмазку дерев'яних конструкцій споруд Троянова. Котловани були доволі інтенсивно насичені різноманітними знахідками, зокрема фрагментами кераміки, кістками тварин, виробами з кременю та каменю, шматками обпаленої глини, траплялися уламки жіночих статуеток, а також цілі та фрагментовані керамічні прясла. В усіх котлованах зафіксовано так зв. «вогнищеві плями» — круглої форми в діаметрі до 1,5 м ділянки пропеченого ґрунту з включенням вугликів і попелу, теж насичені різноманітними знахідками. Заповнення цих заглиблень знахідками та наявність у них ділянок, де розпалювали вогнище, свідчить, що котловани-глинянки перетворювалися на культові ями та використовувалися для захоронення культового сміття — залишків жертвоприне-

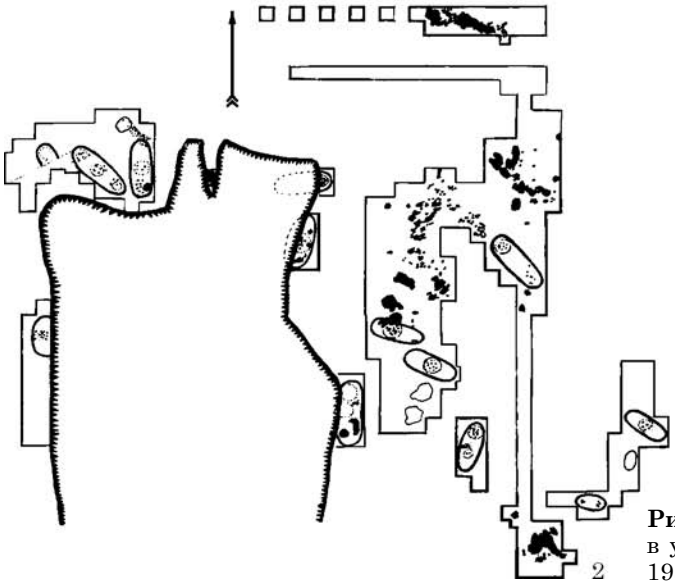

Рис. 1. Поселення Троянів: 1 — вид на поселення в ур. Горіхова Гора; 2 — план поселення, розкопки 1956—57 рр.; 3, 4 — пізньотрипільські об'єкти

сень. Подібні об'єкти виявлено на поселеннях Трипілля різних етапів (Бурдо, Видейко 2016).

На рівні давньої поверхні зафіксовано плями культурних залишків, до яких, окрім знахідок (фрагменти кераміки, вироби з кременю та каменю, кістки тварин, фрагменти антропоморфних статуеток, прясла та важки до ткацького верстата), входили скупчення обпаленої глини різного характеру. Залягання шматків обпаленої глиняної обмазки с рослинними домішками вважали залишками печей та / або стін жител. На цій обмазці траплялися відбитки прутів. Указано також глиняні «підвищення», що складалися з шару обпаленої глини, зверху вирівняної, червоного кольору, а знизу з відбитками дерева чорного кольору. Ці об'єкти, на думку авторів розкопок, могли бути черенями печей, а обмазка з відбитками дерева походила від дерев'яного каркасу печі. Залягання обпаленої глини супроводжували знахідки зернотерок і розтирачів, а також значна кількість фрагментів кераміки. Скупчення культурного шару оголосили «житловими плямами», що лишилися від наземних жител із земляною доливкою та обмазаними глиною стінами.

Завважимо, що скупчення шматків обмазки утворювали окремі аморфні в плані плями та супроводжувалися різноманітними артефактами (рис. 1: 3, 4), що унеможливлює точно визначити форму і конструкцію жител. Найбільша довжина та найбільша ширина їх становили до 10,5 і 4,5 м, відповідно, що співпадає з параметрами трипільських глинобитних жител середнього розміру. Проте характер архітектурних решток у Троянові відповідає традиційним для Трипілля житлам з дерева. У таких житлах були глиняні підвищення — вогнища, а для обмазки дерев'них конструкцій використовували мінімальну кількість глини. Коли поселення спалювали у ритуальній пожежі, дерево швидко вигорало, а обмазка не встигала дуже обпалитися та погано збереглася.

М. М. Шмаглій намагався встановити планування розкопаних об'єктів, виходячи з припущення, що заглиблення — це залишки «півземлянок», а «житлові плями» — глинобитних наземних жител (рис. 1: 2). По аналогії з іншими трипільськими поселеннями, дослідник припускав, що загалом забудова Троянова могла складатися з трьох концентричних кіл будівель (Шмаглий 1960, с. 54—55).

Утім, характер розкопаних об'єктів не дає достатніх підстав для таких висновків. Хаотичне розташування котлованів-глинянок і залишків

наземних будівель уможливлює припустити наявність у Троянові двох пізньотрипільських будівельних горизонтів, що відображають два періоди заселення території поселення. Таке припущення підтверджується зафіксованим в деяких випадках заляганням скупчень обпаленої глини та підвищень вище заглиблень. Наявність слідів заселення пагорба у період раннього залізного віку ускладнювало інтерпретацію пізньотрипільських об'єктів і культурного шару загалом.

Під час розкопок у Троянові цілі прясла та фрагменти їх, як і уламки верхніх і нижніх частин антропоморфних фігурок, траплялися групами або поодинці та, як і інші знахідки, залягали безсистемно. Колекція керамічних прясел з Троянова — найбільша серед пізньотрипільських, вона налічує понад 200 од., третина з яких — цілі, решта у фрагментах. Тут слід завважити, що розкопана площа цього поселення — найбільша порівняно з іншими пам'ятками Трипілля СII.

У середньому в Троянові одне прясло припадає на 10 м^2 розкопаної площі, що становить порівняно високий показник. Подібну насиченість культурного шару пряслами можна порівняти з поселенням Грудек-Надбужний культури лійчастого посуду, де на 10 м^2 припадає приблизно три прясла, проте це багатошарова пам'ятка з кількома горизонтами культури лійчастого посуду (Gumiński 1989, s. 102). Така значна кількість прясел у Троянові дивує, а також уможливлює запропонувати класифікацію цих керамічних виробів.

ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ ПРЯСЕЛ

Прясла з Троянова виготовлено з щільної тонкоструктурної маси, що відповідає керамічному тісту провідної групи кераміки на цьому поселенні. У глині помічено мікроскопічні мінеральні золотисті природні домішки, характерні для всіх глиняних виробів з Троянова, крім розписного посуду. Є також мікроскопічні сліди вигорілої органіки, вірогідно, також природні. У деяких прясел до формувальної маси додано доволі великого розміру мінеральні домішки, іноді — товчені черепашки. Маса прясел після обпалу набула сірого кольору, значне число виробів вкрито тонкоструктурною глиною бежевого або жовтого кольору, іноді помітно сліди червоної фарби.

Прясло формували з одного шматка глини, у сирому сформованому виробі робили отвір для насаджування на веретено. Діаметр отвору залежав від розміру прясла, у великих він був до 8—10 мм, у маленьких — 5—6 мм. Поверхню прясел ретельно загладжено. Усі їх якісно обпалили в окислювальному або відновлювальному режимі, хоча не виключено, що прясла з окислювальним обпалом — це наслідок дії пожежі під час спалювання жител, себто повторного обпалу. Більшість прясел не декоровано, орнаментовані становлять приблизно 25 % виробів.

ТИПОЛОГІЯ ТА ДЕКОР ПРЯСЕЛ

Стилістичні особливості декору прясел з Троянова встановлено за результатами аналізу 56 цілих і фрагментів прясел з орнаментом. Для оздоблення прясел використано два основні прийоми — прокреслені лінії та дрібні наколи дуже тонким інструментом на зразок голки. У декорі деяких прясел використано обидва способи.

За розмірами прясла умовно можна розділити на великі, середні та малі, їхній діаметр, відповідно, становить приблизно 55, 40 і 30 мм. Висота прясел коливається від 20 до 35 мм. Співвідношення між висотою та діаметром прясел — нестале, але діаметр приблизно вдвічі більший за висоту. Вага прясел залежить не лише від діаметра, але й висоти виробу. Вона коливається приблизно від 20 до 45 г.

Як відомо, керамічні прясла — не самостійні знаряддя, а частина веретена, яке найчастіше робили з дерева. Прясло використовували як тягарець, що надавав веретену сталості й рівномірності обертання (рис. 4: I, 1). Хоча відомо чимало способів прядіння без застосування прясла, та, якщо з пряслом, воно входило в конструкцію дерев'яного веретена (рис. 4: I, 2). Завважимо, що значна кількість знахідок прясел у Троянові перечить суто утилітарній функції таких виробів, як і символічний декор на них.

Форма прясла жодним чином не впливає на його якості в роботі. Важливим параметром є вага, що залежить від властивостей волокон, з яких виготовляють пряжу. Форма троянівських прясел не була стандартизованою, але здебільшого вони зводяться до конічної (рис. 2: III, 1—4) або біконічної форми (рис. 2: III, 5—12) з різними пропорціями діаметра та висоти виробу, з плавним або різким профілем. Формально виділені морфологічні типи, не утворюють будь-яких стійких груп. Не виявлено також закономірностей між формою прясел та їхнім декором (рис. 2. III).

Маючи різний профіль по вертикалі, прясла в горизонтальній проекції — всі дископодібні. На троянівських декорованих пряслах є лише одна орнаментальна зона — з одного боку диска, конусом догори, що сприймається як верхня. Тільки поодинокі вироби орнаментовано рядами наколів по краю диска або на нижньому боці (рис. 3: 21, 22). Прясла конічної форми завжди насаджують на веретено верхівкою конуса вниз (рис. 4: I, 1). Таким чином, на закріпленому на веретені пряслі зображення на ньому постає перевернутим (рис. 4: I, 3—5).

Звернемо увагу, що з трипільських поселень Паволоч і Райки (Черныш 1982, табл.

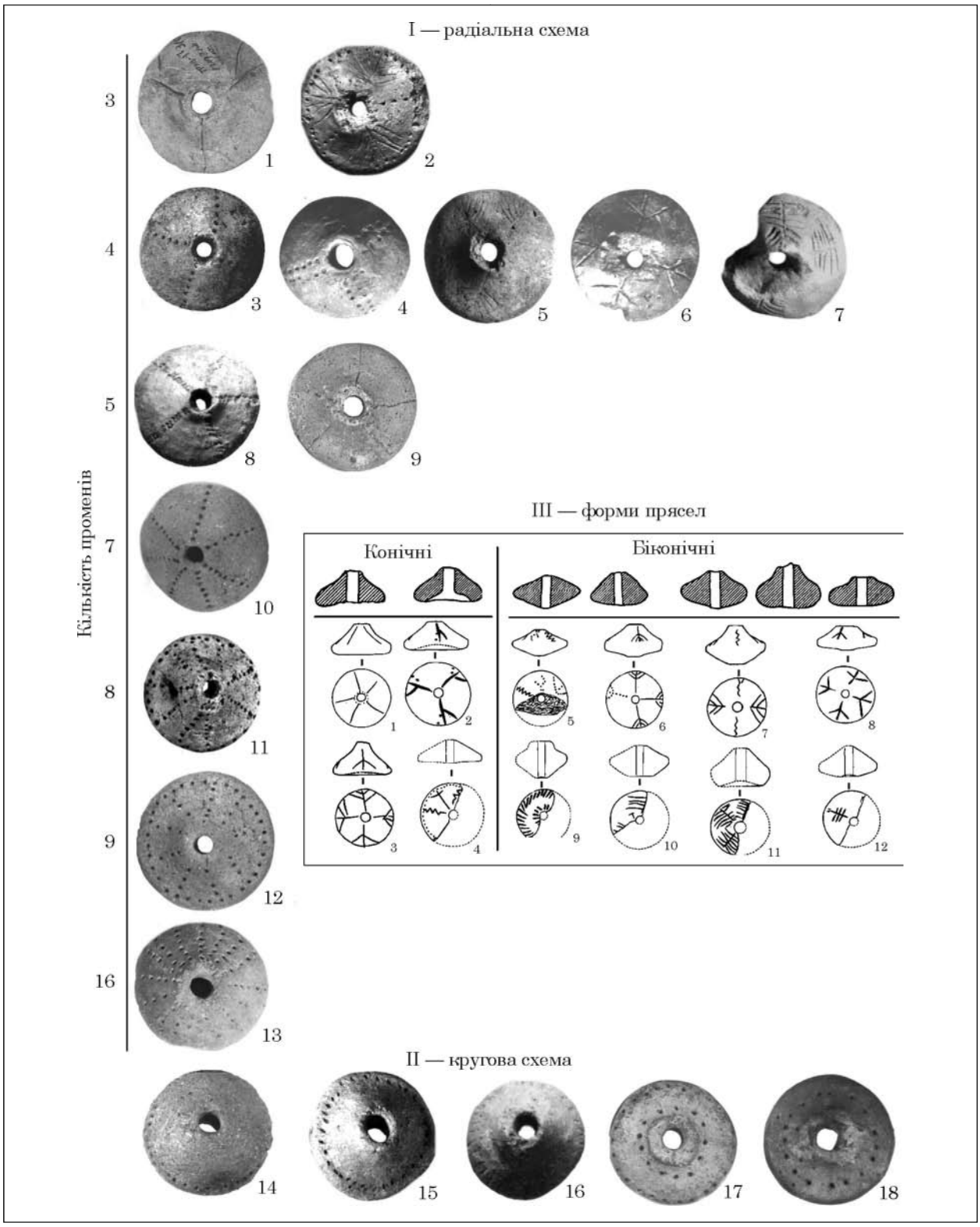

Рис. 2. Поселення Троянів, орнаментальні схеми та морфологічна класифікація прясел

LXXXIII: 7, 8) походять прясла із схематичним зображенням тварин, що мають, так би мовити, природний (правильний) вигляд, якщо прясло лежить на площині конічною частиною догори. Таке розміщення рисунка підтверджує не так утилітарне, як ритуальне призначення пізньотрипільських прясел.

Найчастіше прясла з Троянова орнаментовано наколами (27 екз.), власне дрібними ямками, нанесеними тонким знаряддям (рис. 2: I, 3, 4, 10—13 і II, 14—18; 3: 21, 22, 25). Майже стільки ж орнаментовано лініями (23 екз.), виконаними по сирій глині тонкою загостреною паличкою, дрібною кісткою або мідною голкою

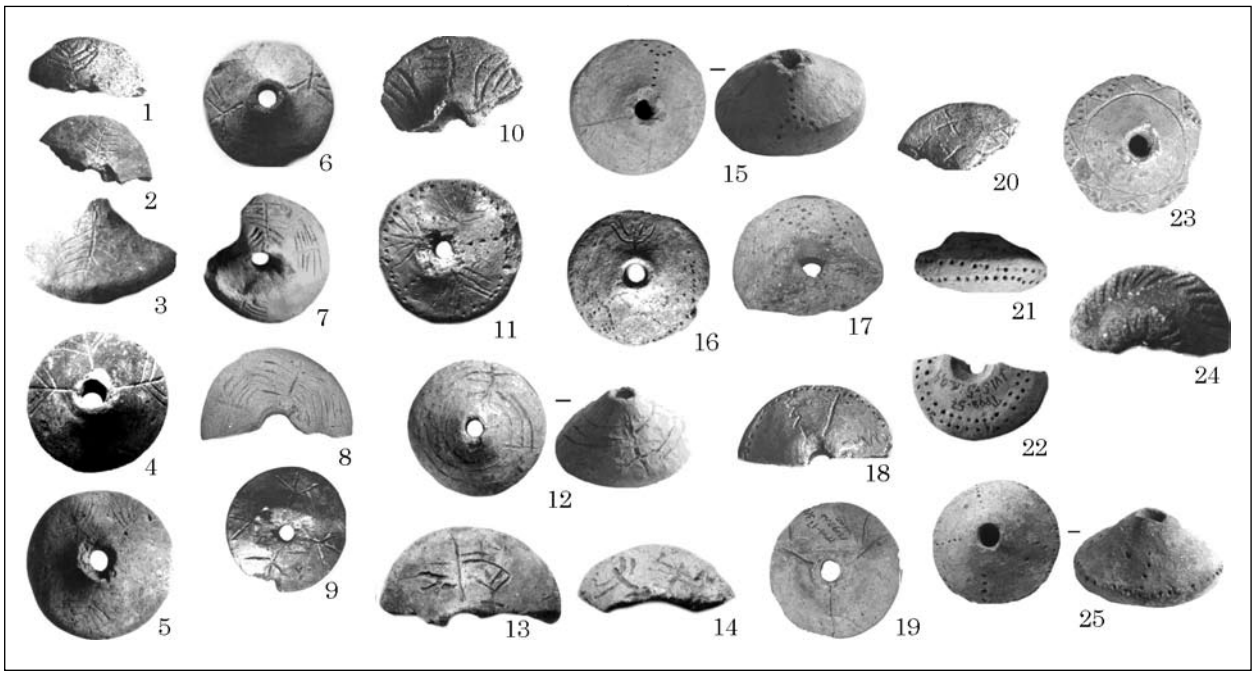

Рис. 3. Поселення Троянів, орнаментовані прясла

(рис. 2: I, 5—7, 9 і III, 1, 3, 7, 8, 10). Іноді лінії виконано недбало. В деяких випадках чітко простежено заповнення ліній візерунка білою пастозною фарбою (рис. 3: 4). Вірогідно, такий прийом використовували досить часто, але нанесена після обпалу прясел фарба не зберігається.

Менше прясел, на яких поєднано наколи і лінії (рис. 2: I, 2 і III, 2, 5, 6; 3, 11, 15—17, 18, 23). Поодинокими екземплярами представлено вироби з різного роду штампованим декором. На одному пряслі по краю нанесено відбитки гребінцевого штампа (рис. 2: II, 16), на іншому — відбитки дрібного штампа, що нагадують літеру М (рис. 2: I, 8).

Орнаментальні схеми на пряслах з Троянова можна розглянути, дивлячись зверху. Вони не залежать від техніки декору, хоча такий елемент, як «дерево», виконано лише у лінійній техніці. Для троянівських прясел прикметними є дві основні схеми орнаментації — радіальна (рис. 2: I) і кругова (рис. 2: II). Радіальна схема базується на променях, що розходяться від центрального отвору прясла. Промені виконано головно наколами (рис. 2: I, 3, 4, 10— 13), зрідка — прокресленими лініями (рис. 2: III, 1). До радіальної схеми можна також віднести розміщення рослинної символіки та інших знаків, а також піктографічних малюнків (рис. 2: I, 2, 5—7 і III, 5—7).

Серед радіальних схем можна виділити тричленні (рис. 2: I, 1, 2), чотиричленні (рис. 2: I, 3—7), а також такі, що складаються з 5, 7, 8, 9 і 16 променів (рис. 2: I, 8—16). На одному пряслі хрестоподібна композиція має вигляд перехрещених стрічок з двох паралельних ліній, виконаних наколами (рис. 2: I, 4). Для рослинних символів типовою є компоновка з чотирьох «дерев», що ніби виростають з отвору у центрі прясла (рис. 2: I, 5—7). Радіальна орнаментальна схема, особливо у вигляді променів, є найприкметнішою для декору прясел раннього бронзового віку. Такі прясла трапляються у всіх локально-хронологічних групах Трипілля CII, а також у культурах Городиштя-Ербічень (Dumitroaia 2000, fig. 25: 10, 11; 43: 11), лійчастого посуду (Пелещишин 1990, рис. 10: 20—23), Баден (Horváthova 2008, fig. 9; 10: 1; Zastawny 2008, fig. 6). Особливо популярною була радіальна схема в орнаментації прясел з поселення Грудек-Надбужний. Зв'язки цього поселення культури лійчастого посуду з Трипіллям CII засвідчено чисельними знахідками фрагментів розписної трипільської кераміки (Gumiński 1989, rys. 40, 53, 54, 58).

Кругова схема була не такою популярною в орнаментації троянівських прясел (рис. 2: II). Декор складався з 1—2 окружностей, створених наколами, які оточують отвір і йдуть по краю прясла. Крім троянівської групи, аналогічна схема трапляється на пряслах софіївської та гординештської груп Трипілля C II, в культурах Городиштя-Ербічень (Dumitroaia 2000, fig. 40: 5) і Баден (Horváthova 2008, fig. 9: 12). Іноді радіальну та кругову схеми поєднано в одній орнаментальній композиції (рис. 2: I, 2, 11, 12 і III, 4; 3: 25).

Одним екземпляром представлено в Троянові прясло з негативно-позитивним візерунком у вигляді стрічки, яка опоясує його край. Розетку у вигляді зірки з дев'ятьма кінцями, утвореними дев'ятьма трикутниками, виконано прокресленими лініями і наколами, що облямовують їх (рис. 3: 23). На пряслі з пізньотри-

пільського поселення Хорів зображено зірку з п'ятьма променями, а на пряслі з могильника Чернин таку зірку утворюють ромби (Videiko 1995, fig. 9: 3). Аналогічний зіркоподібний декор трапляється на дисках культури Баден (Szmyt 2008, fig. 6: 1, 2).

ПІКТОГРАФІЧНІ ЗОБРАЖЕННЯ

На багатьох орнаментованих пряслах з Троянова рисунки мають вигляд піктографічних зображень (Бурдо 2004). Вони не утворюють ритмічну симетричну композицію, типову для орнаменту, а складаються з окремих знаків, які можуть бути скомпоновані в традиційну орнаментальну схему. Піктограми на пряслах особливо є характерними для пам'яток троянівської групи, а в колекції власне Троянова маємо найбільшу кількість таких зразків.

Серед піктографічних зображень на пряслах з Троянова умовно можна виділити декілька типів рисунків. Типи виділено умовно не лише через фрагментарність матеріалу, а й через те, що рисунки складно згрупувати за єдиним принципом за розмаїття знаків і відносно незначну кількість відомих нам піктограм.

Найбільшим числом у Троянові представлено прясла з піктографічними рисунками, в яких домінує знак, що, найвірогідніше, був символом рослинності. Це так звані «дерево» / «гілка» / «колос» / «ялинка» / «сосонка» тощо, об'єднані нами під назвою «рослина». Знак «рослина» складається із стовбура та гілок і завжди виступає у радіальних схемах. «Гілки дерева» найчастіше розташовано симетрично з обох боків. Їх може бути чотири (рис. 4: II, 6, 7), шість (рис. 4: II, 8, 9), вісім (рис. 4: II, 11) чи 10 (рис. 4: II, 12, 13). Іноді «гілки» прокреслено недбало і не симетрично, вони не утворюють класичну «ялинку», а розташовані паралельно до горизонту (рис. 4: II, 13; 2: III, 10, 11).

Імовірно, що знак, який умовно називають «рогулька», також можна відносити до рослинної символіки, хоча водночас його можна вважати й знаком «оранта» — антропоморфної фігури з піднятими руками (рис. 4: II, 1—4). У Троянові знайдено прясло, на якому у вигляді прямого хреста нанесено чотири різні знаки: «рослина» («рогулька») з двома гілками, з трьома і дві з чотирма по-різному виконаними гілками (рис. 4: II, 1, 5—7; 2: III, 3). Таке поєднання елементів свідчить про правомірність віднесення «рогульки» до рослинної символіки.

Всі троянівські «дерева» виростають з центру прясла, який маркує отвір. Рисунок виконано

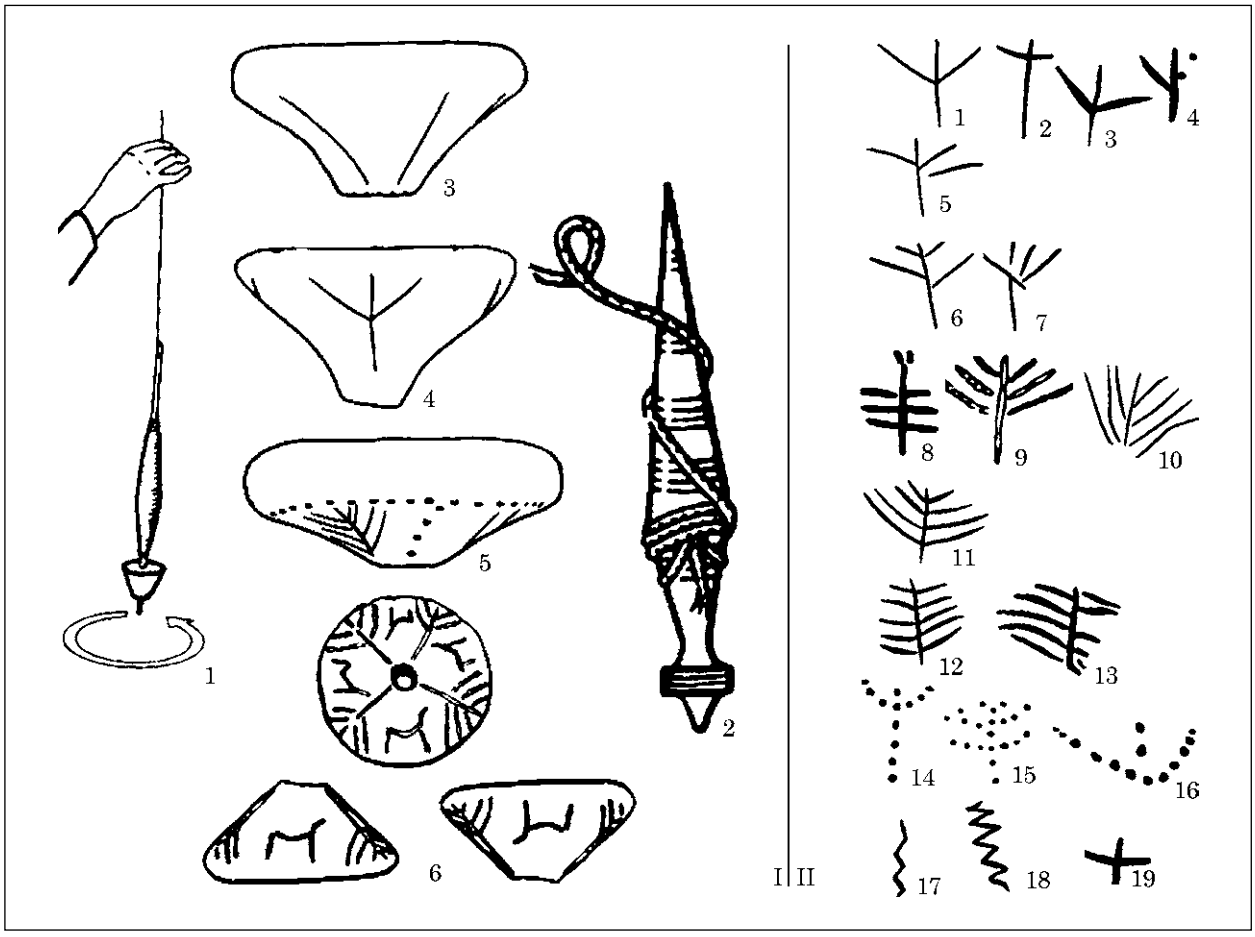

Рис. 4. Поселення Троянів, знакова система на пряслах

на конічній частині прясла, що постає як верхня. Відтак, якщо прясло лежить на горизонтальній поверхні чи його тримають конусом догори, то «рослину» зображено перевернутою догори (рис. 2: III, 2, 3, 6—8), якщо ж прясло насадити на веретено, рисунок сприйматиметься рівно навпаки — «рослина» постане в природному стані з піднятим догори гілками (рис. 4: I, 4, 5). Завважимо, що «рослини» з горизонтально розташованими «гілками» (рис. 2: III, 11), мають однаковий вигляд у будь-якому положенні. З поселення троянівської групи Паволоч (Макаревич 1952, табл. II: 6) походить конічне прясло з піктографічним зображенням радіальної схеми, де між чотирма «рослинами» стоять чотири тварини таким чином, що за нормального положення тварин, коли прясло лежить на площині, «дерева» постають у перевернутому стані, гілками вниз (рис. 4: I, 6). Це наводить на думку, що «рослини» на троянівських пряслах сприймалися як перевернуті, себто пов'язані з потойбічним світом.

Символи з наколів — такі само і їх виконано у тій же позиції, що й «дерева», тож їх можна трактувати і як «оранти», і рослинні символи (рис. 4: II, 14, 15). На одному троянівському пряслі в радіальній схемі зображено три «рослини» і «оранта» (рис. 2: III, 6).

Рослинні символи на двох пряслах виступають у сполученні із знаком зигзаг (рис. 4: II, 17, 18), який може бути символом змії та води (рис. 2: III, 4, 7). Зиґзаґ — рідкісний знак на пряслах Трипілля С II, його зафіксовано на поодиноких екземплярах, а також раз на пряслі культури Городиштя-Ербічень (Dumitroaia 2000, fig. 25: 11).

Лише на одному фрагменті прясла з Троянова маємо зображення хрестів (рис. 4: II, 19). На відміну від радіальної дещо асиметричної композиції з чотирьох хрестів на пряслі з Паволочі (Макаревич 1952, табл. II: 7), на троянівському фрагменті позицію хрестів не встановлено через малий фрагмент (рис. 3: 20).

В Троянові знайдено також фрагменти прясел з піктографічними знаками, які теж лишаються для нас незрозумілими (рис. 3: 12—14, 17).

ВИСНОВКИ

Найповніші аналогії троянівські прясла з піктограмами і за орнаментальними композиціями, і за символічними знаками мають на поселенні троянівської групи Паволоч. Знакова система троянівських прясел, за нашими спостереженнями, має спільні риси з орнаментацією таких виробів з інших пам'яток троянівської локально-хронологічної групи, а найближчі аналогії — серед прясел жванецької (бринзенської) групи Трипілля СII.

Аналіз керамічних прясел з Троянова дає підстави стверджувати, що вони були не лише утилітарними предметами, їх використовували і в культовій практиці. Про це, на нашу думку, свідчать археологічний контекст знахідок прясел, а також значна кількість знахідок. Особливо яскравим проявом культового призначення виробів є декор прясел, який мав символічний зміст, а також піктографічні зображення на них.

З пряслами пізнього Трипілля та інших культурних угруповань раннього бронзового віку кінця IV — початку III тис. до н. е. вироби з Троянова поєднують морфологічні ознаки та подібні орнаментальні схеми. Втім, багато елементів декору є прикметними орнаментиці прясел конкретних локально-хронологічних груп Трипілля СII і через це цілком можуть виступати показниками ідентичності певних колективів зі спільними традиціями у сакральній сфері. Аналогії троянівським пряслам у різних культурних угрупованнях раннього бронзового віку свідчать про тісні міжкультурні зв'язки пізнього Трипілля з сусідами.

ЛІТЕРАТУРА

Белановская, Т. Д., Шмаглий, Н. М. 1959. Позднетрипольское поселение у с. Троянова Житомирской области. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 8, с. 125-128.

Бурдо, Н. Б. 2004. Піктограма. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, II, с. 417.

Бурдо, Н. Б. 2007. Колекції первісної доби. В: Сон, Н. О. (ред.). *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика, с. 31-106.

Бурдо, Н. Б. 2018. Прясельця пізнього Трипілля — Троя(нів) та Троя. *Археологія*, 4, с. 67-78.

Бурдо, Н. Б., Видейко, М. Ю. 2016. «Погребенные дома» и ритуал сожжения поселений Кукутень-Триполья. В: Церна, С., Говедарица, Б. (ред.). *Культурные взаимодействия. Динамика и смысл. Сборник статей в честь 60-летия И. В. Манзуры*. Кишинев: Stratum plus, с. 175-192.

Відейко, М. Ю. 2004. Троянів. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, II, с. 552-554.

Дергачев, В. А. 1980. *Памятники позднего Триполья*. Кишинев: Штиинца.

Макаревич, М. Л. 1952. Трипільське поселення біля с. Паволочі. *Археологічні пам'ятки Української РСР*, 4, с. 96-103.

Пелещишин, Н. А. 1990. Племена культуры воронковидных сосудов. В: Черныш, А. П. (ред.). *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 35-43.

Черныш, Е. К. 1982. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. В: Массон, В. М. (ред.). *Энеолит СССР*. Москва: Наука, с. 166-347.

Шмаглий, Н. М. 1960. О планировке позднетрипольских поселений Восточной Волыни. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 9, с. 52-55.

Dumitroaia, G. 2000. *Comunități preistorice din Nord-Estul României. De la cultura Cucuteni pвnă în bronzul mijlociu*. Piatra-Neamț: Muzeul de Istorie Piatra Neamț. Biblioteca Memoriale Antiqutatis, VII.

Gumiński, W. 1989. *Grydek Nadbużny osada kultuy pucharów lejkowatych*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Horváthova, E. 2008. About the Developmtnt of the Baden Culture in the Region of the Northern Tisza River in Slovakia. *Studien zur Archaologie in Ostmitteleuropa*, 4: Baden Complex and the Outside World, p. 111-130.

Szmyt, M. 2008. Baden Patterns in the Milieu of Globular Amphorae: Transformation, Incorporation and Long Continuity. A case study from the Kujavia region, Polish Lowland. *Studien zur Archaologie in Ostmitteleuropa*, 4: Baden Complex and the Outside World, p. 217-231.

Videiko, M. Yu. 1995. Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries. *Baltic-Pontic Studies*, 3, p. 15-134.

Videiko, M. Yu. 2000. Tripolie and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200—2750 BC. *Baltic-Pontic Studies*, 9, p. 13-68.

Videiko, M. Yu. 2008. Baden Culture Influences to the East of the Carpathian Mountains. *Studien zur Archaologie in Ostmitteleuropa*, 4: Baden Complex and the Outside World, p. 289-297.

Zastawny, A. 2008. The Baden and Funnel Beaker-Baden Settlement in Lesser Poland. *Studien zur Archaologie in Ostmitteleuropa*, 4: Baden Complex and the Outside World, p. 177-188.

REFERENCES

Belanovskaia, T. D., Shmahlyi, N. M. 1959. Pozdnetrypolskoe poselenye u s. Troianova Zhytomyrskoi oblasty. *Kratkye soobshchenyia IA AN USSR,* 8, s. 125-128.

Burdo, N. B. 2004. Piktohrama. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, II, s. 417.

Burdo, N. B. 2007. Kolektsii pervisnoi doby. In: Son, N. O. (ed.). *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kataloh.* Kyiv: Akademperiodyka, s. 31-106.

Burdo, N. B. 2018. Priaseltsia piznoho Trypillia — Troia(niv) ta Troia. *Arkheolohiia*, 4, s. 67-78.

Burdo, N. B., Videiko, M. Iu. 2016. «Pohrebennye doma» i ritual sozhzhenyia poselenyi Kukuten-Tripolia. In: Tserna, S., Hovedarytsa, B. (eds.). *Kulturnye vzaymodeistvyia. Dynamyka y smysl. Sbornik statei v chest 60-letyia Y. V. Manzury*. Kyshynev: Stratum plus, s. 175-192.

Videiko, M. Yu. 2004. Troianiv. In: Videiko M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, II, s. 552-554.

Derhachev, V. A. 1980. *Pamiatnyky pozdneho Trypolia*. Kyshynev: Shtiintsa.

Makarevych, M. L. 1952. Trypilske poselennia bilia s. Pavolochi. *Arkheolohichni pam'iatky Ukrainskoi RSR,* 4, s. 96-103.

Peleshchyshyn, N. A. 1990. Plemena kultury voronkovydnykh sosudov. In: Chernysh, A. P. (ed.). A*rkheolohyia Prykarpatia, Voluni i Zakarpatia (eneolit, bronza i rannee zhelezo).* Kiev: Naukova dumka, s. 35-43.

Chernysh, E. K. 1982. Eneolit Pravoberezhnoi Ukrainy i Moldavii. In: Masson, V. M. (ed.). *Eneolit SSSR*. Moskva: Nauka, s. 166-347.

Shmaglyi, N. M. 1960. O planirovke pozdnetrypolskih poselenyi Vostochnoi Volyni. *Kratkie soobshchenyia IA AN USSR*, 9, s. 52-55.

Dumitroaia, G. 2000. *Comunități preistorice din Nord-Estul României. De la cultura Cucuteni pенă în bronzul mijlociu*. Piatra-Neamț: Muzeul de Istorie Piatra Neamț. Biblioteca Memoriale Antiqutatis, VII.

Gumiński, W. 1989. *Grydek Nadbużny osada kultuy pucharów lejkowatych*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Horváthova, E. 2008. About the Developmtnt of the Baden Culture in the Region of the Northern Tisza River in Slovakia. *Studien zur Archaologie in Ostmitteleuropa*, 4: Baden Complex and the Outside World, p. 111-130.

Szmyt, M. 2008. Baden Patterns in the Milieu of Globular Amphorae: Transformation, Incorporation and Long Continuity. A case study from the Kujavia region, Polish Lowland. *Studien zur Archaologie in Ostmitteleuropa*, 4: Baden Complex and the Outside World, p. 217-231.

Videiko, M. Yu. 1995. Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries. *Baltic-Pontic Studies*, 3, p. 15-134.

Videiko, M. Yu. 2000. Tripolie and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200—2750 BC. *Baltic-Pontic Studies*, 9, p. 13-68.

Videiko, M. Yu. 2008. Baden Culture Influences to the East of the Carpathian Mountains. *Studien zur Archaologie in Ostmitteleuropa*, 4: Baden Complex and the Outside World, p. 289-297.

Zastawny, A. 2008. The Baden and Funnel Beaker-Baden Settlement in Lesser Poland. *Studien zur Archaologie in Ostmitteleuropa*, 4: Baden Complex and the Outside World, p. 177-188.

N. B. Burdo

SPINDLE-WHORLS FROM THE LATE TRYPILLIA SETTLEMENT TROIANIV

At the Troianiv settlement more than 200 ceramic whole and fragmened spindle-whorls (SW) have been found. The size of the SW from Troianiv can be roughly divided into large, medium and small, with a diameter of approximately 55, 40 and 30 mm respectively. The height of the SW is from 2.0 to 3.5 cm. The weight of the SW ranges from about 20 up to 45 g.

The shape of the SW from Troianiv was not standardized. Their profiles are varied but they mostly come down to a conical or biconical shape.

Most of the SW has no decoration, only 56 items are ornamented. Two basic techniques are used to decorate — crossed lines and small needles made by very fine needle-shape tool. Only conical part on the Troianiv SW was covered by decoration.

There are two main schemes of ornamentation — the radial and the circular ones. Large number of the items has the pictographic images. Among them several types of drawings can be distinguished with the dominated sign that most likely acts as a symbol of vegetation. The plant symbols on the spears are in conjunction with the zigzag and cross signs. The analysis of Troianiv SW suggests that they were not only utilitarian objects but also used in cult practice.

With the SW from the Late Trypillia and other Early Bronze Age (EBA) cultural groups Troianiv items is definite unity by morphological features and decoration. However, many ornamental elements are inherent in the decoration of the SW from the specific locally-chronological groups of Trypillya CII and may indicate the identity of particular social collectives with common traditions in the sacral sphere. The analogies to the Troianiv SW in different EBA cultural groups testify to the close intercultural links between Late Trypllia and neighboring cultures.

Keywords: Late Trypillia, Troianiv, spindle-whorls, decoration.

Одержано 12.09.2019

БУРДО Наталія, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
BURDO Nataliia, Candidate of Historical Sciences, Senior Researcher, the Institute of archaeology NAS of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
Orcid https://orcid.org/0000-0003-4873-5092; e-mail: nbburdo@gmail.com.

УДК 903.4/.5(282.247.32-197.4)"638" DOI: 10.37445/adiu.2020.01.02

Е. А. Кравченко

ПРО ОДИН ІЗ ЗНАКІВ НА КЕРАМІЦІ УЧ-БАША

Звернено увагу на один із знаків на керамічному посуді, що трапляється на укріпленому поселенні Уч-Баш у Південно-Західному Криму. Це зображення перевернутої лунниці з відростком посередині, або трикінцевий символ, що загалом відноситься до антропоморфних зображень. Проаналізовано контекст і опис таких знахідок на Уч-Баші, наведено знахідки кераміки з аналогічним знаком з інших пам'яток, їхню хронологію і географію поширення.

***Ключові слова**: доба пізньої бронзи — раннього заліза, Крим, Уч-Баш, знакові системи.*

ВСТУП

Рання геометрика півдня і сходу Європи досліджується як явище провідними науковими центрами вже багато десятиліть, проте світогляд і вірування населення Північного Причорномор'я дописемного періоду в археології висвітлено дуже уривчасто. Причина цього — незначна інформація, яку можна долучити до аналізу. В основному це поодинокі святилища, особливості поховального обряду, деінде вотивні предмети й об'єкти з побутових комплексів. Кизил-кобинська культура Криму в цьому сенсі є чи не найменше дослідженою, оскільки печерні святилища, що їх дослідники приписували населенню Криму пізньобронзового — ранньозалізного часу, виявилися ненадійними джерелами, бо містять матеріал аж до пізнього середньовіччя (Домбровский, Щепинский 1962; Щепинский 1963; Лесков 1965, с. 186—187; Кравченко 2011, с. 91—97), а антична література відображає сюжети грецької міфології, адаптованої до реалій сучасників — давніх греків (Кравченко, 2011 с. 23—29). Небагато інформації надають і могильники, особливо враховуючи, що для раннього періоду культури їх достеменно не встановлено (Кравченко 2011, с. 100—105). Це робить особливо цінною інформацію, що дійшла до нас у зображеннях і орнаментах на керамічному посуді — символах і знаках, які загалом є універсальним засобом передачі інформації, якою й нині користається людство.

© Е. А. КРАВЧЕНКО, 2020

УЧ-БАШ: КОНТЕКСТ ЗНАХІДОК З ТРИКІНЦЕВИМ СИМВОЛОМ

Поселення Уч-Баш — одна з еталонних пам'яток кизил-кобинської культури, що існувало у Південно-Західному Криму наприкінці XII — на початку VII ст. до н. е. Кераміка з цього поселення — одна з найінформативніших категорій археологічного матеріалу (Кравченко 2011, с. 29). Керамічний матеріал цього багатошарового поселення відображає зміни в його етнічному складі, соціальній структурі, а також технологіях. Найдинамічніше змінювався декор керамічного посуду, уможлививши нам виділити найдрібніші хронологічні відтинки існування поселення — горизонти (там само, с. 41). Сам по собі орнамент відбиває певну культурну традицію, відмінну від сусідського племені або народу, що використано і для аналізу орнаментації кераміки.

Керамічний комплекс поселення Уч-Баш має різноманітний декор. Орнаментували кераміку різним способом — канельованими, врізними або продавленими лініями, смугами, створеними відбитками фігурних штампів, а також різноманітними наліпами (рис. 1). Більшість що «негативів», що «позитивів» є частиною композицій, що утворюють мотив орнаменту. Всі ці композиції, їхні частини і спосіб нанесення де-

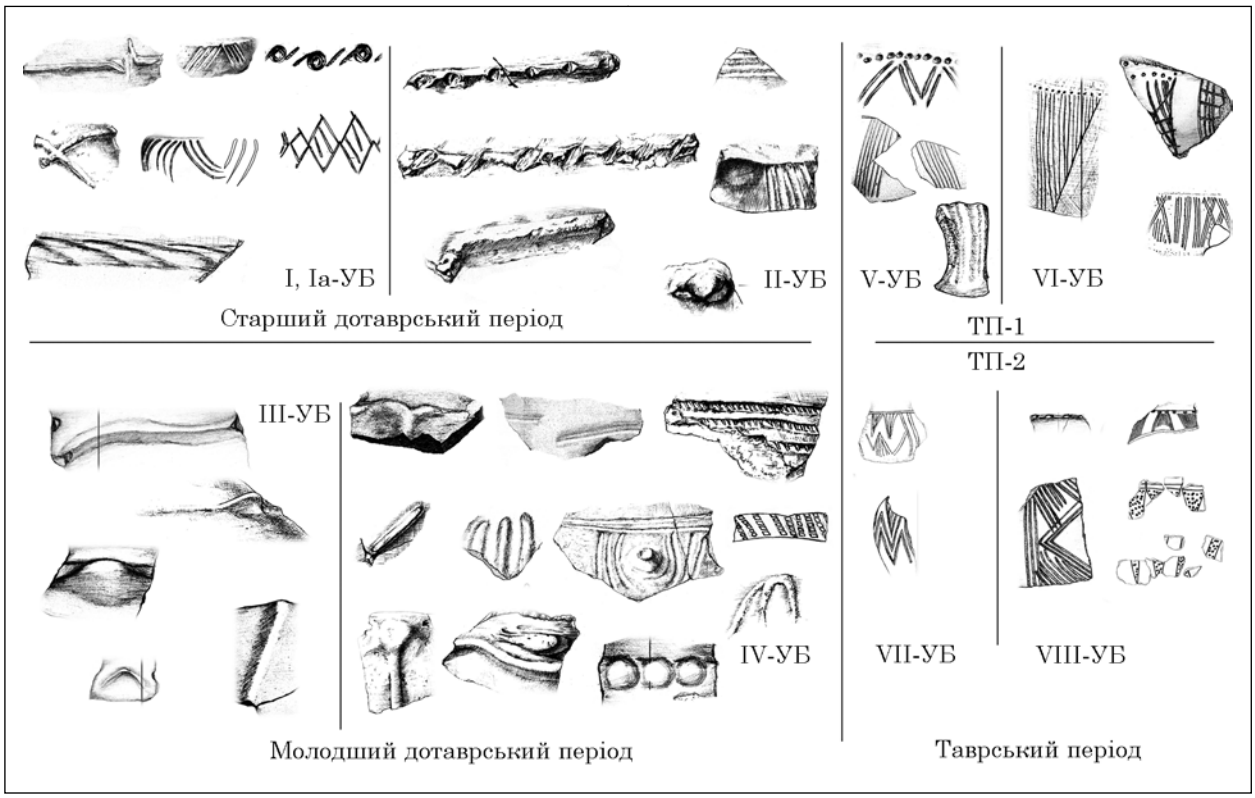

Рис. 1. Кизил-кобинська культура на заході Криму та в центральному передгір'ї: найпоширеніші стилі й орнаментальні мотиви кераміки

тально описані нами в низці публікацій (Кравченко 2004; 2005; 2007; 2009; 2011).

Але є низка зображень, що не входять до композицій, нанесені як одиничний знак чи осторонь за наявності орнаменту. До таких належить традиційний набір солярних символів — хрест і свастика (рис. 2: 6, 8—11, 16), восьмикінцева зірка (рис. 2: 17, 18), антропоморфи (рис. 2: 1—5, 7, 12—14), з-поміж яких є кілька зображень у вигляді перевернутої лунниці з відростком посередині, або пташиної лапи, — трикінцевий символ (Кравченко 2011, с. 94, рис. 188). Про ці зображення й піде мова тут (рис. 2: 12—14).

Солярні символи на кераміці Уч-Башу нанесено традиційно на денце посуду різного функціонального призначення. Це прості хрест або свастика (рис. 2: 6, 8—11, 16), а також символ, що може бути недбало прокресленим хрестом або антропо- чи орнітоморфом, де один з променів хреста довший за інші та роздвоюється, імітуючи чи то ноги людини, чи то хвіст птаха (рис. 2: 2, 3, 7). Ці символи представлено в усіх горизонтах поселення та без певної прив'язки до якогось специфічного місця. Одне зображення — людське лице, прокреслене на стінці ліпного не лощеного горщика (рис. 2: 1) — є винятковим, фрагмент посудини з ним походить з давньої денної поверхні перед майстернею горизонту II-УБ (Кравченко 2011, с. 53). У кизилкобинській культурі подібні лицеві зображення (рис. 2: 4, 5) походять лише з доантичних шарів на місці античного театру в Херсонесі та представляють фігурки (Зедгенидзе 1976; Кравченко 2011, с. 238, п. 13 каталогу). Знаки ж у вигляді перевернутої лунниці, або трикінцевий символ (рис.2: 12—14), є прикметними тільки одному горизонту поселення — IV-УБ (Кравченко 2011, с. 63).

Першу посудину з таким зображенням виявив С. Ф. Стржелецький (1952). Розвал чорнолощеної корчаги зібрано на давній денній поверхні над шаром, що перекривав залишки спаленої будівлі 1 розкопу I. Це типова біконічна корчага, якісно лощена до дзеркального блиску (рис. 2: 12; 3: 7), що, за нашою класифікацією, належить до виду IV/4 горизонту IV-УБ (Кравченко 2011, с. 64). Від найбільшого діаметра тулуба вниз наліпним підтрикутним у перетині валиком виконано фігуру у вигляді трикінцевого символу, вкритого лощінням разом з поверхнею посудини. Корчагу багато разів публікували, але рисунки її досить віддалено нагадують оригінал (Крис 1981, табл. 19: 4; Колотухин 1996, рис. 43: 10; Махортых 2005, с. 157, рис. 60: 8). Автори розкопок, а за ними й аналітики, визначили цей наліп як спеціальний упор, які робили для зручності, аби помістити посудину в піч. Через це реставратори на протилежному боці корчаги позначили такий само наліп. Помилку нашим попередникам можна вибачити, адже в 1953 р. проблематика перехідного від бронзи до заліза часу в понтійській смузі, як і на Балканах, ще не була

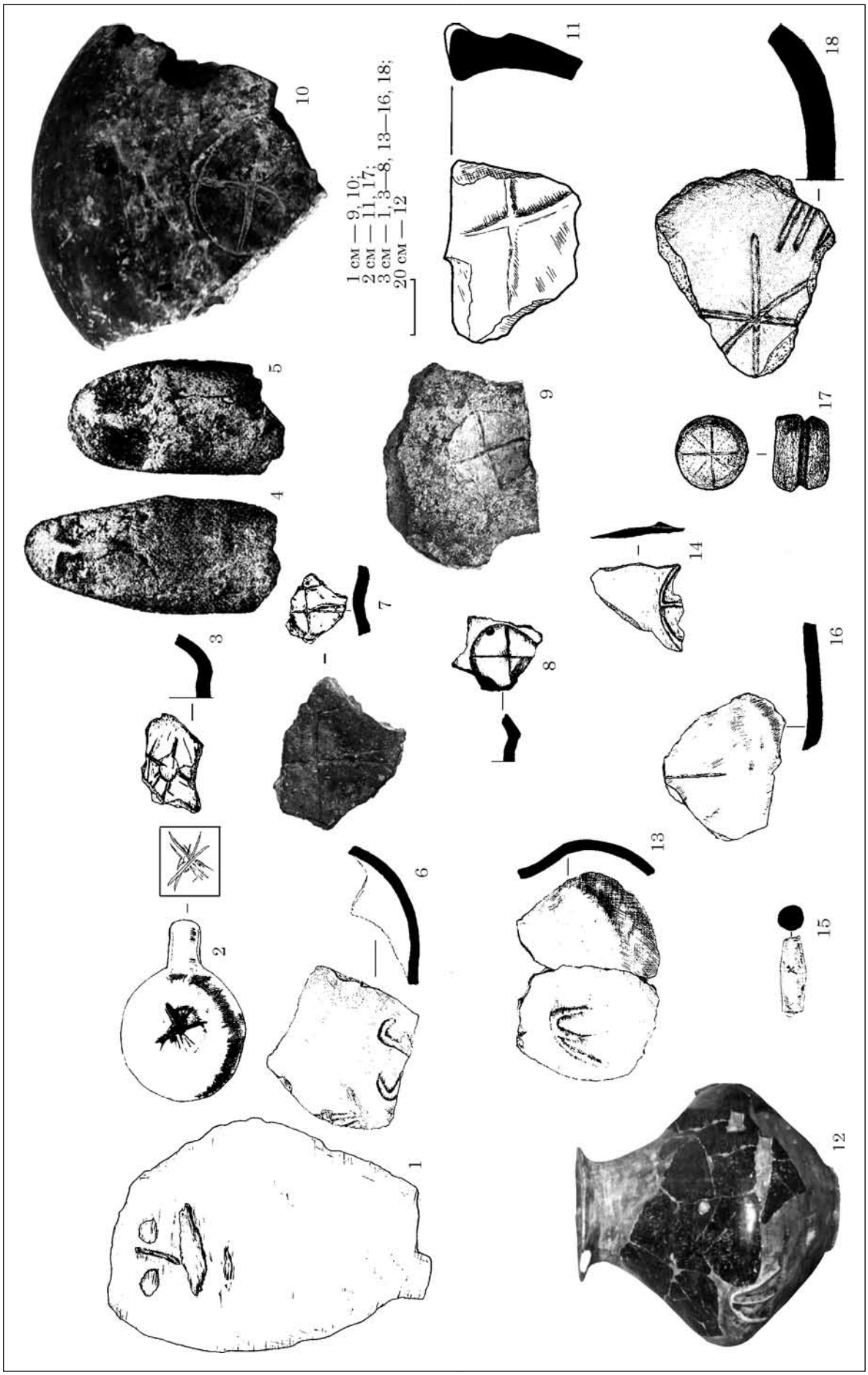

Рис. 2. Крим. Знаки і символи на посуді та вотивних предметах: 1—3, 6—18 — Уч-Баш; 4, 5 — з доантичного шару Херсонеса (за Зедгенидзе 1976); 17 — вапняк; інше — глина

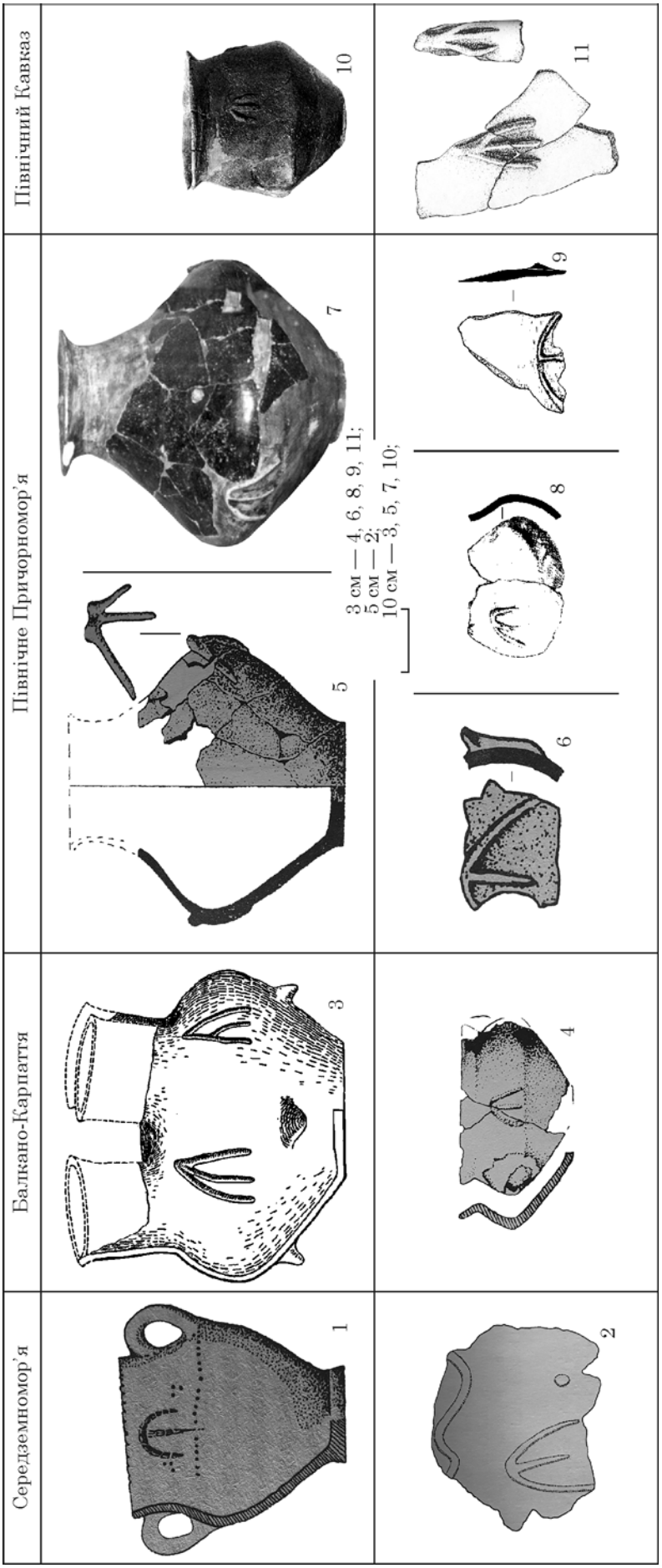

Рис. 3. Керамічний посуд з трикінцевим символом з пам'яток Середземноморсько-Чорноморського басейнів і Північного Кавказу часу переходу від бронзи до заліза (за різними авторами): 1 — Троя VIIb; 2 — Ітака, XIV — початок XIII ст. до н. е.; 3 — Бистриця, передскіфський час; 4 — Сборяново, мог. III, HaB1, X — початок IX ст. до н. е.; Булахівка, к. 1, п. 2, передскіфський час; 6 — Кизил-Коба; 7 — Уч-Баш, IV-УБ (6—9 — молодший догаврський період кизил-кобинської культури, IX — середина VIII ст. до н. е.); 10, 11 — Серженъ-Юрт (10 — п. 37, HaB2/3; 11 — п. 70, HaB2)

розроблена, а більшість пам'яток ще не відкрили. Відтак, і цей посуд — парадні корчаги або вази — ще не було виокремлено в тип чи категорію, відділивши таким чином від кухонного посуду для приготування харчів. На Уч-Баші цей тип корчаг з'явився ще в попередньому горизонті, маркуючи початок молодшого дотаврського періоду (Кравченко 2011, с. 93—95).

Другий такий само символ на керамічній посудині виявив там же на Уч-Баші С. Ф. Стржелецький наступного року, вказавши у звіті (Стржелецкий 1953) два фрагменти тулуба чорнолощеного кубка з ями 65 розкопу I. Під час опрацювання фондового матеріалу ми встановили, що ці два фрагменти належать до однієї посудини (рис. 2: 13; 3: 8) — так зв. кубкоподібних корчаг, або корчагоподібних кубків, прикметних тільки одному горизонту Уч-Баша, а саме IV-УБ, вид IV/5 (Кравченко 2011, с. 65). Порівняно з попередньою корчагою трикінцевий знак нанесено дещо вище найбільшого діаметра посудини півкруглим у перетині валиком, вкритим глянцевим лощінням разом з усією посудиною. Додамо, що яма 65, в якій знайдено фрагменти, за стратиграфічними і планіграфічними спостереженнями належить до горизонту IV-УБ (там само с. 63).

Третє зображення у вигляді трикінцевого знаку знайдено на Уч-Баші нещодавно під час розкопок у західній частині поселення на залізоробній майстерні (Кравченко 2013, рис. 6; 8: 1; Кравченко и др. 2016, с. 116, рис. 3.3.7: 1). Уламки буролощеної корчаги було вмазано в глиняний черінь, знівельований під час перебудови найранішого горна чи печі. Залишки череня перекрито трамбовкою з спорудженими на ній кількома печами, через що черінь добре зберігся. Кілька уламків з'єдналися та виявилися стінкою з наліпленою валиком фігурою у вигляді трикінцевого символу (рис. 2: 14; 3: 9) [1]. Функціонування залізоробної майстерні на Уч-Баші датується також горизонтом IV-УБ, як і комплекси зі знахідками двох попередніх посудин із знаками (Кравченко 2013, с. 283; Кравченко и др. 2016, с. 126).

ЗНАХІДКИ З ТРИКІНЦЕВИМ СИМВОЛОМ НА ПАМ'ЯТКАХ ПЕРЕХОДУ ВІД БРОНЗОВОЇ ДО ЗАЛІЗНОЇ ДОБИ

У попередніх культурах Криму і Північного Причорномор'я загалом такого знаку нема, так само як і в попередніх горизонтах Уч-Баша — стратифікованої пам'ятки з повністю проаналізовним матеріальним комплексом. Найближча пам'ятка, де виявлено такий знак на кераміці, — поселення Кизил-Коба у передгірній частині Криму (рис. 4). Умови кизил-кобинської знахідки (рис. 3: 6) і контекст не вказано, з публікації зрозуміло, що знак наліплено на стінці великої посудини, ймовірно, корчаги, на її найбільшому діаметрі (Колотухин 1996, рис. 26: 17). Як можна виснувати з опубліко-

1. На рисунку представлено найбільший фрагмент. Фрагмент із закінченням лівого променя знаку мав затонку стінку, щоб приєднати його до основної частини за допомогою клею, тому на рисунку тільки основна частина. Ми мали надію згодом з'єднати всі фрагменти за допомогою гіпса, проте початок російської агресії і анексія Крима РФ унеможливили подальшу роботу із цим матеріалом. Зараз фрагменти із орнаментом зберігаються у фондах Національного заповідника «Херсонес Таврійський» у м. Севастополь, решта фрагментів зберігається у фондах Археологічного музею Інституту археології НАН України у м. Київ.

Рис. 4. Географія поширення трикінцевого символу на керамічному посуді: 1 — Троя; 2 — Ітака; 3 — Бистриця, 4 — Сборяново; 5 — Уч-Баш; 6 — Кизил-Коба; 7 — Булахівка; 8 — Сержень-Юрт

ваного матеріалу, поселення Кизил-Коба виникло приблизно в час горизонту IV-УБ (Кравченко 2011, с. 94). Умови його виникнення та господарський лад не вивчено, проте звернемо увагу на те, що поряд, на поселенні Симферопольське, знайдено одну з перших «великих» залізних речей у Північному Причорномор'ї — залізну сокиру (Колотухин 1996, рис. 42: 3). Ми припускаємо біля цього поселення або в передгір'ях басейну Салгіра ще один ранній центр виробництва заліза (Кравченко 2016).

Загалом зображення трикінцевого символу не є дуже поширеним, проте трапляється на пам'ятках південного сходу Європи (рис. 4) та демонструє певну закономірність щодо місця знахідок.

Найближча знахідка з зображенням трикінцевого символу — степ Дніпровського Лівобережжя, де біля с. Булахівка (рис. 3: 5) у підкурганному похованні передскіфського часу виявлено корчагу з подібним наліпом (Ромашко 1981, с. 87, рисунок; Махортых 2005, с. 157, рис. 60: 5). Інформація про поховання — лаконічна, відомо лише, що кістяк підлітка лежав скорчено на лівому боці головою на південь, у долоні випростаної вздовж тулуба лівої руки був затиснений кам'яний товкач, кисть правої зігнутої у лікті руки охоплювала плече лівої (Ромашко 1981, с. 85). Уціліла нижня частина чорнолощеної корчаги. Трикінцевий знак тут виконано дещо інакше, ніж на уч-баському та іншому посуді. На найбільшому діаметрі тулуба корчаги зроблено парний шишкоподібний наліп, від якого в боки та вниз спускаються відрізки наліпного валика, себто такий само трикінцевий символ, але відходить від парного наліпу. Автор публікації, крім того, завважив, що таких знаків на корчазі було два на протилежних боках (Ромашко 1981, с. 81; див. також Махортых 2005, с. 318).

Найсхідніші знахідки з трикінцевим символом походять з Північного Кавказу з могильника східного варіанту кобанської культури біля аулу Сержень-Юрт, що в Чечні (рис. 3: 10, 11). Підлощена корчага з символом була в інвентарі поховання 37 (рис. 3: 10), датованому НаВ2/3 (Козенкова 2002, табл. 27: 13; с. 67, табл. 5). Символ нанесено наліпним валиком зверху на плічках, на цьому ж рівні з іншого боку валиком нанесено змієподібну горизонтальну лінію, по боках від неї — по дві короткі скісні лінії. Ще два трикінцеві символи (рис. 3: 11а, б) походять з поховання 70 цього самого цвинтаря, датованого НаВ2 (Козенкова 2002, с. 67, табл. 5; А26—28). Символи нанесено наліпним валиком на стінки посудин, які не реконструйовано. З цього ж поховання походить корчага з двома короткими скісними наліпами, нанесеними так само, як і на корчазі з поховання 37. Трикінцевий символ трапився на кераміці ще з трьох поховань Сержень-Юртівського некрополя, де так само нанесений на тулуб посуду валиком (Козенкова 2002, табл. 24: 8; 39: 14; 52: 18, 19; 54: 12, 14; 61: 16). Усі поховання датовано за інвентарем від НаВ1 до НаВ3, за Г. Мюллером-Карпе (там само, с. 128). В. І. Козенкова семантично визначає ці знаки як «образ», стилізоване лице, що за характеристиками зображення є близьким до передньо- і малоазійських, зокрема троянських прототипів, або як жіночий образ, що виконував функцію оберега (Козенкова 2002, с. 72—73). Знаки на кераміці із поховання 70 дещо відмінні від нанесеного на корчагу з поховання 37. Їх верхня частина не заокруглена, а представлена продовженою догори вертикальною частиною із з'єднаних разом трьох променів. Додамо, що поселення Сержень-Юрт є одним з найпотужніших металургійних центрів перехідного від бронзового до залізного віку часу.

Кілька знахідок керамічного посуду з трикінцевим символом є на Балканах. Наліпне зображення (рис. 3: 3), подібне до виявлених у Сержень-Юрті, поміщено на керносі з комплексу кераміки в Бистриці (Petre, Vulpe 1983, S. 133, Abb. 6: 45). Посудина, за висновками дослідників, є реплікою керносів, що мають своє походження в інших культурах — лужицькій, полів поховань чи з півночі Італії (Ibid., S. 135), оскільки ані в розташованому поряд курганному некрополі Феріджеле, ані в інших пам'ятках цієї групи їх нема. Трикінцевий символ на цій посудині нанесено з чотирьох боків, що не трапляється на жодній іншій посудині. Два знаки, показані авторами на рисунку керноса, наліплено валиком на найбільшому розширенні тулуба. Один знак має звичний вигляд, другий дещо відмінний — середній кінець опущено не від кута, утвореного крайніми відрізками, а від середини довжини лівого [1]. Також слід сказати, що кернос із Бистриці має три носики на відміну від більшості інших. Варто завважити, що в горизонті IV-УБ, з якого походить уч-баський посуд з указаним знаком, в основі орнаментації парадного, особливо великого посуду типу корчаг, також домінує троїста організація, та й символ, про який тут ідеться, є трикінцевим, що, можливо, є визначальним саме для його семантичного значення. Комплекс пам'яток Феріджеле, до якого відноситься й кераміка з Бистриці, загалом синхронний горизонту Бабадаг III (Petre, Vulpe 1983), що загалом синхронізується з горизонтом IV-УБ кизил-кобинської культури Інкерманської долини (Кравченко 2011, с. 68).

Ще одна знахідка (рис. 3: 4) походить з кургану III некрополя Сборяново I (Стоянов1997, с. 30, табл. II: 25). Знак нанесено канелюрою на тулуб дворучної чаші у верхній частині над най-

1. Звернемо увагу, що Т. Стоянов подав рисунок керноса, дещо відмінний від оригінального (1997, с. 149, рис. II: 5). М. Дараган (2011, с. 522) подала не тільки весь вказаний рис. Т. Стоянова, повторивши його неточність, а й переплутала місце знахідки посудини. Кернос із Бистриці, що авторка позначила на рис. IV.65 як позицію 4, в підписі до рисунка фігурує як позиція 5.

більшим розширенням тулуба. Автор публікації називає знак стрілоподібним, хоча верхівка символу, як і на уч-баському посуді, заокруглена. Посудина була повторно обпалена, напевно, в ході похоронного ритуалу. Її виявлено в уламках серед скупчення кераміки під і біля крепіди кургану (там само, с. 172—173). Чаша є характерним для цієї пам'ятки зразком біконічних дворучних чаш з відігнутими вінцями, що через перегин переходять у розширений тулуб, а нижче, від найбільшого діаметра на середині висоти посудини звужується до денця. Характерна орнаментація цього типу посуду — букелі, себто наліпи на тулубі (там само, с. 198). Дослідник визначив хронологічну позицію кургану III часом Троя VIIb2 і Бабадаг II в старожитностях Егеїди та Балкан і HaB1 у центральноєвропейських, що в абсолютних датах становить початок X — початок IX ст. до н. е. (Стоянов 1987, с. 85). Враховуючи асинхронність вказаних позицій у різних хронологічних схемах і застарілу абсолютну дату, варто звернути увагу на датування металевих знахідок з могильника Сборяново, за якими власне й синхронізовано матеріали з гальштатськими старожитностями (там само, с. 214—215), а також факт, на який звернули увагу дослідники — значну кількість антропоморфних зображень і символів у матеріалі могильника. Для питання, що тут розглядається, важливим є загальне визначення могильника перехідним часом від бронзи до заліза.

Ще одне наліпне зображення трикінцевого символу на лощеній ліпній посудині маємо з західного узбережжя Балканського півострова. Це стінка посудини (рис. 3: 2), знайдена в будинку TL (Tris Langadas) мікенського поселення в Ітаці (Benton, Waterhouse 1973, fig. 7: 155a). Судячи з наведеного авторами рисунка й опису фрагмента, символ нанесено валиком на стінку великої ліпної темнолощеної посудини. Над символом йде горизонтальна хвиляста лінія, теж нанесена валиком вище, поряд з ним, збоку, є наліп. Можливо, до цієї ж посудини відноситься фрагмент з прокресленим орнаментом з так званими стрілками (Ibid., fig. 7: 155b). Трикінцевий символ має таку само форму, що й уч-баський. Контекст цієї знахідки, детально проаналізований в публікації, представлено, крім незначного числа ліпної кераміки, гончарним посудом пізньоелладського періоду III AI, що припадає на XIV — початок XIII ст. до н. е. (Ibid., p. 23). Нині це найдавніша дата з усіх аналогій, зібраних нами. Додамо, що Ітака в часи поширення цього символу в Північному Причорномор'ї, себто в IX ст. до н. е., відігравала дуже важливу роль у Середземномор'ї як частина торгівельного шляху на захід (Ibid., p. 24).

Урешті одна з найвідоміших знахідок кераміки з трикінцевим символом була виявлена на західному узбережжі Малої Азії — у Трої. Це доволі великий дворучний глек (рис. 3: 1) з орнаментом і наліпним символом з шару Троя VIIb, що належить до лощеного посуду, так зв. букелькерамік, або кераміки з наростами (Блеген 2004, с. 208). Такий ліпний посуд є однією з характерних рис цього шару Трої, що якраз і співвідноситься з подіями Троянської війни. Загалом же ліпний лощений посуд, декорований наліпами-букелями, походить з території культури Ґава на Балканах, і в Трої представлений тільки в шарі VIIb, тож про традицію місцевого населення тут не йдеться. Символ нанесено у верхній частині посудини, під вінцем, наліпним декорованим защипами валиком. Вище символу, на плічках зроблено по три ямки по боках від нього і горизонтальний рядок ямок під ним. Хронологічно шар Троя VIIb припадає на XII ст. до н. е., фінал якого власне й визначає події Троянської війни та падіння Трої (дет. див.: Йорданов 2001).

ВИСНОВКИ

Проаналізовані зображення трикінцевого символу нанесено на лощений ліпний посуд, названий в колі балканських культур букелькерамік, або кераміка з наростами, а в культурах сходу Європи фігурує як лощений біконічний посуд. У всіх випадках, окрім одного, символ нанесено наліпним валиком, тільки раз — передано канелюрою. Є деяка відмінність у стилістиці передачі символу, що варіює в межах одної пам'ятки (Сержень-Юрт) і навіть на одній посудині (Бистриця). Загалом знахідки посуду з трикінцевим символом походять з території північної округи Чорного моря, себто з європейських пам'яток, за винятком знахідки в Трої. Та й ця знахідка асоціюється з балканською букелькерамікою, а не з місцевими виробами. Контекст знахідок різниться, але загалом указує на не побутове призначення посуду з вказаним знаком — кернос з керамічного комплексу в Бистриці, посуд з поховальних комплексів у Сборяново, Сержень-Юрті й Булахівці, уламки корчаги в черені, над яким звели майстерню на Уч-Баші.

Хронологічно знахідки поділяються на дві групи: ранні (Ітака, Троя) і пізні (Сборяново, Сержень-Юрт, Уч-Баш, Кизил-Коба, Булахівка, Бистриця). Ранні загалом датовано пізньоелладським періодом, його фіналом, пізні припадають на час від X до VIII ст. до н. е. Загалом, що ранні в своєму регіоні (Середземноморський басейн), що пізні в своєму (Чорноморський басейн), припадають на час зміни епох — переходу до виробництва й використання заліза. Наявність посуду з трикінцевим символом у некрополях з новаціями в обрядності, як то в Сборяново й Феріджеле (Бистриця), свідчить про певні зміни в ідеології населення, що лишило ці пам'ятки. Як пишуть дослідники, на пам'ятках, де знайдено посуд з трикінцевим символом, трапляються численні знахідки речей з антропоморфними рисами, та й сам трикінцевий символ є антропоморфом. Враховуючи той факт, що такий знак на речах не поєднується з солярними символа-

ми, а в структурі орнаментики превалює, на відміну від парності або четвірки в попередніх горизонтах, непарність і трійка (Кравченко, 2011, рис. 74: 9; 77:1; 79: 13, 17; 81: 1, 2; 89: 3), можна припустити, що процес поширення знань і навичок з виготовлення заліза, самого використання залізних речей проходив з певними новаціями в ідеології. Що це були за новації, як вони перетиналися з попередніми світоглядними моделями, наразі сказати не можна і, швидше за все, цілісної відповіді на це питання знайти не вдасться. Проте сам факт таких ідеологічних трансформацій не може бути обійдений, адже саме залізна доба сформувала врешті основні монотеїстичні концепції і світові релігії [1].

1. Абсолютно спонтанно такий наш висновок співпав із концепцією «осьового часу» німецького філософа-екзистенціаліста К. Ясперса (Jaspers, Bullock 1953). Він визначав початок доби заліза (як історичної доби) так званим осьовим часом, що знаменувався кардинальними світоглядними змінами, які призвели до формування нової ідеології сучасного світу. Загалом концептуальність екзистенційних пошуків направлена на гуманітарне, антропоцентричне визначення суспільного порядку, і об'єктом, і суб'єктом цих пошуків є людина. Враховуючи абсолютну різність методів і джерел, що використовуються археологами і філософами, все ж звертаємо увагу на цілком можливе невипадкове співпадіння філософської концепції і висновку, зробленого на основі аналізу знакової системи — найабстрактнішого джерела, що дійшло до нас із того часу.

ЛІТЕРАТУРА

Блеген, К. 2004. *Троя и троянцы. Боги и герои города-призрака*. Москва: Центрополиграф.

Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.

Домбровский, О. И., Щепинский, А. А. 1962. *Археологические загадки Красных пещер. Как раскрываются тайны*. Симферополь: Таврия.

Зедгенидзе, А. А. 1976. Исследование северо-западного участка античного театра в Херсонесе. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 145, с. 28-34.

Йорданов, С. 2001. Троянската война, тракийската таласократія і движението на т. нар. морськи народи (проблеми на проучванията). *Seminarium Tracicum*, 5: Втори академични четения в памет на акад. Гаврил Кацаров, с. 31-46.

Козенкова, В. И. 2002. *У истоков горского менталитета. Могильник эпохи поздней бронзы — раннего железа у аула Сержень-Юрт, Чечня. Материалы по изучению историко-культурного наследия СеверногоКавказа*. Москва: Памятники исторической мысли. Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа, III.

Колотухин, В. А. 1996. *Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века*. Киев: Южногородские ведомости.

Кравченко, Е. А. 2004. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Уч-Баш. *Археологія*, 4, с. 52-66.

Кравченко, Э. А. 2005. Материалы эпохи раннего железа с поселения Уч-Баш в Юго-Западном Крыму. *Сугдейский сборник*, 2, с. 485-496.

Кравченко, Э. А. 2007. К вопросу об изменениях в материальной культуре населения Горного Крыма в предскифское время. *Revista archeologica*, III, 1—2, с. 282-294.

Кравченко, Е. А. 2009. Матеріали ранньогальштатського часу поселення Уч-Баш. *Археологія*, 1, с. 26-40.

Кравченко, Е. А. 2011. *Кизил-кобинська культура у Західному Криму*. Київ; Луцьк.

Кравченко, Э. А. 2013. Раннее железо в Северном Причерноморье и поселение Уч-Баш: технология и традиция. *Российский археологический ежегодник*, 3, с. 258-288.

Кравченко, Е. А. 2016. До питання про початок залізної доби у Криму. *Наукові студії*, 9: Датування — хронологія — періодизація. Різні аспекти часу в археології, с. 164-177.

Кравченко и др. 2016. Кравченко, Э. А., Горбаненко, С. А., Горобец, Л. В., Кройтор, Р. В., Разумов, С. Н., Сергеева, М. С., Яниш, Е. Ю. *От бронзы к железу: хозяйство жителей Инкерманской долины*. Киев.

Крис, Х. И. 1981. *Кизил-кобинская культура и тавры*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Д I-7.

Лесков, А. М. 1965. *Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры*. Киев: Наукова думка.

Махортых, С. В. 2005. *Киммерийцы Северного Причерноморья*. Киев: Шлях.

Ромашко, В. А. 1981. Памятники финальной бронзы — раннего железного века в материалах экспедиции ДГУ. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках*. Днепропетровск: ДГУ, с. 85-87.

Стоянов, Т. 1997. *Могилен некропол от ранножелезната епоха. «Сборяново» I*. София: Свят. Наука.

Стржелецкий, С. Ф. 1952. *Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш X—VIII вв. до н. э.* Науковий архів Національного заповідника «Хероснес Таврійський», д. 680/I—III.

Стржелецкий, С. Ф. 1953. *Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш*. Науковий архів Національного заповідника «Хероснес Таврійський», д. 690/I.

Щепинский, А. О. 1963. Пещерные святилища времени раннего железа в горном Крыму. В: Ткачук, В. Г. (ред.). *Труды комплексной карстовой экспедиции АН УССР*, 1: Исследования карста Крыма. Киев: АН УССР, с. 93-102.

Benton, S., Waterhouse, H. 1973. Excavations in Ithaka: Tris Langadas. *The Annual of the British School at Athens*, 68, p. 1-24.

Jaspers, K., Bullock, M. 1953. *The Origin and Goal of History*. London: Routledge and Keegan Paul.

Petre, Gy., Vulpe, A. 1983. Der hallstattzeitliche Depotfund von Bistritza, Jud. Vilcea. *Prähistorische Zeitschrift*, 58, S. 127-140.

REFERENCES

Blegen, K. 2004. *Troia i troiantsy. Bogi i geroi goroda-prizraka*. Moskva: Tsentropoligraf.

Daragan, M. N. 2011. *Nachalo rannego zheleznogo veka v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kiev: KNT.

Dombrovskii, O. I., Shchepinskii, A. A. 1962. *Arkheologicheskie zagadki Krasnykh peshcher. Kak raskryvaiutsia tainy*. Simferopol: Tavria.

Zedgenidze, A. A. 1976. Issledovanie severo-zapadnogo uchastka antichnogo teatra v Khersonese. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 145, s. 28-34.

Yordanov, S. 2001. Troianskata vojna, trakyiskata talasokratiia i dvyzhenieto na t. nar. morsky narody (problemy na

prouchvaniata). *Seminarium Tracicum*, 5: Vtory akademychny chetenia v pamet na akad. Havryl Katsarov, s. 31-46.

Kozenkova, V. I. 2002. *U istokov gorskogo mentaliteta. Mogilnik epokhi pozdnei bronzy — rannego zheleza u aula Serzhen-Iurt, Chechnia. Materialy po izucheniiu istoriko-kulturnogo naslediia Severnogo Kavkaza*. Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli. Materialy po izucheniiu istoriko-kulturnogo naslediia Severnogo Kavkaza, III.

Kolotukhin, V. A. 1996. *Gornyi Krym v epokhu pozdnej bronzy — nachale zheleznogo veka*. Kiev: Iuzhnogorodskie vedomosti.

Kravchenko, E. A. 2004. Materialy doby piznoi bronzy z poselennia Uch-Bash. *Arkheolohiia*, 4, s. 52-66.

Kravchenko, E. A. 2005. Materialy epokhi rannego zheleza s poseleniia Uch-Bash v Iugo-Zapadnom Krymu. *Sugdeiskii sbornik*, 2, s. 485-496.

Kravchenko, E. A. 2007. K voprosu ob izmeneniiakh v materialnoi kulture naseleniia Gornogo Kryma v predskifskoe vremia. *Revista archeologica*, III, 1—2, s. 282-294.

Kravchenko, E. A. 2009. Materialy rannohalshtatskoho chasu poselennia Uch-Bash. *Arkheolohiia*, 1, s. 26-40.

Kravchenko, E. A. 2011. *Kyzyl-kobynska kultura u Zakhidnomu Krymu*. Kyiv; Lutsk.

Kravchenko, E. A. 2013. Rannee zhelezo v Severnom Prichernomore i poselenie Uch-Bash: tekhnologiia i traditsiia. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 3, s. 258-288.

Kravchenko, E. A. 2016. Do pytannia pro pochatok zaliznoi doby u Krymu. *Naukovi studii*, 9: Datuvannia — khronolohiia — periodyzatsiia. Rizni aspekty chasu v arkheolohii, s. 164-177.

Kravchenko i dr. 2016. Kravchenko, E. A., Gorbanenko, S. A., Gorobets, L. V., Kroitor, R. V., Razumov, S. N., Sergeeva, M. S., Ianish, E. Iu. *Ot bronzy k zhelezu: khoziajstvo zhitelei Inkermanskoj doliny*. Kiev.

Kris, Kh. I. 1981. *Kizil-kobinskaia kultura i tavry*. Moskva: Nauka. Svod arheologicheskih istochnikov, D I-7.

Leskov, A. M. 1965. *Gornyi Krym v I tysiacheletii do nashej ery*. Kiev: Naukova dumka.

Makhortykh, S. V. 2005. *Kimmeriitsy Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Shliakh.

Romashko, V. A. 1981. Pamiatniki finalnoi bronzy — rannego zheleznogo veka v materialakh ekspeditsii DGU. In: Kovaleva, I. F. (ed.). *Stepnoe Podneprove v bronzovom i rannem zheleznom vekakh*. Dnepropetrovsk: DGU, s. 85-87.

Stoianov, T. 1997. *Mogilen nekropol ot rannozheleznata epokha. «Sborianovo» I*. Sofiia: Sviat. Nauka.

Strzheletskii, S. F. 1952. *Otchet o raskopkakh rannetavrskogo poseleniia Uch-Bash X—VIII vv. do n. e.* Naukovyi arkhiv Natsional'nogo zapovidnyka «Hersones Tavriys'kyi», d. 680/I—III.

Strzheletskii, S. F. 1953. *Otchet o raskopkakh rannetavrskogo poseleniia Uch-Bash*. Naukovyi arkhiv Natsional'nogo zapovidnyka «Hersones Tavriys'kyi», d. 690/I.

Shchepinskij, A. A. 1963. Peshchernye sviatilishcha vremeni rannego zheleza v gornom Krymu. In: Tkachuk, V. G. (ed.). *Trudy kompleksnoi karstovoi ekspeditsii AN USSR*, 1: Issledovaniya karsta Kryma. Kiev: AN USSR, s. 93-102.

Benton, S., Waterhouse, H. 1973. Excavations in Ithaka: Tris Langadas. *The Annual of the British School at Athens*, 68, p. 1-24.

Jaspers, K., Bullock, M. 1953. *The Origin and Goal of History*. London: Routledge and Keegan Paul.

Petre, Gy., Vulpe, A. 1983. Der hallstattzeitliche Depotfund von Bistritza, Jud. Vilcea. *Prähistorische Zeitschrift*, 58, S. 127-140.

E. A. Kravchenko

THE CASE STUDY OF ONE SIGN ON UCH-BASH POTTERY

Pottery of Uch-Bash settlement (the end of the 12th — beginning of the 7th century BC) has a variety of decors. Ornamentation on ceramics is represented by different methods of decoration — channeled, cut or pressedlines, stripes formed by various shaped stamps, as well as a variety of appliques. Most of the «negatives» and «positives» are part of the compositions that form the motif of the ornament.

But there are a number of images that do not fit into these compositions existing separately even on ornamented vessels.

There are traditional solar symbols — crosses, swastikas, anthropomorphous, as well as several images in the form of an inverted crescent moon with a shoot in the middle or a bird's paw.

The paper deals with one of the signs on a ceramic ware found on the fortified settlement of Uch-Bash in South-West Crimea. This is the image of inverted crescent moon or a three-edged symbol generally referring to anthropomorphic images.

Chronologically the artefacts are divided into two groups: the early (Ithaca, Troy) and the late (Sborianovo, Sergen-Yurt, Uch-Bash, Kyzyl-Koba, Bulakhivka, Bystrica). The early group generally dates to the final of the Late Helladic period, the later one dates since the 10th till the 8th century BC. Cumulatively the early artefacts in their region (Mediterranean basin) as the late ones in their (the Black Sea basin) coincide with the change of epochs — transition to the iron production and use. The presence of pottery with a three-edged symbol in the necropolises with innovations in custom such as in Sborianovo and Ferigele (Bystrica) testifies to certain changes in the ideology of the population linked with these sites. According to the researchers numerous finds of items with anthropomorphic features are found on the sites where pottery with the three-edged symbol have been found and the three-edged symbol itself is an anthropomorph. Given the fact that such sign on artefacts is not combined with solar symbols, and in the structure of ornamentation the oddness (unlike the parity in the previous horizons) prevails, we can assume that the process of disseminating knowledge and skills in the manufacture of iron and use of iron objects was underway with certain innovations in ideology. However, the fact of such ideological transformations cannot be overlooked because just the Iron Age was the time which eventually formed the main monotheistic concepts and world religions. Absolutely spontaneously this conclusion coincided with the concept of «Axial Age» (Gem. — Achsenzeit) by the German existentialist philosopher K. Jaspers. He defined the beginning of the Iron Age (as a historical era) as the so-called axial time which was marked by the change of outlook that led to the formation of a new ideology of the modern world. In general, the conceptualisation of existential searches is directed at the humanitarian, anthropocentric definition of social order, so, the object and subject of these searches is a human. Considering the absolute difference between the methods and sources used by archaeologists and philosophers we anyway note the quite not coincidental coincidence of the philosophical concept and the conclusion made on the basis of the analysis of the sign system — the most abstract source that has come to us since that time.

Keywords: Late Bronze — Early Iron Age, Crimea, Uch-Bash, sign systems.

Одержано 12.09.2019

КРАВЧЕНКО Евеліна Антонівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KRAVCHENKO Evelina A., Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology of NASU, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0001-7238-7417, e-mail: evekravchenko@gmail.com.

УДК [930.271:904.6](477.73)"652" DOI: 10.37445/adiu.2020.01.03

Н. А. Сон

РИМСКИЕ ИМЕНА В ПРОСОПОГРАФИИ ОЛЬВИИ

Представлены римские имена в греческих и латинских надписях на памятниках лапидарной эпиграфики Ольвии первых веков нашей эры. Имена сгруппированы по их структуре, а также по лингвистической и этнической принадлежности.

***Ключевые слова**: Северное Причерноморье, античность, Ольвия, памятники лапидарной эпиграфики, ономастика, просопография.*

ВВЕДЕНИЕ

Одним из важнейших источников для исследования этнического состава населения античных государств Северного Причерноморья являются данные просопографии. В отличие от других археологических источников эти данные менее противоречивы и взятые в совокупности позволяют определить этническую, а зачастую и социальную принадлежность носителей конкретных имен. Однако отдельно взятые индивидуальные имена не могут рассматриваться как прямое отражение этнической принадлежности их носителей. В эллинистическое и римское время лингвистическая и этническая принадлежность имен часто не совпадали (Книпович 1956, с. 120; Белецкий 1958, с. 72—82; Шелов 1972, с.246; Виноградов 1981, с. 131). В ряде случаев анализ просопографического материала дает возможность исследовать и другие стороны жизни населения античных центров, в частности, то или иное влияние на политический строй, культуру и искусство. Следует помнить, что просопография отражает, как правило, в основном более обеспеченные, социально привилегированные слои общества, представителей городской верхушки, должностных лиц, чьи имена указаны в эпиграфических памятниках.

© Н. А. СОН, 2020

Впервые данные просопографии Ольвии для определения этнической принадлежности носителей имен осуществил В. В. Латышев (1887). Позже к этой теме обратилась Т. Н. Книпович, ее статьи значительно расширили выводы по проблеме изучения этнического состава жителей Ольвии (1956; 1968). Отдельные аспекты этой проблемы затрагивались в работах Е. И. Леви (1956, с. 93—112; 1963; 1985, с. 85—88), П. О. Карышковского (1959, с. 126—131; 1962), А. А. Белецкого (1972), В. В. Крапивиной (1993, с. 142—143), а также в фундаментальном исследовании «Надписи Ольвии» (1968). Просопографии Ольвии первых веков н. э. специально были посвящены статьи Ю. Н. Трещевой (1977) и П. О. Карышковского (1993), римские имена из Ольвии рассмотрены в статье Е. А. Савостиной (1977, с. 129—133). Этническая и социальная характеристика населения Ольвии с VI в. до н. э. по первые века нашей эры представлена А. С. Русяевой в главе «Население Ольвии» коллективной монографии «Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье» (Крыжицкий и др. 2013, с. 391—471). А. С. Русяева также рассматривает причины и время появления в ономастике послегетской Ольвии ирано-сарматских имен, носители которых принадлежали к элите ольвийского общества (2013, с. 130—158). Всестороннее исследование иранских имен в надписях Ольвии I—III вв. н. э. провел С. Р. Тохтасьев (2013, с. 565—607).

В работах, посвященных просопографии античных государств Северного Причерноморья, как правило, при классификации имен за основу принималась их этническая принадлежность. Имена обычно делили на греческие, римские и варварские, а среди варварських выделяли имена иранского, фракийского, ма-

лоазийского и другого происхождения. Принципиально иную классификацию предложила Е. А. Савостина. В ее основу положено условное деление имен, позволившее указать имена, принадлежавшие римлянам, римским гражданам и грекам (1977, с. 133).

При изучении имен, зафиксированных в эпиграфических памятниках Тиры первых веков н. э., автор в свое время предложила иной, на наш взгляд, более оптимальный, принцип их классификации, в основу которого положена структура имени (Сон 1993, с. 83). Имена из Тиры были разделены на три группы: 1 — имена с греческой структурой; 2 — имена с римской структурой и 3 — односоставные имена. В этих группах были выделены подгруппы, в которых имена определены по их этническому происхождению. В такую классификацию четко вписываются греческие имена с римской структурой, римские (латиноязычные) имена с греческой структурой, а также имена смешанные, то есть те, которые состоят из элементов разного этнического происхождения. На основании структуры имени уже можно предполагать, что носители имен первой группы не имели прав римского гражданства, а имена второй группы принадлежали римским гражданам. При получении римского гражданства имена новых граждан должны были состоять из трех или двух частей, не всегда латинозычных, но структура имени сохранялась традиционной, римской (Ramsay 1941, p. 6—9). Предложенная классификация позволяет отчетливее представить исконно греческие традиции и новые явления в просопографии первых веков н. э. Она не вызвала принципиальных возражений со стороны исследователей и в данном случае может быть использована при изучении римских имен Ольвии. Список имен с краткой информацией подан в конце статьи в «Приложении».

Римские имена с греческой (личное имя и патронимик в родительном падеже) и римской (полное трехсоставное или неполное двухсоставное имя) структурой, зафиксированные в памятниках лапидарной эпиграфики Ольвии, появляются в ономастиконе этого античного центра сравнительно поздно, в первой половине II в. В количественном отношении имена, сведенные в эти две группы, составляют соответственно 19 и 24 имени.

ИМЕНА С ГРЕЧЕСКОЙ СТРУКТУРОЙ

В группе имен с греческой структурой наиболее многочисленная подгруппа (14 имен) представлена именами со смешанными по своему этническому происхождению составными частями. В подавляющем количестве лиц, имена которых объединены в эту группу, сложно видеть римских граждан. Скорее всего, имена этой группы — Лукий, сын Лукия; Пист, сын Антония; Руфин, сын Филадельфа и другие — отражают процесс проникновения в Ольвию римской ономастики, что напрямую не было связано с предоставлением ее жителям римского гражданства. Их появление в городе можно связывать с римским провинциальным влиянием, которое было обусловлено включением Ольвии в более тесные экономические и культурные связи с римскими провинциями Подунавья (Кадеев 1981, с. 99—100; Зубарь, Сон 2007, с. 151—155, 161 — 164). Надо обратить внимание и на тот факт, что в ольвийских именах с греческой структурой (Приложение: I.2) одной из составных частей являются варварские имена, ираноязычного происхождения — Сохубадз, Удзиаг, Касаг, Дад — характерные не только для ономастики Ольвии первых вв. н. э., но и других античных центров Северного Причерноморья в этот период (Тохтасьев 2013, с. 595—596). Всесторонний анализ, лингвистический, этимологический, сравнительный и исторический, иранских имен из надписей Ольвии I—III вв. н. э. представлен в работе С. Р. Тохтасьева (2013), по мнению которого преобладающее большинство варварских имен в ономастиконе послегетской Ольвии — сарматские.

Иначе дело обстоит с именами Тит Флавий Ахемен, сын Ахемена; Марк Ульпий Пирр, сын Арсеуаха; Марк Ульпий Пирр, сын Арсеоха. Тит Флавий Ахемен, сын Ахемена, судя по *tria nomina* был римским гражданином, предки которого получили права римского гражданства в период правления императоров династии Флавиев (69—98 гг.). Однако, проживая в Ольвии, он не был ольвиополитом. В посвятительной надписи, где упоминается его имя, сказано, что по происхождению он боспорянин, cognomen и одноименный патронимик которого — иранский. Установлено, что в период правления императора Адриана (117—138 гг.) для защиты Ольвии союзными Риму боспорскими царями был прислан вооруженный отряд, руководство которым, видимо, осуществляли Тит Флавий Ахемен, сын Ахемена, и Марк Ульпий Партенокл, он же Мастун, известные по ольвийским надписям начала II в. Следует обратить внимание на то, что памятники были поставлены не частными, а должностными лицами Ольвийского государства (Зубарь 1994а, с. 149).

В противоположность этому Марк Ульпий Пирр, сын Арсеуаха, а также Марк Ульпий Пирр, сын Арсеоха, который упоминается в другой ольвийской надписи, судя по *praenomen* и *nomen* императора Траяна, права римского гражданства получили в период правления этого императора (98—117 гг.). Причем, греческая структура имени и *cognomen* указывают на то, что по своему этническому происхождению они могли быть греками. Однако их патронимики Арсеуах и Арсеох имеют иранское происхождение (Трещева 1977, с. 172; Тохтасьев 2014,

с. 579). Не исключено, что эти два одинаковых имени, отличающиеся только двумя буквами в патронимике, могли принадлежать одному человеку. Марк Ульпий Пирр, сын Арсеуаха, по всей видимости, оказал в период правления императора Траяна какие-то важные услуги римской администрации и за это получил права римского гражданства. Этот выдающийся гражданин Ольвии, с правами римского гражданина, пользовался уважением ольвиополитов и был избран на должность главы коллегии стратегов.

Следует также отметить и своеобразие имен, в которых сочетаются трех- или двухсоставные имена римской структуры и патронимик греческой структуры: вышеописанный Марк Ульпий Пирр, сын Арсеуаха; Тит Флавий Ахемен, сын Ахемена; Аврелий Юлиан, сына Юлиана, Аврелий Юлиан, сын Александра. Аналогичной формы имена встречаются не часто. В Тире, например, такие имена отсутствуют.

Анализ имен с греческой структурой позволяет предположить, что среди их носителей было шесть римских граждан. Однако, если исходить из датировки надписей, в которых они упоминаются, то к первой половине II в. и ко II в. относятся три имени: Марк Ульпий Пирр, сын Арсеуаха; Марк Ульпий Пирр, сын Арсеоха и Тит Флавий Ахемен, сын Ахемена. А к III веку, когда римские имена получили широкое распространение на территории Римской империи, когда дарование прав римского гражданства уже ценилось не очень высоко и прямо не было связано с какими-либо льготами или привилегиями, к периоду правления Севера Александра, относятся три имени — Аврелий Басилевс, сын Каллисфена; Аврелий Юлиан, сын Александра, Аврелий Юлиан, сын Юлиана.

В группе имен с греческой структурой всего четыре имени, в которые входят только римские составные части: Лукий, сын Лукия; Маркиан, сын Домниона; Конкордий, сын Атты; Аврелий Юлиан, сын Юлиана (Приложение: I.1). Имя Лукий (Луций) было широко распространено в I—II вв. (Цветаева 1979, с. 109, 112). Достаточно известные римские имена — теофорное Конкордий и *cognomen* Атта. Маркиан и Юлиан — из серии имен, широко распространившихся в первые века н. э., которые образовались при помощи прибавления суффикса *-ian*. Исходя из конструкции (одно- или двусоставное имя и патронимик), носители таких имен были, вероятно, романизированными греками и происходили из тех греческих семей, в которых уже, по крайней мере второму поколению, давали римские имена, сохраняя при этом греческую их структуру.

У подавляющего большинства имен этой группы (Приложение: I.2) смешанные составные части: греко-римские (Пист, сын Антония; Руфин, сын Филадельфа; Аврелий Басилевс, сын Каллисфена; Элий, сын Наутейма; Марк, сын Ахиллеса; Сабин, сын Аполлута; Аврелий Юлиан, сын Александра), греко-римско-иранские (Марк Ульпий Пирр, сын Арсеуаха; Марк Ульпий Пирр, сын Арсеоха), римско-иранские (Сохубадз, сын Антония; Сенека, сын Удзиага; Гай, сын Касага; Герман, сын Дада).

Среди фрагментированных имен — одно римское, патронимик — …, сын Антония (Приложение: I.3).

ИМЕНА С РИМСКОЙ СТРУКТУРОЙ

В группе имен с римской структурой, где составные части — римские (Приложение: II.1), представлены в основном двухсоставные имена, характерные для ономастики позднеримского времени (Книпович 1968, с. 196). В подгруппе, где собраны имена со смешанными частями (Приложение: II.2), есть двух- и трехсоставные имена греко-римского, римско-иранского и римско-фракийского происхождения. Среди фрагментированных имен следует особо отметить имя, оканчивающееся на …*lico*, которое принадлежало центуриону XI Клавдиева легиона (Зубарь, Сон 1995, с. 183). Его носитель, безусловно, был римским гражданином.

Говоря об именах с римской структурой, обратим внимание на трехсоставные смешанные имена. Это — Публий Элий Аргамен, Публий Элий Ахиллес и Марк Аврелий Микион, он же Муропсадз, которые были ольвийскими стратегами в первой половине — середине II в. Конструкция их имен, где *praenomen* и *nomen* были производными от имен императоров Адриана (117—138 гг.) и Марка Аврелия (161—180 гг.), свидетельствует о том, что они были ольвиополитами, получившими права римского гражданства в правление указанных императоров. В III в. должность стратега занимал римский гражданин Тит Флавий Филумен. Его предки получили права римского гражданства во второй половине I в., в период правления Флавиев, на что указывает императорский *praenomen* и *nomen*. Греческий *cognomen* имени указывает, что его носитель мог быть греком. И, судя по достаточно высокому социальному положению Тита Флавия Филумена, он, видимо, был ольвиополитом по своему происхождению. Римским гражданином был Гай Аттилий [А]мойн (или [А]мин), имя которого известно из надписи II—III вв. Однако редкий *cognomen* этого трехсоставного римского имени, скорее всего, свидетельствует, что его носитель не был уроженцем Ольвии, и, вероятно, приехал в Ольвию откуда-то с территорий римских провинций.

Следует обратить внимание на 2 греко-римско-иранских имени, Марк Аврелий Микион, он же Муропсадз (Тохтасьев 2013, с. 578—579) и Марк Ульпий Партенокл, он же Мастун, которые помимо *tria nomina* еще имеют *agnomen*. По мнению П. О. Карышковского (1962, с. 152), сложные греко-римско-иранские имена отражают те процессы этнического смешения, кото-

рые характерны для всего Северного Причерноморья в первые вв. н. э.

Сложнее интерпретировать двухсоставные римские имена в греческой или латинской транскрипции. В данном случае только в отношении Галерия Монтана, солдата арматуры XI Клавдиева легиона, а также военнослужащих I Италийского легиона Антония Герма и Юлия Руфа можно уверенно говорить, что они были римскими гражданами. В других шести лицах, известных по надписям II—III вв., — Элий Квинтилий, Антоний Клавдий (глава коллегии стратегов), Аврелий Хрисипп, Валерий Мукатралис, Валерий Секундин, Элий Сатурнин — предположительно можно видеть римских граждан. Утрата в римских именах со второй половины II в. *praenomen*, с чем связано появление двухсоставных римских имен (Книпович 1968, с. 190), не позволяет уверенно определить гражданский статус их носителей. К тому же во всех приведенных случаях, кроме трех, в эпиграфических памятниках отсутствуют указания на род деятельности или должность, которую занимали их носители при жизни.

Учитывая сказанное, можно заключить, что ко II—III вв. среди носителей имен с римской структурой имеется шесть лиц, которые, вне всякого сомнения, были римскими гражданами, и шесть, римский гражданский статус которых можно предполагать. Следовательно, в двух рассмотренных группах римских имен насчитывается всего 25 лиц, о которых с той или иной долей вероятности можно говорить как о римских гражданах. Причем, среди них два были боспорянами, проживавшими в Ольвии.

Анализ римских имен из Ольвии будет далеко не полным без характеристики имен в латинских надписях. Преобладающим среди них является позднеримский тип, состоявший из двух частей — *nomen gentile* и *cognomen*. Это было характерно как для мужских, так и для женских имен. Надо отметить, что, по сравнению с многочисленными греческими надписями этого периода, ольвийские латинские надписи немногочисленны. Значительно преобладающая часть римских имен (36) зафиксирована в греческих надписях, и более чем в два раза меньшая их часть (16) — в латинских надписях.

Обратим внимание, что имена военнослужащих римского гарнизона Ольвии, либо лиц, связанными с римским гарнизоном, либо членов их семей, проживавшими в Ольвии, представлены только в латинских надписях (Зубарь, Сон 2007, с. 160—162). Поэтому, несмотря на общее небольшое число имен в латинской транскрипции, все же можно сделать некоторые выводы о римских военнослужащих, которые несли здесь гарнизонную службу. Носители этих имен происходили из фракийского населения Подунавья, из среды которого после военной реформы Адриана в основном набирались солдаты вспомогательных войск. Поступая на военную службу, они получали новые имена с римской структурой, которыми заменялись их прежние имена либо частично, либо полностью (Ramsey 1941, p. 6—9). Среди таких имен: Валерий Мукатралис, его сын Валерий *Secundinus*; военнослужащий XI Клавдиева легиона Галерий Монтан, аналогичное имя его матери — Галерия Монтана; Элий Сатурнин, его жена или сестра Элия Сатурнина; Аврелия Квирина (или Квирния). Ольвия Брисеида, жена Валерия Мукатралиса, также могла быть фракийского происхождения (Крыкин 1993, с. 37), однако обе греческие части ее имени могут указывать на этническое происхождение из греков или на происхождение из семьи ольвиополитов с греческими традициями.

Еще одно двусоставное имя, *Pyrrus Bithus*, обе части которого, по мнению исследователей, типично фракийского происхождения и принадлежали двум солдатам (Книпович 1968, с. 197; Крыкин 1993, с. 37, 85). По мнению других исследователей, алтарь с посвятительной надписью Меркурию поставили не два солдата, а один с именем Пиррус Битус (Зубарь, Крапивина 2004, с. 172—173). Пиррус Битус носил не характерное для римских военнослужащих имя, обе части которого указывали на его этническое происхождение, и соответственно не был легионером, а, скорее всего, служил в римских вспомогательных войсках или иррегулярных подразделениях категории *numeri*. Фракийское присутствие в Ольвии подтверждается и находками вотивных мраморных плиток с рельефными изображениями фракийского всадника, Митры-Тавроктона, бородатых богов, Деметры и Коры, которые отражают религиозные представления населения Подунавья (Зубарь, Сон 2007, с. 163—164).

В латинской эпитафии на надгробии из Ольвии, датирующемся серединой III в., упомянуты римские имена двух военнослужащих I Италийского легиона Антония Герма и Юлия Руфа (Зубар, Козуб 2002). Римские имена — Антоний, Юлий, Руф были широко распространены. Имя Руф использовалось и как *cognomen*, и как *agnomen*, прозвище (в переводе с латинского *Rufus* — рыжий). А имя Герм — достаточно редкое, корневая основа которого может быть различного происхождения, греческого, латинского или какого-либо другого этноса. Последняя опубликованная надгробная латинская надпись, найденная на территории ольвийского некрополя, датируется второй половиной или концом II в. (Иванчик 2013). Надгробие посвящено Гаю Валерию Виктору, военнослужащему I Италийского легиона и поставлено Титом Аврелием Лонгином, который по предположению А. И. Иванчика, мог быть сослуживцем умершего, легионером или ветераном (2013, с. 304). Гай Валерий Виктор и Тит Аврелий Лонгин, учитывая *tria nomina* их латиноязычных имен, принадлежность од-

ного к I Италийскому легиону и связь другого с римским гарнизоном Ольвии, имели римское гражданство.

Эти данные в комплексе с другими археологическими источниками, позволяют говорить о специфике качественного состава римского гарнизона Ольвии в сравнении с другими античными центрами причерноморского региона. Ядро римских гарнизонов, как Ольвии, так и Тиры, Херсонеса, Харакса и римских военных постов на городище Алма-Кермен, а также Балаклавы, составляли легионеры, выделенные из состава Мезийской армии Римской империи, о чем свидетельствуют многочисленные латинские надписи. Вместе с ними в состав вексилляций входили солдаты вспомогательных войск и моряки. Силами римских солдат в Тире, Херсонесе, Хараксе и на территории Балаклавы было налажено производство керамических строительных материалов, которые маркировались специальными клеймами с обозначением названий воинских подразделений (Сон 1993, с. 31—41; Зубарь 1994b, с. 41—81; Sarnowski, Zubar, Savelja 1998). В Ольвии пока не зафиксированы следы керамического производства, которое в пунктах дислокации римских войск осуществлялось военнослужащими.

Последняя подгруппа — фрагментированные, а, точнее, не полные римские имена, на основании которых невозможно определить их структуру. Таких имен семь: Аврелий, Маркиан (в двух надписях), Юлиан (в двух надписях), Публий, конечная часть имени центуриона XI Клавдиева легиона — *…lico* (Приложение: II.3). Не вызывает сомнений, что полное имя центуриона XI Клавдиева легиона имело римскую структуру с *tria nomina*.

ОДНОСОСТАВНЫЕ РИМСКИЕ ИМЕНА

Третья группа римских имен в Ольвии представлена односоставными именами, их всего три: Антоний, Прокула, Ирэнэ (Приложение: III). Следует сразу оговориться, что структура этой группы имен не является четким показателем социального положения их носителей, хотя в ряде случаев все же можно говорить об их неполноправном статусе. В Ольвии, например, женщина с именем Прокула, по всей вероятности, была сожительницей римского солдата Галерия Монтана, который похоронил ее вместе со своей матерью.

По мнению Т. Н. Книпович, обозначение лица только одним личным именем было обычной практикой у греков (1956, с. 125). В противоположность этому, С. В. Дьячков, вслед за В. И. Кадеевым, считает, что односоставные имена в первые века в ряде случаев принадлежали представителям социально зависимых слоев населения (Дьячков 1985, с. 127—128). Однако, учитывая тот исключительно важный факт, что односоставные римские имена зафиксированы в эпиграфических памятниках именно греческого города, то в данном случае эти имена можно рассматривать в качестве показателя определенной романизации населения Ольвии. В отношении социального статуса показательно, что односоставное имя Ирэнэ носила мать Элия Сатурнина и Элии Сатурнины, которых, вне всякого сомнения, нет оснований относить к неполноправным или социально зависимым слоям населения.

ВЫВОДЫ

Приведенные данные свидетельствуют, что в настоящее время в Ольвии известно 52 имени, где хоть одна составная часть в полном имени римская. Среди них два имени принадлежало боспорянам, жившим в городе в первой половине II в. Если исходить из того, что ольвийская ономастика первых вв. н. э. представлена 299-ю именами, то римские имена составляют около 17,4 %, а имеющие римское гражданство лица — около 8,4 % (из которых около 2,4 % — представители римского гарнизона) от общего числа ольвиополитов, известных по эпиграфическим памятникам Ольвии первых веков.

Сравнительно позднее появление римских имен в ономастике Ольвии объясняется, скорее всего, спецификой отношения римской администрации к Ольвии и ольвиополитам. Ведь вплоть до второй половины II в. империя не оказывала городу существенной и прямой военной помощи (Зубар 1994a, с.148—150), что и нашло отражение, в частности, в просопографии, где римские составляющие в именах появляются в отличие, например, от Херсонеса, только во II в. Лишь в конце 60-х — начале 70-х гг. II в. Ольвии была оказана прямая военная помощь и в городе был размещен постоянный римский гарнизон (Зубарь, Сон 1995; 2007, с. 156—157; Иванчик, Крапивина 2007, с. 77—79). Дальнейшее сближение ольвийской гражданской общины с империей произошло в период правления Септимия Севера и городу были дарованы права автономии (Зубарь 1993, с. 38—42).

Однако и на рубеже II—III вв. количество римских имен в просопографии Ольвии увеличивается не намного, а ольвиополиты, имеющие римское гражданство, по-прежнему составляют незначительный процент в общей массе городского населения. В этом отношении показательно, что в надписи (IOSPE, I², 174) конца II в. о постройке терм имена всех должностных лиц имеют греческую структуру. Причем, только в трех из этих имен прослеживаются римские по происхождению составные части.

Таким образом, суммируя, следует подчеркнуть, что, в отличие от Херсонеса и Тиры, члены гражданской общины Ольвии реже получали права римского гражданства и здесь

меньше имен с римскими составляющими. Это, в первую очередь, указывает на определенное своеобразие ольвийско-римских отношений в общеримской северопричерноморской политике. Это также обусловило более позднее и относительно слабое провинциально-римское влияние на население города, что и нашло отражение в просопографическом материале Ольвии.

ПРИЛОЖЕНИЕ

I. ИМЕНА С ГРЕЧЕСКОЙ СТРУКТУРОЙ

I.1. РИМСКИЕ СОСТАВНЫЕ ЧАСТИ

1. Лукий, сын Лукия, стратег. Посвятительная, греческая надпись первой половины II в. (IOSPE, I², 89).
2. Маркиан, сын Домниона, архонт. Посвятительная, греческая надпись конца II в. (IOSPE, I², 174).
3. Конкордий, сын Атты, архонт. Посвятительная, греческая надпись конца
II в. (IOSPE, I², 174).
4. Аврелий Юлиан, сын Юлиана, архонт. Строительная, греческая надпись времени Севера Александра (Надписи… 1968, № 52).

I.2. СМЕШАННЫЕ СОСТАВНЫЕ ЧАСТИ

1. Марк Ульпий Пирр, сын Арсеуаха, глава коллегии стратегов. Посвятительная, греческая надпись первой половины II в. (IOSPE, I², 93).
2. Марк Ульпий Пирр, сын Арсеоха, архонт-эпоним. Посвятительная, греческая надпись II в. (IOSPE, I², 129).
3. Тит Флавий Ахемен, сын Ахемена, боспорянин. Мемориальная, греческая надпись II в. (IOSPE, I², 202).
4. Сохубадз, сын Антония, стратег. Посвятительная, греческая надпись I или II в. (IOSPE, I², 106).
5. Пист, сын Антония, архонт. Посвятительная греческая надпись II в. (IOSPE, I², 131).
6. Руфин, сын Филадельфа, стратег. Посвятительная, греческая надпись конца II в. (IOSPE, I², 174).
7. Элий, сын Наутейма, стратег. Посвятительная, греческая надпись первой половины II в. (IOSPE, I², 89).
8. Аврелий Басилевс, сын Каллисфена, архонт. Посвятительная (?), греческая надпись III в., времени Севера Александра (IOSPE, I², 185).
9. Сенека, сын Удзиага, стратег. Посвятительная, греческая надпись III в. (IOSPE, I², 135).
10. Гай, сын Касага, стратег. Посвятительная, греческая надпись первой половины II в. (IOSPE, I², 85).
11. Марк, сын Ахиллеса, стратег. Посвятительная, греческая надпись первой половины II в. (IOSPE, I², 99).
12. Герман, сын Дада, стратег. Посвятительная греческая надпись I—II вв. (IOSPE, I², 105).
13. Сабин, сын Аполлута. Посвятительная, греческая надпись первой половины II в. (IOSPE, I², 116).
14. Аврелий Юлиан, сын Александра, стратег. Посвятительная, греческая надпись времени Севера Александра (IOSPE, I², 184).

I.3. ФРАГМЕНТИРОВАННЫЕ РИМСКИЕ ИМЕНА

1. ..., сын Антония, стратег. Посвятительная, греческая надпись II в. (IOSPE, I², 109).

II. ИМЕНА С РИМСКОЙ СТРУКТУРОЙ

II.1. РИМСКИЕ СОСТАВНЫЕ ЧАСТИ

1. Галерий Монтан, солдат арматуры XI Клавдиева легиона. Надгробная, латинская надпись II в. (IOSPE, I², 236).
2. Галерия Монтана, мать вышеуказанного солдата. Надгробная, латинская надпись II в. (IOSPE, I², 236).
3. Гай Валерий Виктор, легионер I Италийского легиона. Надгробная, латинская надпись второй половины или конца II в. (Иванчик 2013, с. 303—307).
4. Тит Аврелий Лонгин, легионер I Италийского легиона (?). Надгробная, латинская надпись второй половины или конца II в. (Иванчик 2013, с. 303—307).
5. Юлий Руф, солдат I Италийского легиона. Надгробная, латинская надпись середины III в. (Зубар, Козуб 2002).
6. Элий Сатурнин. Надгробная, латинская надпись III в. (IOSPE, I², 234).
7. Элия Сатурнина. Надгробная, латинская надпись III в. (IOSPE, I², 234).
8. Валерий Секундин. Надгробная, латинская надпись III в. (IOSPE, I², 237).
9. Аврелия Квирния. Надгробная, латинская надпись II—III вв.(IOSPE, I², 235).
10. Элий Квинтилий. Надгробная, греческая надпись II в. (IOSPE, I², 225).
11. Антоний Клавдий, глава коллегии стратегов. Посвятительная, греческая надпись II в. (IOSPE, I², 147).
12. Гай Атилий [A?]мин или [A?]мойн. Надгробная, греческая надпись II—III вв. (IOSPE, I², 193).

II.2. СМЕШАННЫЕ СОСТАВНЫЕ ЧАСТИ

1. Валерий Мукатралис. Надгробная, латинская надпись III в. (IOSPE, I², 237).
2. Ольвия Брисеида, жена Валерия Мукатралиса. Надгробная, латинская надпись III в. (IOSPE, I², 237).
3. Пиррус Битус, солдат. Посвятительная, латинская надпись 248 г. (IOSPE, I², 167).
4. Антоний Герм, солдат I Италийского легиона. Надгробная, латинская надпись середины III в. (Зубар, Козуб 2002).
5. Марк Ульпий Партенокл, он же Мастун, боспорянин. Мемориальная, греческая надпись II в. (IOSPE, I², 203).
6. Аврелий Хрисипп. Посвятительная, греческая надпись II в. (IOSPE, I², 170).
7. Юлия Теодора. Надгробная, греческая надпись II—III вв. (IOSPE, I², 193).
8. Публий Элий Аргамен, стратег. Посвятительная, греческая надпись первой половины II в. (IOSPE, I², 96).
9. Тит Флавий Филумен, стратег. Посвятительная, греческая надпись III в.(IOSPE, I², 136).
10. Публий Элий Ахиллес или Ахилл. Посвятительная, греческая надпись первой половины II в. (IOSPE, I², 138).
11. Марк Аврелий Микион, он же Муропсадз, стратег. Посвятительная, греческая надпись начала времени правления Марка Аврелия (Надписи… 1968, № 80).

II.3. ФРАГМЕНТИРОВАННЫЕ РИМСКИЕ ИМЕНА

1. Маркиан. Фрагмент греческой надписи II в. (IOSPE, I², 269).

2. Аврелий, официальное лицо. Фрагмент греческой надписи римского времени (IOSPE, I², 55).

3. Юлиан. Фрагмент греческой надписи римского времени (IOSPE, I², 284).

4. Юлиан. Фрагмент греческой надписи римского времени (IOSPE, I², 330).

5. Маркиан. Фрагмент греческой надписи римского времени (IOSPE, I², 57).

6. Публий, архонт. Фрагмент греческой надписи римского времени (IOSPE, I², 49).

7. *[…Ita]lico*, центурион XI Клавдиева легиона. Посвятительная, латинская надпись второй половины II в. (IOSPE, I², 322).

III. ОДНОСОСТАВНЫЕ РИМСКИЕ ИМЕНА

1. Ирэнэ мать Элия Сатурнина и Элии Сатурнины. Надгробная, латинская надпись III в. (IOSPE, I², 234).

2. Прокула, сожительница (?) Галерия Монтана, солдата XI Клавдиева легиона. Надгробная, латинская надпись II в. (IOSPE, I², 236).

3. Антоний. Посвятительная, греческая надпись второй половины II в. (Надписи… 1968, № 170).

ЛИТЕРАТУРА

Белецкий, А. А. 1958. О собственных именах в новонайденных ольвийских надписях. *Советская археология,* 28, с. 72-82.

Белецкий, А. А. 1972. *Лексикология и теория языка (ономастика).* Киев.

Виноградов, Ю. Г. 1981. Варвары в просопографии Ольвии. В: Лордкипанидзе, О. (ред.). *Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации.* Тбилиси: Мецниереба, с. 131-148.

Дьячков, С. В. 1985. Некоторые вопросы социально-политической истории Ольвии I—III вв. н. э. (по ономастическим данным). *Вестник Харьковского университета*, 268, с. 122-129.

Зубарь, В. М. 1993. Северное Причерноморье и Септимий Север. *Вестник древней истории*, 4, с. 34-45.

Зубар, В. М. 1994a. Ольвія і Боспор у першій третині II ст. *Археологія*, 2, с. 148-152.

Зубарь, В. М. 1994b. *Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории.* Киев: Киевская Академия Евробизнеса.

Зубар, В. М., Козуб, Ю. І. 2002. Нова епітафія римського легіонера з Ольвії. *Археологія*, 2, с. 102-109.

Зубарь, В. М., Крапивина, В. В. 2004. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. *Вестник древней истории*, 4, с. 166-178.

Зубарь, В. М., Сон, Н. А. 1995. По поводу интерпретации одной латинской надписи из Ольвии (IOSPE, I², № 322). *Вестник древней истории*, 3, с. 181-187.

Зубарь, В. М., Сон, Н. А. 2007. *Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития.* Симферополь. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 3.

Иванчик, А. И. 2013. Новое надгробие римского легионера из Ольвии. В: Коваленко, А. Н. (ред.). *Причерноморье в античное и раннесредневековое время. Сборник научных трудов, посвященных 65-летию профессора В. П. Копылова.* Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 303-307.

Иванчик, А. И., Крапивина, В. В. 2007. Римский военный диплом 157 г., выданный матросу Флавиева Мезийского флота. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Древности Северного Причерноморья в античное время.* Симферополь, с. 66-83. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Supplementum 4.

Кадеев, В. И. 1981. *Херсонес Таврический в первых веках нашей эры.* Харьков: Вища школа.

Карышковский, П. О. 1959. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды. *Вестник древней истории*, 4, с. 111-131.

Карышковский, П. О. 1962. Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды. *Вестник древней истории*, 3, с. 141-154.

Карышковский, П. О. 1993. Новые ольвийские посвящения первых веков н. э. *Вестник древней истории*, 1, с. 73-96.

Книпович, Т. Н. 1956. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 50, с. 119-135.

Книпович, Т. Н. 1968. К вопросу о римлянах в составе населения Ольвии I—III веков н. э. В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья.* Ленинград: Наука, с. 189-197.

Крапивина, В. В. 1993. *Ольвия. Материальная культура I—IV вв.* Киев: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. 1999. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье.* Киев: ИА НАН Украины.

Крыкин, С. Н. 1993. *Фракийцы в античном Северном Причерноморье.* Москва.

Латышев, В. В. 1887. *Исследования об истории и государственном строе города Ольвии.* Санкт-Петербург: В. С. Балашов.

Леви, Е. И. 1956. Ольвийская агора. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 50, с. 35-118.

Леви, Е. И. 1963. Две ольвийские надписи с упоминанием храма Аполлона. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 95, с. 7-12.

Леви, Е. И. 1985. *Ольвия. Город эпохи эллинизма.* Ленинград: Наука.

Надписи… 1968. *Надписи Ольвии (1917—1965).* Ленинград: Наука.

Русяева, А. С. 2013. О достоверности свидетельств Диона Хрисостома и о варварах в Ольвии Понтийской. *Вестник древней истории*, 1, с. 130-158.

Савостина, Е. А. 1977. Римские имена в ономастике Северного Причерноморья. *Советская археология*, 4, с. 129-146.

Сон, Н. А. 1993. *Тира римского времени.* Киев: Наукова думка.

Тохтасьев, С. Р. 2013. Иранские имена в надписях Ольвии I—III вв. н.э. В: Тохтасьев, С. Р., Лурье, П. Б. (ред.). *Commentationes Iranicae. Сборник статей к 90-летию В. А. Лифшица.* Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 565-606.

Трещева, Ю. Н. 1977. Просопография должностных лиц Ольвии I— III вв. н. э. *Вестник древней истории*, 4, с. 156-182.

Цветаева, Г. А. 1979. *Боспор и Рим.* Москва: Наука.

Шелов, Д. Б. 1972. *Танаис и Нижний Дон в первые века н. э.* Москва: Наука.

IOSPE. Latyschev, B. 1916. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, I². Petropolis.

Ramsay, W. M. 1941. *The Social Basis of roman Power in Asia Minor*. Aberdeen: Univ. Press.

Sarnowski, T., Zubar, V. M., Savelja, O. Ja. 1998. Zum religiösen Leben der niedermoesischen Vexillationen auf der Südkrim. Inschriftenfunde aus dem neuentdeckten Dolichenum von Balaklawa. *Historia*, 47, 3, S. 321-341.

REFERENCES

Beletskii, A. A. 1958. O sobstvennykh imenakh v novonaidennykh olviiskikh nadpisiakh. *Sovetskaia arkheologiia*, 28, s. 72-82.

Beletskii, A. A. 1972. *Leksikologiia i teoriia iazyka (onomastika)*. Kiev.

Vinogradov, Iu. G. 1981. Varvary v prosopografii Olvii. In: Lordkipanidze, O. (ed.). *Demograficheskaia situatsiia v Prichernomore v period Velikoi grecheskoi kolonizatsii*. Tbilisi: Metsniereba, s. 131-148.

Diachkov, S. V. 1985. Nekotorye voprosy sotsialno-politicheskoi istorii Olvii I—III vv. n. e. (po onomasticheskim dannym). *Vestnik Kharkovskogo universiteta*, 268, s. 122-129.

Zubar, V. M. 1993. Severnoe Prichernomore i Septimii Sever. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 34-45.

Zubar, V. M. 1994a. Olviia i Bospor u pershyi tretyni II st. *Arkheolohiia*, 2, s. 148-152.

Zubar, V. M. 1994b. *Khersones Tavricheskii i Rimskaia imperiia. Ocherki voenno-politicheskoi istorii*. Kiev: Kievskaia Akademiia Evrobiznesa.

Zubar, V. M., Kozub, Yu. I. 2002. Nova epitafiia rymskoho lehionera z Olvii. *Arkheolohiia*, 2, s. 102-109.

Zubar, V. M., Krapivina, V. V. 2004. O rimskom garnizone Olvii v seredine III v. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 166-178.

Zubar, V. M., Son, N. A. 1995. Po povodu interpretatsii odnoi latinskoi nadpisii z Olvii (IOSPE, I², No 322).*Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 181-187.

Zubar, V. M., Son, N. A. 2007. *Severo-Zapadnoe Prichernomore v antichnuiu epokhu. Osnovnye tendentsii sotsialno-ekonomicheskogo razvitiia.* Simferopol. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 3.

Ivanchik, A. I. 2013. Novoe nadgrobie rimskogo legionera iz Olvii. In: Kovalenko, A. N. (ed.). *Prichernomore v antichnoe i rannesrednevekovoe vremia. Sbornik nauchnykh trudov, posviashchennykh 65-letiiu professora V. P. Kopylova*. Rostov-na-Donu: IuNTs RAN, p. 303-307.

Ivanchik, A. I., Krapivina, V. V. 2007. Rimskii voennyi diplom 157 g., vydannyi matrosu Flavieva Meziiskogo flota. In: Zinko, V. N. (ed.). *Drevnosti Severnogo Prichernomoria v antichnoe vremia*. Simferopol, s. 66-83. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Supplementum 4.

Kadeev, V. I. 1981. *Khersones Tavricheskii v pervykh vekakh nashei ery*. Kharkov: Vishcha shkola.

Karyshkovskii, P. O. 1959. Materialy k sobraniiu drevnikh nadpisei Sarmatii i Tavridy. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 111-131.

Karyshkovskii, P. O. 1962. Materialy k sobraniiu drevnikh nadpisei Sarmatii i Tavridy. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 141-154.

Karyshkovskii, P. O. 1993. Novye olviiskie posviashcheniia pervykh vekov n. e. *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 73-96.

Knipovich, T. N. 1956. Naselenie Olvii v VI—I vv. Do n. e. po dannym epigraficheskikh istochnikov. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 50, s. 119-135.

Knipovich, T. N. 1968. K voprosu o rimlianakh v sostave naseleniia Olvii I—III vekov n. e. In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Antichnaia istoriia i kultura Sredizemnomoria i Prichernomoria*. Leningrad: Nauka, s. 189-197.

Krapivina, V. V. 1993. *Olviia. Materialnaia kultura I—IV vv.* Kiev: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D., Rusiaeva, A. S., Krapivina, V. V., Leipunskaia, N. A., Skrzhinskaia, M. V., Anokhin, V. A. 1999. *Olviia. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomore*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Krykin, S. N. 1993. *Frakiitsy v antichnom Severnom Prichernomore*. Moskva.

Latyshev, V. V. 1887. *Issledovaniia ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Olvii*. Sankt-Peterburg: V. S. Balashov.

Levi, E. I. 1956. Olviiskaia agora. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 50, s. 35-118.

Levi, E. I. 1963. Dve olviiskie nadpisi s upominaniem khrama Apollona. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 95, s. 7-12.

Levi, E. I. 1985. *Olviia. Gorod epokhi ellinizma*. Leningrad: Nauka.

Nadpisi… 1968. *Nadpisi Olvii (1917—1965).* Leningrad: Nauka.

Rusiaeva, A. S. 2013. O dostovernosti svidetelstv Diona Khrisostoma i o varvarakh v Olvii Pontiiskoi. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 130-158.

Savostina, E. A. 1977. Rimskie imena v onomastike Severnogo Prichernomoria. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 129-146.

Son, N. A. 1993. *Tira rimskogo vremeni*. Kiev: Naukova dumka.

Tokhtasev, S. R. 2013. Iranskie imena v nadpisiakh Olvii I—III vv. n. e. In: Tokhtasev, S. R., Lure, P. B. (eds.). *Commentationes Iranicae*. Sbornik statei k 90-letiiu V. A. Lifshitsa. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 565-606.

Treshcheva, Iu. N. 1977. Prosopografiia dolzhnostnykh lits Olvii I—III vv. n. e. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 156-182.

Tsvetaeva, G. A. 1979. *Bospor i Rim*. Moskva: Nauka.

Shelov, D. B. 1972. *Tanais i Nizhnii Don v pervye veka n. e.* Moskva: Nauka.

IOSPE. Latyschev, B. 1916. *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, I². Petropolis.

Ramsay, W. M. 1941. *The Social Basis of roman Power in Asia Minor*. Aberdeen: Univ. Press.

Sarnowski, T., Zubar, V. M., Savelja, O. Ja. 1998. Zum religiösen Leben der niedermoesischen Vexillationen auf der Südkrim. Inschriftenfunde aus dem neuentdeckten Dolichenum von Balaklawa. *Historia*, 47, 3, S. 321-341.

Н. О. Сон

РИМСЬКІ ІМЕНА В ПРОСОПОГРАФІЇ ОЛЬВІЇ

Одним з найважливіших джерел для вивчення етнічного складу населення античних міст Північного Причорномор'я є дані просопографії. Завважимо, що просопографія відображує в основному більш забезпечені, зазвичай, соціально привілейовані прошарки суспільства, представників міської верхівки, посадових осіб, чиї імена згадані в епіграфічних пам'ятках. У статті подано римські імена з грецьких і латинських написів на пам'ятках лапідарної епіграфіки Ольвії перших століть нашої ери.

У впорядкуванні імен застосовано не традиційну їх класифікацію, а інший підхід, в основу якого покладено структуру імені. Відтак, римські імена розділено на три групи: 1 — імена з грецькою структурою; 2 — імена з римською структурою і 3 — такі, що складаються з одного імені. У кожній групі виділено підгрупи, в яких визначено етнічне походження імен. У таку класифікацію добре вписуються грецькі імена з римською структурою, римські (латиномовні) імена з грецькою структурою, а також імена змішані, тобто такі, що складаються з елементів різного етнічного та лінгвістичного походження. За структурою імені вже можна припускати, що носії імен першої групи не мали прав римського громадянства, а імена другої групи носили римські громадяни. З отриманням римського громадянства імена нових громадян мали складатися з трьох чи двох частин, не завжди латиномовних, проте структура імені лишалися традиційною, римською. Запропонована класифікація уможливлює чіткіше уявити одвічні грецькі традиції та нові явища в про-

сопографії перших століть. Список імен з короткою інформацією дано в «Приложении» до статті.

Римські імена, зафіксовані в пам'ятках лапідарної епіграфіки Ольвії, з грецькою структурою, таких 19 (особисте ім'я та патронімік у родовому відмінку), і римською структурою, таких 24 (повне з трьох імен чи неповне з двох), з'явилися в ономастиконі цього античного центру порівняно пізно, в першій половині II ст.

У групі імен з грецькою структурою є лише чотири імені, що включають тільки римські складники. Здебільшого ж вони мають змішаний характер і поєднують греко-римські, греко-римсько-іранські, римсько-іранські елементи.

У групі імен з римською структурою та лише з римськими складниками маємо в основному зразки з двох імен, характерні для ономастики пізньоримського часу. В підгрупі імен зі змішаними складниками є приклади з двох і трьох імен греко-римского, римсько-іранського та римсько-фракійського походження. Наголосимо, що окремо взяті індивідуальні імена не можна розглядати як пряме відображення етнічної належності їх носіїв.

Третю групу римських імен в просопографії Ольвії представлено іменами лише з однієї складової частини. Такі імена чітко не вказують на соціальне становище їхніх носіїв, вони могли бути і соціально залежними, і повноправними громадянами.

Відтак, нині в Ольвії маємо 52 імені щонайменше з одним римським складником. Якщо зважити, що ольвійську ономастику перших ст. н. е. представлено 299 іменами, то римські імена становлять приблизно 17,4 %, а особи з римським громадянством — 8,4 % від загального числа ольвіополітів, імена яких указано в епіграфічних пам'ятках Ольвії перших століть.

На відміну від Херсонеса і Тіри, члени громадянської общини Ольвії рідше отримували права римського громадянства і тут менша частка імен з римськими складниками. Це, у першу чергу, вказує на певну своєрідність ольвійсько-римських стосунків у загальноримській політиці щодо Північного Причорномор'я. Ця обставина спричинила пізніший і відносно слабкий провінційно-римський вплив на населення міста, що й відбилося в просопографічному матеріалі Ольвії.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, античність, Ольвія, пам'ятки лапідарної эпіграфіки, ономастика, просопографія.

N. O. Son

ROMAN NAMES IN OLBIAN PROSOPOGRAPHY

Prosopographical data is one of the most important sources for the study of ethnic structure of the Ancient Greek population in the Northern Pontic area. It should be noted that prosopography reflects mostly wealthier and usually socially privileged strata, the representatives of city elite and the officials whose names are recorded in epigraphic records. Roman names from Greek and Latin inscriptions of the first centuries AD in the lapidary epigraphy from Olbia are presented in the paper.

The names are put in the order according not to their traditional classification but to another approach basing on the name structure. Consequently the Roman names are divided into three groups: 1 — names with Greek structure; 2 — names with Roman structure and 3 — those composed of a single name. Each group consists of subgroups in which the ethnic origin of name is determined. Greek names with Roman structure, Roman (Latin) names with Greek structure, as well as mixed names including the elements of various ethnic and linguistic origin fit into this classification well. According to the name structure it can be already suggested that the bearers of the names of first group did not have the Roman citizenship, while the names of the second group belonged to the Roman citizens. Having received the Roman citizenship the names of new citizens should have consisted of three or two parts, not always Latin, but the name structure had to become traditional Roman one. The classification proposed the possibility to understand fundamental Greek traditions and new phenomena in prosopography of the first centuries AD. The list of names with short information is presented in the Appendix.

Nineteen Roman names with Greek structure (personal name and patronymic in the genitive case) and twenty four names with Roman structure are recorded in the Olbian lapidary epigraphy. They appeared in the city onomastics comparatively late: in the first half of the 2nd century.

There are only four names with Roman elements in the group of names of Greek structure. They have mostly mixed nature and compound Greek and Roman, Greek, Roman and Iranian, Roman and Iranian elements.

The group of names with Roman structure and Roman components contain mostly names consisting of two parts, peculiar for the Late Roman period onomastics. The subgroup of names with mixed elements contains the spesimens of two and three parts of Greek and Roman, Roman and Iranian and Roman and Thracian origin. It should be also noted that each single individual name cannot be considered the direct representation of ethnicity of its bearer.

The third group of Roman prosopography in Olbia is represented by a single name. Such names do not clearly indicate the social position of their bearers: they could be either socially depended or full citizens.

Consequently, there are 52 names with at least one Roman element. If we proceed from the fact that the Olbian onomastics of the first centuries AD is represented by 299 names, the Roman names make approximately 17.4 % and the people with Roman citizenship was approximately 8.4 % of general number of the Olbiopolites whose names are recorded in epigraphic monuments of Olbia.

Unlike Chersonesos and Tyras the members of Olbian civic community rarely received the rights of Roman citizenship and the percentage of names with Roman elements was lower here. This fact indicates first of all a certain peculiarity of Roman-Olbian relations in the general Roman policy towards North Pontic region. This circumstance reasoned the later and relatively weak Roman provincial influence on the city population which reflected in the prosopographical material from Olbia.

Keywords: Northern Pontic region, Antiquity, Olbia, lapidary epigraphy objects, onomastics, prosopography.

Одержано 17.10.2019

СОН Наталія Олександрівна, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

SON Nataliia, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-4563-4969, e-mail: son.n.iananu@gmail.com.

УДК 904.23(477.75)"14" DOI: 10.37445/adiu.2020.01.04

І. Б. Тесленко

КЕРАМІЧНІ КОМПЛЕКСИ ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ XV ст. ЗАМКУ ФУНА: НАЧИННЯ «ГАРНІЗОННОЇ КУХНІ»

Замок Фуна — одна з найяскравіших пам'яток фортифікаційної архітектури середньовічного Криму. Нині в деталях осягнуто етапи будівельної історії фортеці та запропоновано реконструкцію її зовнішнього вигляду. Однак чимало проблем, що стосуються повсякденного життя будівельників, захисників та інших мешканців фортеці, ще потребують вивчення. З-поміж них — аналіз керамічних комплексів, що добре збереглися і датуються вузько. Тут подамо кераміку, що походить з так зв. гарнізонної кухні.

***Ключові слова**: Крим, замок Фуна, XV ст., керамічні комплекси, хронологія.*

ВСТУП

З-поміж нагальних завдань опрацювання матеріалів археологічних колекцій є атрибуція добутих розкопками артефактів: з'ясування їхнього походження, культурної належності та поточнення хронології. Це стосується і керамічних добірок з пізньосередньовічних пам'яток Північного Причорномор'я, які зберігаються у фондах Інституту археології НАНУ, особливо тих, що позбавлені чіткого археологічного контексту, як то з розкопок 1946—1947, 1949, 1950 рр. у м. Білгород-Дністровський, або походять з перевідкладених нашарувань чи об'єктів, де не було виразних хроноіндикаторів, наприклад, ями з середньовічними матеріалами на городищі Дніпровське 2, культурні нашарування у Нижньому дворі Аккерманської фортеці та на укріпленні Тягинь тощо (Бураков 1991; Беляева, Фиалко 2008; Карашевич 2010; Біляєва та ін. 2018).

Одним з напрямів вирішення вказаних завдань є створення бази даних з надійно датованих археологічних комплексів, що мають вузькі хронологічні межі побутування і можуть стати основою для зіставлення з ними інших пам'яток чи знахідок. Зважаючи на це, пропонуємо розпочати публікацію керамічних колекцій з розкопок фортеці Фуна — одного з еталонних архітектурно-археологічних комплексів Північного Причорномор'я, вартого уваги й через те, що на тлі інших синхронних пам'яток регіону тут маємо докладну хронологію будівельних періодів і культурних нашарувань (Кирилко 2005; Мыц 2009, с. 362—370).

Фуна знаходиться за 2,0 км на північ від с. Лучисте (Південний Крим) і за 7,1 км від узбережжя Чорного моря, біля підніжжя південно-західного схилу гори Південна Демерджі, на скелі Кельсенин-Хаяси приблизно 580 м н. р. м. (рис. 1: I). Фортецю звели приблизно 1423 р. господарі Готії — молодого кримського християнського князівства з ромейським корінням, відомого також під назвою Мангупского або Теодоро, на кордоні з приморськими володіннями генуезців, Генуезької Газарії (Кирилко 2005, с. 6—7, 33—59; Мыц 2009, с. 72—86). Наприкінці 50-х рр. XV ст., після ґрунтовної реконструкції, фортеця стала родовим замком теодоритів, резиденцією принца Олександра, який згодом, напередодні вторгнення османів, зайняв княжий престол на Мангупі (Кирилко 2005, с. 63, 89—107; Мыц 2009, с. 362—370, 401—402). У ході завоювання Криму в 1475 р., приблизно наприкінці липня — у серпні, замок спалили і вже не поновили (Кирилко 2005, с. 63).

Пам'ятку почали досліджувати 1804 р., але регулярні розкопки розпочалися лише у 1980-ті рр. [1] Упродовж 1980—1986, 1990—1991,

1. Більше про історію дослідження Фуни див.: Кирилко 2005, с. 12—34.

© І. Б. ТЕСЛЕНКО, 2020

1994—1995 рр. роботи тут провадила експедиція відділу античної та середньовічної археології Інституту археології АН УРСР, потім Кримського філіалу Інституту археології НАНУ під керівництвом В. Л. Мица, згодом — В. П. Кирилка. За цей час розкопано ключові об'єкти фортифікації (рис. 1: II), з-поміж яких північна, наріжна і в'їзна вежі, захаб, надбрамна церква, донжон, а також приблизно третину внутрішньої забудови, зокрема кордегардію, казарму, гарнізонну кухню, туалети, житлові й господарські будівлі, цистерну для води, двори і вулиці (Мыц 1988, с. 97—115; 1991, с. 49—52, рис. 18—21; 2009, с. 362—370; Кирилко, Мыц 1991; Кирилко 2005) [1].

Нині маємо докладну будівельну періодизацію пам'ятки, що охоплює три етапи її існування — 1423, 1425—1434 чи 1450-ті рр. та 1459—1475 рр. (Кирилко 2005, с. 35—81). Опубліковано частину матеріалів з ключових архітектурно-археологічних об'єктів і окремі раритетні артефакти (Мыц 1991, с. 100—102, рис. 40—42; 2005, с. 294—295, рис. 3; 8; 2009, рис. 320—351; Кирилко, Мыц 2000, с. 18—19; Виноградов, Мыц 2005; Кирилко 2005; 2007; 2011; Тесленко 2004, с. 470, 486—492, рис. 1—4; 2005, с. 391—392, рис. 10—15; Teslenko 2007; 2009a; 2018 тощо). Запропоновано загальну коротку характеристику керамічного комплексу «замкового» періоду історії Фуни (Тесленко 2016a; Teslenko 2016).

Найрепрезентативнішими є керамічні комплекси останнього етапу існування фортеці — 1459—1475 рр., позначеного шарами пожежі та руйнацій часів турецької експансії. Вони походять з розкопок донжона та його каналізаційного колектору; господарського блоку, обладнаного в північно-східному секторі замку, що об'єднував двори 1 і 2, комору для зберігання припасів (№ 32) [2] і господарську споруду (повітку?) [3], в якій, можливо, була піч (№ 21) [4]; гарнізонного туалету (№ 33); казарми (№ 10); кордегардії (№ 9), а також інших житлових і господарських об'єктів (рис. 1: II). Опубліковано лише знахідки з донжона (Мыц 1988, с. 106—108, рис. 6; 7; 1991, с. 100—102, рис. 40—42; 2009, рис. 320—328; Кирилко 2005, с. 214, 218—219, рис. 166; 168) і одного з жител на західному схилі кріпосного майданчика (Кирилко 2005, с. 63—67, рис. 47—58). Поза тим, матеріали з інших об'єктів теж є інформативними.

У першу чергу привертає увагу керамічне начиння з двору 1 (рис. 1: II; 2), що за кількісним та якісним складом суттєво перевершує колекцію посуду з княжого донжона.

Розкопки цієї ділянки фортеці провадила у 1990 р. експедиція В. Л. Мица під безпосереднім керівництвом В. П. Кирилка (Мыц, Кирилко 1990) [5]. Архітектурно-археологічними дослідженнями встановлено, що на початковому етапі існування фортеці двір 1 використовувався як накопичувач війська перед патерною. Під час реконструкції у третьому будівельному періоді хвіртку замурували, а двір переобладнали на підсобне приміщення казарми (Кирилко 2005, с. 106), яке, на думку авторів розкопок, могло використовуватися як гарнізонна кухня (Мыц, Кирилко 1990, л. 7). На цьому етапі воно мало форму неправильного чотирикутника розмірами 4,5—5,6 × 6,0—6,7 м [6], було перекрите дерев'яним помостом, що спирався на дерев'яні стовпи [7], та слугувало для бойового ходу вздовж східної куртини. У південно-західному кутку двору 1 починалася вулиця, що вела до храму, на північному заході він сполучався з двором 2 проходом завширшки 1,7 м (рис. 1: II; 2: 1, 3).

Потужність культурних нашарувань на ділянці двору 1 становила 1,85—2,15 м. У їхній структурі чітко вирізнялися три горизонти (рис. 2: 2, 4).

Шар I, верхній, це переважно продукти руйнації кам'яних кладок архітектурних конструк-

1. Висловлюю подяку В. Л. Мицу і В. П. Кирилкові за дозвіл опрацювати археологічні матеріали пам'ятки, а також Сергію Сьоміну, що виконав більшість рисунків керамічних виробів, і Андрію Чекановському, автору світлин полив'яної кераміки.
2. Тут знайдено дев'ять піфосів, один з яких був ущерть заповнений насінням льону (Тесленко 2015b, с. 159, рис. 17: II, IV; 18), рештки дерев'яної діжки теж з насінням льону, мідний тазок, інше господарське та кухонне начиння (Мыц, Кирилко 1990, л. 11—13, рис. 42—57), конкретніше про це йтиметься в іншій публікації.
3. Передню стіну споруди під час останньої реконструкції майже повністю розібрали (Мыц, Кирилко 1990, л. 15).
4. Принаймні залишки череня печі зафіксовано у північно-західному кутку приміщення, проте хронологічна позиція її не зрозуміла (Мыц, Кирилко 1990, л. 16—18, рис. 32).
5. В. П. Кирилко вів щоденник, виконав усі креслеників, підготував текст звіту і таблиці ілюстрацій. В. Л. Миц здійснював загальне керівництво експедицією, склав польовий і колекційний описи знахідок, виконав фотофіксацію досліджених об'єктів і деяких артефактів (Полевой дневник...; Полевая опись…).
6. Спершу приміщення мало розміри 4,75—7,10 × 6,20—7,70 м і площу 41,12 м^2, після реконструкції дещо зменшилося в меридіональному напрямку через зведення конструкції 29 з кам'яними сходами вздовж північної стіни і західного кутка казарми (рис. 1: II; 2: кл. 130) і трохи розширирилося в широтному через демонтаж старих кам'яних сходів, які на попередньому етапі обмежували двір з заходу (Мыц, Кирилко 1990, л. 3—4; Кирилко 2005, с. 89, 106, рис. 61; 68; 69).
7. Стовпи були встановлені на материкову поверхню (вапняк, глина), підмощені кам'яними плашками та додатково укріплені обкладкою з буту, після чого всю територію двору вирівняли підсипкою (Мыц, Кирилко 1990, л. 5—6).

цій, що оточували двір, — бутове каміння та деструктований вапняний розчин потужністю 0,2—0,7 м (рис. 2: 2). Шар II, пожежі, потужністю 0,4—0,8 м, складався з численних прошарків пропеченого ґрунту і глини, лінз жовтої глини і сірого пухкого ґрунту та був насичений деревним вугіллям, попелом, фрагментами обвуглених дерев'яних конструкцій і різноманітним матеріалом (керамікою, виробами зі скла, кістки, металу тощо). Він залягав на шарі III — щільній (утоптаній) поверхні підсипки двору. Потужність її сягала 0,5—0,8 м. Долівка мала нахил на схід і була відносно горизонтальною вздовж фортечного муру.

Двір знівелювали підсипкою на заключній стадії його облаштування, коли замурували патерну, звели споруду 29 з кам'яними сходами і дерев'яним помостом. Це зробили в декілька прийомів. У стратиграфії фіксується щонайменше чотири шари пухкого світло-сірого, місцями із зеленкуватим відтінком, ґрунту. Вони були насичені фауністичними рештками та різноманітними артефактами. Завважено, що фрагменти одних і тих само керамічних виробів фіксувалися на різних рівнях підсипки. Це вказує, що її зробили досить швидко (Мыц, Кирилко 1990, л. 4—9). Нижню дату цієї акції визначає знахідка на скельній долівці будівлі 29 срібної татарсько-генуезької монети з зображенням Св. Георгія. Монета датована не раніше 1450-х рр. (Мыц, Кирилко 1990, л. 10) [1].

Археологічний матеріал з шару II (пожежі) та шару III (підсипки) — вельми численний. У польовому списку зафіксовано, відповідно, 215 і 172 позиції [2], в колекційному — 195 і 128 (Мыц, Кирилко 1990, л. 83—95, № 519—711; л. 72—81, 96, № 382—505, 730—733). Це кераміка, вироби зі скла, металу і кістки. Останні три групи артефактів відображено в ілюстраціях до монографії В. Л. Мица (Мыц 2009, рис. 343—351) [3]. Що стосується кераміки, то наразі опубліковано до чотирьох десятків предметів (Тесленко 2004, с. 489—490, рис. 2: 3; 3; 2005, с. 391—392, рис. 11—15; 2010, рис. 1—3; 2014, рис. 12: 1, 4; 13: 8, 12; 15: 2, 6, 8; 20: 1, 2, 10, 14; 22: 3; 2015a, с. 429—430, рис. 1: 1; 2: 1; 2016a, рис. 4: е, и, л; 5: б—г, у, и, к; Teslenko 2016, fig. 2—4; Мыц 2005; 2009, рис. 329; 330: 1; 331: 1; 332—339; Кирилко 2007) [4]. Насправді кераміки знайдено набагато більше. Уявлення про це можна скласти за звітною документацією [5] та колекцією [6].

ДВІР 1, КЕРАМІКА З ШАРУ II (ПОЖЕЖІ)

З цього шару походить приблизно 2375 фрагментів гончарних виробів. До колекційного списку внесено 163, здебільшого частково чи повністю реконструйований посуд. Гончарні вироби — досить різноманітні за походженням і призначенням. Абсолютно переважає побутова кераміка, яку поділяємо на два блоки: неполив'яну і полив'яну. Окремо висвітлено довізний посуд і керамічні будівельні матеріали.

Неполив'яна кераміка становить приблизно 37 % (882 уламки) колекції кераміки і репрезентована виробами трьох категорій, щонайменше трьох різних за походженням груп.

Великогабаритна тара (приблизно 32 % уламків неполив'яної кераміки) об'єднує піфоси двох груп. Одна — це червоноглиняний посуд, імовірно, групи Північне Причорномор'я (далі ПП) [7]: 65 фрагментів вінець, денець і стінок, на одній по сирій глині прокреслено знак, що нагадує перевернуту догори грецьку літеру *psi*. Друга — тонкостінний коричневоглиняний посуд групи Південно-Західного Криму (далі ПЗК) [8]: 215 фрагментів вінець, денець і стінок, частину яких прикрашено наліпними валиками з відтисками пальця, на двох уламках прокреслено графіті у вигляді хреста і літери λ [9].

1. Появу зображення св. вершника на аспрах карбування Кафи пов'язують і з переходом володінь Генуезької республіки в Криму до банку Св. Георгія (1453 р.), і з наростанням турецької небезпеки загалом. Як відомо, Св. Георгій був патроном Кафи і міг вшановуватися як захистник від цього напастя (див., напр.: Чореф 2013, с. 66—68).
2. Під одним номером може фігурувати від одного до кількох десятків чи навіть понад сотня фрагментів або однотипних знахідок.
3. Автор публікації не аналізував їх, лише навів ілюстрації зі звіту, тож детальне вивчення цих артефактів ще попереду.
4. Контекст знахідки деяких посудин у публікаціях не завжди відображено адекватно. Наприклад, у книжці В. Л. Мица три вироби, що походять з підсипки двору 1 і 2, вказано як знахідки з шару пожежі (Мыц 2009, рис. 329; 330: 2; 331: 1). Ця деталь є суттєвою для розуміння відносної хронології артефактів.
5. Польовий і колекційний списки — досить докладні, деякі вироби відображено на рисунках і світлинах до звіту (Мыц, Кирилко 1990, л. 3—7, 41—95, рис. 81: 1, 4; 84: 3; 85: 2; 88—90; 92; 93; 100; 102; 103; 106; 113—115; 117; 118; 121; 122; 129; 133; 134; 136—138).
6. Колекція кераміки з розкопок фортеці Фуна тривалий час знаходилася на базі Гірсько-Кримської експедиції в м. Алушта, у 2009—2010 рр. авторка передала її до фондів Алуштинського краєзнавчого музею (Алуштинський філіал Центрального музею Таврида), але деякі знахідки, вказані в описах до звіту, відшукати не вдалося.
7. Докладну характеристику групи див.: Teslenko 2009b; Тесленко 2015b, с. 132—135.
8. Докладну характеристику групи див.: Тесленко 2014.
9. Уламки цих піфосів у колекції не виявлено, тож у визначенні першої групи є певна частка сумнівів, оскільки в описах не надано характеристики формувальної маси.

Обидві групи піфосів — добре знані на пізньосередньовічних пам'ятках Криму, зокрема у комплексах XV ст., хоча з'явилися в різний час (Тесленко 2015b). Відсутність спеціально облаштованих ям свідчить, що піфоси не вкопували, вони стояли у дворі. Число їх і де вони стояли, за наявними у звіті даними визначити складно.

До середньогабаритної тари належать коричневоглиняні тонкостінні великі дворучні глеки групи ПЗК типу 1В, за І. Б. Тесленко (2014, с. 497, рис. 8; 9), здебільшого розписані білим ангобом. Реконструйовано горло з вінцем і ручками такого глека (рис. 5: 7). У польовому списку згадується ще 25 уламків пласких ручок зі слідами розпису (Полевая опись..., № 1559).

У шарі пожежі відзначено також 16 фрагментів стінок амфор груп III (9 од.), VIII — першої половини X ст. та Günsenin III (один) і Günsenin IV (6 од.), XII—XIV ст., що вочевидь потрапили сюди з раніших нашарувань [1].

Найчисельнішим є кухонно-столовий посуд (56 % неполив'яної кераміки). Понад 95 % його становлять вироби групи ПЗК, представлені переважно горщиками. Частково чи повністю реконструйовано 13 екз. (рис. 3; 4; 5: 10—12). Це одноручні плоскодонні посудини зі сферичним чи розширеним овоїдним тулубом і низьким циліндричним чи розтрубоподібним горлом, прикрашеним 1—3 прокресленими горизонтальними лініями, типу 1.1, варіанти А і В, за І. Б. Тесленко (2014, с. 498, рис. 11—15). За об'ємом горщики розподілено орієнтовно на чотири стандарти: приблизно 4—5 л (8 од.), 2—3 л (2 од.), 1 л (2 од.) і <1 л (один). Глеків менше. До колекції потрапило шість верхніх профільних частин вузькогорлих одноручних посудин типу 2.1, варіантів А—С, за І. Б. Тесленко (2014, с. 499, рис. 11; 19—21) і уламки частково відтворених тулубів двох глеків з нижніми коренями пласкої та дводжгутової ручок (рис. 5: 3, 4, 8, 9) [2]. Тулуб глеків розписано білим ангобом. Один з них додатково прикрашено відтисками пальця вздовж лінії максимального діаметра (рис. 5: 4). Вкажемо носик водолія, себто кумгана (рис. 5: 5) і нижню частину глека з петельчастою горизонтальною ручкою біля денця (рис. 5: 6), що відносяться до типів 2.1Е і 3.1, за І. Б. Тесленко (2014, с. 499—500, рис. 11; 22: 3, 4; 24). Від кухонно-столового посуду групи ПЗК є ще 347 фрагментів, непридатних для визначення форми.

Третя група — це так зв. горщики з рейкоподібними чи колієподібними вінцями (далі ГРВ) [3]. Вони мають жовто-червоний або червоно-коричневий черепок з домішкою значної кількості чорного, блискучого, гострокутного піску (піроксену?) у формувальній масі, тонкі стінки і шорстку поверхню. З шару пожежі у дворі 1 походять один повністю та одни частково реконструйовані горщики (рис. 5: 1, 2) типу 1.1, за І. Б. Тесленко (2015а, с. 429—430, рис. 1; 2) двох стандартів об'єму: 6,6 л і близько 2,0 л. Такий посуд з'явився в Криму приблизно в середині XV ст. і, вірогідно, надходив з малоазійської території Оттоманської імперії (Тесленко 2011, с. 66; 2015а, с. 433—434).

Полив'яний посуд (1493 уламки, 63 % керамічних знахідок) об'єднує щонайменше чотири групи місцевого та довізного посуду. Місцева кераміка становить приблизно 90 % (1342 од.) фрагментів полив'яного начиння і представляє групу Південно-Східний Крим (далі ПСК) [4]. У її складі є середньогабаритна тара, кухонно-столовий посуд різних видів і типів та вироби спеціального призначення (дитячий горщик, каганець).

До середньогабаритної тари належать глеки з широким циліндричним горлом і двома петельчастими ручками на плічках типу 2.3, за І. Б. Тесленко (2010, с. 219, рис. 1), або так зв. аптечні амфори [5]. Частково або повністю реконструйовано вісім глеків (з 161 фрагмента), що мають об'єм від 2,0 до 5,6 л (рис. 6; 7: 1—4). Зсередини та у верхній частині ззовні їх вкрито зеленою поливою, ззовні — по білому ангобу.

Кухонно-столовий посуд — різноманітніший, буває закритої та відкритої форми. Посуд закритої форми представлено одноручними вузькогорлими і широкогорлими глечиками типу 2.1, варіантів А і В, за І. Б. Тесленко (2010, с. 219, рис. 1). З 287 уламків частково реконструйовано 21 глечик і один майже повністю (рис. 7: 6—8; 8; 9: 1—7). Їхній об'єм переважно від 1,0 до 2,0 л, по одному глечику представлено об'єми приблизно 0,5, 2,6 і 3,4 л.

Колекція посуду відкритої форми налічує 78 од., частково чи повністю реконструйованих

1. Докладніше про комплекси Фуни, що передували спорудженню фортеці феодоритами, див.: Тесленко 2016b.
2. У польовому списку згадано ще 12 уламків горла з ручкою глеків (Полевая опись..., № 1554, 1566), але визначити типологічну належність їх складно.
3. Докладніше про групу див.: Тесленко 2011; 2015а.
4. Ця велика та не гомогенна група об'єднує вироби різних майстерень, що користалися схожою за складом формувальною масою. Головним центром на XV ст. визнається Кафа, невеликий синхронний гончарний осередок діяв в Чембало (Балаклаві), цілком імовірно функціонували майстерні і в інших містах, перш за все, в Судаку і на Мангупі. Докладніше про групу ПСК див.: Тесленко 2011; 2018, с. 32—33.
5. Так їх умовно назвав І. В. Волков на підставі морфологічної схожості глеків з європейськими аптечними посудинами (2004, с. 144—145). Навряд чи всі їх використовували виключно для транспортування та зберігання лікарських препаратів. Проте термін прижився в науковій літературі як зрозумілий, лаконічний і зручний.

з 611 уламків [1]. Більшість (73 од.) становлять тарілки, чаші та чашки щонайменше восьми поширених у XV ст. типів (рис. 11; 12: 1, 3, 4, 6; 13—15; див.: Тесленко 2010, с. 221—223, рис. 2). Вони, напевно, призначалися для індивідуального споживання харчів і напоїв. Укажемо також дві тарелі (рис. 12: 2, 5) і велику чашу, покришку від якої знайдено в шарі пожежі донжона (Кирилко 2007), які, мабудь, призначалися для сервірування страв на декілька персон (рис. 16). Дещо умовно до категорії кухонно-столового посуду віднесено дві глибокі плоскодонні миски з двома або чотирма ручками (рис. 10), тип 6.1, варіанти А і В (Тесленко 2010, рис. 2) [2]. За способом оформлення зовнішньої поверхні усі ці вироби підрозділяються на три добре відомі в кераміці XV ст. відділи (Тесленко 2010, с. 224—228, рис. 3).

З-поміж недекорованих виробів (Plane Sgraffito Ware), крім мисок з ручками (2 од.), було ще дев'ять чаш, з яких до музейного зібрання передано дві: дзвоноподібної форми та з умовно вертикальним трохи заокругленим бортиком (рис. 11: 1, 2). На одній з них всередині є графіті у вигляді хреста (рис. 11: 2).

Сім посудин оздоблено прокресленим орнаментом під монохромною поливою (Monochrome Sgraffito Ware), з них чотири — з монограмою володаря замку князя Олександра, нанесеною тонким різцем (рис. 11: 6, 7; 24: 8) [3], одна — з гребінцем, виконаним в техніці резерву в центрі медальйона (рис. 11: 3), і два невеликі уламки чашок, прикрашені вигравійованими тонкою та широкою лініями (рис. 11: 4, 5).

Решта столового посуду (приблизно 80 % відкритої форми) поєднує орнамент сграфіто з розписом смугами та плямами зеленої і коричневої фарби під слабко забарвленою в жовтий чи зеленкувато-жовтий колір поливою (Green and Brown Sgraffito Ware) та має досить типовий для XV ст. набір декоративних елементів (рис. 11: 8—15; 12—16; 24: 3, 5, 6) [4].

Посуд спеціального призначення — це дитячий горщик (тувак) об'ємом 1,1 л (рис. 9: 8) і каганець (рис. 9: 9). Вони належать до типів 5.1 і 12.1 місцевих полив'яних виробів, за І. Б. Тесленко (2010, с. 220, 223—224, рис. 1; 2).

Довізний полив'яний посуд об'єднує три групи. Найчисленнішими є червоноглиняні вироби з розписом кобальтом, так зв. Miletus Ware (далі Мілет), один з найпотужніших центрів виробництва яких знаходився в м. Ізнік, нині в провінції Бурса Турецької Республіки (Тесленко 2005; Teslenko 2007; Burlot et al. 2018). Вони налічують 116 уламків приблизно від 17 посудин і становлять десь 7,7 % полив'яних виробів. Це тарелі великого діаметра (чотири реконструйовані форми і щонайменше одна фрагментована), тарілки (одна повна форма) і глибокі півсферичні чаші, теж одна повна форма (рис. 17; 18; 25: 1, 2, 6). Менше представлено іспанську майоліку (далі IM) — приблизно 2,2 % полив'яних виробів (33 уламки від чотирьох посудин). Це тарілка (рис. 19: 6; 25: 9) з залишками розпису кобальтом і люстром (Loza valenciana dorada y azul clásica, скорочено LVDC); таріль з розписом лише кобальтом (рис. 19: 5; 25: 3), можливо, серії Loza valenciana azul compleja (LVAC) [5], і два денця невеликих глеків з опаковою поливою, що не мають слідів іншого декору, через що складно з'ясувати їхню стилістичну групу [6] (рис. 19: 7, 8; 25: 4). Є два невеликі уламки (0,1 %) чашок з силікатної формувальної маси (кашин, Soft-Paste Ware), один з них з опаковою бірюзовою поливою [7] (рис. 25: 11).

Будівельна кераміка присутня в мізерній кількості та ймовірно походить з раніших нашарувань. Це елементи покрівлі — уламок каліптера і сім фрагментів керамід групи Північне Причорномор'я (далі ПП) VIII—X ст. і групи Херсонес XII—XIII ст. Згадуються також елемент архітектурного декору — уламок краю червоноглиняної кахлі з зеленою поливою (к. о. 645), два фрагменти керамічної труби водогону, а також заготовка під прясло, виточена зі стінки амфори (к. о. 644), не знайдені в колекції.

Отже, на час катастрофи 1475 р. у дворі 1 була значна кількість різноманітного керамічного начиння різного призначення: щонайменше два піфоси двох груп [8]; великий неполив'яний дворучний глек, вісім так зв. аптечних амфор

1. Ще 248 уламків профільних частин і декорованих стінок відображено лише в польовому списку: № 1665 (22 денця); 1666 (14 денець і стінок); 1672 (86 вінець і стінок); 1680 (126 вінець і стінок). Число посудин, від яких вони походять, і типолого-стилістичні характеристики їх достеменно визначити складно.
2. З приводу призначення цих мисок як столових немає певності. Можливо, їх використовували і для гігієнічних цілей (для миття рук, як нічні вази тощо).
3. Лише дві з них потрапили до музейного зібрання.
4. Докладніше про елементи декору див.: Тесленко 2010, с. 228.
5. Обидві посудини опубліковано (Тесленко 2004, рис. 2: 3; 3; Teslenko 2009a, fig. 6; 15). Докладніше про типи валенсійської кераміки з олов'яною поливою див., напр.: Coll Conesa 2017; про знахідки з Криму: Тесленко 2004; Teslenko 2009a; Тесленко, Майко 2019.
6. Ці ділянки посуду могли й не розмальовувати. Крім того, відзначимо, що за морфологічними ознаками ці глеки є схожими також на італійську майоліку Ренесансу, яка багато в чому наслідувала іспанський люстр (літ. див., напр.: Тесленко 2008). Щоб визначити це, слід докладніше вивчити цю кераміку.
7. Цей уламок згадується лише в списках до звіту, в колекції його немає.
8. Подано мінімально можливе число посуду, хоча його могло бути й більше.

і два великі (2,6 і 3,6 л) [1] одноручні глеки для зберігання середніх об'ємів рідини чи інших припасів; щонайменше 15 горщиків двох груп для приготування щонайменше 50 л харчів; шість неполив'яних і 21 полив'яний одноручний глечики (19 групи ПСК, 2 — ІМ) об'ємом переважно від 1,0 до 2,0 л; шість великих тарелів (групи ПСК, Мілет, ІМ) і дві чаші (ПСК, Мілет) для сервірування на декілька персон; щонайменше 75 полив'яних, переважно декорованих чаш і тарілок для індивідуального споживання страв (переважно групи ПСК, по одному Мілет і ІМ) і чашок (ПСК) для питва, а також дві миски з ручками (ПСК), кумган і глек з ручкою-вушком біля денця (ПЗК), що могли використовуватися для гігієнічних потреб, каганець.

ДВІР 1, КЕРАМІКА З ШАРУ III (ПІДСИПКИ)

Цей шар також був насичений керамічним матеріалом. За польовим списком звідси походить 1233 уламки гончарних виробів, з яких до колекції відібрали 101. Імовірно, якась частина знахідок потрапила сюди з нижніх нашарувань під час облаштування двору 1 у 1450-ті рр., інша — з верхніх нашарувань у ході подальшого його функціонування як підсобного приміщення казарми в третій чверті XV ст. Абсолютно переважає побутова кераміка.

Неполив'яний посуд (688 уламків, 55,8 %). Є уламки піфосів двох, наявних і в шарі II груп, — ПП (55 уламків, зокрема фрагмент вінця з графіті у вигляді літери *N*) і ПЗК (245 фрагментів, зокрема вісім декорованих вінець), а також товстостінний тарний посуд (55 уламків), належність яких до якоїсь певної групи визначити складно, та кухонно-столовий посуд групи ПЗК (306 фрагментів). З-поміж останнього — профільні частини глеків, горщиків, носик кумгана (рис. 20: 2) і виріб незрозумілого призначення (рис. 20: 1)[2]. Посуд дуже фрагментований, жодної форми реконструювати не вдалося.

Крім того, в списках до звіту вказано 19 уламків стінок і ручки амфор чотирьох груп: ПП, VIII—X ст. (14 од.), 52/ХК-9 (один), XII—XIV ст. і Günsenin IV (6 од.) та невизначених, імовірно, римського часу (2 од.), а також вісім стінок і вінець сіроглиняних, включно з ліпними, посудин закритої і відкритої форми. Усі вони, очевидно, потрапили з нашарувань, що передували зведенню фортеці.

Полив'яний посуд становить 42,7 % знахідок (526 уламків). Тут також абсолютно переважають місцеві вироби групи ПСК. Вони становлять приблизно 95 % (499 фрагментів) полив'яної кераміки. У польовому та колекційному списках вказано винятково посуд відкритої форми. Це тарелі (2 од.), тарілки (5 од.), чаші та чашки (31 од.) щонайменше шести морфологічних типів трьох декоративних відділів (рис. 20: 3—12; 21—23; 24: 1, 2, 4, 7, 9, 10).

Посуд без додаткового декору (Plane Sgraffito Ware), що становить 30,5 % полив'яної колекції (152 фрагменти), налічує 16 частково реконструйованих посудин двох типів: дзвоноподібної форми та з умовно вертикальним бортом (рис. 20: 3—7). Полива всередині — світло-жовта або зеленкувато-жовта, ззовні у верхній частині — зелена.

Посуд з прокресленим орнаментом під монохромною поливою (Monochrome Sgraffito Ware) представляють 47 уламків (9,2 %) від шести посудин. Це два денця чаш з монограмою князя Олександра (рис. 20: 12) [3], аналогічні виробам з шару II і з підсипки вулиці, що вела до двору 1 (рис. 20: 13) [4], та одно з монограмою з двох літер *П*, значення якої не з'ясовано (рис. 20: 8; 24: 9) [5]. Частково реконструйовано тарілку і дві чаші, прикрашені вигравійованими тонкою та широкою лініями (рис. 20: 9—11; 24: 4, 7). Стилістика та елементи декору цих виробів мають спільні риси з пізньовізантійськими Elaborate Incised Ware (далі EIW), хоча відстають від них у часі приблизно на півстоліття (Teslenko, Waksman, Ginkut, forthcoming). Крім того у звіті в контексті підсипки двору 1 вказано денце чашки (рис. 24: 10) з зображенням обличчя бородатого чоловіка, виконаним у техніці сграфіто (Мыц, Кирилко 1990, л. 8, рис. 95), хоча в польовому та колекційному списках воно фігурує серед матеріалу з підсипки вже згадуваної вулиці (Мыц, Кирилко 1990, л. 16).

Поліхромні вироби (Green and Brown Sgraffito Ware) становлять 60,3 % полив'яного посуду (301 фрагмент, 41 од. у колекції) та включають 29 профільних частин і реконструйованих тарелів, тарілок і чаш, що потрапили до музейного зібрання (рис. 21—23; 25: 1, 2). Більшість екземплярів за формою і декором мають близькі паралелі у посуді з шару II (пожежі).

Довізний посуд становить до 5 % (27 уламків) полив'яних виробів. Належність двох уламків

1. Ці глеки також могли використовувати і для подачі напоїв до столу.
2. Тільки ці два предмети з усієї колекції неполив'яного посуду виявлено і передано до музейних фондів.
3. Лише одно денце потрапило до музейного зібрання.
4. Шар III з двору 1 та підсипка вулиці, що до нього вела є синхронними і подібними за складом керамічних знахідок. Ще декілька екземплярів чаш з аналогічними монограмами походять з шару пожежі 1475 р. в донжоні (Мыц 2009, рис. 323).
5. Ще одну чашу з аналогічною монограмою знайдено у вигрібній ямі гарнізонної вбиральні (Мыц 2005, с. 295—296, рис. 8: 2).

світлоглиняного посуду з зеленою поливою не визначено, бо їх немає в колекції. 17 фрагментів щонайменше від 9—10 посудин належать до групи Miletus Ware (рис. 19: 1; 25: 7, 8, 15). Вісім походять від трьох невеликих чашок із силікатної формувальної маси (кашин, fritware, quartz-frit, soft-paste ware). Одна з них (рис. 19: 2; 25: 10) має світло-салатову поливу, що імітує китайський селадон (псевдоселадон), друга — з опаковою бірюзовою поливою без додаткового декору (рис. 25: 12), третю — розписано чорною і синьою фарбою під прозорою безбарвною поливою (рис. 19: 3, 4; 25: 13, 14). Два останні вироби можна віднести до продукції золотоординських керамічних майстерень Нижнього Поволжя середини — другої половини XIV ст. Саме в цей час така кераміка набула поширення на території Східної Європи, зокрема і в Криму (Булатов 1968; Скоробогатова 1983; Кравченко 1986, с. 93—94, рис. 36; Айбабина 1991; Баранов 2004, с. 534; Коваль 2005; Масловский 2006, с. 421—429; Кузнецова, 2015, с. 171—177; Козырь, Боровик 2017, с. 347—349 та ін.). Через військово-політичні катаклізми в улусі Джучі наприкінці XIV ст. чимало гончарних осередків розорилося, зокрема ті, що виробляли кераміку з силікатної маси, тож приблизно з рубежу XIV—XV ст. її імпорт припинився [1]. Зважаючи на це, цілком можливо, що в замку Фуна ці вироби зберігалися досить тривалий час, ще щонайменше півстоліття.

Загалом наявність раритетів у складі керамічного начиння є однією з прикмет елітарних комплексів і підтверджується знахідками аналогічних фрагментованих чашок у шарі пожежі донжона замку Фуна і княжого палацу на Мангупі (Герцен, Науменко 2009, с. 408—412, илл. 5: 12; 2016, с. 44—45, рис. 18—23; Тесленко 2016b, с. 144—145). Псевдоселадон, виготовлення якого також було налагоджено в золотоординських осередках протягом другої половини XIV ст. (Булатов 1968, с. 108—109; Коваль 2010, с. 40; Егоров, Пигарев 2017 та ін.), у нашому разі може мати інше походження. Цей товар продовжував надходити до Криму в середині — третій чверті XV ст., себто, коли його вже не виробляли в Поволжі. Принаймні значна кількість виробів походить з комплексів 1460—1470-х рр. княжого палацу на Мангупі (Герцен, Науменко 2016, с. 48—49). На цей час експортерами псевдоселадону могли бути Іран, Сирія чи Єгипет (François 1999, p. 29—30; Коваль, Волошинов 2005, с. 458—459). Для точнішого визначення його не дістає порівняльного дослідження.

Інші категорії кераміки складають 1,5 % колекції. З-поміж них згадуються будівельні матеріали, а саме, елементи покрівлі — 11 уламків керамід групи ПП; елементи архітектурного декору — три фрагменти румпи неполив'яної кахлі (к. о. 400) і уламок лицьової пластини червоноглиняної кахлі з зеленою поливою та прокресленим орнаментом (к. о. 492); три уламки труби водогону; грузило конічної форми з наскрізним отвором (к. о. 477) [2]. Цих знахідок немає в колекції, що унеможливлює охарактеризувати їх.

Отже матеріал з шару III (підсипки) є більше фрагментованим порівняно з шаром II (пожежі) та містить до 3,3 % артефактів, що походять з накопичень, які передували зведенню фортеці. Решта кераміки має багато спільних рис із знахідками з шару пожежі. Проте є й деякі відмінності. Наприклад, у шарі III серед посуду немає довізних виробів групи ГРВ та іспанської майоліки, мало фрагментів групи Мілет. Натомість тут є повні форми трьох посудин, прикрашених в стилі EIW, і фрагменти щонайменше трьох різних чашок з кашину, дві з яких золотоординського кола.

ВИСНОВКИ

Насамперед відзначимо, що багатство асортименту, розмаїття форм і декору, наявність значної кількості довізної кераміки різного походження («турецького» парадного посуду, іспанської майоліки, близькосхідного псевдоселадону, «антикварного» золотоординського кашину), а також сервізу з монограмами представника княжого роду, вирізняє розглянутий керамічний комплекс на тлі матеріалів синхронних йому городищ Криму, зокрема, сусідньої Лусти, де навіть колекція кераміки з вежі-донжона має скромніший вигляд (див., напр.: Мыц 2009, с. 314, 332, рис. 197—209). Таке розмаїття ще раз підтверджує статус власника замку, відомий і за іншими джерелами. Чисельний імпорт вказує на активні зовнішні торгівельні зв'язки Мангупского князівства, а також на налагоджені внутрішні сухопутні комунікації, що уможливили доправити в прикордонну фортецю кераміку, зокрема й «заморську», у значній кількості. Загалом розглянутий матеріал, вкупі зі знахідками з донжона Фуни, постає винятковим, демонструючи склад кераміки, так би мовити, дому князівського рівня у Північному Причорномор'ї третьої чверті XV ст.

Аналіз результатів розкопок у дворі 1 Фунської фортеці дозволяє висунути деякі припущення стосовно поточнення дат окремих груп і різновидів кераміки, а також запропонувати варіант реконструкції перебігу подій напере-

1. Загальний огляд робіт з проблематики див.: Недашковский 2010; 2015.

2. Фото виробу наведено у звіті (Мыц, Кирилко 1990, рис. 105). За зовнішніми ознаками він має аналогії в комплексі IX—X ст. поселення, що за 1,35 км на схід від Фунської фортеці XV ст. (Кирилко 2015, с. 322, рис. 21: 2, 3).

додні катастрофи. Щодо хронологічних спостережень, відзначимо такі.

1. Наявність чаш з монограмою Олександра в обох шарах (у підсипці та в рештках пожежі) вказує, що замовлений іменний сервіз був виготовлений до 1459 р., адже наприкінці 1450-х рр. деякий розбитий посуд уже потрапив на смітник, а назагал сервізом користалися до рокового 1475 р.

2. Посуд, оздоблений гравіюванням у стилі EIW, здебільшого вийшов з обігу приблизно в 1450-х рр., оскільки в шарі пожежі повних форм цих виробів не було, себто верхній хронологічний рубіж виробництва його можна обмежити початком третьої чверті XV ст.

3. Незначна кількість фрагментів імпорту груп Мілет, відсутність груп ІМ і ГРВ у підсипці і наявність повних форм такого посуду в шарі пожежі свідчить, що основна маса його була в обігу, ймовірно, після останньої реконструкції укріплення, себто в 1460—1470-ті рр. Збільшення числа анатолійського імпорту в цей час могло бути зумовлено прямими поставками його в Готію з Османської імперії. Виходячи з письмових джерел, турецькі купці регулярно відвідували торговий порт феодоритів Каламіту (Мыц 2009, с. 356—358).

4. У підсипці виявлено фрагменти щонайменше двох кашинових посудин золотоординського кола, що є додатковим аргументом на користь можливого їхнього побутування принаймні у першій половині XV ст.

Стосовно керамічного комплексу двору 1 завважимо, що кількість і асортимент знайденого тут посуду є цілком достатнім для приготування харчів і сервірування столу на колектив щонайменше в 40 осіб. Себто, інтерпретація цього приміщення як гарнізонної кухні, запропонована авторами розкопок, видається цілком доречною. Наявність дитячого горщика вказує на присутність серед обслуги жінки з немовлям. Щоправда, доволі несподіваним є склад столового посуду. У ньому переважають парадні вироби, включно з чашами з персональною монограмою володаря і недешевим імпортом, яким би годилося бути у княжому донжоні, а не в гарнізонній кухні-їдальні, на що звернув увагу В. П. Кирилко. На думку дослідника, це могла спричинити відсутність у замку власника сервізу князя Олександра і невисокі моральні чесноти його захисників, що «допустили таке використання чужого майна» (Кирилко 2007, с. 56).

Проте можна запропонувати іншу версію поведінки мешканців замку, що передувала катастрофі 1475 р. Все вказує, що більшість побутового начиння, зокрема й посуду, різного господарського інвентарю та інструментів на момент пожежі лишалася в житлово-господарських будівлях. Натомість ні монетних чи речових скарбів, ані якихось просто кинутих матеріальних цінностей під час розкопок не виявлено (Кирилко 2005, с. 65—73, рис. 48—60; Мыц 2009, с. 444, рис. 320—351). Слідів битви біля стін фортеці і всередині теж не зафіксовано. Відтак, можливо, гарнізон Фуни організовано покинув форпост, забравши тільки найцінніші речі. Цілком вірогідно, вояки самі й підпалили замок, що могло бути частиною загального тактичного задуму боротьби з переважаючими силами ворога. Найвірогідніше, це сталося за наказом князя Олександра, який тоді був на Мангупі та організовував оборону столиці від османів (Мыц 2009, с. 410—413). Подібну тактику проти ворога успішно застосовував зять Олександра, молдовський господар Штефан III, що розгромив військо Сулеймана-паші біля Васлуя 10 січня 1475 р. Вважається, що Олександр брав участь у тій битві (Мыц 2009, с. 405), отже міг скористатися набутим досвідом у боротьбі з османами.

Стосовно столового посуду з двору 1 завважимо, що не весь він достеменно був у кухні під час пожежі. Фіксація знахідок, як її подано в польовій документації, унеможливлює підтвердити чи спростувати цю тезу. Проте не виключаємо, що частина посуду могла потрапити в шар пожежі з майданчика над кухнею. На це вказують знахідки фрагментів окремих посудин, розкидані на значній площі, а також матеріали з розкопок будівлі 29, що прилягала до північної стіни казарми. Призначення її через відсутність отвору для дверней складно зрозуміти. Можливо, вона підтримувала невеликий ганок другого (житлового) рівня казарми і була, як і двір 1, перекрита дерев'яним помостом, що обвалився під час пожежі. Кераміка з шару пожежі всередині цієї споруди — практично ідентична знахідкам з кухні. Це монохромна дзвоноподібна чашка для питва, частково реконструйовані чаша й тарілка з поліхромним орнаментом сграфіто, уламки чаші групи Мілет і денця світлоглиняного глека з опаковою білою поливою (Мыц, Кирилко 1990, л. 9—10, 55—56, 63). Оскільки ця споруда навряд чи була житлом [1], логічно припустити, що кераміка потрапила в неї з ґанку перед другим поверхом казарми. Однією з причин наявності значного числа розкішних керамічних виробів на верхньому майданчику міг бути прощальний обід гвардії, влаштований тут — у зручному на виднокіл місці. Зрозуміло, що для цієї знакової трапези скористалися найкращим посудом замку, який по завершенню застілля не прибрали. Люди, змушені поспіхом кинути замок і власноруч знищити свої домівки, навряд чи переймалися через майно, що за таких обставин втрачало свою колишню цінність, перетворюючись на зайвий вантаж.

1. Можливо, її використовували як льох чи карцер, в який опускалися зверху.

ЛІТЕРАТУРА

Айбабина, Е. А. 1991. Кашинная керамика из Каффы. *Материалы по археологии истории и этнографии Таврии*, II, с. 92-96.

Баранов, И. А. 2004. Комплекс третьей четверти XIV века в Судакской крепости. В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Сугдейский сборник*. Киев; Судак: Академпериодика, с. 524-559.

Беляева, С. А., Фиалко, Е. Е. 2008. Аккерманская керамика сграффито (по материалам раскопок 2004 г.). *Российская археология*, 2, с. 62-70.

Біляєва, С. О., Гуленко, К. С., Фіалко, О. Є., Ієвлев, М. М., Грабовська, О. В., Манігда, О. В., Чубенко, О. В., Симоненко, О. В., Дзнеладзе, О. С., Сікоза, Д. М. 2018. *На розі двох світів. Історична спадщина України та Литви на території Херсонської області*. Київ; Херсон: Гілея.

Булатов, Н. М. 1968. Классификация кашинной поливной керамики золотоордынских городов. *Советская археология*, 4, с. 95-109.

Бураков, А. В. 1991. Полив'яний посуд з городища Дніпровське-2. *Археологія*, 4, с. 105-109.

Виноградов, А. Ю., Мыц, В. Л. 2005. Фунская надпись 1459 г. *Античная древность и средние века*, 42, с. 273-281.

Волков, И. В. 2004. Химическая посуда в золотоордынских городах. В: *125 лет Обществу археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Проблемы историко-культурного развития Волго-Уральского региона. Археологические исследования*. Казань: Казанский государственный университет, I, с. 137-160.

Герцен, А. Г., Науменко, В. Е. 2009. Археологический комлекс третьей четверти XV в. из раскопок княжеского дворца Мангупского городища. *Труды Государственного Эрмитажа*, 46, с. 387-419.

Герцен, А. Г., Науменко, В. Е. 2016. Великоханский вектор в культуре региональных элит или к вопросу о золотоордынском периоде в истории Мангупа середины — второй половины XIV в. (обзор археологических источников). В: Сейдалиев, Э. И. (ред.). *Крым в золотоордынский период. Крымский Юрт Золотой Орды: наследие исчезнувшей империи, каталог выставки*. Симферополь: Тарпан, с. 36-49.

Егоров, В. Л., Пигарёв, Е. М. 2017. Производство псевдоселадона в столице Золотой Орды — Сарае. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Казань; Кишинев: Stratum Publishing House, 2, с. 717-727.

Карашевич, І. В. 2010. Середньовічні матеріали із розкопок Білгород-Дністровської експедиції 1946—1947, 1949—1950 рр. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 129-135.

Кирилко, В. П. 2005. *Крепостной ансамбль Фуны 1423—1475 гг*. Киев: Стилос.

Кирилко, В. П. 2007. Фунская супница. В: *Поливная керамика Восточной Европы, Причерноморья и Средиземноморья в X—XVIII вв.: II Международная научная конференция (Ялта, 19—23 ноября 2007 г.)*. Ялта, с. 53-56.

Кирилко, В. П. 2011. Сосуд с дообжиговым рисунком-граффити всадника из раскопок средневековой Фуны. В: *Международный научный семинар «Керамика Хазарского Каганата (VII—X вв.) и проблема идентификации болгарской керамике в странах Причерноморья и Поволжье»: Тезисы*. Симферополь, с. 50-54.

Кирилко, В. П. 2015. «Новые» археологические памятники средневековой Фуны. *Археологический альманах*, 33: Древняя и средневековая Таврика. Сборник статей, посвященный юбилею Елены Александровны Паршиной, с. 318-365.

Кирилко, В. П., Мыц, В. Л. 1991. Крепость Фуна в системе обороны княжества Феодоро. В: Толочко, П. П. (ред.). *Византийская Таврика (к XVIII конгрессу византинистов)*. Киев: Наукова думка, с. 147-171.

Кирилко, В. П., Мыц, В. Л. 2000. Фрагменты мечей из раскопок средневековой Фуны. В: *Оръжието и снаряжението през късната античност и средновековието IV—XV вв.: Резюмета*. Варна, с. 18-19.

Коваль, В. Ю. 2005. Кашинная керамика в Золотой Орде. *Российская археология*, 2, с. 75—86.

Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика Востока на Руси IX—XVII вв*. Москва: Наука.

Коваль, В. Ю., Волошинов, А. А. 2005. Псевдоселадон из Бахчисарая. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв*. Киев: Стилос, I, с. 457-461.

Козырь, И. А., Боровик, Т. Д. 2017. Поливная керамика Торговицкого археологического комплекса периода Золотой Орды. В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Кишинев: Stratum Publishing House, 2, с. 335-352.

Кравченко, А. А. 1986. *Средневековый Белгород на Днестре*. Киев: Наукова думка.

Кузнецова, О. В. 2015. Поливная керамика Сарайчика. В: Бочаров, С. Г., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Крымская Газария и Золотая Орда*. Казань; Симферополь; Кишенев: Stratum Publishing House, с. 167-179.

Масловский, А. Н. 2006. Керамический комплекс Азака. Краткая характеристика. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 2004 году*, 21, с. 308-472.

Мыц, В. Л. 1988. Некоторые итоги изучения средневековой крепости Фуна. В: Бибиков, С. Н. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 97-115.

Мыц, В. Л. 1991. *Укрепления Таврики X—XV вв*. Киев: Наукова думка.

Мыц, В. Л. 2005. Историко-культурный контекст некоторых букв, монограмм и надписей на поливной керамике Крыма XIV—XV вв. В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв*. Киев: Стилос, I, с. 288-305.

Мыц, В. Л. 2009. *Кафа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты*. Симферополь: Универсум.

Мыц, В. Л., Кирилко, В. П. 1990. *Отчёт о раскопках средневекового укрепления Фуна в 1990 г*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1990/21а.

Недашковский, Л. Ф. 2010. *Золотоордынские города Нижнего Поволжья и их округа*. Москва: Восточная литература.

Недашковский, Л. Ф. 2015. Изучение города и древностей Золотой Орды. В: Усманова, Д. М., Мус-

тафина, Д. А., Кемпер, М. (ред.). *Тюрко-мусульманский мир: идентичность, наследие и перспективы изучения (к 80-летию профессора М. А. Усманова).* Казань: Казанский университет, с. 213-219.

Полевой дневник… *Полевой дневник арх. В. П. Кирилко по археологическому исследованию средневекового укрепления Фуна близ с. Лучистое.* Архів КФ ІА НАН України, інв. кн. 6, 1359, п. 1723.

Полевая опись… *Полевая опись находок из раскопок средневековой крепости Фуна в 1990 г.* Архів КФ ІА НАН України, інв. кн. 6, 1359, п. 1723.

Скоробогатова, Т. В. 1983. Одна из групп золотоордынской поливной керамики. *Советская археология*, 4, с. 92-108.

Тесленко, И. Б. 2004. Испанская керамика с росписью люстром в Крыму. В: Куковальская, Н. М. (ред.). *Сугдейский сборник*. Киев; Судак: Академпериодика, с. 467-494.

Тесленко, И. Б. 2005. Турецкая керамика с росписью кобальтом в Крыму (проблемы хронологии). В: Бочаров, С. Г., Мыц, В. Л. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X—XVIII вв.* Киев: Стилос, I, с. 385-410.

Тесленко, И. Б. 2008. Итальянская майолика в Крыму периода турецкого владычества. *Российская археология*, 2, с. 116-122.

Тесленко, И. Б. 2010. Поливная посуда Крыма XV в. (местное производство до турецкого периода). Ч. I: Типология, распространение, происхождение. *Древности*, 9, с. 216-234.

Тесленко, І. Б. 2011. Хронологія однієї групи кухонного посуду з пам'яток Криму XV ст. *Археологія*, 4, с. 60-68.

Тесленко, И. Б. 2014. Одна из гончарных традиций Таврики XIV—XV вв. (керамика группы Юго-Западного Крыма). *История и археология Крыма*, 1, с. 495-512, 541-560.

Тесленко, И. Б. 2015a. Одна из групп неполивной керамики Крыма XV в.: хронология и эволюция. *История и археология Крыма*, II, с. 428-436, 636, 637.

Тесленко, И. Б. 2015b. Пифосы из археологических комплексов Таврики XIV—XV вв. В: Бочаров, С. Г. (ред.). *Крымская Газария и Золотая Орда*. Кишенев: Stratum plus, с. 125-163.

Тесленко, И. Б. 2016a. Керамика замка Фуна (Крым), краткая характеристика комплекса. В: Борисов, Б. Д. (ред.). *Великотърновският университет «Св. Св. Кирил и Методий» и Блгарската археология*. Велико Търново: ИВИС, 2: Проф. д-р Борис Борисов ученици и приятели, с. 641-654.

Тесленко, И. Б. 2016b. Керамика Фуны «золотоордынского времени» (анализ материалов из комплексов, предшествовавших строительству феодоритской крепости). *История и археология Крыма*, IV, с. 97-100, 132-157.

Тесленко, І. Б. 2018. Виробництво полив'яного посуду в Криму за часів Улуг Улусу. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 7-83.

Тесленко, И. Б., Майко, В. В. 2019. Испанская керамика с росписью кобальтом и люстром из раскопок в Судаке. *История и археология Крыма*, X, с. 279-310.

Чореф, М. М. 2013. К вопросу о причинах появления изображений святых всадников на монетах причерноморских христианских государств XIII—XV вв. *Научный диалог*, 11 (23): История. Социология. Философия, с. 53-70.

Burlot, J., Waksman, S. Y., Böhlendorf-Arslan, B., Vroom, J., Japp, S., Teslenko, I. 2018. The early Turkish pottery productions in western Anatolia: Provenances, contextualization and techniques. In: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, October 19—24, 2015, Antalya*. Antalya, p. 427-430.

Coll Conesa, J. 2017. Changing Tastes: from Lustreware to Polychrome Tiles. Exported Pottery from Valencia in Mediterranean Area and around (14th to 18th cc.). В: Бочаров, С. Г., Франсуа, В., Ситдиков, А. Г. (ред.). *Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья, X—XVIII века*. Казань; Кишинев: Stratum Publishing House, 2, p. 31-50.

François, V. 1999. *Ceramiques medievales a Alexandrie*. Caire: Institut Français D'Archéologie Orientale.

Teslenko, I. 2007, Turkish Ceramics in the Crimea on the Eve of the Porta Invasion (Problems of Chronology of a Certain Group of Vessels). In: Waksman, S. Y. (ed.). *Archaeometric and Archaeological Approaches to Ceramics*. Oxford, p. 187-193.

Teslenko, I. 2009a. Spanish Lusterware in the Crimea (Ukraine). In: *Actas del VIII Congreso Internacional de Ceramica Medieval. Ciudad Real-Almagro del 27 del febrero al 3 de marso de 2006*. Ciudad Real, II, p. 857-868.

Teslenko, I. 2009b. Vessels for Wine-storage from Archeological Complexes of the 14th-15th Centuries in the Crimea. In: *Actas del VIII Congreso Internacional de Ceramica Medieval. Ciudad Real-Almagro del 27 del febrero al 3 de marso de 2006*. Ciudad Real, II, p. 869-880.

Teslenko, I. 2015. The Crimean Glazed Pottery of the 15th century (Local Production before Turkish Invasion). In: *Actas do X Congresso Internacional a cerâmica Medieval no Mediterraneo*. Silves; Mértola: Gráfica commercial de Loulé, p. 849-854.

Teslenko I. 2016. Ceramic Utensils of Princely Castle Funa in Crimea. In: *In & Around. Ceramiche e comunitá. Secondo convegno tematico dell' AIECM3 Faenza, Museo Internazionale delle Ceramiche, 17—19 april 2015*. Faenza: All'Incegna del Ciglio, p. 188-191.

Teslenko, I. 2018. Ceramic Import and Export of Crimea at the Final Stage of the Genoese Domination in the Black Sea Region. In: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, October 19—24, 2015, Antalya*. Antalya, p. 159-163.

Teslenko, I., Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2021. Late Byzantine Imports Of «Elaborate Incised Wares» In The Crimea And Local Counterparts: Archaeological Contexts And Archaeometric Investigations. In: *XIIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, October 21—27, 2018, Athens*. Athens, forthcoming.

REFERENCES

Aybabina, E. A. 1991. Kashinnaya keramika iz Kaffy. *Materialy po arkheologii istorii i etnografii Tavrii*, II, s. 92-96.

Baranov, I. A. 2004. Kompleks tretyey chetverti XIV veka v Sudakskoy kreposti. In: Kukovalskaya, N. M. (ed.). *Sugdeyskiy sbornik*. Kiev; Sudak: Akademperiodika, s. 524-559.

Belyayeva, S. A., Fialko, E. E. 2008. Akkermanskaya keramika sgraffito (po materialam raskopok 2004 g.). *Rossiyskaya arkheologiya*, 2, s. 62-70.

Bilyaeva, S. O., Gulenko, K. S., Fialko, O. Ye., Ievlev, M. M., Grabovska, O. V., Manigda, O. V., Chubenko, O. V., Simonenko, O. V., Dzneladze, O. S., Sikoza, D. M. 2018. *Na rozi dvokh svitiv. Istorychna spadshchina Ukrayiny ta Lytvy na terytorii Khersonskoi oblasti*. Kyiv; Kherson: Gileya.

Bulatov, N. M. 1968. Klassyfikatsiya kashynnoy polivnoy keramiki zolotoordynskikh gorodov. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 95-109.

Burakov, A. V. 1991. Poliv'yaniy posud z gorodyshcha Dniprovske-2. *Arkheologiya*, 4, s. 105-109.

Vinogradov, A. Yu., Myts, V. L. 2005. Funskaya nadpis 1459 g. *Antichnaya drevnost i sredniye veka*, 42, s. 273-281.

Volkov, I. V. 2004. Khimicheskaya posuda v zolotoordynskikh gorodakh. In: *125 let Obshchestvu arkheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete. Problemy istoriko-kulturnogo razvitiya Volgo-Uralskogo regiona. Arkheologicheskiye issledovaniya*. Kazan: Kazanskiy gosudarstvennyy universitet, I, s. 137-160.

Gertsen, A. G., Naumenko, V. E. 2009. Arkheologicheskiy komleks tretyey chetverti XV v. iz raskopok knyazheskogo dvortsa Mangupskogo gorodishcha. *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 46, s. 387-419.

Gertsen, A. G., Naumenko, V. E. 2016. Velikokhanskiy vektor v kulture regionalnykh elit ili k voprosu o zolotoordynskom periode v istorii Mangupa serediny — vtoroy poloviny XIV v. (obzor arkheologicheskikh istochnikov). In: Seydaliyev, E. I. (ed.). *Krym v zolotoordynskiy period. Krymskiy Yurt Zolotoy Ordy: naslediye ischeznuvshey imperii, katalog vystavki*. Simferopol: Tarpan, s. 36-49.

Egorov, V. L., Pigarev, E. M. Proizvodstvo psevdoseladona v stolitse Zolotoy Ordy — Saraye. In: Bocharov, S. G., Fransua, V., Sitdikov, A. G. (eds.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum Publishing House, 2, s. 717-727.

Karashevich, I. V. 2010. Seredniovichni materialy iz rozkopok Bilgorod-Dnistrovskoyi ekspedytsiyi 1946—1947, 1949—1950 rr. *Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy*, 3, s. 129-135.

Kirilko, V. P. 2005. *Krepostnoy ansambl' Funy 1423—1475 gg*. Kiev: Stilos.

Kirilko, V. P. 2007. Funskaya supnitsa. In: *Polivnaya keramika Vostochnoy Evropy. Prichernomoria i Sredizemnomoria v X—XVIII vv.: II Mezhdunarodnaya nauchnaya konferentsiya (Yalta, 19—23 noyabrya 2007 g.)*. Yalta, s. 53-56.

Kirilko, V. P. 2011. Sosud s doobzhigovym risunkom-graffiti vsadnika iz raskopok srednevekovoy Funy. In: *Mezhdunarodnyy nauchnyy seminar «Keramika Khazarskogo Kaganata (VII—X vv.) i problema identifikatsii bolgarskoy keramiki v stranakh Prichernomoria i Povolzhye»: Tezisy*. Simferopol, s. 50-54.

Kirilko, V. P. 2015. «Novyye» arkheologicheskiye pamyatniki srednevekovoy Funy. *Arkheologicheskiy almanakh*, 33: Drevnyaya i srednevekovaya Tavrika. Sbornik statey. posvyashchennyy yubileyu Eleny Aleksandrovny Parshinoy, s. 318-365.

Kirilko, V. P., Myts, V. L. 1991. Krepost Funa v sisteme oborony knyazhestva Feodoro. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Vizantiyskaya Tavrika (k XVIII kongressu vizantinistov)*. Kiev: Naukova dumka, s. 147-171.

Kirilko, V. P., Myts, V. L. 2000. Fragmenty mechey iz raskopok srednevekovoy Funy. In: *Orzhiyeto i snaryazheniyeto prez ksnata antichnost i srednovekoviyeto IV—XV vv.: Rezyumeta*. Varna, s. 18-19.

Koval, V. Yu. 2005. Kashinnaya keramika v Zolotoy Orde. *Rossiyskaya arkheologiya*, 2, s. 75-86.

Koval, V. Yu. 2010. *Keramika Vostoka na Rusi IX—XVII vv*. Moskva: Nauka.

Koval, V. Yu., Voloshinov, A. A. 2005. Psevdoseladon iz Bakhchisaraya. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (eds.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, I, s. 457-461.

Kozyr, I. A., Borovik, T. D. 2017. Polivnaya keramika Torgovitskogo arkheologicheskogo kompleksa perioda Zolotoy Ordy. In: Bocharov, S. G., Fransua, V., Sitdikov, A. G. (eds.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kishinev: Stratum Publishing House, 2, s. 335-352.

Kravchenko, A. A. 1986. Srednevekovyy Belgorod na Dnestre. Kiev: Naukova dumka.

Kuznetsova, O. V. 2015. Polivnaya keramika Saraychika. In: Bocharov, S. G., Sitdikov, A. G. (eds.). *Krymskaya Gazariya i Zolotaya Orda*. Kazan; Simferopol; Kishenev: Stratum Publishing House, s. 167-179.

Maslovskiy, A. N. 2006. Keramicheskiy kompleks Azaka. Kratkaya kharakteristika. *Istoriko-arkheologicheskiye issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu v 2004 godu*, 21, s. 308-472.

Myts, V. L. 1988. Nekotoryye itogi izucheniya srednevekovoy kreposti Funa. In: Bibikiv, S. N. (ed.). *Arkhitekturno-arkheologicheskiye issledovaniya v Krymu*. Kiev: Naukova dumka, s. 97-115.

Myts, V. L. 1991. *Ukrepleniya Tavriki X—XV vv*. Kiev: Naukova dumka.

Myts, V. L. 2005. Istoriko-kulturnyy kontekst nekotorykh bukv, monogramm i nadpisey na polivnoy keramike Kryma XIV—XV vv. In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (eds.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, I, s. 288-305.

Myts, V. L. 2009. *Kafa i Feodoro v XV veke. Kontakty i konflikty*. Simferopol: Universum.

Myts, V. L., Kirilko, V. P. 1990. *Otchet o raskopkakh srednevekovogo ukrepleniya Funa v 1990 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1990/21a.

Nedashkovskiy, L. F. 2010. *Zolotoordynskiye goroda Nizhnego Povolzhia i ikh okruga*. Moskva: Vostochnaya literatura.

Nedashkovskiy, L. F. 2015. Izucheniye goroda i drevnostey Zolotoy Ordy. In: Usmanova, D. M., Mustafina, D. A., Kemper, M. (eds.). *Tyurko-musulmanskiy mir: identichnost. naslediye i perspektivy izucheniya (k 80-letiyu professora M. A. Usmanova)*. Kazan: Kazanskii universitet., s. 213-219.

Polevoy dnevnik… *Polevoy dnevnik arkh. V. P. Kirilko po arkheologicheskomu issledovaniyu srednevekovogo ukrepleniya Funa bliz s. Luchistoye*. Arkhiv KF IA NAN Ukriany, inv. kn. 6, 1359, p. 1723.

Polevaya opis… *Polevaya opis nakhodok iz raskopok srednevekovoy kreposti Funa v 1990 g*. Arkhiv KF IA NAN Ukriany, inv. kn. 6, 1359, p. 1723.

Skorobogatova, T. V. 1983. Odna iz grupp zolotoordynskoy polivnoy keramiki. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 92-108.

Teslenko, I. B. 2004. Ispanskaya keramika s rospisyu lyustrom v Krymu. In: Kukovalskaya, N. M. (ed.). *Sugdeyskiy sbornik*. Kiev; Sudak: Akademperiodika, s. 467-494.

Teslenko, I. B. 2005. Turetskaya keramika s rospisyu kobaltom v Krymu (problemy khronologii). In: Bocharov, S. G., Myts, V. L. (eds.). *Polivnaya keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria X—XVIII vv*. Kiev: Stilos, I, s. 385-410.

Teslenko, I. B. 2008. Italianskaya mayolika v Krymu perioda turetskogo vladychestva. *Rossiyskaya arkheologiya*, 2, s. 116-122.

Teslenko, I. B. 2010. Polivnaya posuda Kryma XV v. (mestnoye proizvodstvo do turetskogo perioda). Ch. I: Tipologiya, rasprostraneniye, proiskhozhdeniye. *Drevnosti*, 9, s. 216-234.

Teslenko, I. B. 2011. Khronologiya odniei grupi kukhonnogo posudu z pam'yatok Krimu XV st. *Arkheologiya*, 4, s. 60-68.

Teslenko, I. B. 2014. Odna iz goncharnykh traditsiy Tavriki XIV—XV vv. (keramika gruppy Yugo-Zapadnogo Kryma). *Istoriya i arkheologiya Kryma*, 1, s. 495-512, 541-560.

Teslenko, I. B. 2015a. Odna iz grupp nepolivnoy keramiki Kryma XV v.: khronologiya i evolyutsiya. *Istoriya i arkheologiya Kryma*, II, s. 428-436, 636, 637.

Teslenko, I. B. 2015b. Pifosy iz arkheologicheskikh kompleksov Tavriki XIV—XV vv. In: Bocharov, S. G. (ed.). *Krymskaya Gazariya i Zolotaya Orda*. Kishenev: Stratum plus, s. 125-163.

Teslenko, I. B. 2016a. Keramika zamka Funa (Krym), kratkaya kharakteristika kompleksa. In: Borisov, B. D. (ed.) *Velikotrnovskiyat universitet «Sv. Sv. Kiril i Metodiy» i Blgarskata arkheologiya*. Veliko Trnovo: IVIS, 2: Prof. d-r Boris Borisov uchenitsi i priyateli, s. 641-654.

Teslenko, I. B. 2016b. Keramika Funy «zolotoordynskogo vremeni» (analiz materialov iz kompleksov, predshestvovavshikh stroitelstvu feodoritskoy kreposti). *Istoriya i arkheologiya Kryma*, IV, s. 97-100, 132-157.

Teslenko, I. B. 2018. Vyrobnitstvo poliv'yanogo posudu v Krimu za chasiv Ulug Ulusu. *Arkheologiya i davnia istoria Ukrainy*, 4 (29), s. 7-83.

Teslenko, I. B., Mayko, V. V. 2019. Ispanskaya keramika s rospisyu kobaltom i lyustrom iz raskopok v Cudake. *Istoriya i arkheologiya Kryma*, X, s. 279-310.

Choref, M. M. 2013. K voprosu o prichinakh poyavleniya izobrazheniy svyatykh vsadnikov na monetakh prichernomorskikh khristianskikh gosudarstv XIII—XV vv. *Nauchnyy dialog*, 11 (23): Istoriya. Sotsiologiya. Filosofiya, s. 53-70.

Burlot, J., Waksman, S. Y., Böhlendorf-Arslan, B., Vroom, J., Japp, S., Teslenko, I. 2018. The early Turkish pottery productions in western Anatolia: Provenances, contextualization and techniques. In: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, October 19—24, 2015, Antalya*. Antalya, p. 427-430.

Coll Conesa, J. 2017. Changing Tastes: from Lustreware to Polychrome Tiles. Exported Pottery from Valencia in Mediterranean Area and around (14th to 18th cc.). In: Bocharov, S. G., Fransua, V., Sitdikov, A. G. (eds.). *Polivnaia keramika Sredizemnomoria i Prichernomoria, X—XVIII veka*. Kazan; Kishinev: Stratum Publishing House, 2, p. 31-50.

François, V. 1999. *Ceramiques medievales a Alexandrie*. Caire: Institut Français D'Archéologie Orientale.

Teslenko, I. 2007, Turkish Ceramics in the Crimea on the Eve of the Porta Invasion (Problems of Chronology of a Certain Group of Vessels). In: Waksman, S. Y. (ed.). *Archaeometric and Archaeological Approaches to Ceramics*. Oxford, p. 187-193.

Teslenko, I. 2009a. Spanish Lusterware in the Crimea (Ukraine). In: *Actas del VIII Congreso Internacional de Ceramica Medieval. Ciudad Real-Almagro del 27 del febrero al 3 de marso de 2006*. Ciudad Real, II, p. 857-868.

Teslenko, I. 2009b. Vessels for Wine-storage from Archeological Complexes of the 14th—15th Centuries in the Crimea. In: *Actas del VIII Congreso Internacional de Ceramica Medieval. Ciudad Real-Almagro del 27 del febrero al 3 de marso de 2006*. Ciudad Real, II, p. 869-880.

Teslenko, I. 2015. The Crimean Glazed Pottery of the 15th century (Local Production before Turkish Invasion). In: *Actas do X Congresso Internacional a cerâmica Medieval no Mediterraneo*. Silves; Mértola: Gráfica commercial de Loulé, p. 849-854.

Teslenko I. 2016. Ceramic Utensils of Princely Castle Funa in Crimea. In: *In & Around. Ceramiche e comunitá. Secondo convegno tematico dell' AIECM3 Faenza, Museo Internazionale delle Ceramiche, 17—19 april 2015*. Faenza: All'Incegna del Ciglio, p. 188-191.

Teslenko, I. 2018. Ceramic Import and Export of Crimea at the Final Stage of the Genoese Domination in the Black Sea Region. In: *XIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, October 19—24, 2015, Antalya*. Antalya, p. 159-163.

Teslenko, I., Waksman, S. Y., Ginkut, N. 2021. Late Byzantine Imports Of «Elaborate Incised Wares» In The Crimea And Local Counterparts: Archaeological Contexts And Archaeometric Investigations. In: *XIIth Congress AIECM3 on Medieval and Modern Period Mediterranean Ceramics, October 21—27, 2018, Athens*. Athens, forthcoming.

I. B. Teslenko

CERAMIC ASSEMBLAGES OF THE THIRD QUARTER OF THE 15th CENTURY FROM THE FUNA CASTLE: UTENSILS OF THE «GARRISON KITCHEN»

The Funa fortress is located in southern Crimea and is one of the reference architectural and archaeological complexes of the Northern Pontic Region with precise date of existence.

The fortress was built by Mangup authorities near 1423 on the border with possessions of Genoese and was destroyed in a fire during the Turkish invasion of the Crimea in 1475. The detailed chronology of the site which includes three stages of its construction history — 1423, 1425—1450^{s} and 1459—1475, has been developed so far. So it becomes possible to clarify the dating of ceramic finds in line with these periods also.

Ceramic assemblages of the last stage from the layers of fire and destruction of 1475 are the most representative. There is the complex from courtyard 1 among them.

The ceramic collection includes 101 and 163 fully or partially reconstructed vessels respectively. There are large and average household containers, various kitchen utensils and tableware, both of the local Crimean production and import (Miletus Ware, Spanish Luster and Blue and White Ware, Fritware). The comparative analysis of artefacts made it possible to establish the chronological changes in ceramic assemblages during 25 years.

Moreover, statistical and typological studies of the pottery from the layer of fire demonstrated a set of vessels there is suitable for cooking and table setting for at least 40 people. Large number of luxury tableware for diverse using and their location in the context allow suggest that there was a large feast on the platform above the «kitchen», and the remains of this banquet were not removed. According to the archaeological evidence as well as analysis of historical events the inhabitants of the fortress could burn it themselves before Turkish invasion and retreat to the capital of the principality at Mangup. Perhaps the remains of a farewell feast arranged just before leaving was fixed archaeologically.

Keywords: Crimea, Funa castle, 15th century, ceramic assemblage, chronology.

Одержано 23.09.2019

ТЕСЛЕНКО Ірина Борисівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр-т Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна.

TESLENKO Iryna, Candidate of Historical Sciences, Senoir Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-2356-1615; e-mail: iryna_teslenko@hotmail.com; iryna_teslenko@iananu.org.ua.

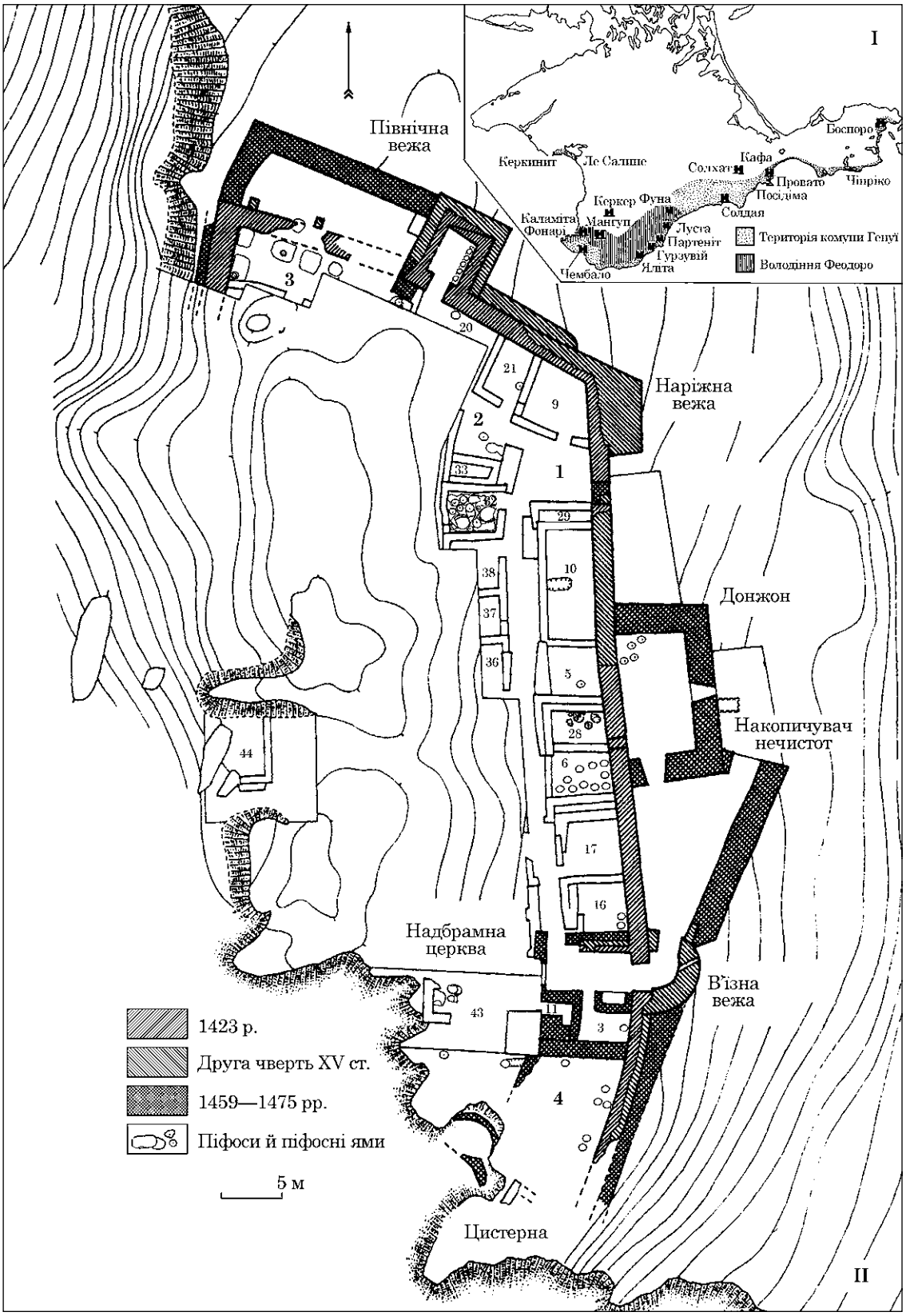

Рис. 1. Замок Фуна: I — локалізація замку в Таврицi першої чверті XV ст. (за Мыц 2009); II — план замку і картограма будівельних періодів фортифікаційних споруд (за Кирилко 2005): **1—4** — двори (**1** — переобладнаний в підсобне приміщення); 1—44 — внутрішня забудова замку включно з житловими й господарськими спорудами, кордегардією (9), казармою (10) й туалетом (33)

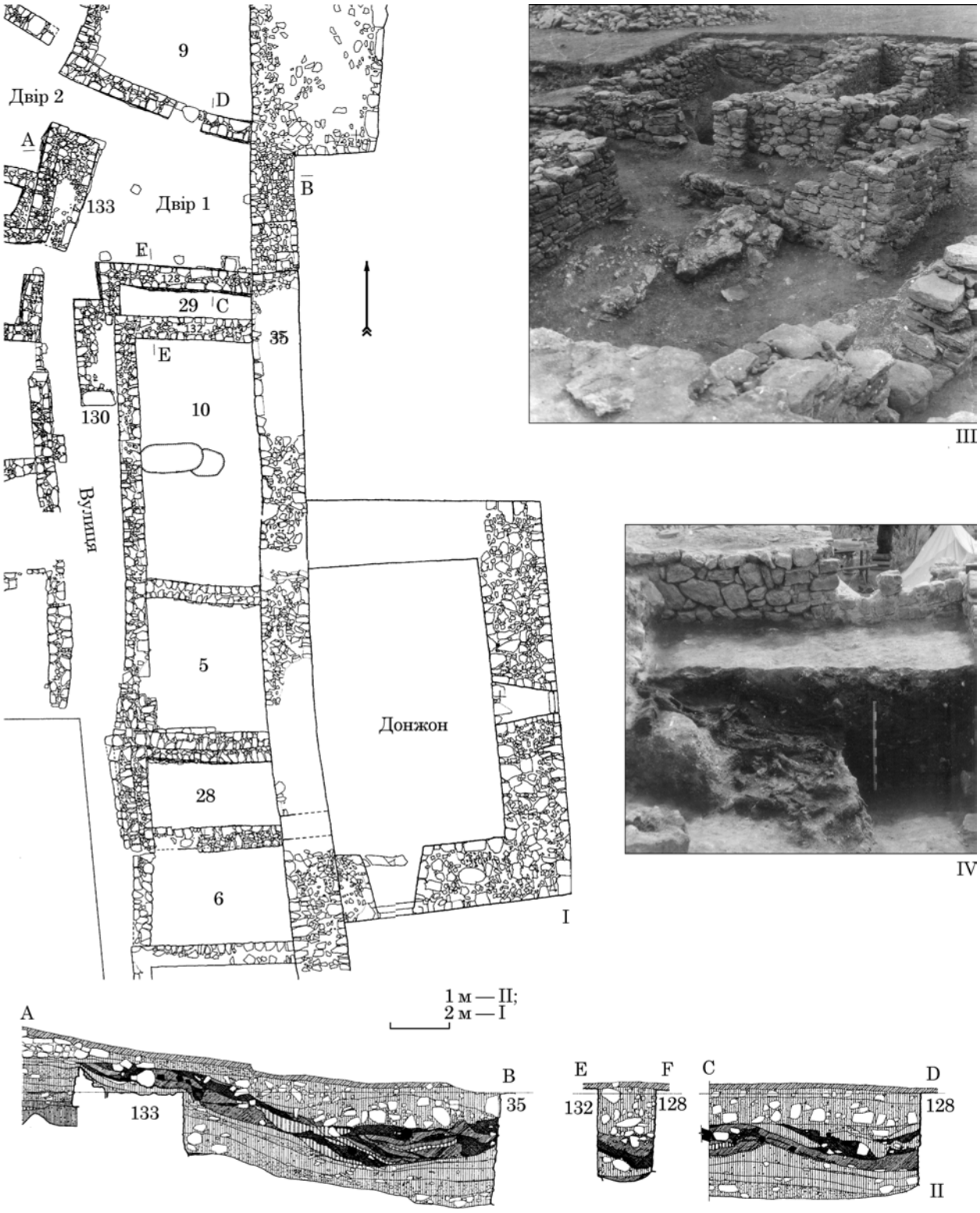

Рис. 2. Замок Фуна: I — план північно-східної частини (5, 6, 9, 28 — житлові й господарські будівлі; 10 — казарма, 29 — споруда 29; 130, 133 — фундаменти кам'яних сходів третього і другого будівельних періодів); II — стратиграфічні перетини; III — двір 1, вигляд з північного сходу; IV — двір 1, шар пожежі, вигляд із заходу (за: I, II — Кирилко 2005; III, IV — Мыц, Кирилко 1990)

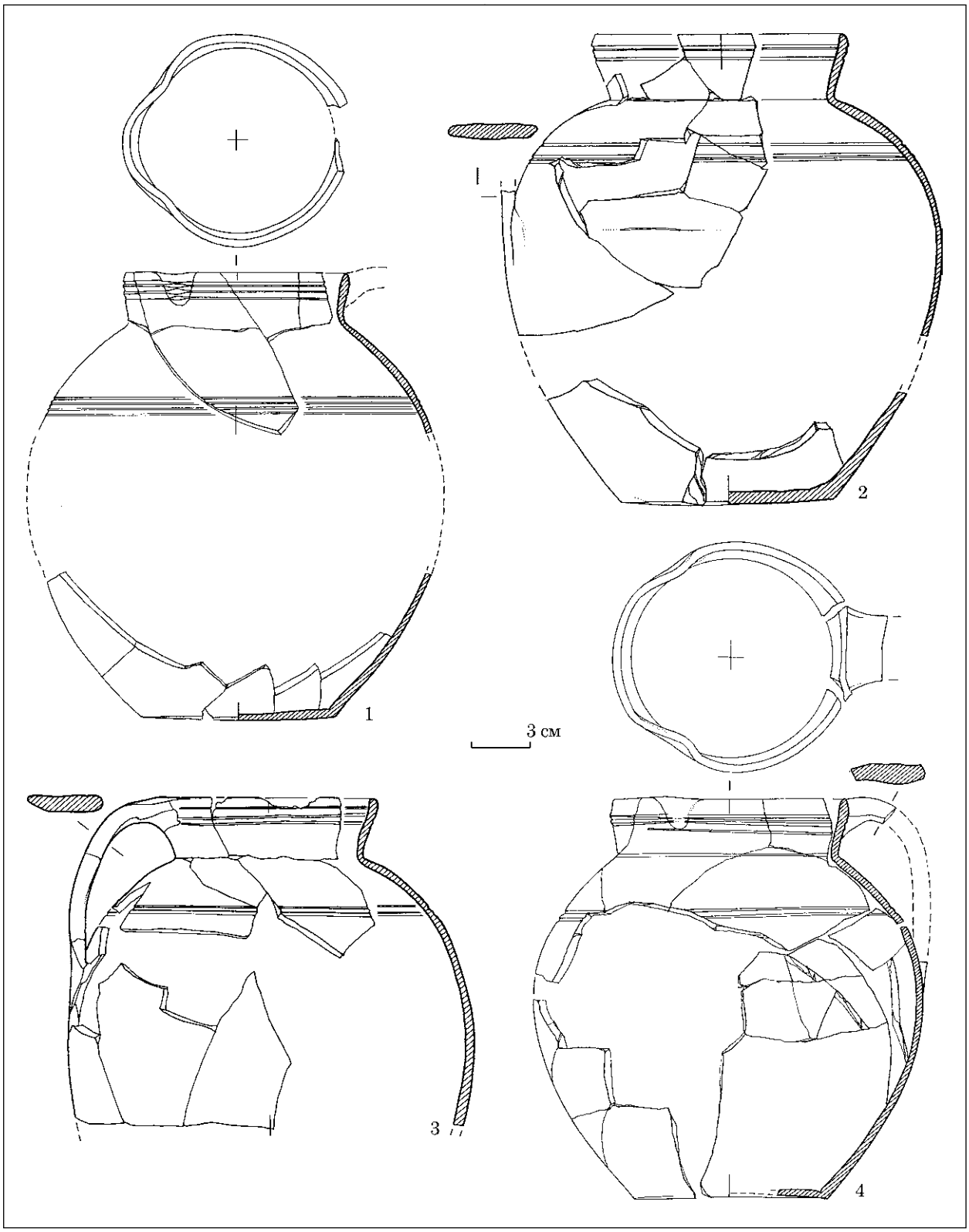

Рис. 3. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Неполив'яні горщики, група ПЗК

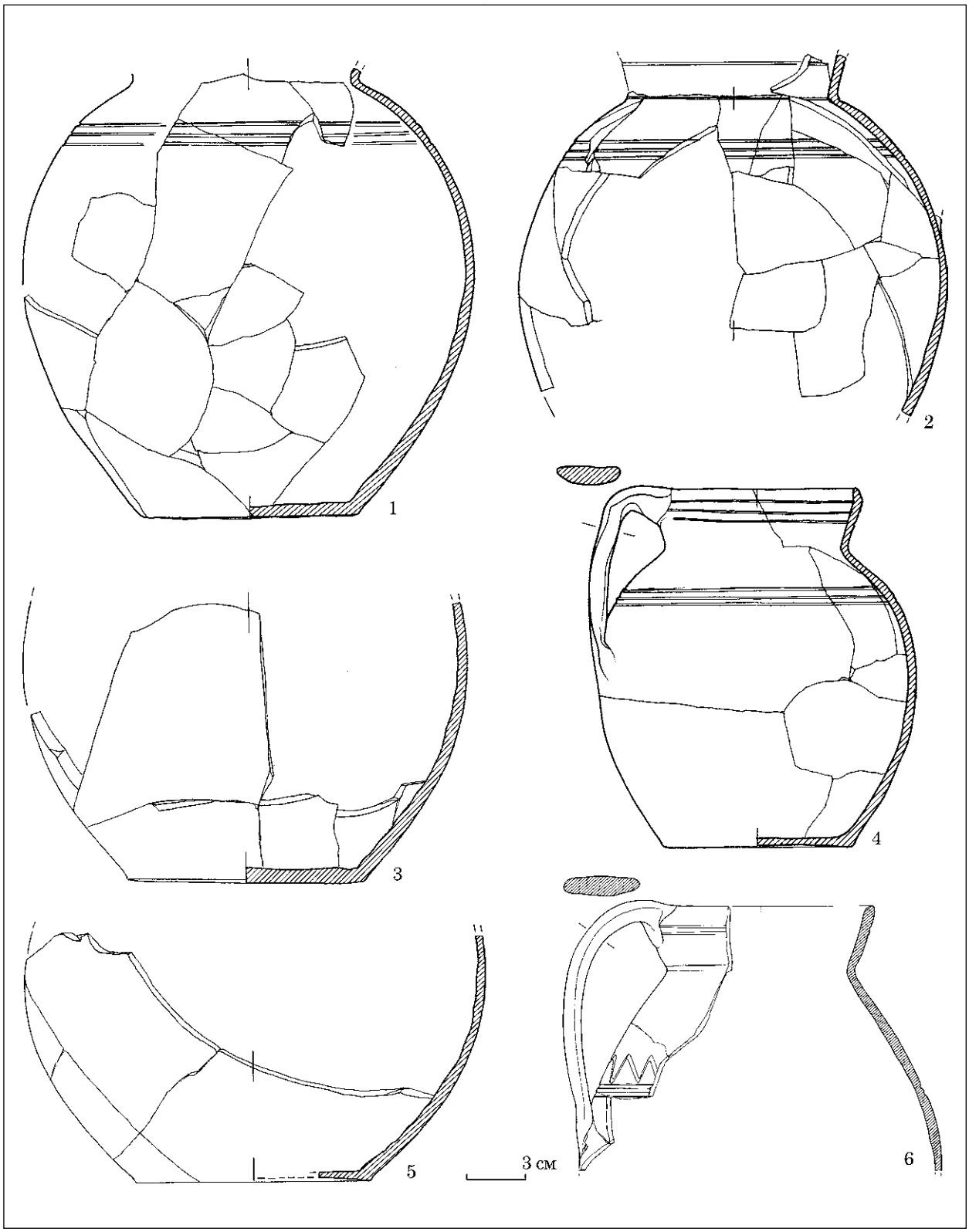

Рис. 4. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Неполив'яні горщики, група ПЗК

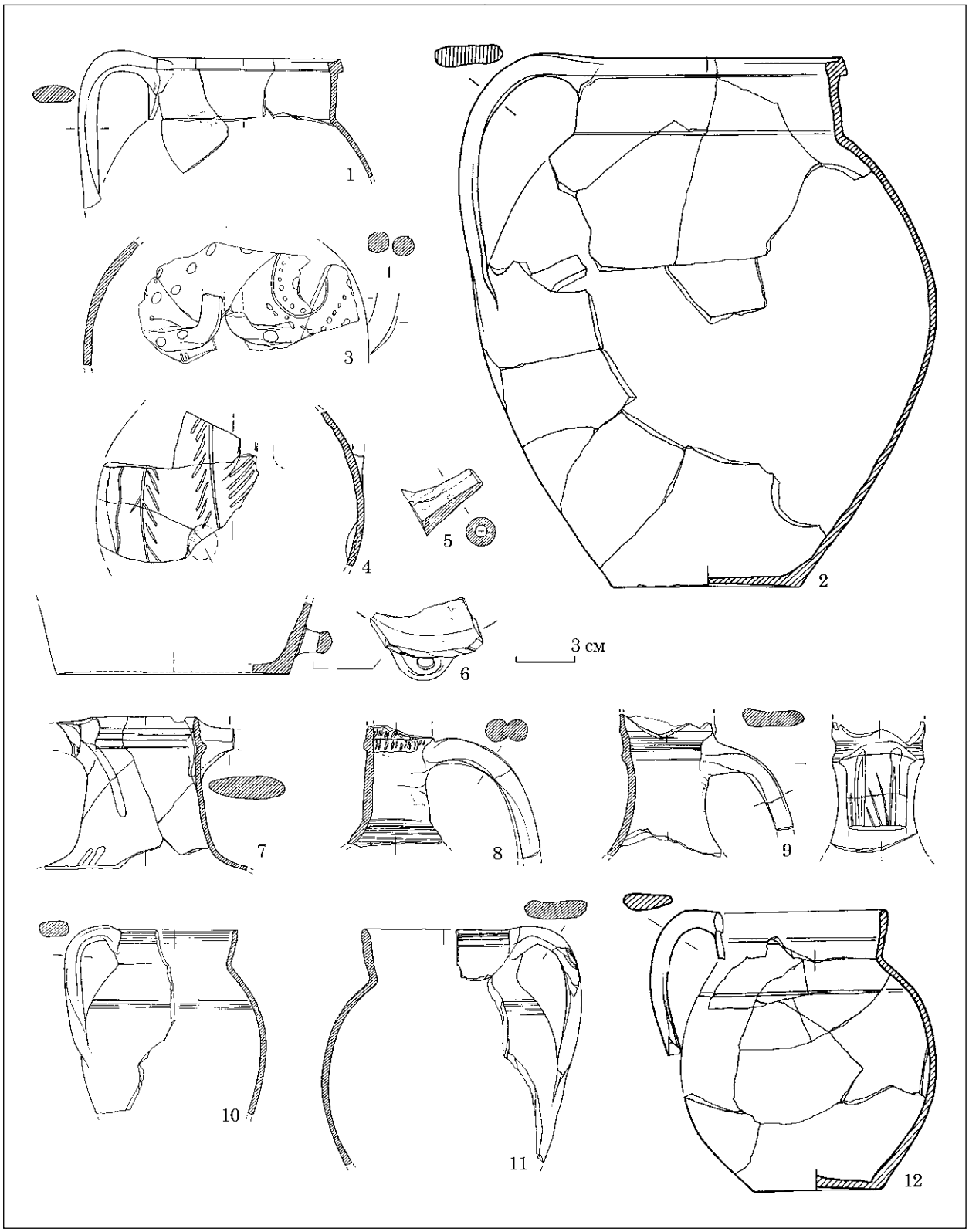

Рис. 5. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Неполив'яний посуд: 1, 2 — горщики групи ГРВ; 3, 4, 6—9 — глеки; 5 — кумган; 10—12 горщики групи ПЗК

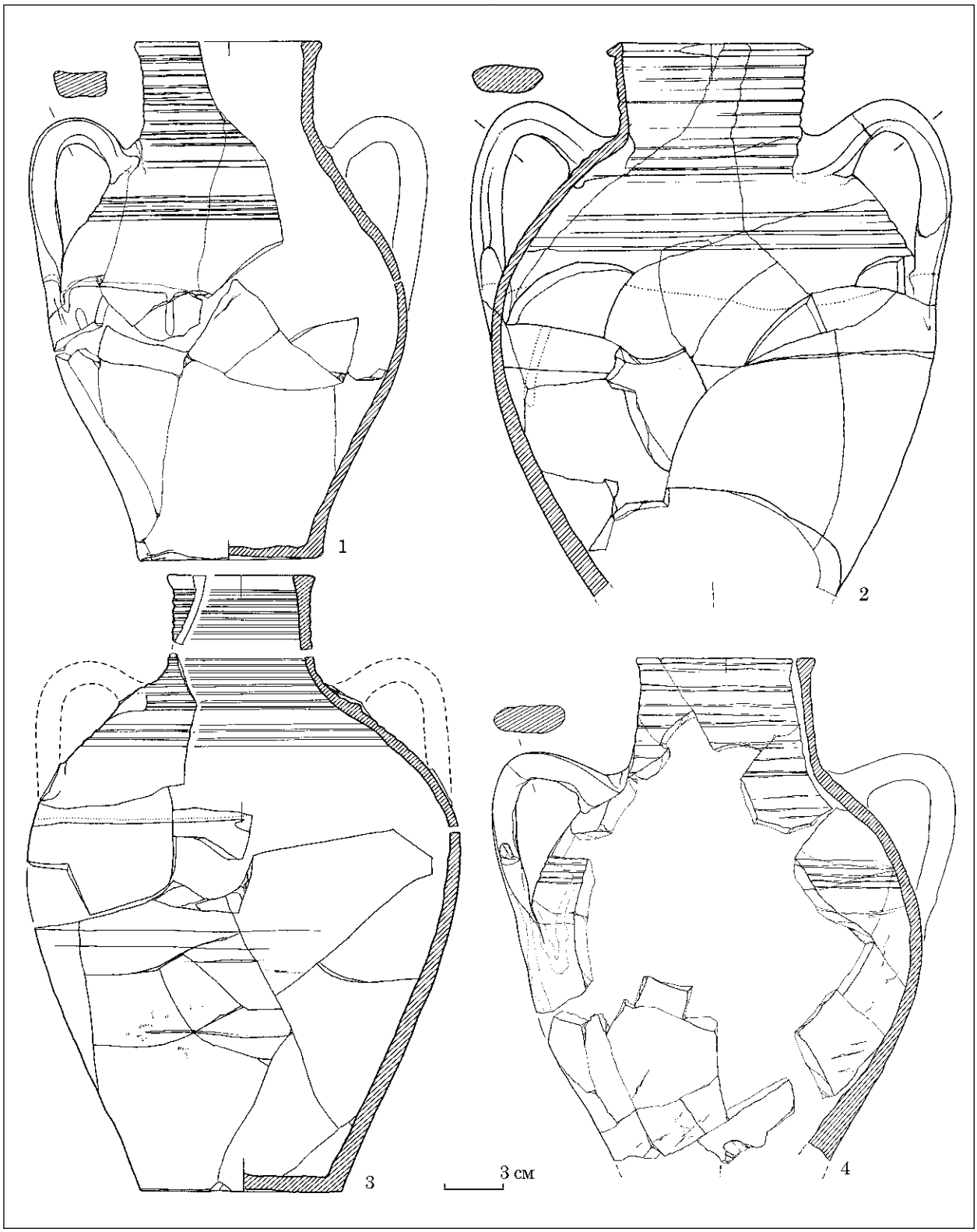

Рис. 6. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Полив'яні дворучні глеки, група ПСК

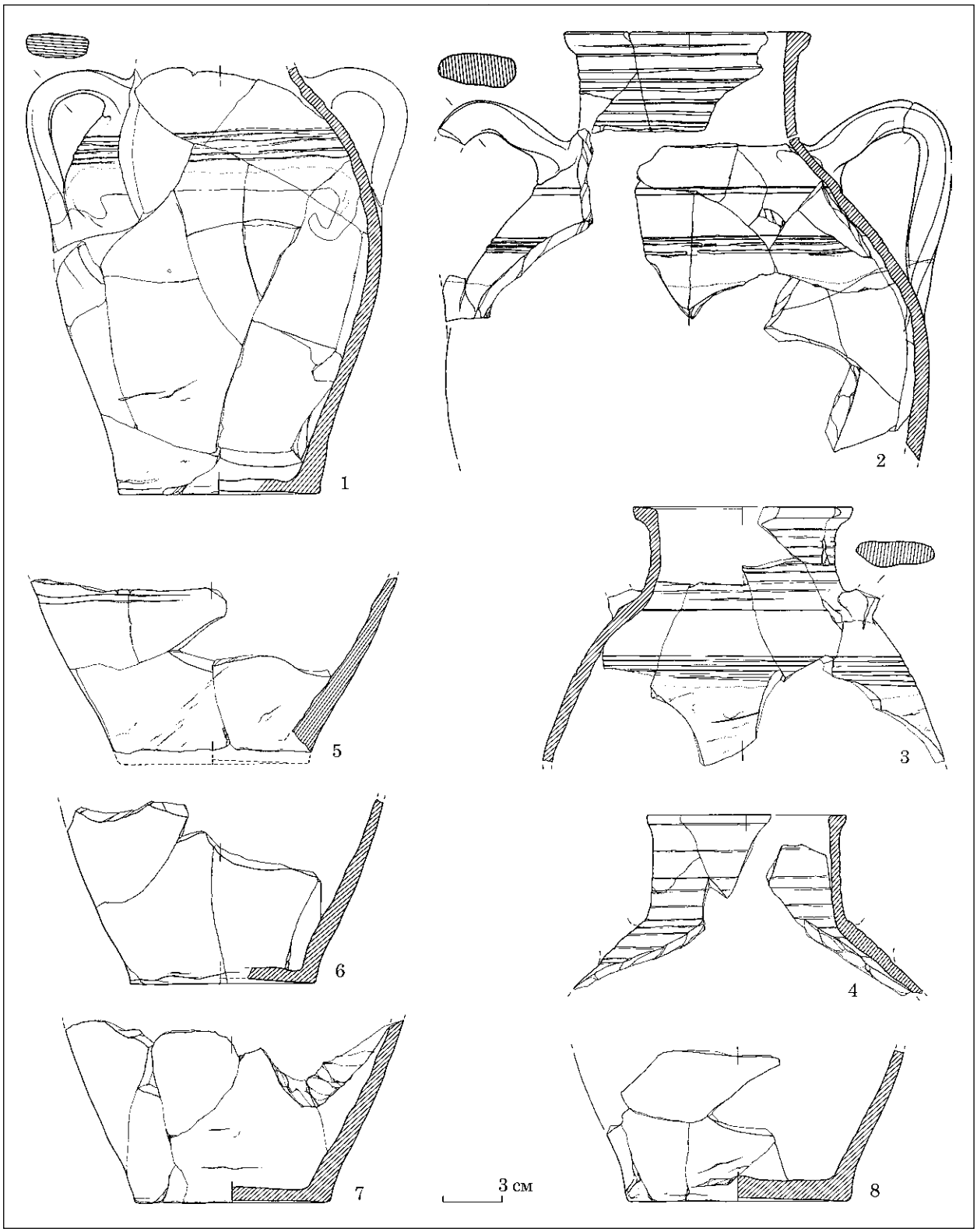

Рис. 7. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Полив'яні дворучні глеки, група ПСК

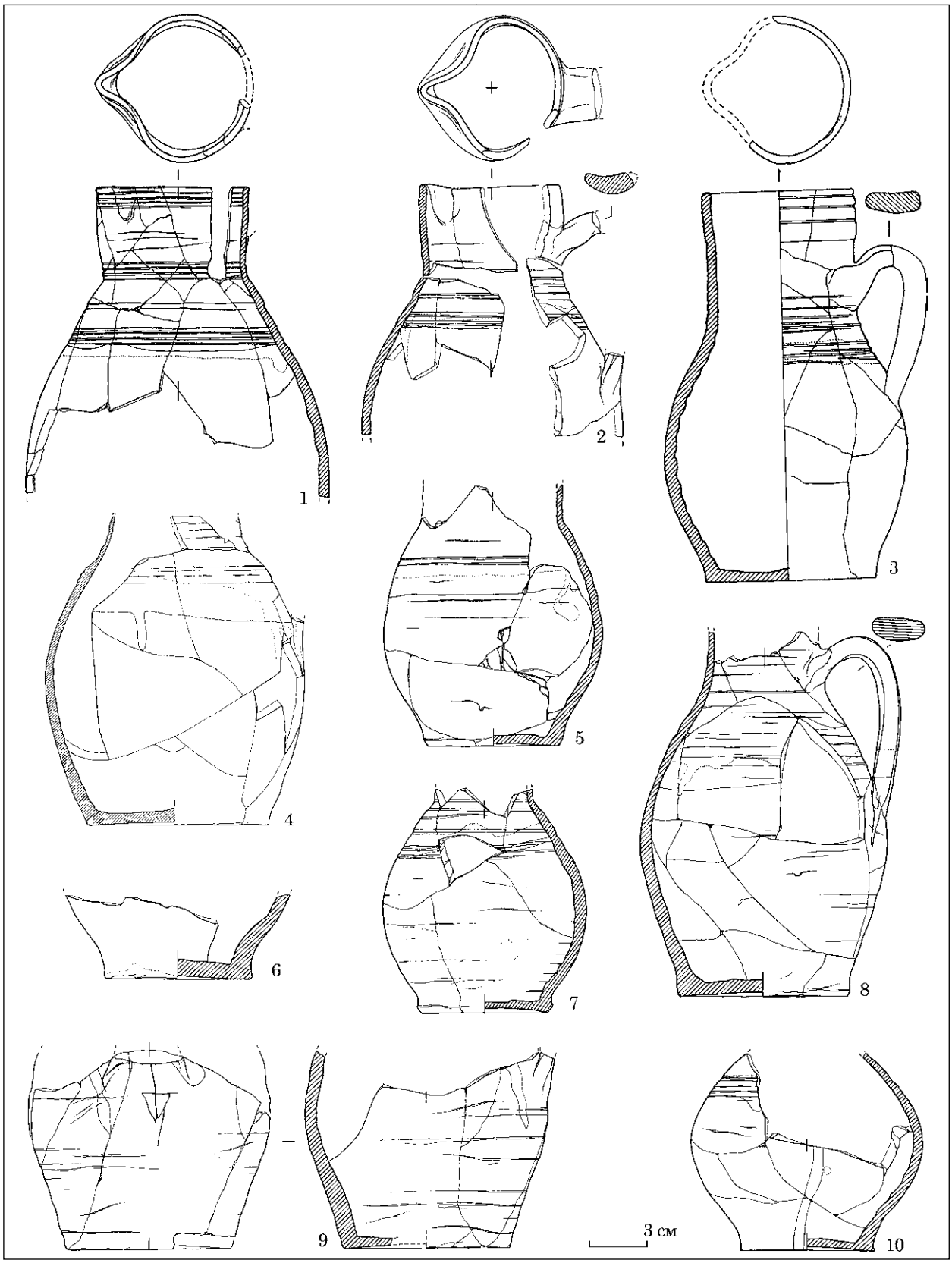

Рис. 8. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Полив'яні одноручні глеки, група ПСК

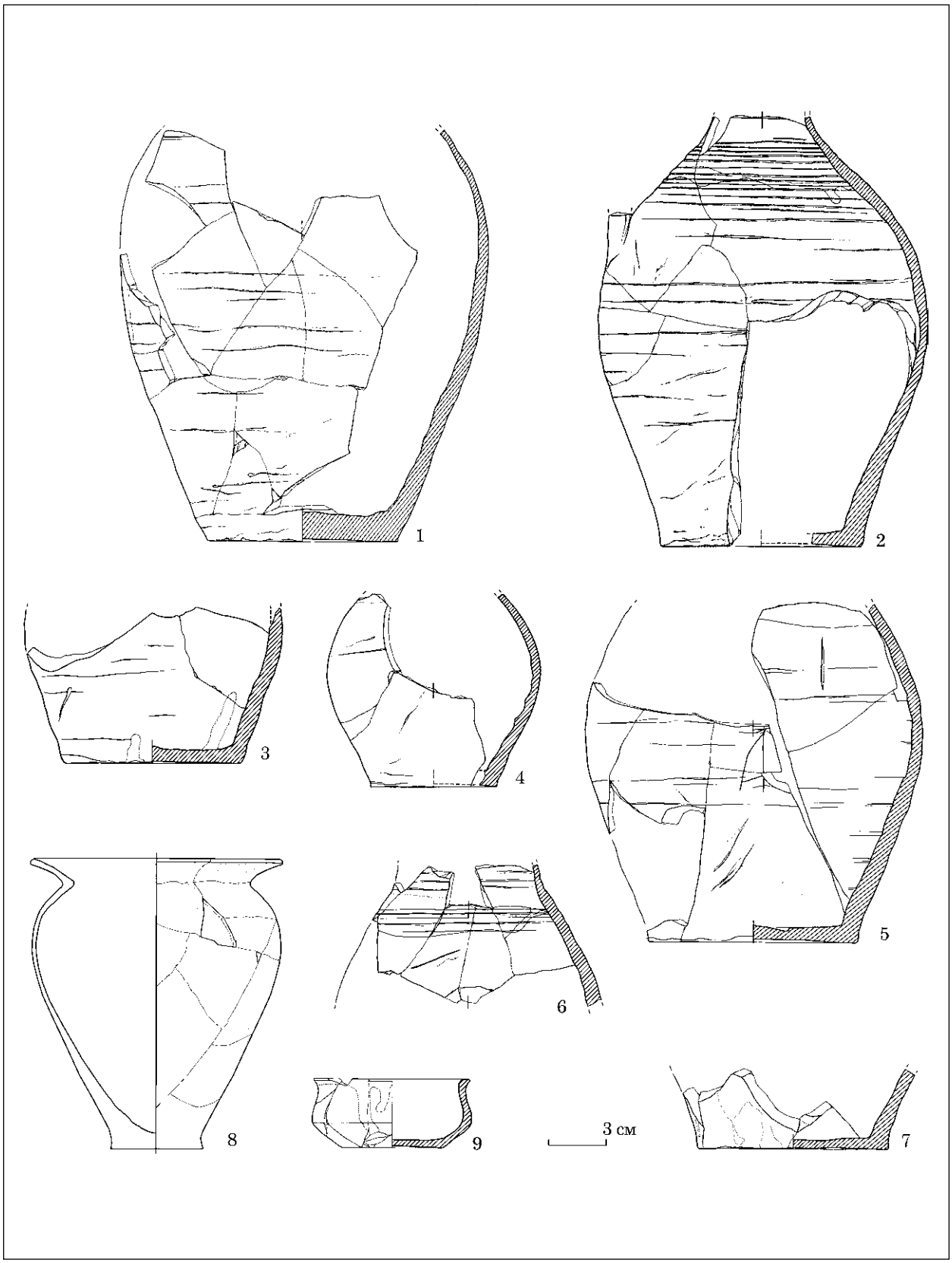

Рис. 9. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Полив'яний посуд, група ПСК: 1—7 — глеки; 8 — тувак; 9 — каганець

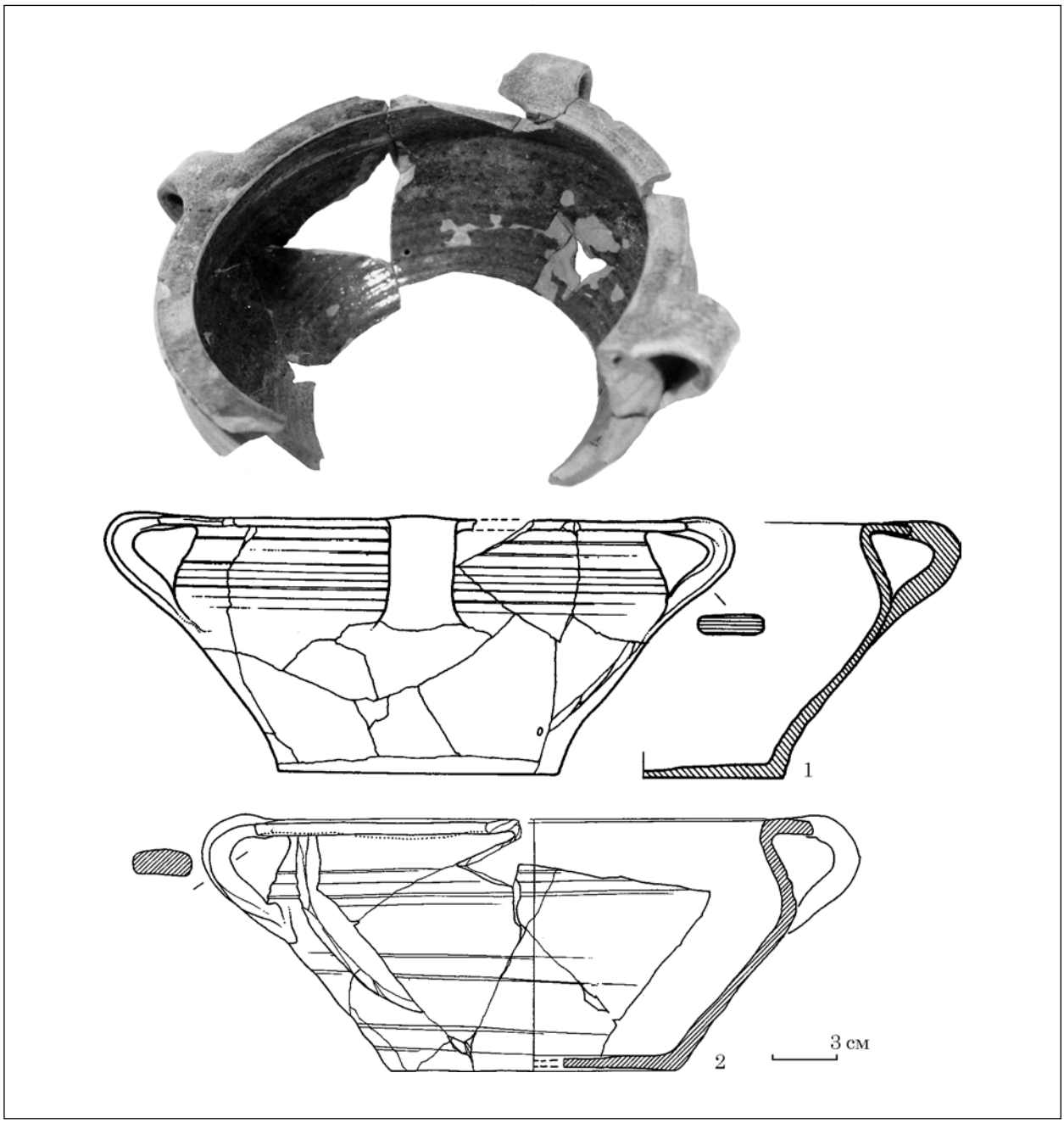

Рис. 10. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Полив'яні миски, група ПСК

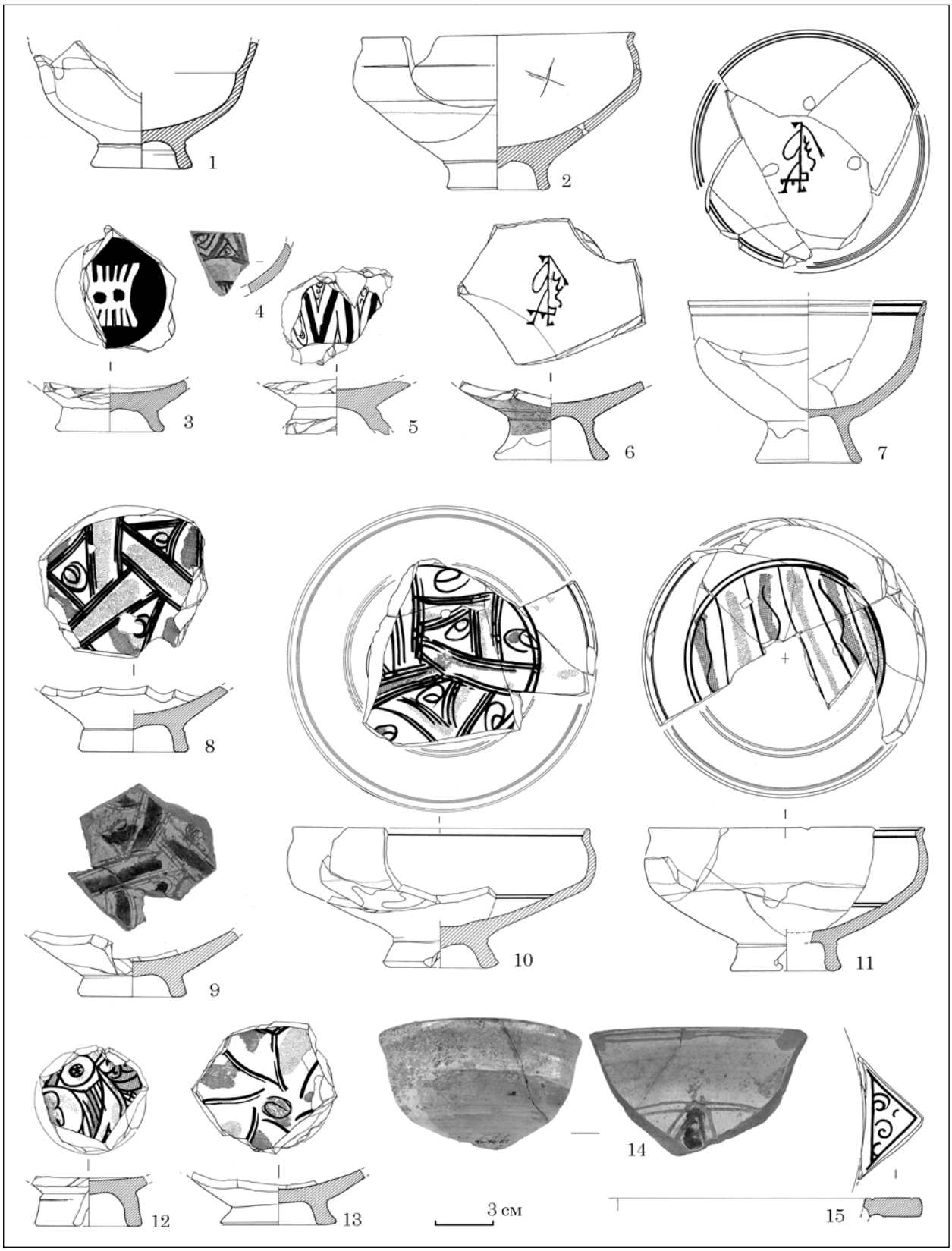

Рис. 11. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Полив'яні чашки і чаші, група ПСК

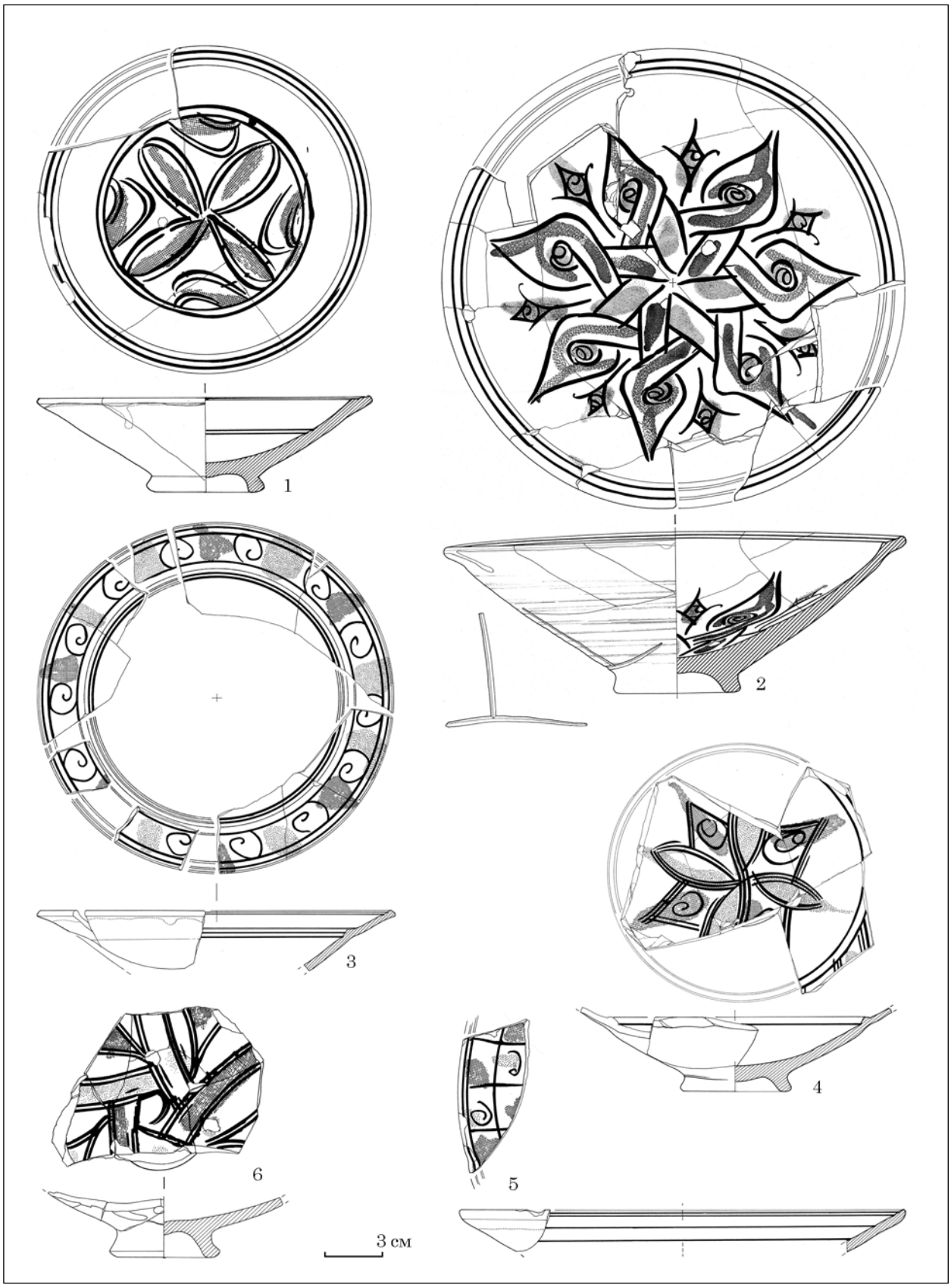

Рис. 12. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Полив'яні тарелі й тарілки, група ПСК

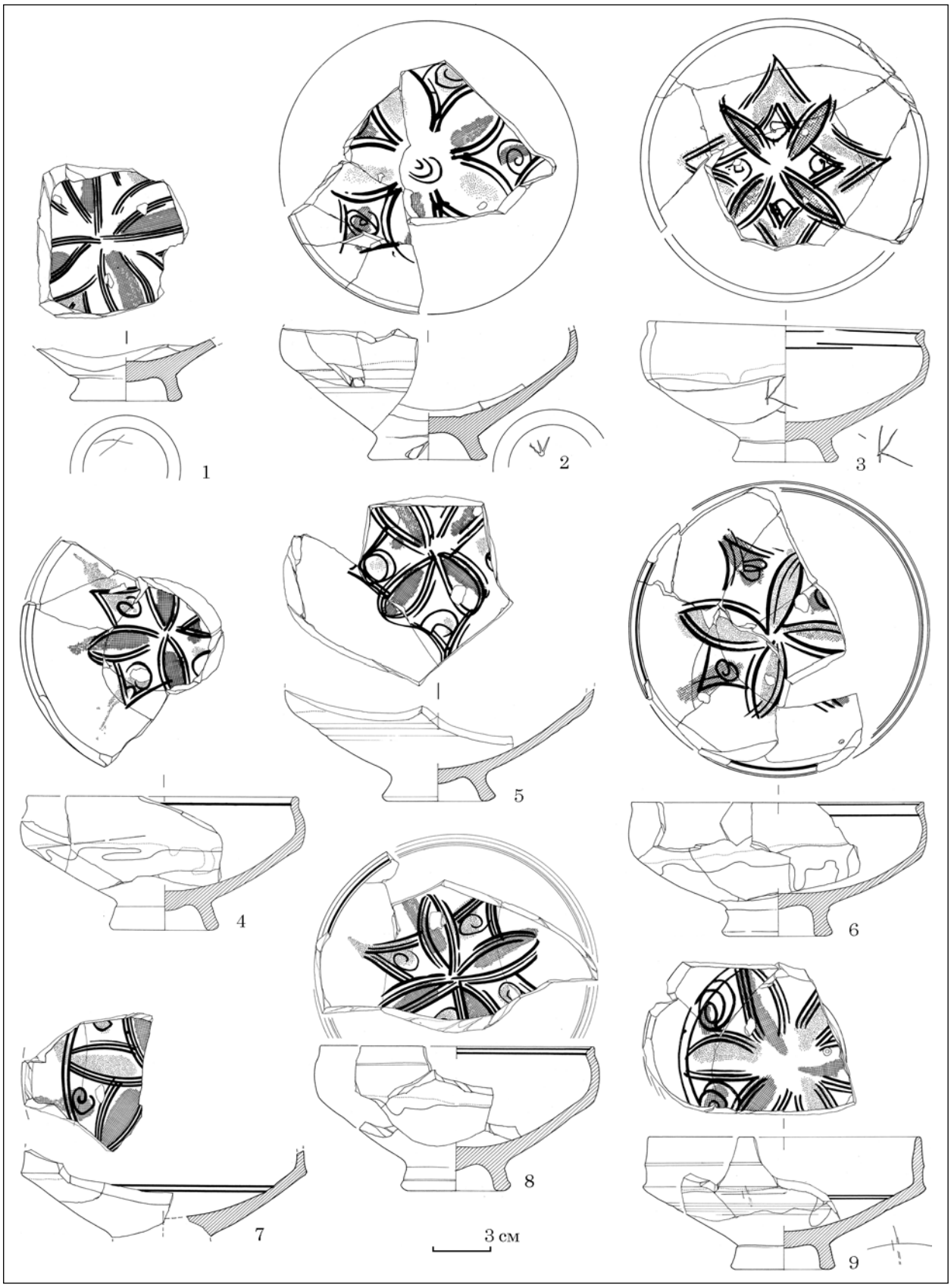

Рис. 13. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Полив'яні чаші, група ПСК

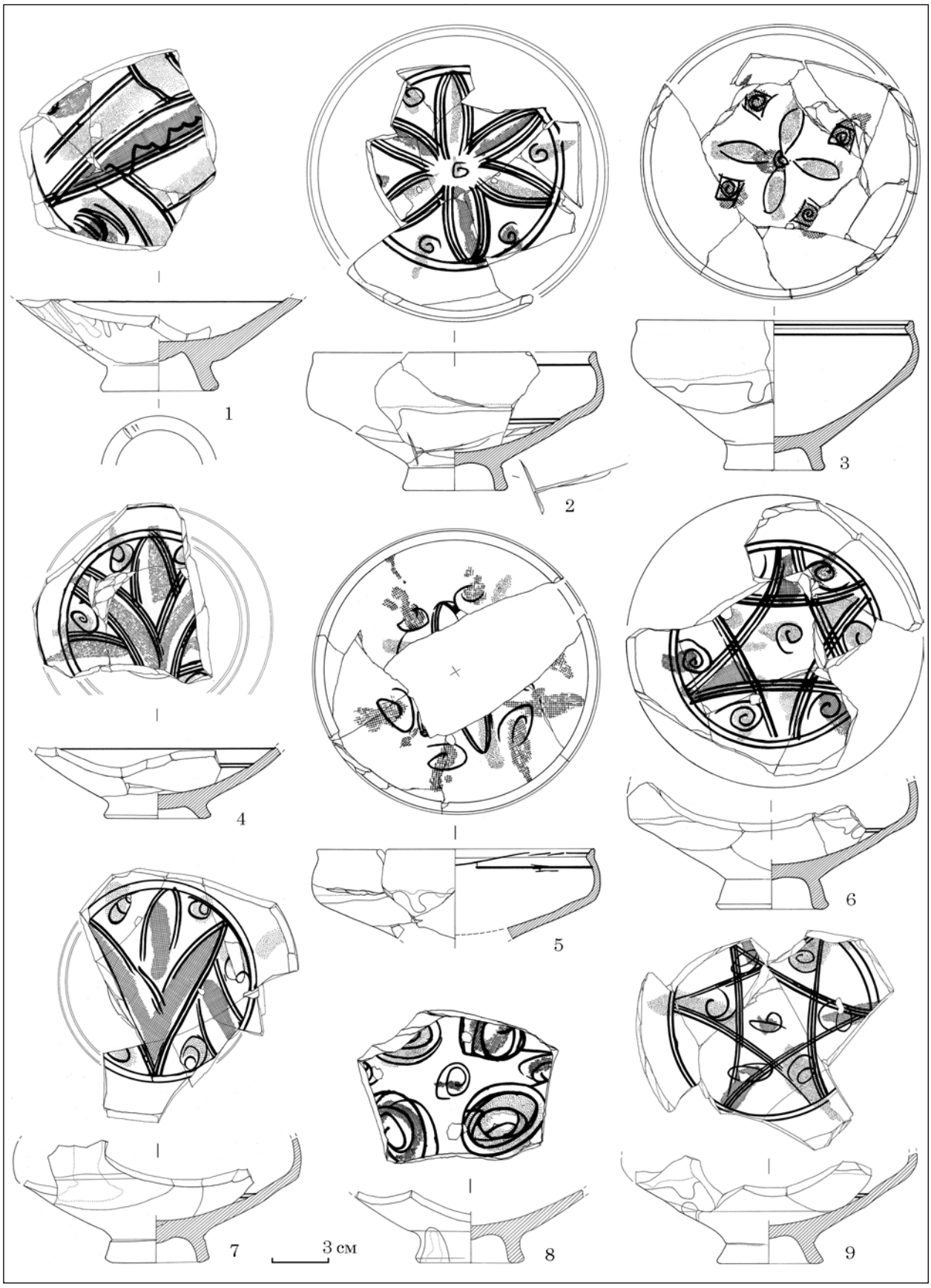

Рис. 14. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Полив'яні чаші, група ПСК

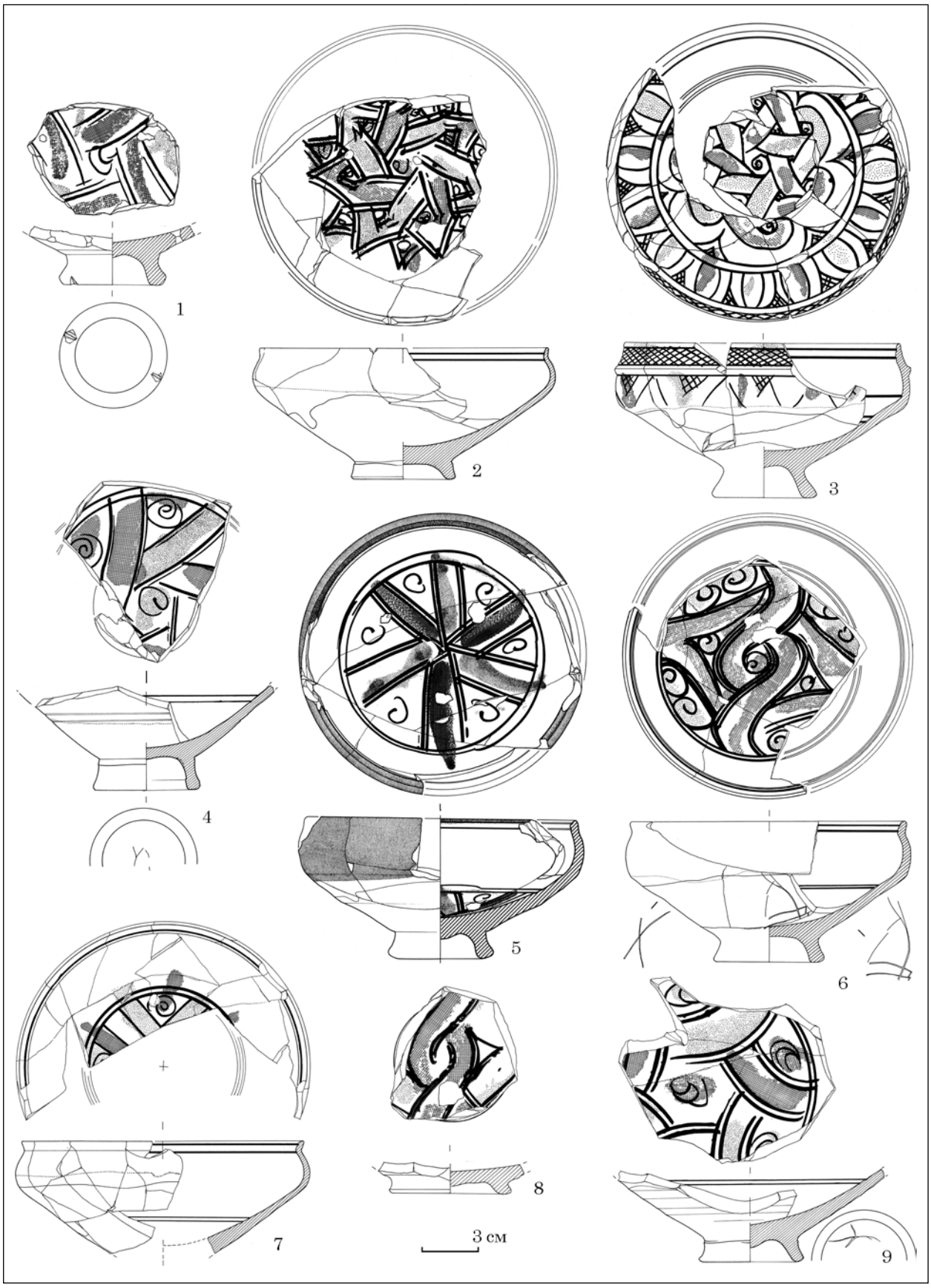

Рис. 15. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Полив'яні чаші, група ПСК

Рис. 16. Замок Фуна, шар пожежі 1475 р. Велика чаша з покришкою, група ПСК: 1 — покришка з донжона; 2 — чаша з двору 1

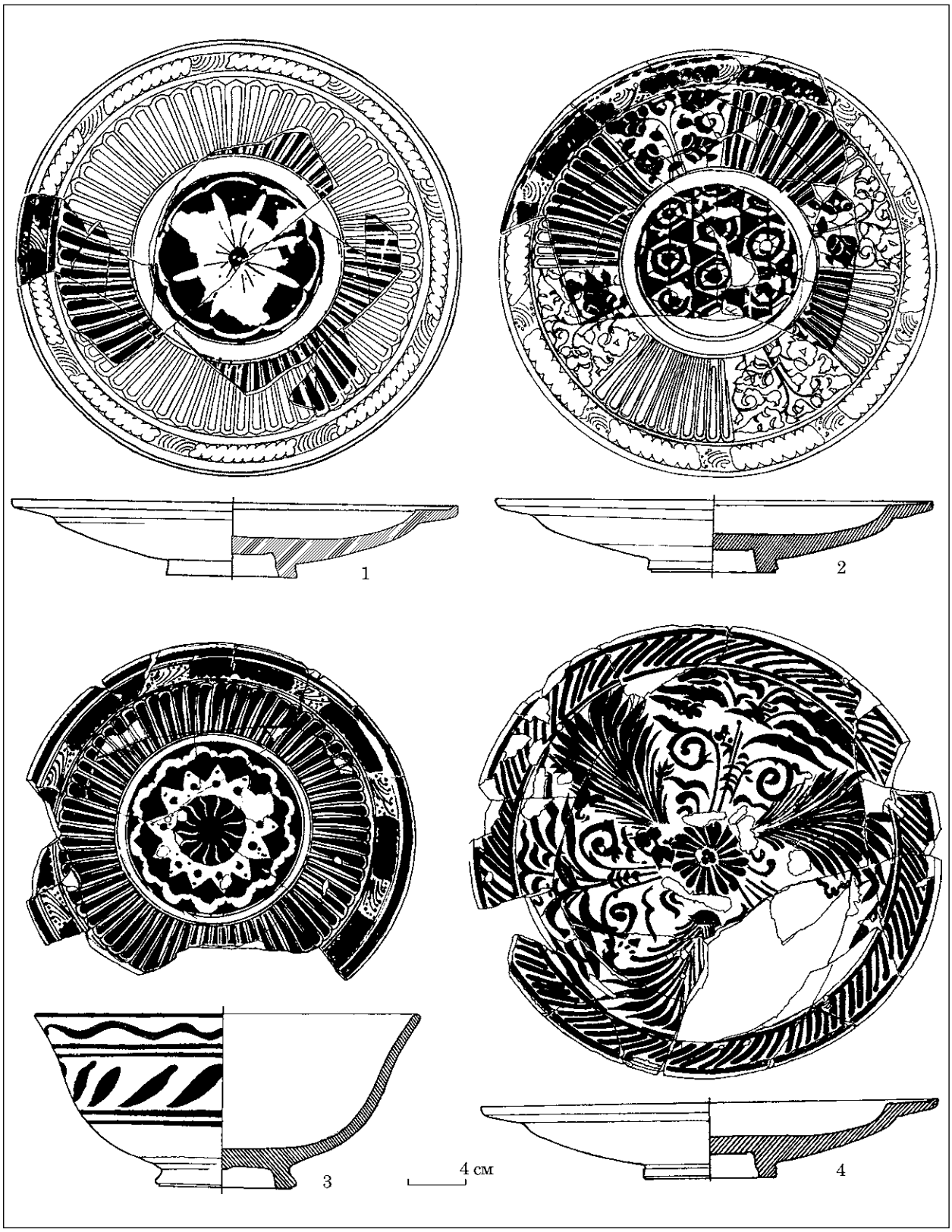

Рис. 17. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Полив'яні тарелі й чаша, група Miletus Ware

Рис. 18. Замок Фуна, двір 1, шар пожежі 1475 р. Полив'яні тарілка, таріль і чаші, група Miletus Ware

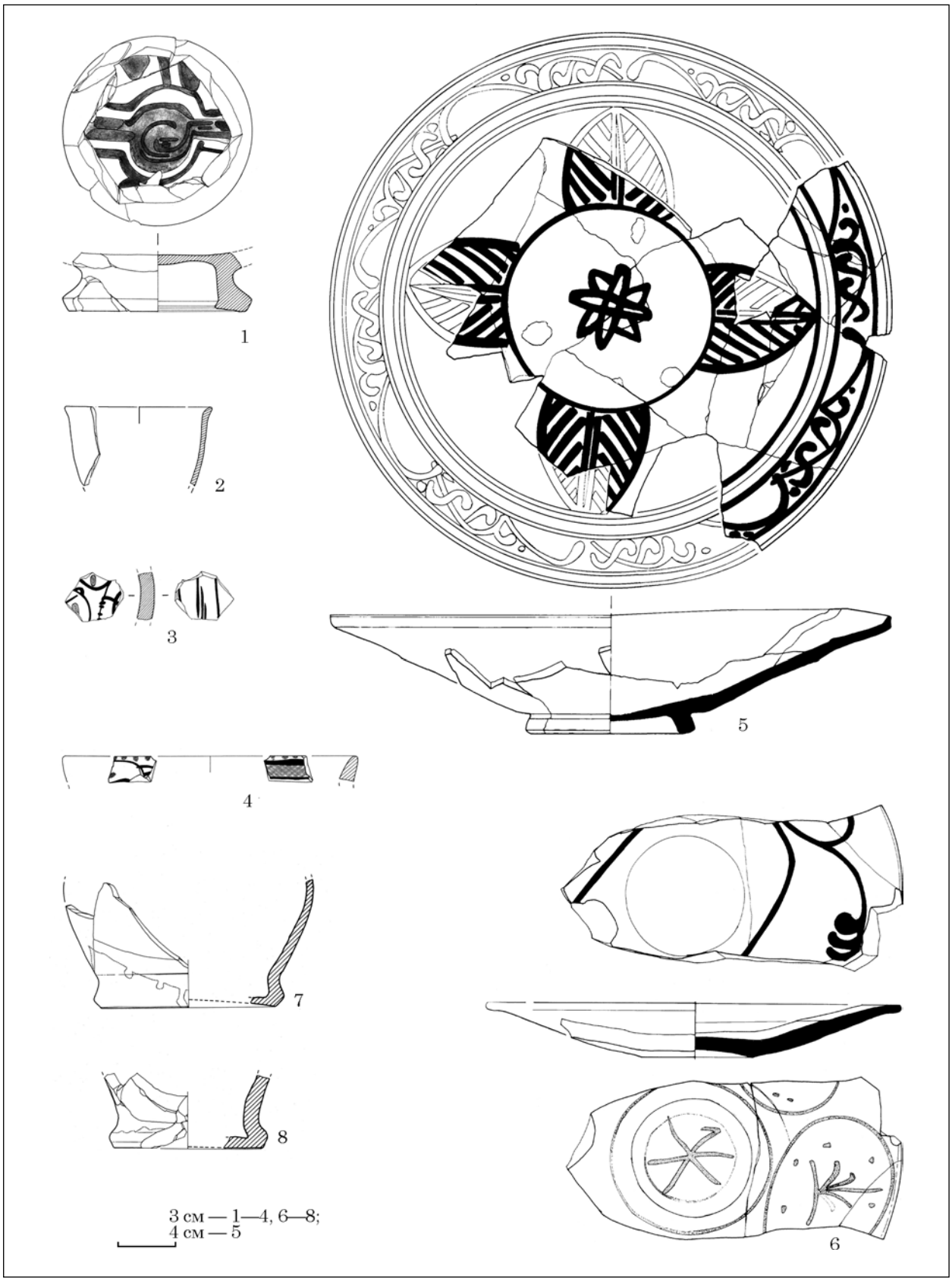

Рис. 19. Замок Фуна, двір 1. Імпортний полив'яний посуд: 1 — група Miletus Ware; 2 — псевдоселадон; 3, 4 — золотоординський кашин; 5—8 — іспанська майоліка (1—4 — шар підсипки; 5—8 — шар пожежі 1475 р.)

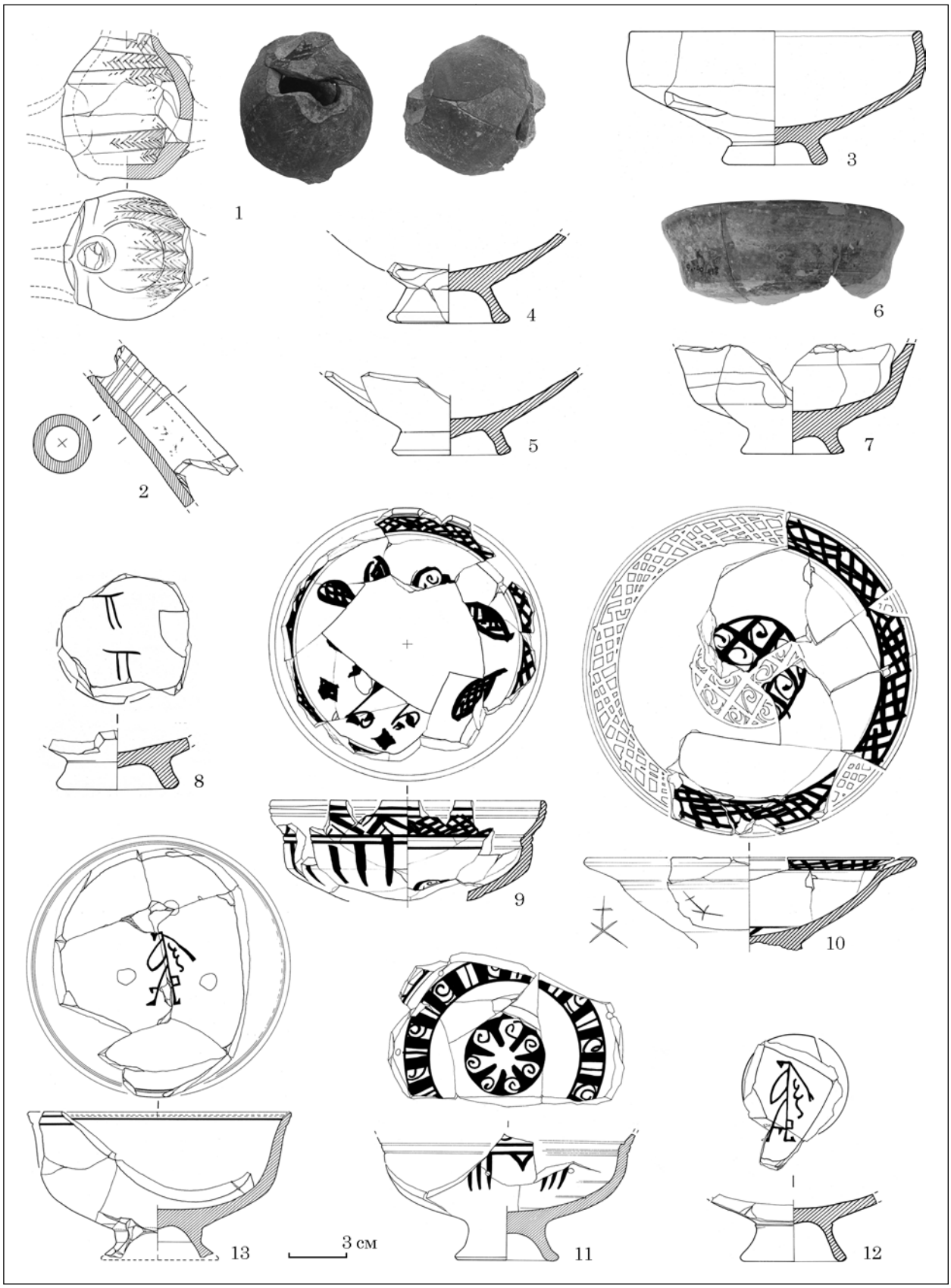

Рис. 20. Замок Фуна, двір 1, шар підсипки: 1, 2 — неполив'яні вироби групи ПЗК; 4—12 — полив'яний столовий посуд групи ПСК; 13 — чаша групи ПСК з підсипки вулиці

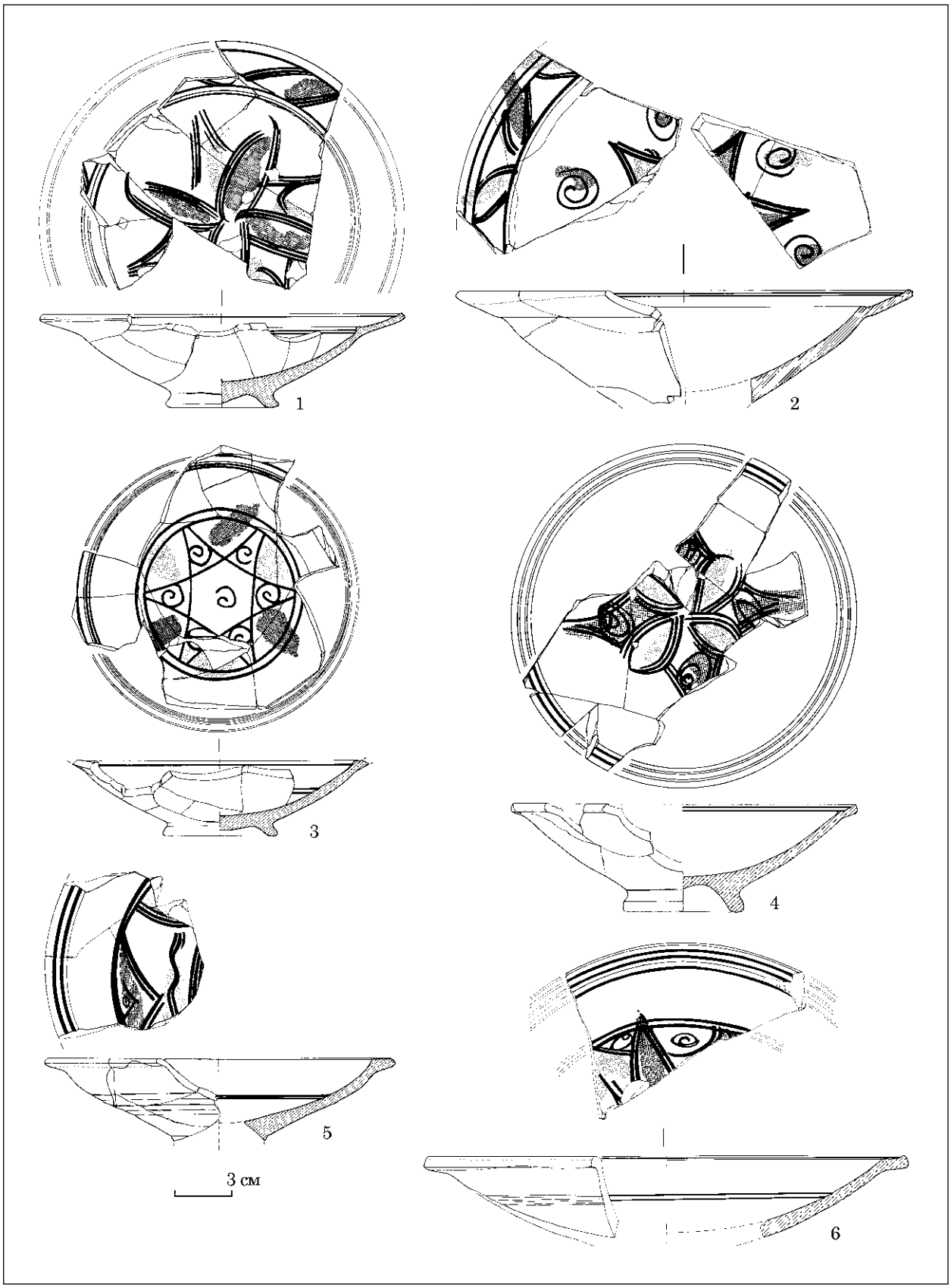

Рис. 21. Замок Фуна, двір 1, підсипка. Полив'яні тарелі й тарілки, група ПСК

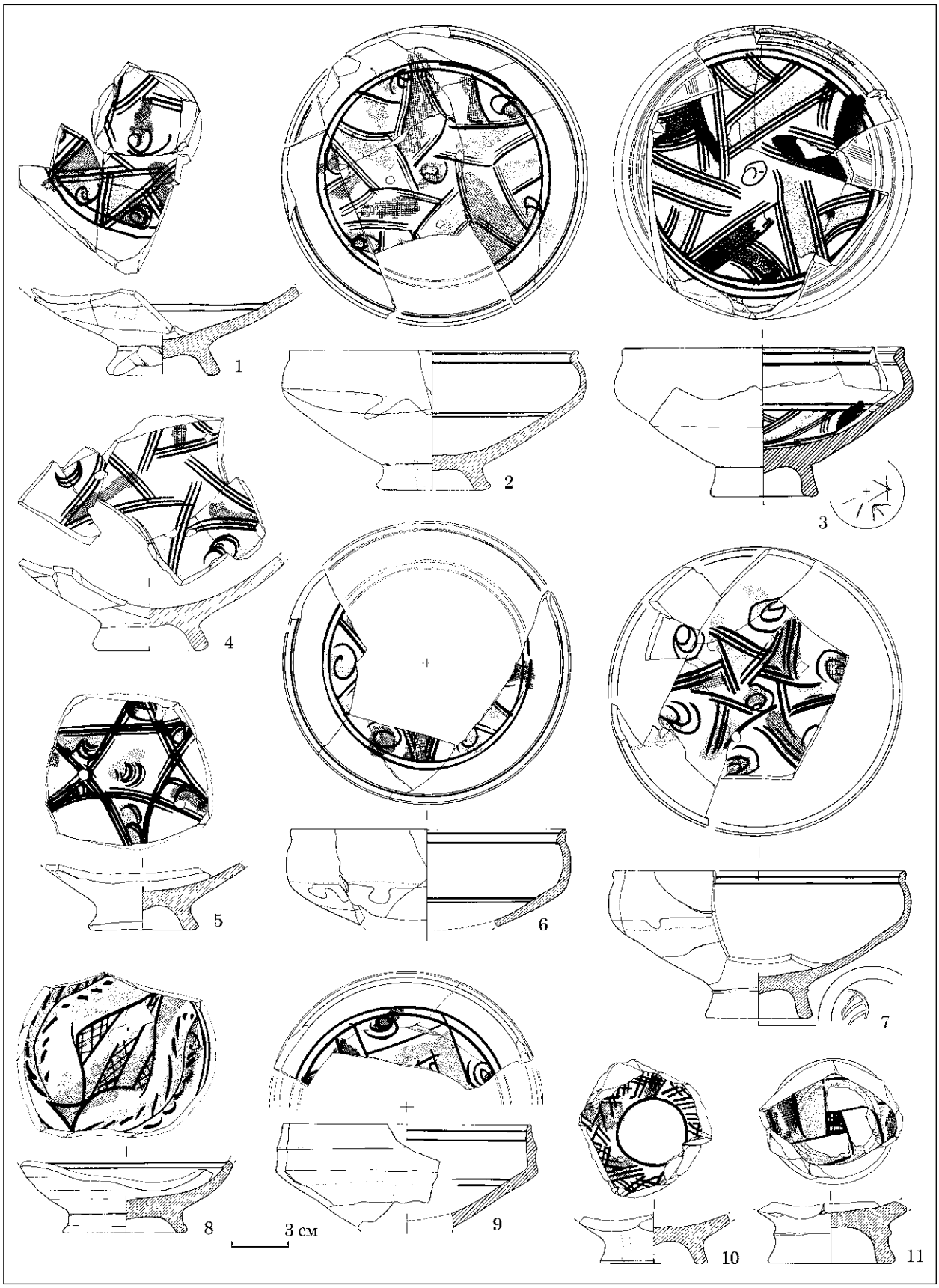

Рис. 22. Замок Фуна, двір № 1, підсипка. Полив'яні чаші, група ПСК

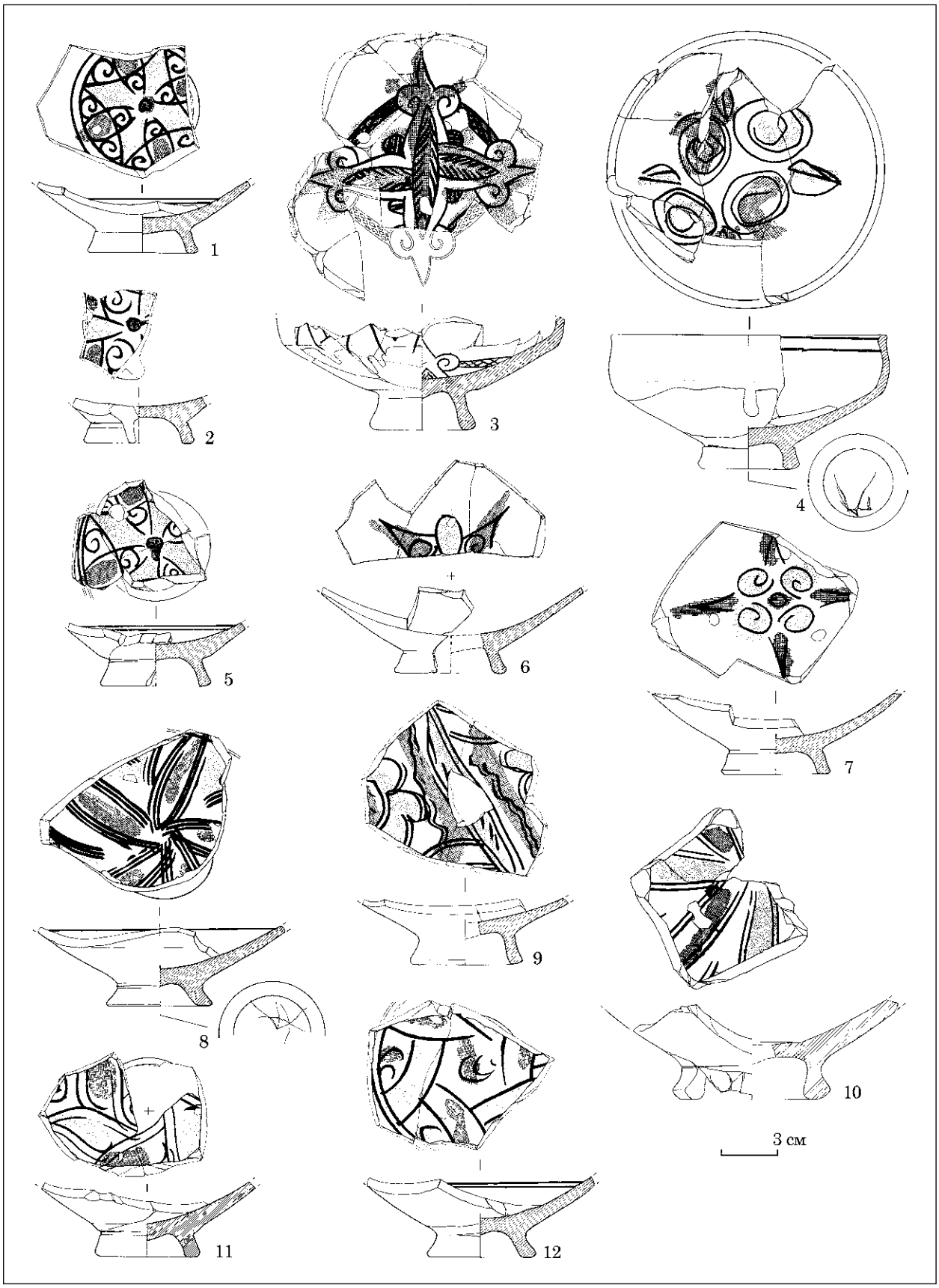

Рис. 23. Замок Фуна, двір 1, підсипка. Полив'яні чаші, група ПСК

Рис. 24. Замок Фуна, двір 1. Полив'яний столовий посуд групи ПСК: 1, 2, 4, 7, 9, 10 — підсипка; 3, 5, 6, 8 — шар пожежі 1475 р.

Рис. 25. Замок Фуна, двір 1. Імпортні полив'яні вироби: 1, 2, 5—8, 15 — група Miletus Ware; 3, 4, 9 — іспанська майоліка; 10 — псевдоселадон; 11—14 — золотоординський кашин (1—4, 6, 9 — шар пожежі 1475 р.; 5, 7, 8, 10—15 — підсипка)

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

УДК 903.4(477.46)"636" DOI: 10.37445/adiu.2020.01.05

М. Ю. Відейко

ДОСЛІДЖЕННЯ ПІЗНЬОТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ВІЛЬХОВЕЦЬ

Поселення трипільської культури біля с. Вільховець Звенигородського р-ну Черкаської обл. є найбільшим серед нині відомих пам'яток косенівської групи початку етапу СІІ Трипілля. Воно займало площу близько 180 га. У 1990-ті рр. тут здійснили магнітну зйомку, а також археологічні дослідження, матеріали з яких передано до Наукових фондів та експонування в Археологічному музеї Інституту археології НАН України. Публікуються результати цих досліджень.

***Ключові слова**: трипільська культура, косенівська група, поселення, Вільховець.*

ВСТУП

Косенівську локально-хронологічну групу пам'яток трипільської культури виділила Т. Г. Мовша понад 30 років тому (1990), хоча епонімну пам'ятку відкрили майже століття тому (Бузян 2004; Відейко 2004a). Однак масштаби археологічних досліджень косенівської групи є доволі скромними на тлі вивчення, приміром, томашівської групи, а більшість уже здобутих матеріалів (з Косенівки, Аполянки) досі не видано. Дискутуються питання періодизації пам'яток цієї групи, її походження, історичної долі тощо, що навряд чи може бути продуктивним без введення до наукового обігу результатів дослідження. Археологічні дослідження поселення косенівської групи Вільховець не можна назвати масштабними, та все ж це — найбільше поселення, план якого окреслено за результатами магнітної зйомки. Крім того, це найсхідніше поселення косенівської групи, на якому виявлено свідчення контактів з населенням сусідніх археологічних культур (Videiko 1994). Ці обставини надають публікації результатів досліджень, здійснених на поселенні Вільховець, особливої актуальності.

© М. Ю. ВІДЕЙКО, 2020

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПЛАНУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ

Поселення біля с. Вільховець Черкаської обл. стало відомо археологам з 1960-х рр. завдяки краєзнавцеві з м. Умань В. Стефановичу (Стефанович, Диденко 1968, с. 52). За дешифровкою аерофотознімків, виконаних К. В. Шишкіним, поселення займало площу 110 га і складалося з концентричних структур (Шишкін 1973, с. 35). За матеріалами розвідок М. Шмаглія та М. Відейка у 1974 і 1987 рр. встановлено, що поселення належить до косенівської групи (Відейко 2004b). Крім трипільських матеріалів, на території пам'ятки зібрано кераміку доби раннього залізного віку. Численні сліди бойових дій часів Другої світової війни — рештки боєприпасів, осколки снарядів — указують, що пам'ятку суттєво пошкоджено.

Поселення займає плато за 1,5 км на захід від центральної частини с. Вільховець, по обидві сторони брукованої дороги, яка минаючи с. Попівка, прямує до с. Рижанівка. З півночі воно обмежене глибоким яром, по дну якого тече р. Попівка; з півдня — також яром зі струмком — лівим допливом річки. Водні артерії належать до правобережного басейну р. Гнилий Тікич — лівого допливу р. Південний Буг. З західної та південної сторін територію поселення обмежено незначними пониженнями рельєфу (рис. 1).

Магнітометрична зйомка 1993 р. охопила площу 162 га, з них на трипільське поселення припало приблизно 92 га (рис. 1: 2). Не було віднято ділянку, зайняту дорогою та ті, які виявилися недоступними для провдення магнітної зйомки. Застосовано магнітометри ММП-203, сітка зйомки 3 × 3 м, результати інтерпретував

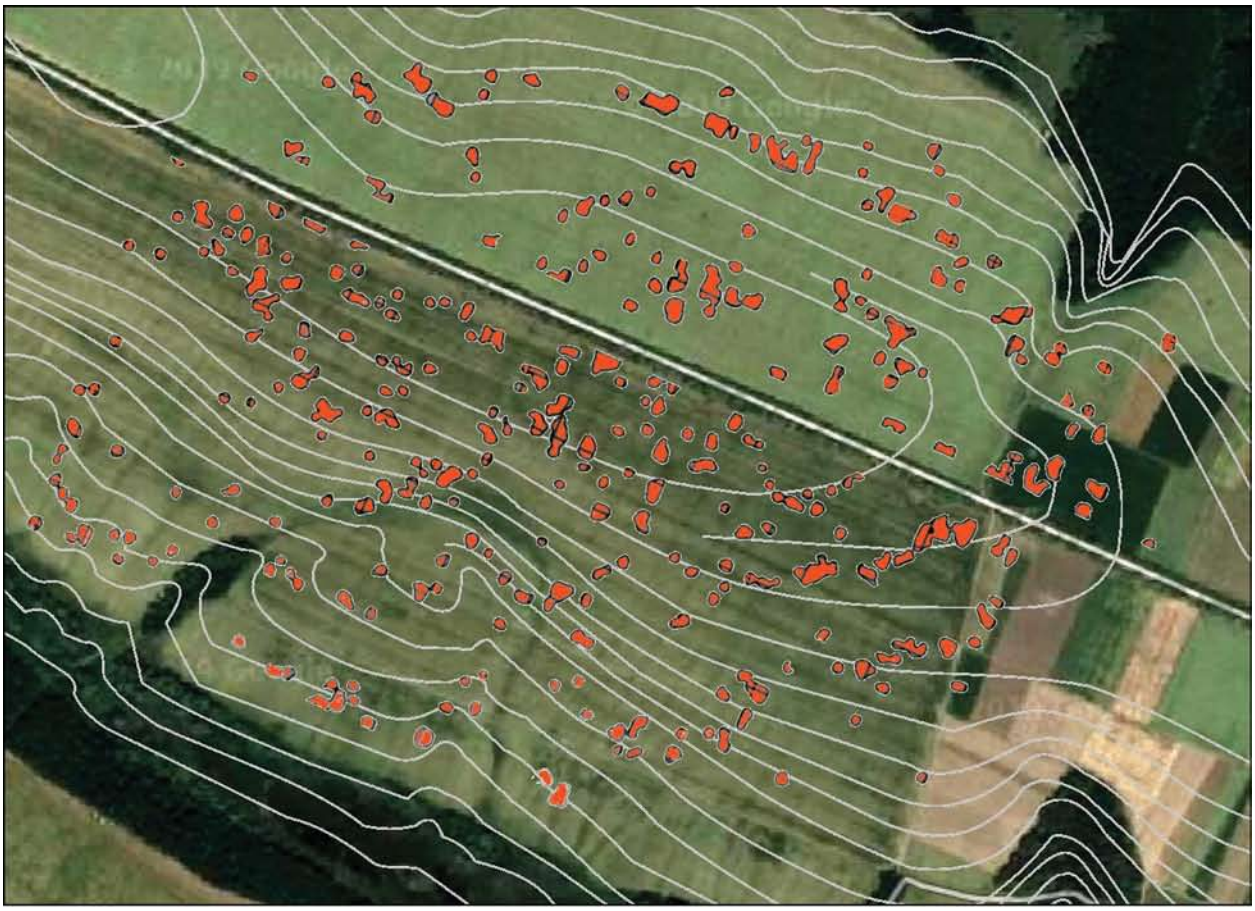

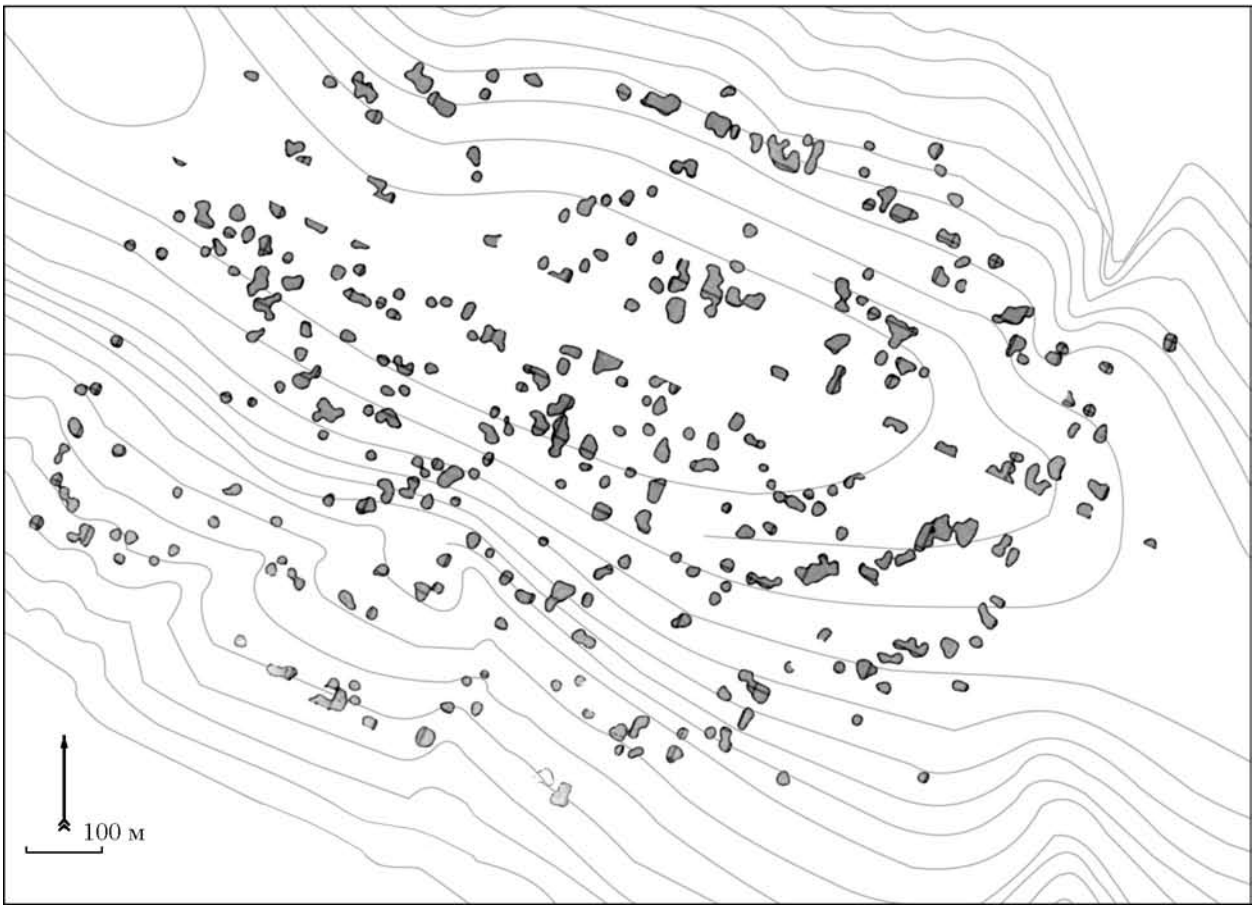

Рис. 1. Вільховець, розташування й планування поселення за результатами магнітної зйомки (за Дудкін 2004)

та опублікував свого часу В. П. Дудкін (2004). У плані пам'ятка має овальну форму і складається з двох овальних структур (рис. 1). Зовнішній овал виражено чіткіше, хоча в ньому є низка локальних аномалій, що позначують залишки трипільських споруд, загалом має досить переривчастий вигляд. Помітно тенденцію, що форма поселення дублювала контури місцевого рельєфу (особливо у південній частині). Внутрішній овал забудови проявився не так чітко, його реконструйовано гіпотетично за смугою майже не зайнятого простору між зовнішнім овалом і численними скупченнями будівель у центральній частині поселення. На півдні та південному сході помітно ще одну лінію забудови ззовні внутрішнього овалу. За формою вона відрізняється від плавних обрисів дуги овалу та складається з декількох локальних дуг, випуклих назовні з максимальним віддаленням від лінії головного овалу на 10—150 м. На мій погляд, це забудова пізнішого часу, яка могла з'явитися в процесі відносно тривалого існування поселення.

Загальна кількість виявлених 1993 р. аномалій на території поселення сягає приблизно 440. Зокрема, в області периметра їх приблизно 100, а з урахуванням забудови другої (південної) лінії будівель — до 170—180 споруд, решта трипільських жител знаходилась у центральній частині пам'ятки. Скупчення аномалій невеликих розмірів за межами поселення трипільської культури зі східної сторони, можливо, стосується пам'яток або пам'ятки (могильника або поселення, або і того і того одразу) ранньозалізного віку.

Найчіткіше простежується низка будівель уздовж внутрішнього овалу, де вони розташовані з неоднаковою щільністю. В центрі поселення помітно скупчення, подібні на квартали з 15—20 будівель у кожному. Деякі аномалії мають значні розміри — до 20 × 20 м. Можливо, у даному випадку, перед нами сліди прибудованих одна до другої споруд.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

На поселенні Вільховець у 1993 р. автор дослідив кілька об'єктів, зокрема й рештки будівель (Відейко 1997). Для розкопок обрано ділянку в тій частині поселення, яка розташована праворуч від дороги, навпроти лісосмуги, де магнітною зйомкою виявлено аномалії від спалених будівель. Тут на поверхні були добре помітні їхні рештки у вигляді скупчень грудок обпаленої глини, які щільно залягали смугою в напрямку захід—схід. Досліджено частково рештки двох спалених будівель.

Будівля 1. Від неї лишилося скупчення обпаленої обмазки прямокутної в плані форми розмірами 20 × 7 м, що залягала на глибині від 0,2 до 0,4 м від сучасної поверхні. Через це рештки будівлі були дуже пошкоджені оранкою. Крім того, в межах контуру споруди траплялися ділянки, де обмазки не було, можливо, внаслідок викорчовування великих дерев, що могли рости на плато у пізніший час та були викорчувані при загосподарюванні зручної для ведення сільського господарства ділянки (інформація отримана в процесі провелення польових археологічних досліджень при спостереженні за культурним шаром).

Обмазка була двох різновидів: з домішкою полови та без домішок. У деяких шматках обмазки виявлено дрібні фрагменти кераміки, це може свідчити про те, що будівельну суміш готували на ділянці з культурним шаром попереднього будівельного горизонту поселення (рис. 2; 3).

Здебільшого глиняна обмазка містила домішки полови. Товщина шматків обпаленої глини — від 5—8 до 10—15 см. На поверхні декотрих з них помітно сліди загладжування пальцями. Найбільші уламки досягали розмірів (20 × 20)—(20 × 30) см. Випал нерівномірний, колір від жовтого до рожевого або червоного. На окремих ділянках, а саме у кв. А/5, Б/4—5 тощо фрагменти обмазки були перепалені до стану шлаку. Шматки обпаленої глини з домішкою полови зі споду мали відбитки дерев'яних конструкцій, орієнтованих переважно поперек довгої осі споруди.

Уламки обпаленої глини без домішок були меншої товщини — від 2,0 до 5,0 см. Можливо, глину без рослинної домішки наносили, щоб вирівняти основний шар глини з домішками полови. У кв. В/2—3 виявлено рештки глиняного підвищення розмірами 1,9 × 1,8 м, можливо, це залишки відкритого вогнища. У кв. В/4 зафіксовано уламок виробу з глини зі значним вмістом полови, на якому прокреслено лінію, вірогідно, це фрагмент інтер'єрної посудини — так зв. піфоса.

Серед решток будівлі виявлено знаряддя праці з каменю і кременю (рис. 4). З-поміж виробів з каменю є фрагменти зернотерок і цілі вироби (всього 5), дворучний курант, одноручний курант, п'ять каменів-абразивів, сокираклин (рис. 4: 10). З крем'яних знарядь трапилися скобель для кістки-рогу (рис. 4: 2), уламки пластин, вірогідно, від серпів (рис. 4: 1, 4—6), кінцеві скребачки (рис. 4: 9, 11). Знайдено також важок від вертикального ткацького верстата, залишки дуже обгорілого знаряддя з рогу оленя.

Розвали керамічного посуду були і на шарі обмазки міжповерхового перекриття, і під ним. На обмазці виявлено наступні розвали та частини: розвали кухонного горщика (кв. Г/2), грушоподібної посудини, миски та столової посудини-горщика (кв. Б/6), уламки столової посудини — можливо, частина розвалу (кв. Д/3), денце столової посудини (кв. В/2), а також донну частину на обмазці вогнища (В/3). Усього на шарі обмазки міжповерхового перекриття

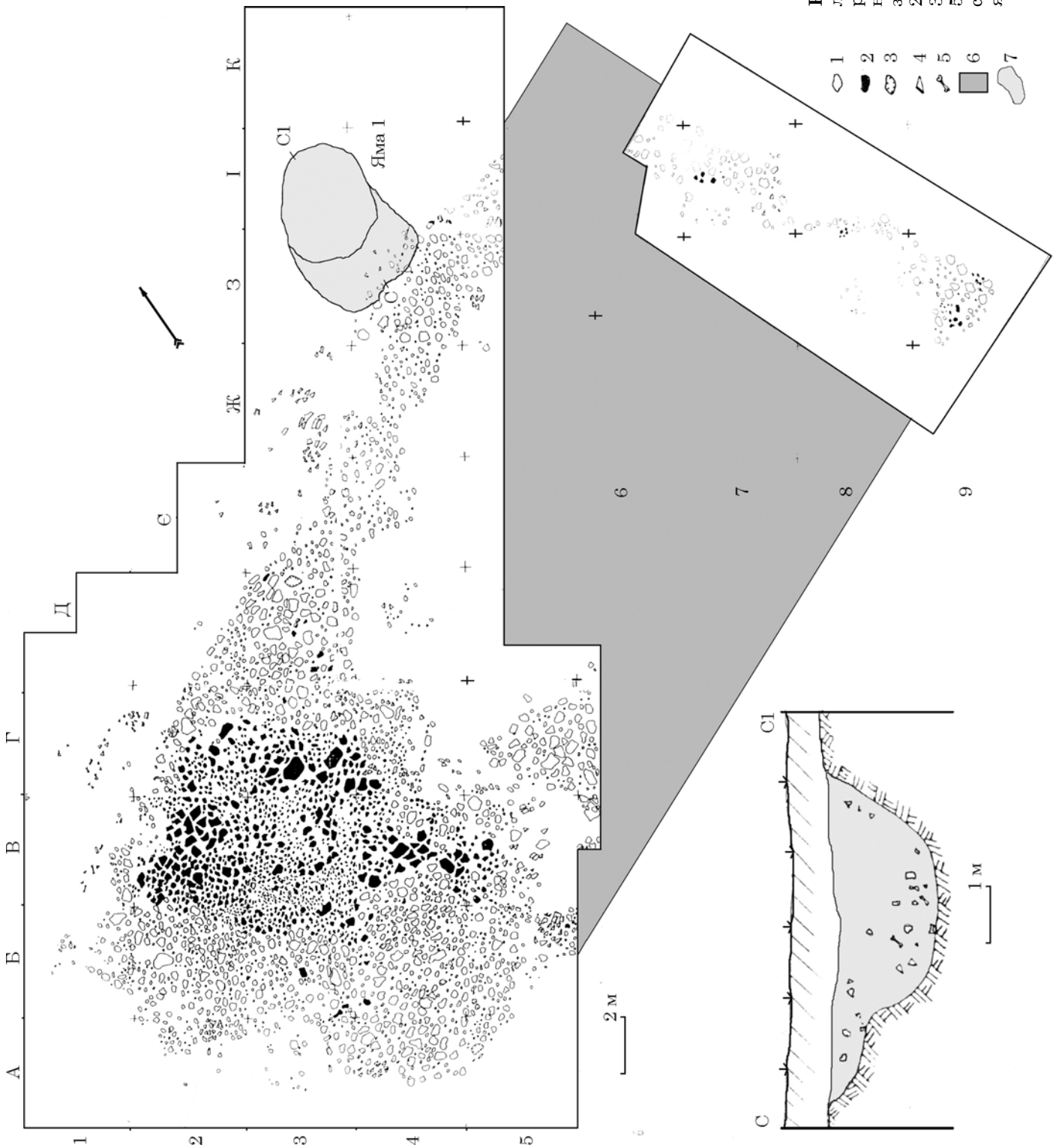

Рис. 2. Вільховець, план залишків будівлі 1 і ями 1 за результатами археологічних досліджень: 1 — обмазка з рослинними домішками; 2 — обмазка без домішок; 3 — каміння; 4 — кераміка; 5 — кістки тварин; 6 — не досліджена частина будівлі; 7 — яма 1(план і заповнення)

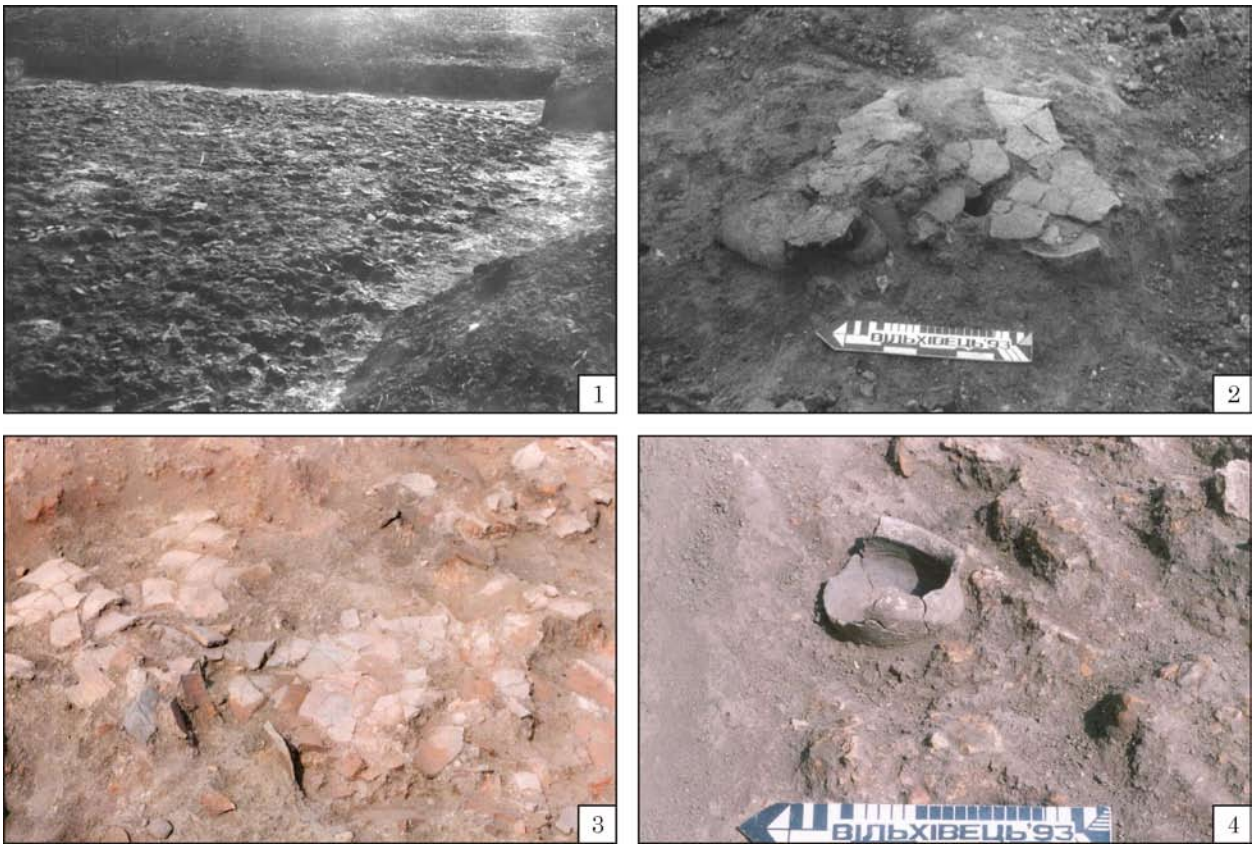

Рис. 3. Вільховець, дослідження залишків будівлі 1: 1 — залягання обмазки; 2 — розвал великої посудини під завалом обмазки; 3 — скупчення з шести посудин під завалом обмазки; 4 — кухонний горщик серед решток будівлі

виявлено рештки щонайменше семи посудин. Більшість кераміки у вигляді розвалів або частин посудин зафіксовано під шаром обмазки, на земляній поверхні (рис. 3: 3, 4). З-поміж них — грушоподібна посудина (кв. А/2), дві амфорки (кв. Б/3 і Г/2), кухонна посудина (кв. В/6), скупчення з шести великих столових посудин у кв. Г/4 (рис. 3: 3), біконічна посудина (кв. Ж/3), дві конічні миски (кв. В/6 і Г/4), чотири невеликі кухонні горщики (кв. А/3, Б/2, у кв. Б/5 — два), кубок з чітко помітними слідами повторного обпалу (кв. Е/3). Таким чином, під обмазкою міжповерхового перекриття виявлено уламки від 18 посудин. Ще одну кухонну посудину знайдено поряд з рештками житла у кв. В/2 (рис. 3: 4). Усього на ділянці будівлі та поряд було щонайменше 26 посудин, а саме, 7 кухонних (24,14 %) і 19 столових (73,86 %).

Серед знахідок з території будівлі були також фрагмент верхньої частини антропоморфної статуетки і кістки тварин. Кістки виявлено й поза межами будівлі, зокрема у кв. Б/5, Д/5, Ж/4, З/4 — кістки великої рогатої худоби.

Після розбирання завалів глиняних конструкцій будівлі, зняття розвалів посуду та горизонтальної зачистки біля краю завалу обпаленої глини, виявлено темну пляму овальної в плані ями. Розміри її у верхній частині — 2,2 × 2,4 м, глибина приблизно 1,0 м від рівня залягання руїн спаленого житла (рис. 2). У заповненні ями виявлено фрагменти керамічного посуду (всього 451, зокрема кухонного 30,15 %, столового 69,85 %), нижню частину кількох антропоморфних статуеток, кістки тварин і рогову мотику.

Досліджені залишки будівлі 1 можна реконструювати як двоповерхову глиняно-дерев'яну споруду каркасно-стовпової конструкції з міжповерховим перекриттям з дерев'яних плах, обмазаних глиною. Випал глиняних конструкцій стався через знищення житла ритуальною пожежею під час обряду залишення поселення. Наявність підвищення-вогнища, а також семи розбитих посудин на шарі конструкцій міжповерхового перекриття вказує, що житловим був другий поверх споруди. На першому поверсі із земляною долівкою зосереджувався виробничий інвентар (зернотерки, абразиви) та посуд. Стратиграфічне співвідношення ями та решток житла свідчить, що яма була заповнена до початку будівництва оселі, себто належить до давнішого, ніж житло 1, будівельного горизонту поселення. Відтак, матеріал з заповнення ями є давнішим за керамічний комплекс споруди, хоча типологічно від нього практично не відрізняється.

Будівля 2 була за 12 м на захід від житла 1. Встановлені магнітною розвідкою розміри спо-

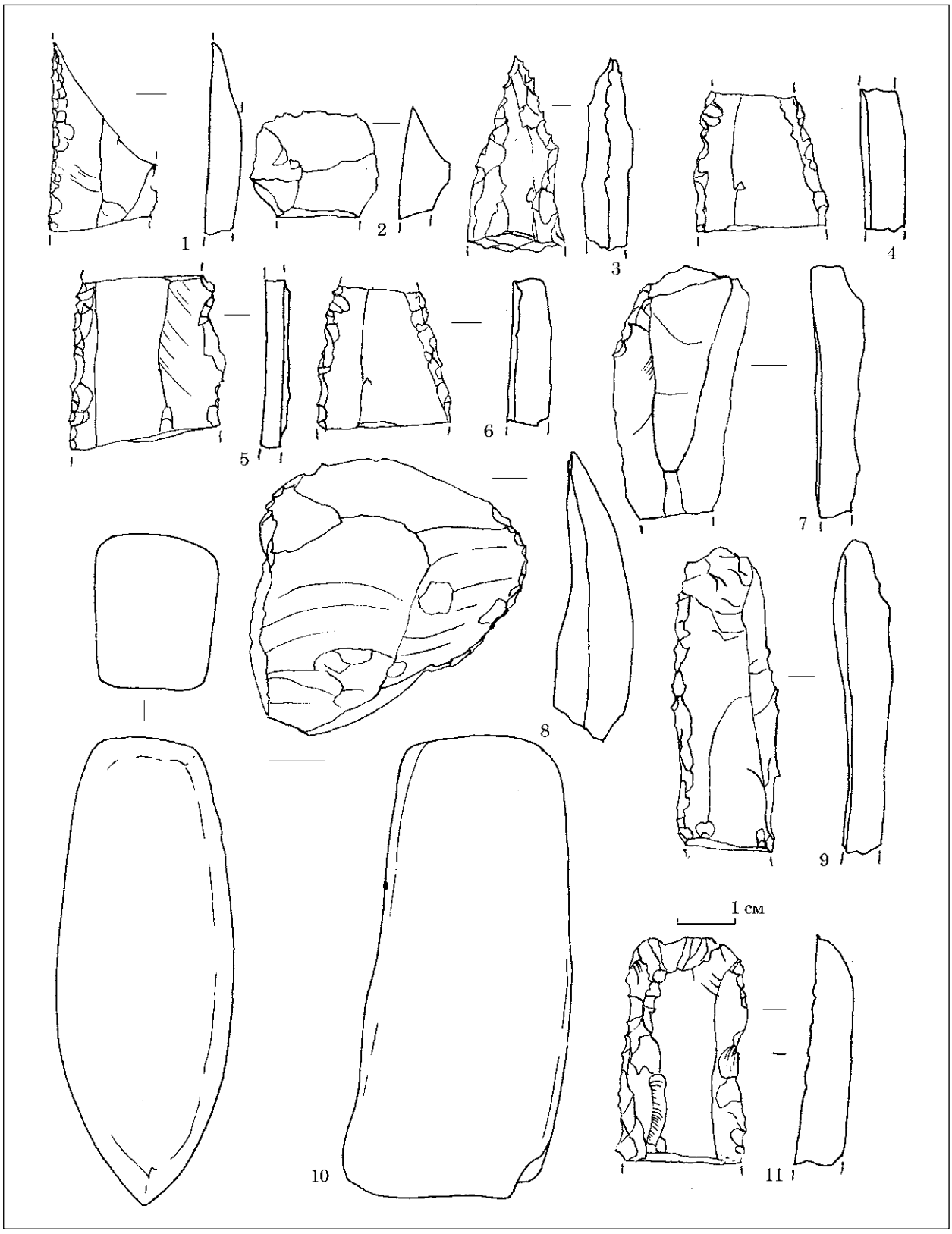

Рис. 4. Вільховець, знаряддя праці з будівлі 1 і ями 1: 1—9, 11 — кремінь; 10 — камінь

руди — 15 × 6 м. Для її вивчення закладено розкоп розмірами 4 × 4 м. Рештки будівлі — обпаленої глини — залягали на глибині 0,2—0,3 м і були дуже пошкоджені оранкою. Обмазка дерев'яних конструкцій цієї будівлі так само мала домішки полови та відбитки дерева зі споду. Серед обмазки виявлено частини розвалів посуду, теж дуже пошкоджені оранкою. Дослідження будівлі 2 показало, що магнітною зйомкою навіть із застосуванням магнітометрів ММП-203 можна виявити навіть украй пошкоджені оранкою залишки давніх споруд.

ЗНАХІДКИ: ХАРАКТЕРИСТИКА І ДАТУВАННЯ

Керамічний комплекс поселення Вільховець представлено знахідками з двох об'єктів: будівлі 1 та ями 1. З будівлі 2 кераміка нікуди не зникла, але знайдені там фрагменти стінок посудин, приналежність яких до певної форми неможливо визначинтити, тому вони не залучені до порівняльного процесу. Колекції — нерівноцінні за чисельністю та характером знахідок, адже серед руїн будівлі виявлено переважно розвали посуду, в ямі — уламки, тож їх складно порівнювати. Проте, маючи в розпорядженні цілі форми, в багатьох випадках можна встановити, від яких типів посуду походили уламки, виявлені в ямі. Слід нагадати також, що кераміка з будівлі зазнала повторного випалу, частково деформована і втратила розпис через дію вогню ритуальної пожежі, натомість фрагменти з ями презентують керамічні вироби у їхньому початковому стані.

Кераміка з будівлі 1 — це розвали 7 кухонних і 19 столових посудин. Кухонний посуд ви-

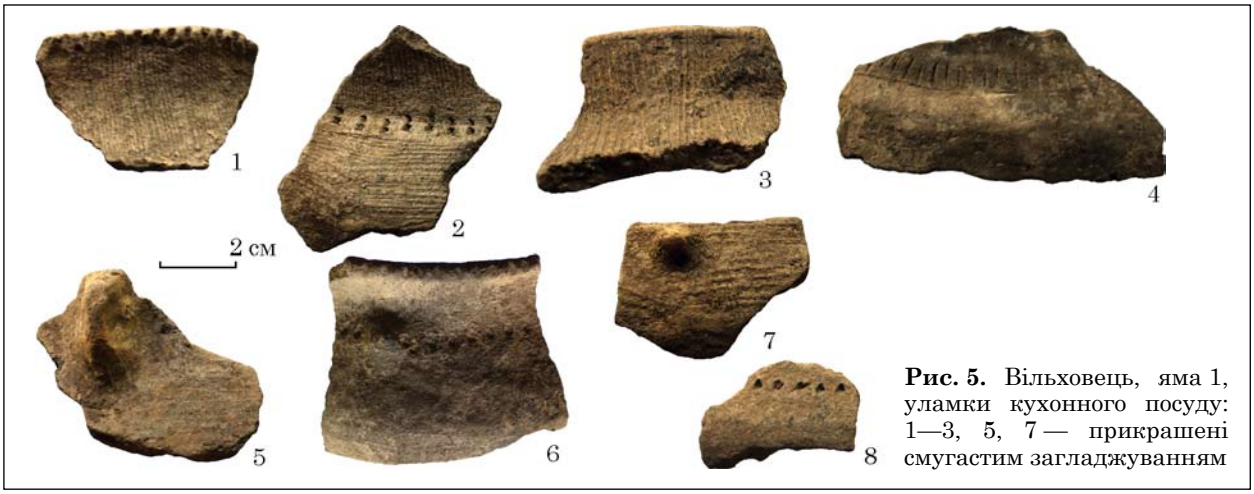

Рис. 5. Вільховець, яма 1, уламки кухонного посуду: 1—3, 5, 7 — прикрашені смугастим загладжуванням

Рис. 6. Вільховець, яма 1, фрагменти кухонного посуду, прикрашені відбитками шнура й гусенички

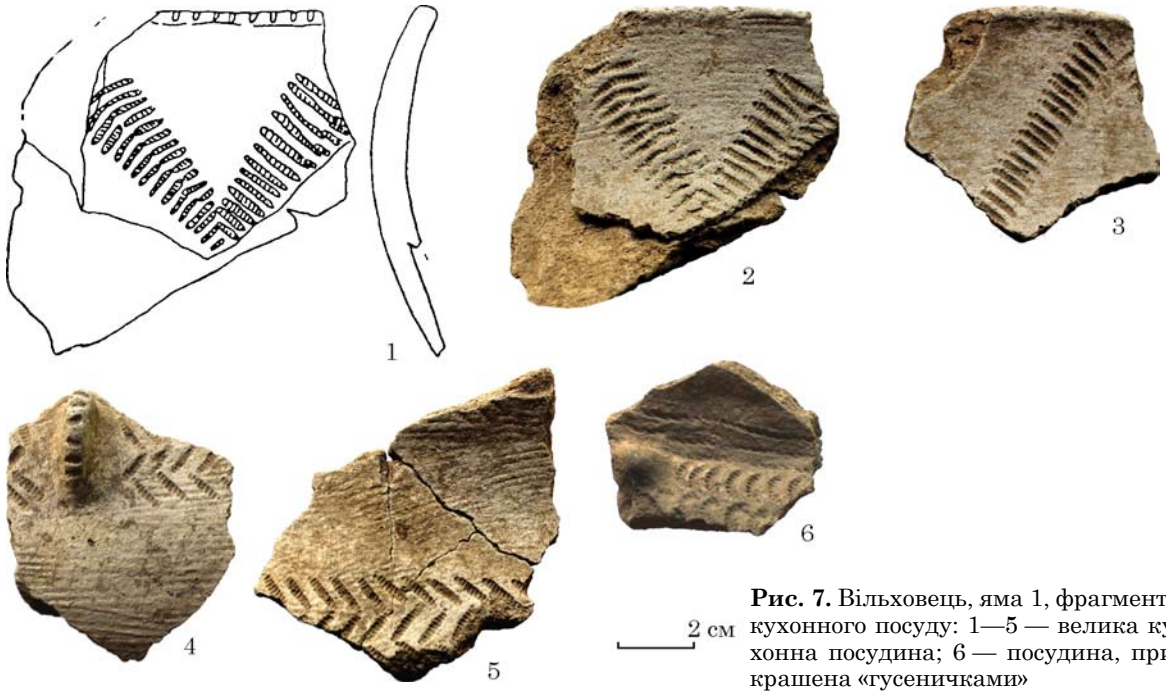

Рис. 7. Вільховець, яма 1, фрагменти кухонного посуду: 1—5 — велика кухонна посудина; 6 — посудина, прикрашена «гусеничками»

готовлено з глини з домішками піску та / або жорстви, поверхню ретельно вирівняно або смугасто загладжено. Представлено тільки горщики, декоровані приплюснутими зверху круглими виступами, розміщеними на плічках (рис. 8: 1—3). Столовий посуд виготовлено з глини з домішками піску, іноді — жорстви. Поверхню вкрито ангобом жовто-гарячого або червоного кольору, розпис нанесено темно-коричневою або чорною фарбою. Слід зважати на ту обставину, що через повторний випал посуду, знайденого серед решток будівлі, колір ангобу та розпису міг дещо змінитися. З форм столового посуду простежено конічні миски різних розмірів (рис. 8: 5), амфорки, сферо-конічні посудини з циліндричною горловиною (рис. 9: 3) і горщики. Орнаментальна композиція великі сфероконічної посудини має аналогії в матеріалах пам'яток типу Варварівка XV у Молдові (Ткачук 2005, с. 313—314).

Керамічні вироби з ями 1 представлено фрагментами, що походять від тих само груп кухонного та столового посуду з аналогічними технологічними характеристиками. Асортимент кухонного посуду обмежено горщиками, однак їхній декор різноманітніший (рис. 5—7). Окрім виробів з гладенькою поверхнею тут знайдено фрагменти з горизонтальним смугастим загладжуванням на тулубі та вертикальним на вінцях (рис. 5: 1—3, 7; 6: 1). Один уламок декоровано відбитками штампа (рис. 5: 2), на двох фрагментах (вірогідно, від одного горщика) подвійний ряд відбитків перевитого шнура (гусеничок) нанесено під вінцями (рис. 6: 1). На одному фрагменті прокреслений орнамент у вигляді суцільної смуги з вертикальних коротких штрихів (рис. 5: 4).

Лише два фрагменти горщиків мають на плічках наліпний декор у вигляді так зв. ріжок, типовий для комплексів етапу Трипілля СII (рис. 5: 6; 6: 7). Такі горщики трапилися, приміром, на поселенні косенівської групи Шарин III, де вони становлять провідну групу кухонної кераміки (Куштан 2015, рис. 1; 2).

На двох уламках відбитки гусенички розміщено у верхній частині вінець (рис. 6: 3, 5). Декор гусеничкою є досить поширеним на кераміці енеолітичного горизонту (дереївська культура) поселення Молюхів Бугор (Нераденко 2017, рис. 22—27 та ін.). На посуді з Вільхівця є декор у вигляді відбитків простого шнура в один, два чи три ряди (рис. 6: 2, 4; 7: 6). На одному уламкові відбиток простого шнура доповнено декором з гусеничок (рис. 7: 6). Композиції на вінцях і плічках, що включали відбитки кількох рядів шнура, теж були популярними на кераміці дереївської культури у Молюховому Бугрі (Котова 2013, рис. 138, 141; Нераденко 2017, рис. 25, 30—31).

Складніший декор мав великий горщик з ями, від якого збереглося декілька уламків верхньої частини з вінцями (рис. 7: 1—5). Композиція на горловині має вигляд V-подібної фігури із стрічок, створених відбитками гусенички (рис. 7: 1—3). Аналогічні V-подібні фігури, але виконані різними штампами, трапляються на посуді з поселення Дереївка (Котова 2013, рис. 18: 5; 26: 3, 5; 99: 3). Досить часто їх зафіксовано і на посуді такої пам'ятки дереївської культури як Молюхів Бугор (Котова

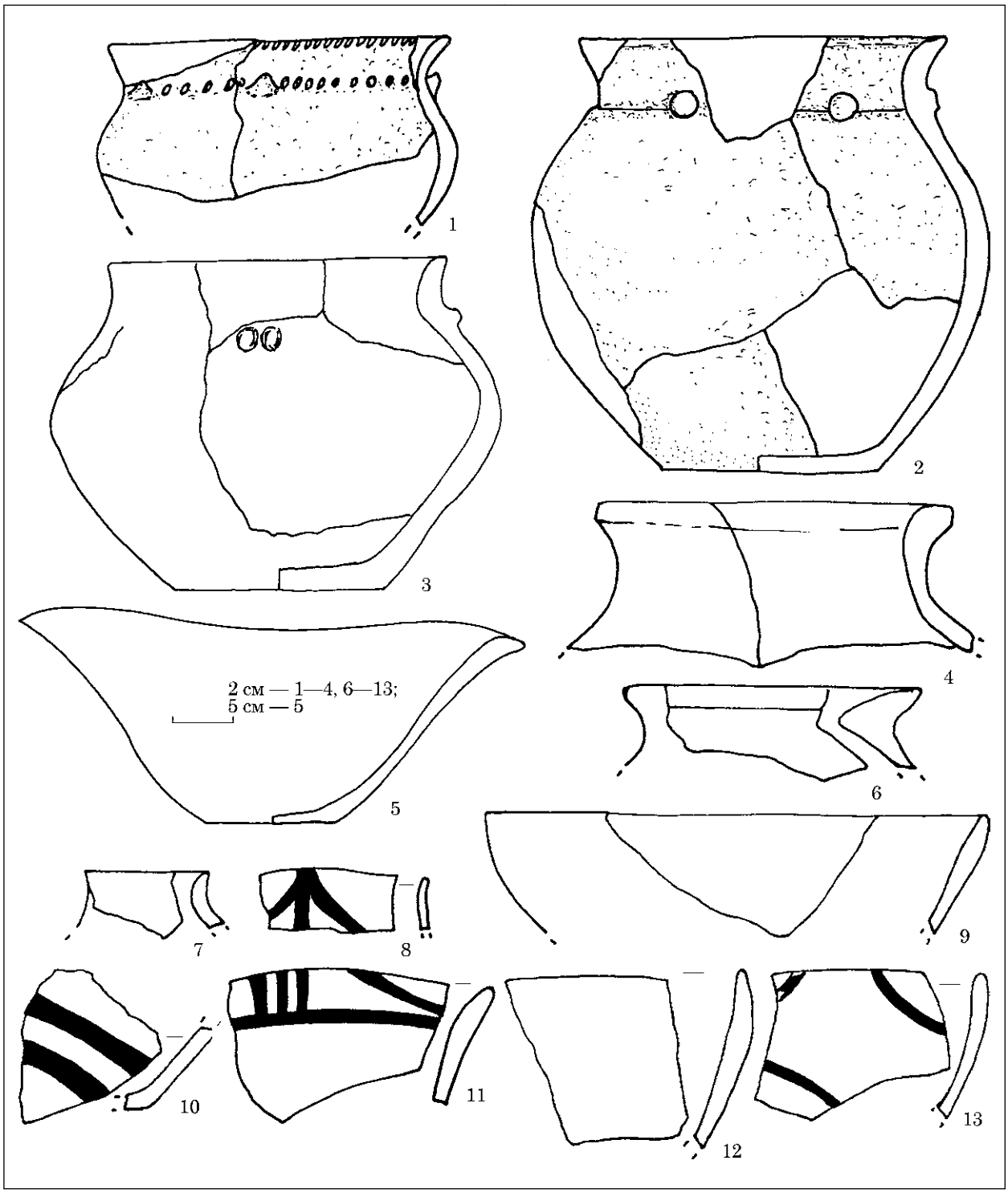

Рис. 8. Вільховець, керамічний посуд: 1—3, 5 — будівля 1; 4, 6—13 — яма 1

2013, рис. 132: 2; Нераденко 2017, рис. 32; 36; 37). Композиція з двох рядів таких відбитків, розташованих під кутом, прикрашала плічка горщика поміж пластичними виступами з відбитками гусенички (рис. 7: 4, 5). Подібні композиції з використанням гусенички є типовими для посуду з енеолітичного горизонту Молюхова Бугра (Нераденко 2017, рис. 26—28 .).

Розписний посуд з ями 1 представлено такими формами: миски конічні та напівсферичні (рис. 8: 9—13), кубки (рис. 8: 7, 8; 9: 2), горщики (рис. 9: 1), сфероконічні посудини з циліндричною горловиною (рис. 8: 4, 6; 9: 4—6). Привертає увагу відсутність фрагментів профільованих S-подібних мисок, типових для епонімної пам'ятки косенівської групи (Бузян 2004, с. 253).

Як бачимо, керамічний матеріал з ями — різноманітніший, ніж з житла, і за формою, і особливо за декором кухонного посуду.

Рис. 9. Вільховець, керамічний посуд: 1,2, 4—6 — яма 1; 3 — будівля 1

Що стосується датування керамічного комплексу з поселення Вільховець у межах власне косенівської групи, то за такими ознаками як горщики, оздоблені смугастим загладжуванням на вінцях незначне число кухонних горщиків з наліпними ріжками (типових для відомих нам косенівських пам'яток, а саме тих, які є у Черкаській обл.), орнаментальні композиції сфероконічного посуду, що мають аналогії в кераміці пам'яток типу Варварівка XV, а також орнаментація конічних мисок поселення Вільховець, на наш погляд, його слід віднести до початкового етапу існування косенівської групи.

На такі самі висновки наводить не чисельна, але досить виразна серія антропоморфної пластики (рис. 10). Привертають увагу жіночі статуетки, що відрізняються від фігурок вихватинського типу, характерних для антропоморфної пластики Трипілля СІІ в цілому, зокрема й поселення Шарин ІІІ (Куштан 2015, рис. 5: 13).

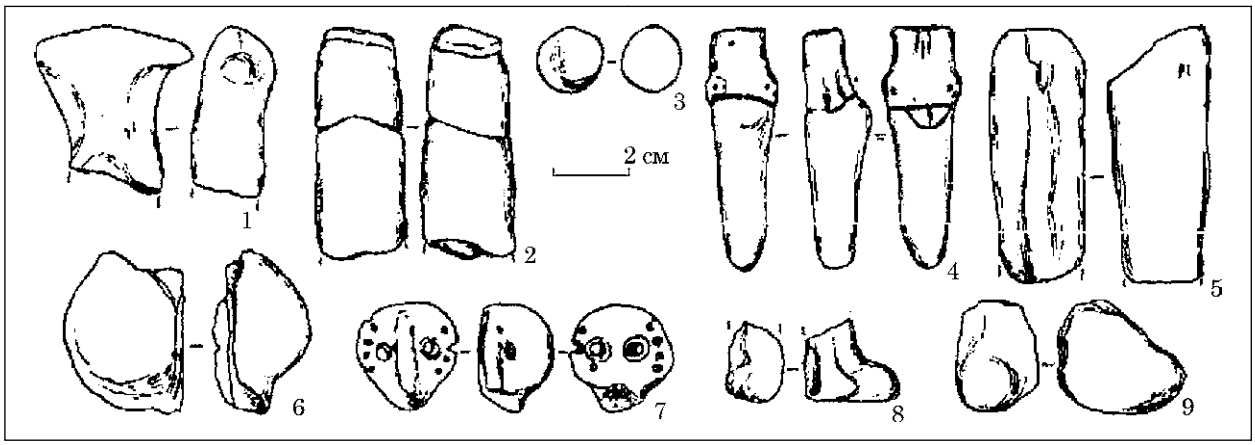

Рис. 10. Вільховець, керамічна пластика з будівлі 1 і ями 1

АБСОЛЮТНЕ ДАТУВАННЯ ПОСЕЛЕННЯ

Чотири ізотопні визначення, отримані з проб (кістки тварин), взятих у ямі 1, дали дати, що припадають на першу половину III тис. до н. е. — між 2800—2400 BC (таблиця).

Подібне датування пам'ятки косенівського типу постає явно омолодженим. Причину цього, вірогідно, слід убачати в розташуванні поселення на території Українського кристалічного щита, де річки живляться за рахунок джерел з підвищеним вмістом радіоактивних речовин. Це може впливати на результати датування, якщо використано зразки кісток тварин, склад яких відповідним чином змінився, зокрема, неодноразово лабораторно зафіксовано понижений вміст колагену. Подібний ефект спостерігався у цьому регіоні, приміром, для поселення етапу BII біля с. Небелівка, яке дало низку омолоджених дат (усна інформація М. Ковалюха при особистій зустрічі 12.07.2010 року), що сягали кінця III тис. до н. е. Вихід полягає у використанні інших матеріалів для датування або в датуванні великих серій зразків з кістки з наступною вибраковкою невідповідних результатів.

Серія з 10 ізотопних дат, отримана для іншого поселення косенівської групи — Шарин III — вкладається загалом у проміжок 3500—3100 BC, а, на думку дослідника пам'ятки, її слід датувати 3300—3200 BC (Куштан 2015, табл. 1; с. 438). Враховуючи ту обставину, що Вільховець є ранішою пам'яткою, поселення цілком мало би датуватися перед 3500 BC. Такому висновку не перечить ізотопне датування енеолітичного горизонту Молюхова Бугра в проміжку 3950—3550/3500 BC (Нераденко 2017, с. 479), зв'язок з яким встановлено на підставі аналогій у декорі кухонного посуду та за наявністю «імпортів» кераміки з поселень косенівської групи.

Ізотопний аналіз, Вільховець

Індекс	BP	BC
Ki-6922	4170 ± 55	2422 ± 115
Ki-6923	4165 ± 60	2766 ± 96
Ki-6924	4205 ± 50	2786 ± 84
Ki-6925	4225 ± 55	2792 ± 86

ВИСНОВКИ

Трипільське поселення біля с. Вільховець належить до косенівської групи поселень і вірогідно передує в часі таким пам'яткам як Косенівка та Шарин III. Воно є одним з найбільших поселень косенівської групи і демонструє початковий етап її існування та поширення. Безперечно, поселення Вільховець становить значний інтерес для подальшого дослідження, в першу чергу розкопок, зважаючи на його хронологічну позицію та зв'язки з сусідніми культурами.

Традиція багатої орнаментації кухонного посуду з ями 1 у Вільховці має аналогії в прийомах і системі декорування кераміки таких пам'яток як Дереївка й Молюхов Бугор, на що вже звертали увагу (Videiko 1994). Це цілком трипільський посуд, однак з елементами декору інших традицій. Подібного досі не виявлено на інших пам'ятках косенівської групи. Цю обставину можна пояснити тим, що Вільховець є найсхіднішим косенівським поселенням, найближчим до ареалу поширення комплексів типу Дереївка (біля с. Дереївка Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл.) і Молюхів Бугор (біля с. Новоселиця Чигиринського р-ну Черкаської обл.). Молюхів Бугор — пам'ятка багатошарова, що побутувала досить довго. Там виявлено сліди контактів місцевого населення з різночасовими групами трипільців: канівською й косенівською (Нераденко 2017, відповідно, фото 4: 2 і 3). Тож і відповідні знахідки у Вільховці, віддаленому від цього місця лише на 130—140 км, себто на менше, ніж тиждень, пішого шляху, не дивують. Таким чином, знахідки з Вільховця свідчать про існування контактів трипільського та сусіднього населення дереївської культури і заслуговують на комплексне вивчення разом з матеріалами Молюхова Бугра та Дереївки.

ЛІТЕРАТУРА

Бузян, Г. М. 2004. Косенівка. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, II, с. 252-253.

Відейко, М. Ю. 1997. Розкопки поселення трипільської культури біля с. Вільховець. *Археологічні дослідження в Україні 1993 р*., с. 30-33.

Відейко, М. Ю. 2004a. Косенівська група. В: Війдейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, II, с. 254-255.

Відейко, М. Ю. 2004b. Вільховець. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, II, с. 99.

Дудкін, В. П. 2004. Вільховець. План поселення за даними археолого-магнітометричних досліджень. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, II, с. 99-100.

Котова, Н. С. 2013. *Дереивская культура и памятники нижнемихайловского типа*. Киев; Харьков: Майдан.

Куштан, Д. 2015. Керамічний комплекс пізньотрипільського поселення Шарин III. В: Дяченко, О., Менотті, Ф., Рижов, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць пам'яті Володимира Круца*. Львів: Астролябія, с. 429-439.

Мовша, Т. Г. 1990. Косеновская локальная группа трипольско-кукутенской общности. В: Ковалева, И. Ф. (ред.). *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья*. Белгород-Днестровский, с. 57-59.

Нераденко, Т. 2017. *Молюхів Бугор*. Черкаси: Чабаненко Ю. А.

Стефанович, В. А., Диденко, О. П. 1968. *Археологические памятники Уманщины*. Умань (рукопис).

Ткачук, Т. 2005. *Знакові системи Трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд)*. Вінниця: Нова Книга, I.

Шишкін, К. В. 1973. З практики дешифрування аерофотознімків в археологічних цілях. *Археологія*, 10, с. 32-40.

Videiko, M. Yu. 1994. Tripolye — «pastoral» contacts. Facts and character of interactions. *Baltic-Pontic studies*, 2, p. 5-28.

Videiko, M. Yu. 1999. Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye culture. *Baltic-Pontic studies*, 7, p. 34-71.

REFERENCES

Buzian, H. M. 2004. Kosenivka. In: Videjko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpoligrafmedia, II, s. 252-253.

Videjko, M. Yu. 1997. Rozkopky poselennia trypilskoi kultury bilia s. Vilkhovets. *Arheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1993 r*, s. 30-33.

Videjko, M. Yu. 2004a. Kosenivska hrupa. In: Videjko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpoligrafmedia, II, s. 254-255.

Videjko, M. Yu. 2004b. Vilkhovets. In: Videjko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpoligrafmedia, II, s. 99.

Dudkin, V. P. 2004. Vilkhovets. Plan poselennia za danymy arkheoloho-magnitometrychnykh doslidzhen. In: Videjko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. Kyiv: Ukrpoligrafmedia, II, s. 99-100.

Kotova, N. S. 2013. *Dereivskaia kultura i pamiatniki nizhnemikhajlovskogo tipa*. Kiev; Kharkov: Majdan.

Kushtan, D. 2015. Keramichnyj kompleks piznotrypilskoho poselennia Sharyn III. In: Dyachenko, O., Menotti, F., Ryzhov, S., Bunyatyan, K., Kadrov, S. (eds.). *Kulturnyj kompleks Kukuten-Trypillia ta jogo susidy. Zbirka naukovykh prats pam'iati Volodymyra Krutsa*. Lviv: Astroliabiia, s. 429-439.

Movsha, T. G. 1990. Kosenovskaia lokalnaia gruppa tripolsko-kukutenskoi obshchnosti. In: Kovaliova, I. F. (ed.). *Problemy istorii i arkheologii Nizhnego Podnestrovia*. Belgorod-Dnestrovskij, s. 57-59.

Neradenko, T. 2017. *Molyukhiv Bugor*. Cherkasy: Chabanenko Yu. A.

Stefanovich, V. A., Didenko, O. P. 1968. *Arkheologicheskie pamiatniki Umanshchiny*. Uman (rukopis).

Tkachuk, T. 2005. *Znakovi systemy Trypilsko-kukutenskoi kulturno-istorychnoi spilnosti (malovanyj posud)*. Vinnytsia: Nova Knyga, I.

Shyshkin, K. V. 1973. Z praktyky deshyfruvannia aerofotoznimkiv v arkheolohichnykh tsiliakh. *Arkheolohiia*,10, s. 32-40.

Videiko, M. Yu. 1994. Tripolye — «pastoral» contacts. Facts and character of interactions. *Baltic-Pontic studies*, 2, p. 5-28.

Videiko, M. Yu. 1999. Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye culture. *Baltic-Pontic studies*, 7, p. 34-71.

M. Yu. Videiko

THE EXPLORATION AT THE LATE TRYPILLIA SITE VILKHOVETS

Trypillya culture site near the village of Vilkhovets of Zvenyhorod Region of Cherkasy Oblast is one of the largest sites of the Kosenivka group from the end of CI — beginning of the CII stages of the Trypillia culture. It is occupied the area ca. 180 hectares. Large-scale magnetic survey on part of this territory and archaeological excavation were carried out here in the ninetees of the 20th century. The results of these researches and materials from the storage are published in the paper.

The remains of burned two-storied dwelling were discovered in 1992. All the finds came from the remains of the house and the pit covered by it. Painted pottery from both objects is typical for the Kosenivka group. The so-called «kitchenware» was non-numerous. The fragments of striped smoothing over the neck of the pots indicate the earlier position within the Kosenivka group. Of particular interest are the remains of «kitchen» pots decorated in the style of Moliukhiv Buhor group which is associated by researchers with the Dereivka culture.

The previously published C^{14} dates look like «younger» which may be reasoned by the peculiarities of the geology of this area, rich in natural radioactive substances. The Vilkhovets settlement can be dated before 3500 BC by comparson to the later Kosenivka settlements and sites of Dereivka culture.

Vilkhovets may be the earliest settlement of Kosenivka group located at its eastern borders. This situation led to contacts with Moliukhiv Buhor group of Dereivka culture which is reflected by the decoration of Vilkhovets «kitchen ware» from one hand and by finds of painted pottery at Moliukhiv Buhor (located at 140 km to East) from other hand. Consequently, Vilkhovets is an important site from several points of view: the development of the latest group of the Trypillia proto-cities and contacts of Trypillia people with steppe population in ca. middle 4th Millenium BC.

Keywords: Trypillia culture, Kosenivka group, settlement, Vilkhovets.

Одержано 10.11.2019

ВІДЕЙКО Михайло, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач НДЛ археології історико-філософського факультету, Київський університет імені Бориса Грінченка, пр. Маршала Тимошенка, 13Б, Київ, 04210, Україна.

VIDEIKO Mykhailo, Doctor of Historical Sciensec, senior researcher, chief of Laboratory of Archaeology, Borys Grinchenko University, Marshala Tymoshenka, 13B, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8708-0749, e-mail: my.videiko@kubg.edu.ua.

УДК 904.5(477.64)"638" DOI: 10.37445/adiu.2020.01.06

Ю. В. Болтрик, О. В. Шелехань

СКІФСЬКІ КУРГАНИ МІЖ ЧМИРЕВОЮ ТА ГАЙМАНОВОЮ МОГИЛАМИ (степова північна периферія Великої Білозерки)

У статті опубліковано матеріали зі скіфських курганів IV ст. до н. е., розкопаних у 1970 та 1972 рр. біля с. Велика Білозерка Запорізької обл. Розглянуті пам'ятки розташовані на давньому шляху, що відомий як Старий Чумацькій і був відгалуженням Муравського. Тут зафіксовано унікальні знахідки, які засвідчують потужний вплив античної культури на варварський світ. Серед матеріалів заслуговують на увагу зразки зброї та залишки прикрас: литик, золоті платівки та золота підвіска у вигляді об'ємного зображення голови Гери. Деякі риси поховального обряду уможливили звернутися до теми про ходи і лази в курганах.

***Ключові слова**: Нижнє Подніпров'я, скіфська культура, курганний могильник, поховальний обряд, наконечники стріл, золоті платівки, золота підвіска.*

ВСТУП

Північно-Рогачицька експедиція (з 1972 р. — Запорізька) Інституту археології АН УРСР на чолі з В. І. Бідзілею, досліджувала поховальні пам'ятки в зоні меліоративного будівництва. Її співробітники [1] у 1970 і 1972 рр. на північ від с. Велика Білозерка [2] Запорізької обл. дослідили чотири кургани з похованнями скіфського часу.

Первинно, у звіті, досліджені пам'ятки було прив'язано до нині вже не існуючого радгоспу ім. Суворова, на землях якого розташовувались насипи. Згодом, на північній околиці Великої Білозерки, у різні роки було досліджено ще низку курганів, які отримали назву за вказаним населеним пунктом. Надалі, розглядаючи окремі, найвиразніші, матеріали з робіт 1970 і 1972 рр., дослідники також іменували ці кургани просто за назвою села (Бидзиля и др. 1973, с. 261; Болтрик, Островерхов 1989, с. 25; Золото… 1991, кат. 130; Русяєва 1994, с. 104; Полин 2014, с. 428). Тому не порушуючи встановлену традицію, будемо й надалі іменувати ці комплекси як кургани біля с. Велика Білозерка. Єдине уточнення, яке слід зробити, це додати до назви кургану рік дослідження, оскільки у 1972 р. нумерацію курганів розпочали заново. Крім того, західніше цих курганів ще у 1963—1964 рр. експедиція Московського університету під проводом Б. М. Гракова розкопала два насипи (кургани 1 і 2), що також були прив'язані до Великої Білозерки (Кузнецова, Кузнецов 2005, с. 317).

Статтю присвячено лише матеріалам скіфського часу, а поховальні комплекси доби бронзи та середньовіччя залишені поза увагою. Загальну інформацію щодо культурної приналежності поховальних комплексів згаданих курганів зібрано в таблиці.

Основна частина матеріалів зберігається у Наукових фондах Інституту археології НАН України (колекції № 917 і 918). Вироби з дорогоцінного металу експонуються в Музеї історичних коштовностей України.

ТОПОГРАФІЯ ПАМ'ЯТОК

Досліджені кургани розташовані на степовому межиріччі, яке з півночі обмежується краєм плато над заплавою Дніпра, а із заходу та півдня — долиною річки Велика Білозерка (рис. 1). Два насипи, що прикрашали поле 4

1. У роботах брали участь Ю. В. Болтрик, В. Ю. Мурзін, В. В. Отрощенко та В. О. Томашевський.
2. На час розкопок ці землі належали Кам'янсько-Дніпровському р-ну, за сучасним поділом — Великобілозерському.

© Ю. В. БОЛТРИК, О. В. ШЕЛЕХАНЬ, 2020

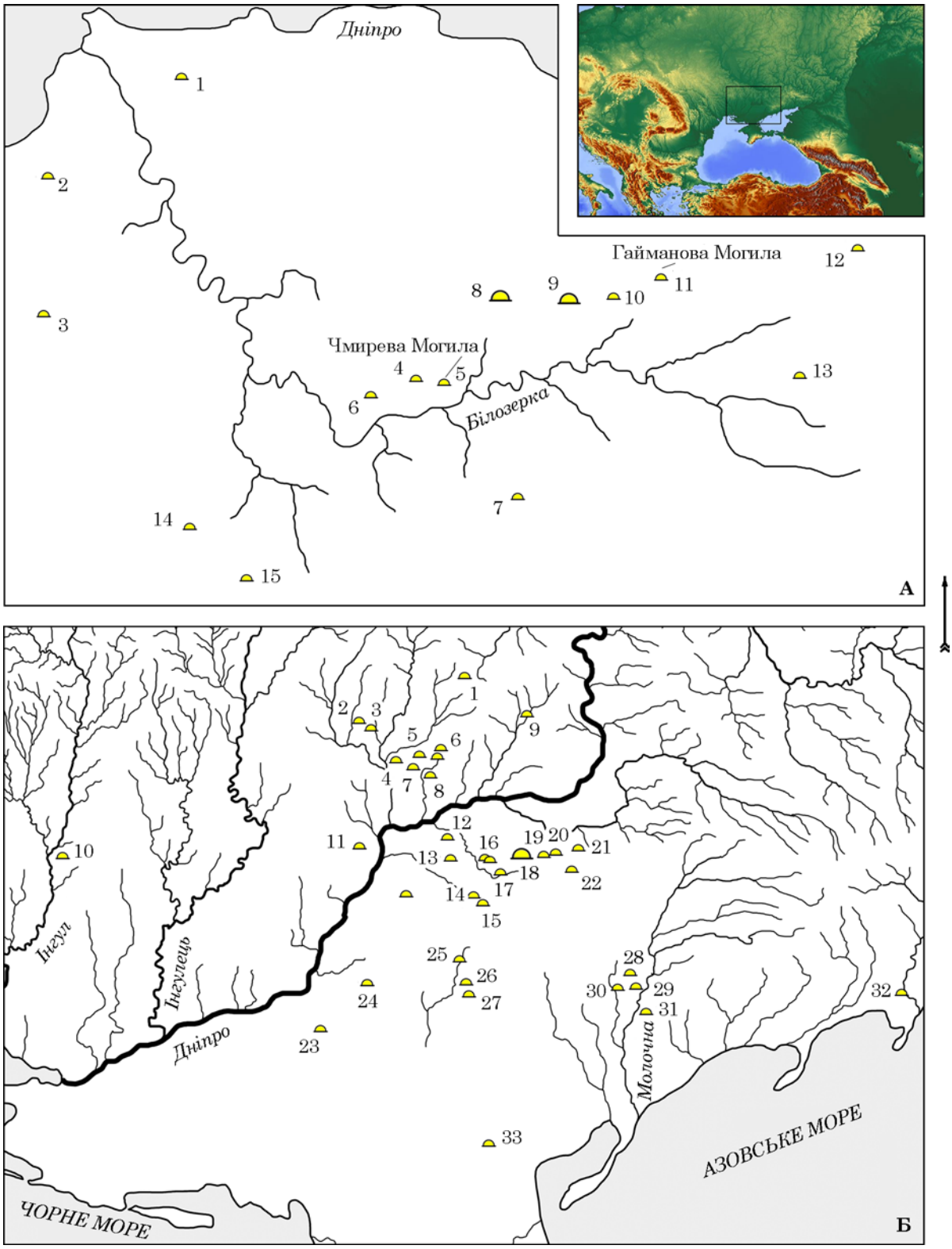

Рис. 1. Кургани біля с. Велика Білозерка на тлі основних курганних пам'яток Степу IV ст. до н. е. **А**: 1 — Кам'янка Дніпровська; 2 — Велика Знам'янка; 3 — Солоха; 4 — Орел; 5 — Чмирева Могила; 6 — Велика Цимбалка; 7 — Сахнова Могила; 8 — Велика Білозерка, кургани 1970/1 і 2/1970; 9 — Велика Білозерка, кургани 1—3/1972; 10 — Носаки; 11 — Гайманова Могила; 12 — Златопіль; 13 — Казенна Могила; 14 — Верхній Рогачик; 15 — Вишнева Могила; **Б**: 1 — Лугова Могила; 2 — Жовтокам'янка; 3 — Бабина Могила; 4 — 4 — Страшна Могила; 5 — Соболева Могила; 6 — Чортомлик; 7 — Товста Могила; 8 — Дідова Могила; 9 — Гостра Томаківська Могила; 10 — Піски; 11 — Золота Балка; 12 — Велика Знам'янка; 13 — Солоха; 14 — Верхній Рогачик; 15 — Вишнева Могила; 16 — Орел; 17 — Чмирева Могила; 18 — Велика Білозерка, кургани 1970/1, 2/1970, 1/1972, 2/1972 і 3/1972; 19 — Носаки; 20 — Гайманова Могила; 22 — Казенна Могила; 23 — Вільна Україна; 24 — Братолюбівський курган; 25 — Козел; 26 — Огуз; 27 — Діїв курган; 28 — Тащенак; 29 — Мелітопольський курган; 30 — Шульгівка; 31 — Кара-Тюбе; 32 — Бердянський курган; 33 — Водославка

радгоспу ім. Суворова, стояли на відстані 300 м одне від одного, їх розкопали у 1970 р. Ще три насипи, які знаходилися на 6 км західніше, на полі 1, розкриті у 1972 р. Вони розташовувались між північним краєм с. Великої Білозерки та невеличким селом Цвєткове, ближче до останнього.

На захід відомі кургани навколо Чмиревої Могили, а зі сходу до насипів розкопаних 1970 р. найближчою була відома розкопана курганна група Носаки [1], розташована на землях с. Балки. В цілому ж, поховальні пам'ятки межиріччя Дніпра та Білозерки, між селами Велика Білозерка та Балки, перебували в смузі напрямку заданого давнім битим шляхом, відомого як Старий Чумацькій, що був вірогідним відгалуженням Муравського (Болтрик 2015а, с. 26; рис. 1). Своєрідними дороговказами, що позначали крайні точки цієї ділянки виступали великі, практично однакові, насипи Чмиревої на заході та Гайманової Могили на сході. Далі від Чмиревої Могили в субзахідному напрямку височили найбільші кургани лівобережної частини Золотого поясу Скіфії: Велика Цимбалка (5 км), а за долиною Білозерки — Лемешева Могила (18 км) та за 28 км — Солоха (Отрощенко, Болтрик 1982, с. 42).

1. На старих топографічних картах цю групу позначено, як Рясні Могили.

МАТЕРІАЛИ

Курган 2/1970. Курганний насип (рис. 2; півсферичної форми) був розораний, уціліла висота 0,4 м і діаметр 20 м. Під курганом виявлено два поховання скіфського часу та кільцевий рів діаметром 15,5 м, шириною 1,0—1,2 м і глибиною 0,4—0,7 м. У західній частині рову зафіксовано кістки великої худоби.

Поховання 1. Основне поховання (№ 1) знаходилось по центру кургану. Здійснене у підбійній могилі. На глибині 2 м від центрального репера у вхідній ямі, вздовж її південної стінки, була зафіксована сходинка шириною 0,2 м. Поховальна камера овальної форми і розміром 3,8 × 1,4 м споруджена під довгою північною стінкою. Вхідна яма та поховальна камера орієнтовані довгою віссю за лінією північний схід—південний захід. Підлога камери знаходилась на рівні 2,4 м від давньої денної поверхні.

Поховання вщент пограбоване. Лише у вхідній ямі було виявлено фрагменти скелету людини та уламок чорнолакової посудинки. Судячи з невеликого фрагменту це формоване вінце канфару діаметром 9 см, плавно відігнуте назовні. У північно-східному куті могили зафіксовано кістки коня, що, напевно, лишились від заупокійної трапези (рис. 3: 1).

Поховання 2. Бічна могила, що, вірогідно супроводжувала основну, була влаштована па-

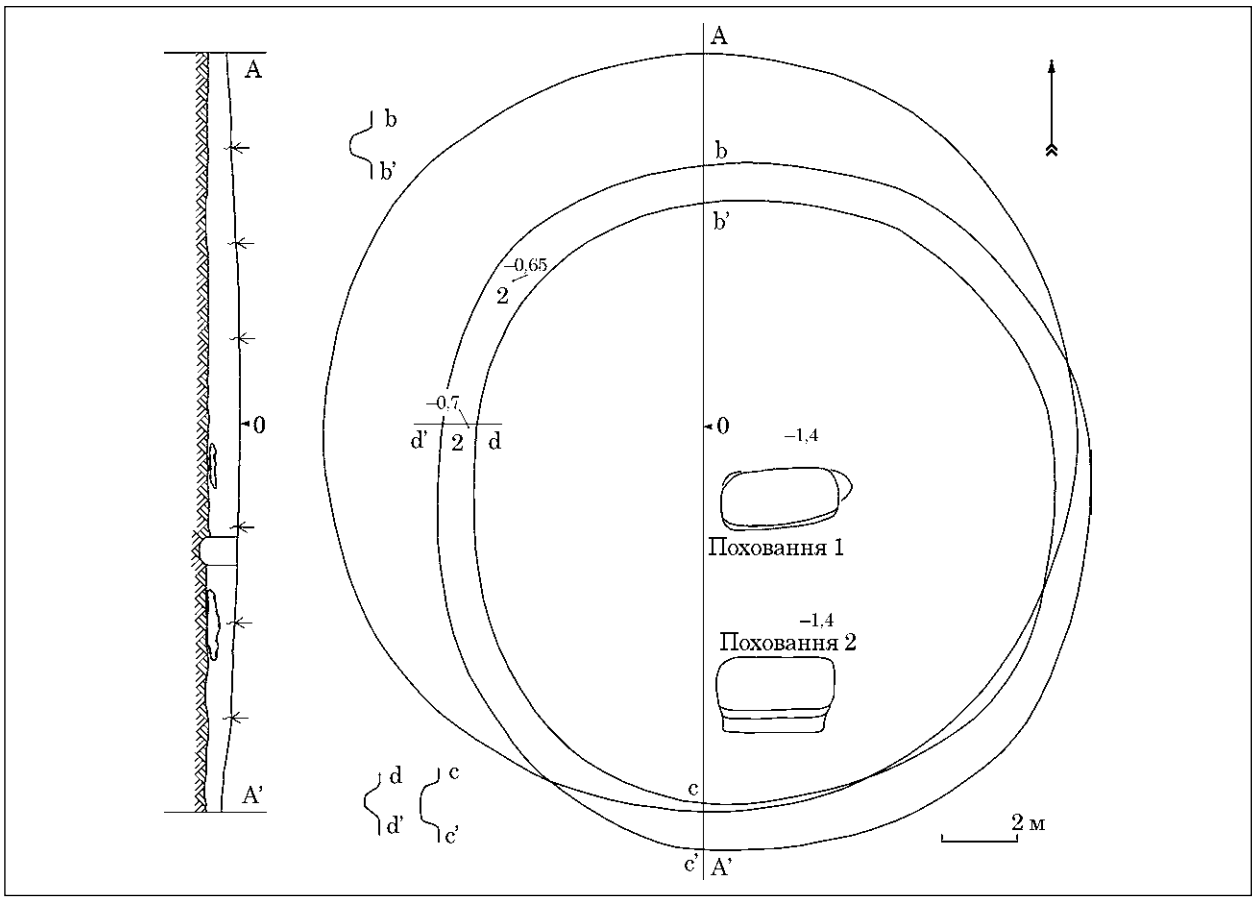

Рис. 2. Курган 2/1970, план і перетин

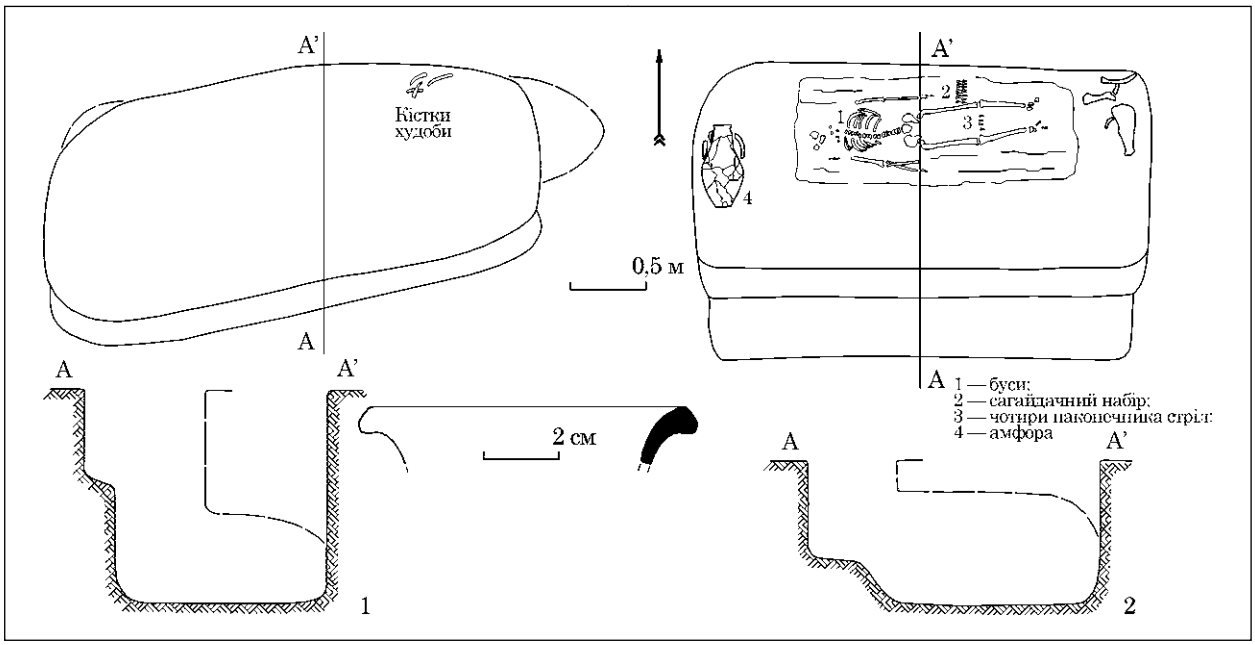

Рис. 3. Курган 2/1970. 1 — поховання 1; 2 — поховання 2

ралельно до першої, на відстані 6 м на південь від центру насипу. Поховання представлене підбійною могилою. Вхідна яма розміром 2,76 × 0,58 м, на глибині 2,04 м від нуля вздовж південної стінки вхідної ями зафіксовано сходинку шириною 0,4 м. Поховальна камера прямокутної форми із заокругленими кутами споруджена під довгою північною стінкою вхідної ями. Вхідна яма та поховальна камера орієнтовані довгою віссю за лінією захід—схід.

Скелет особи молодого віку лежав під північною стінкою на спині у випростаній позі, головою на захід. Поховання не було пограбоване, хоча череп був повністю зруйнований внаслідок обвалу склепіння камери (Бидзиля, Болтрик 1972, щоденник 2, с. 5). Під кістками простежувалась підстилка з органічного матеріалу. В районі черепа виявлено п'ять пастових та одна скляна бусина. Біля лівого коліна лежав сагайдачний набір, що складався зі 116 наконечників стріл. Над наконечниками простежено прошарок зотлілої шкіри, що, напевно лишився від горита чи сагайдака. У деяких екземплярів у втулці простежувалось дерев'яне древко, що завдяки окислам збереглось на довжині 2—3 см. Ще чотири [1] наконечники знаходились між ніг похованого у районі колін. За головою мерця, під західною стінкою, лежала амфора, а в його ногах — рештки поминальної трапези (ребра, лопатка та стегно коня; рис. 3: 2).

Опис знахідок. *Наконечники стріл* (до нашого часу збереглись лише 112 екземплярів; рис. 4: 1—112).

1. Так само, чотири наконечники зображено між ніг скелету на польовому кресленні, хоча в щоденнику згадується знахідка лише трьох наконечників (Бидзиля, Болтрик 1972, щоденник 2, с. 6).

Загальний список комплексів, досліджених у 1970 і 1972 рр. біля с. Велика Білозерка

Рік розкопок	Курган, №	Поховання, №	Культурна приналежність
1970	1	1	Зрубна культура
»	»	2	Середньовічний кочовик
»	»	3	Зрубна культура
»	»	4	Те саме
»	»	5	» »
»	»	6	» »
»	»	7	?
»	2	1	Скіфська культура
»	»	2	Те саме
1972	1	1	Зрубна культура
»	»	2	Те саме
»	»	3	» »
»	»	4	» »
»	»	5	» »
»	»	6	Скіфська культура
»	»	7	Зрубна культура
»	»	8	Те саме
»	2	1	?
»	»	2	?
»	»	3	Скіфська культура
»	»	4	?
»	»	5	?
»	3	1	Середньовічний кочовик
»	»	2	Скіфська культура

Більшість, 68 екземплярів, складають тригранні пірамідальні наконечники з прихованою втулкою, з ледь опущеними гранями та П-подібними ложками в основі (рис. 4: 1—68). Висота їх становить 25—30 мм, ширина в ос-

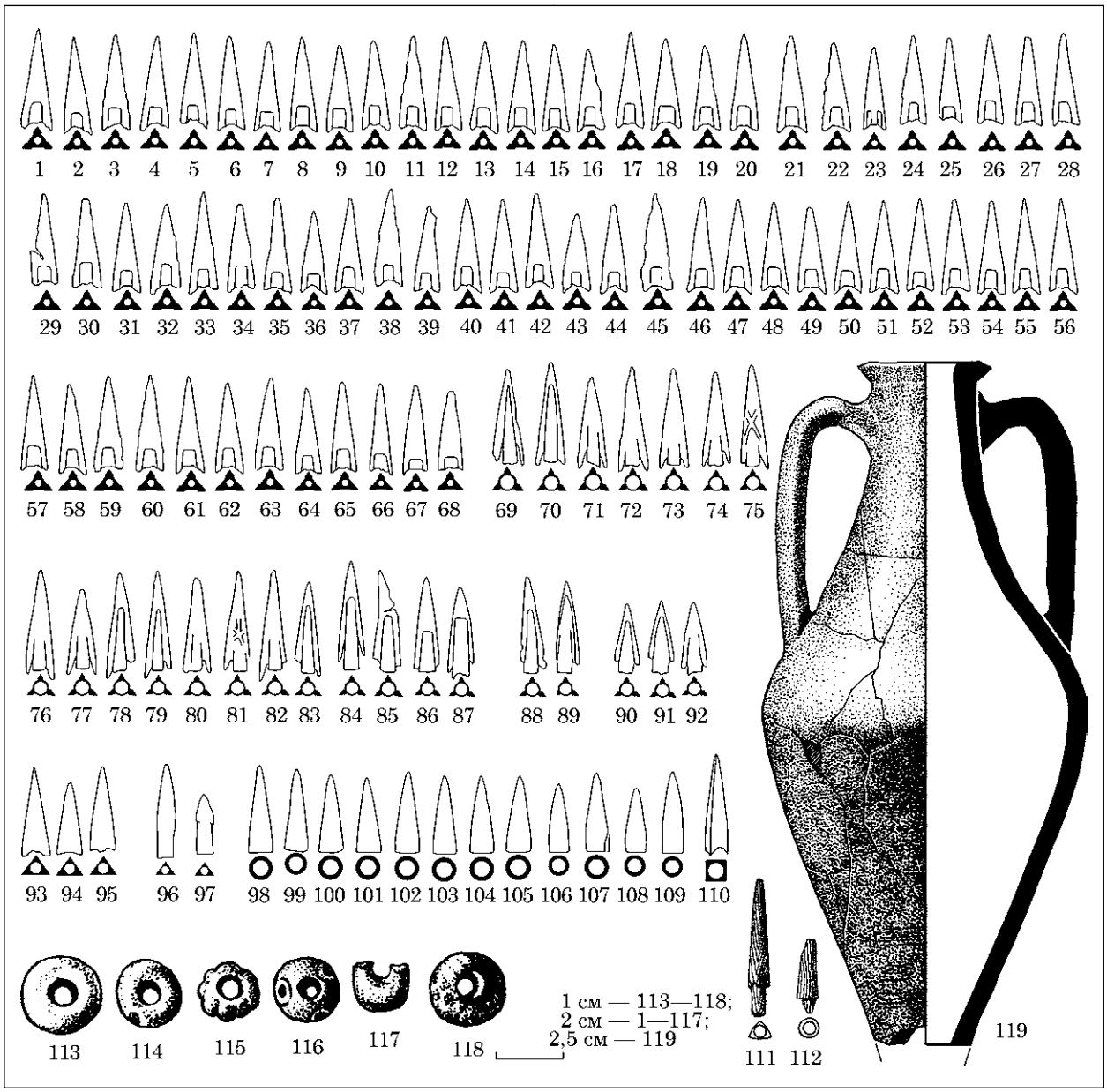

Рис. 4. Курган 2/1970, матеріали з поховання 2: 1—112 — наконечники стріл; 113—118 — буси; 119 — амфора

нові — 8—9 мм, діаметр втулки не перевищує 3 мм. Такі вироби А. І. Мелюкова відносила до четвертої хронологічної групи. Дослідниця зазначала, що вони переважали у сагайдачних наборах Солохи, Огузу та Чортомлика (Мелюкова 1964, с. 25).

У значно меншій кількості, 15 екземплярів, присутні трилопатеві наконечники стріл з трикутною голівкою, прихованою втулкою та опущеними лопатями, що утворюють шипи (рис. 4: 69—83). На двох із них простежуються литі хрестоподібні мітки: в одному випадку з чотирма променями у вигляді косого хреста, в іншому — з п'ятьма променями. Параметри цих виробів коливаються у межах 26—32 мм висоти і 8—9 мм ширини. Згідно спостережень А. І. Мелюкової, такі екземпляри також притаманні комплексам четвертої хронологічної групи, де вони були поширені у незначному числі (Мелюкова 1964, с. 29). Хоча аналогічні трилопатеві наконечники широко представлені, наприклад, у сагайдачному наборі з Корніївки, к. 2, п. 2, датованого за знахідкою гераклейських амфор більш раннім часом, а саме серединою — третьою чвертю V ст. до н. е. (Ковалев, Полин 1991, с. 51; рис. 6).

Також тут знайдено дев'ять трилопатевих наконечників з трикутною голівкою, у яких лопаті зрізані вище основи втулки (рис. 4: 84—92). Їх розміри аналогічні до розмірів зразків попередньої групи. Серед них вирізняються три зразки меншого розміру, висотою 22—23 мм, які, напевно, були сточені.

Інші типи представлені поодинокими знахідками. Це стосується трьох тригранних наконечників пірамідальної форми з прихованою

втулкою (рис. 4: 93—95) та двох тригранних наконечників з виділеною втулкою (рис. 4: 96—97). Останні вирізняються значним ступенем спрацьованості.

Також до сагайдачного набору входило 13 рогових наконечників (рис. 4: 98—110). Дванадцять екземплярів мають конічну форму із пласкою основою, діаметр біля 6 мм та висоту від 19 до 26 мм. Їх абрис варіюється з оглядом на те, що кожен виготовлявся окремо і легко спрацьовувався. За спостереженням Є. В. Черненка аналогічні наконечники з Товстої Могили були виготовлені на токарному станку (Черненко 1975, с. 154). Ще один роговий наконечник висотою 29 мм мав пірамідальну форму із опущеними гранями, що утворювали шипи. Така риса, ймовірно, наслідувала шипи тригранних бронзових виробів.

Рогові наконечники, хоча й в обмеженій кількості, стабільно присутні у сагайдачних наборах протягом всього скіфського часу попри загальне домінування бронзових виробів. Відмічається, що у IV ст. до н. е. вони у більшій мірі зустрічаються в похованнях Степу (Євдокимов та ін. 2012, с. 81—82). Зазначимо, що їх форма практично не змінювалась з ранньоскіфського часу. Напевно, що цьому сприяли простота у виготовленні та доступність сировини.

Цікава картина була простежена у Центральній могилі Бердянського кургану (перша третина IV ст. до н. е.). Майже у кожному з одинадцяти сагайдачних наборів кілька екземплярів були роговими. А набір 9 був повністю укомплектований роговими наконечниками, що досі є унікальним випадком. Абсолютно всі вони конічні, близько трьох четвертей виробів мають шипи в основі. Серія таких знахідок з Бердянського кургану є найбільшою серед скіфських старожитностей (Мурзін, Фіалко 1998, с. 103—104). Крім того рогові наконечники в невеликій кількості зустрічаються у багатьох показових комплексах, таких як Товста Могила (Черненко 1975, с. 154), Мала Лепетиха, к. 10, п. 4 (Євдокимов та ін. 2012, с. 81), Золота Балка, к. 13, п. 7 (Полин 2014, с. 82) тощо.

Досить рідкісною знахідкою є два екземпляри дерев'яних наконечників стріл (рис. 4: 111—112). Один виріб тригранний в основі, але із конічним вістрям, діаметром 6 мм і висотою 34 мм. Другий — фрагментований, конічної форми, діаметром 6 мм і висотою 19 мм. Можливо своєю формою вони імітували більш поширені бронзові та рогові наконечники.

Подібних знахідок відомо небагато. Вперше вони були зафіксовані ще на початку XX сторіччя в кургані 4 могильника Скоробір (Городцов 1909, с. 141) та в кургані 1 біля с. Волоське (Макаренко 1911, с. 82). Зазвичай схожі вироби трактують як черешкові наконечники. Але заслуговує на увагу спостереження В. О. Городцова, котрий писав, що знахідки зі Скоробору «вирізані просто на древках на зразок бронзових». Опублікований малюнок засвідчує, що скоріш за все це дійсно так, адже нижче голівки зберігся доволі довгий та прямий стрижень древка [1] (Шрамко 1987, рис. 69: 14). Інший приклад суцільно дерев'яної стріли, у якої вирізане вістря імітує бронзовий наконечник — з кургану 13, поховання 2 групи БОФ (Богданівська збагачувальна фабрика) біля м. Орджонікідзе (Черненко 1981, с. 103). Тому надалі, згадуючи про наявність черешка, зазначимо, що це доволі умовно, оскільки через часткову збереженість органічних виробів не можна впевнено говорити чи є нижня частина фрагментом древка, чи дійсно черешком.

За останні десятиліття перелік знахідок дерев'яних наконечників не надто розширився. Наприклад, три зразки відомі зі Львове, к. 18, п. 2. Всі вони тригранної форми, з шипами в основі. Один з них доволі крупний, 44 мм висотою (Кубышев и др. 1982, с. 143; рис. 13, 5—7). Одразу 17 аналогічних екземплярів зафіксовано у наборі разом з 96 бронзовими зразками у комплексі Дніпрорудне, к. 6, п. 2 (Кузнецова, Кузнецов 2005, с. 324).

Відомі й втульчасті дерев'яні наконечники. Зокрема, одинадцять таких виробів видовжено-конічної форми походить з Іллінки, к. 4, п. 3 (Плешивенко 1991, с. 65). Дві знахідки відомо з Малої Лепетихи, к. 10, п. 4 (Євдокимов та ін. 2012, с. 82). Зустрічаються вони й у Лісостепу, наприклад, чотиригранні зразки у згаданому вище кургані 4 могильника Скоробір (Шрамко 1987, рис. 69: 12, 13).

Наведені приклади наштовхують на думку, що стріли без металевих наконечників мали бути у вжитку у набагато більшому обсязі, ніж нам про це відомо. Вони зберігаються до нашого часу лише завдяки збігу певних обставин, зокрема за умови консервації у окислах бронзи або завдяки падінням на них глиняних склепінь камери, що ізолювали дерево від дій води та повітря. Приклади комплектації одного сагайдачного набору стрілами із настільки різними наконечниками може свідчити про варіативність застосування стрілецької зброї у полюванні та в бою. Огляд комплексів засвідчує, що дерев'яні та рогові наконечники зустрічаються у могилах із представницьким воїнським інвентарем.

Загалом, представлений сагайдачний набір відповідає старожитностям першої половини IV ст. до н. е.

Намисто (рис. 4: 113—118). Одна бусина циліндричної форми, виготовлена із жовтої пасти. Діаметр 11,5 мм, висота — 6 мм. Одна бусина глазчаста, циліндричної форми, виготовлена із жовтої пасти. Діаметр 10 мм, висота — 8 мм. Одна бусина циліндричної форми, виготовлена

1. Тільки у такому разі доречніше було б говорити не «наконечник», а «вістря».

із блакитного скла, з вертикальними насічками. Діаметр 9 мм, висота — 5 мм. Одна бусина глазчаста, циліндричної форми, виготовлена із блакитної пасти. Діаметр 10 мм, висота — 6 мм. Одна бусина фрагментована, глазчаста розплескано — сферичної форми, виготовлена із жовтої пасти. Діаметр 8 мм, висота — 9 мм. Загалом, представлений набір бус типовий для пам'яток Північного Причорномор'я VI—IV ст. до н. е. (Алексеева 1975, с. 55).

Амфора з відбитою ніжкою, діаметр горла — 10 см, висота — 53 см, найбільший діаметр тулуба — 25 см (рис. 4: 119). Згідно параметрів та абрису, відноситься до кола фасоських виробів конічно-біконічного типу біконічного варіанту за С. Ю. Монаховим (Монахов 2003, с. 66—68; табл. 42: 1; 43: 2, 5). Подібні вироби відомі, наприклад, з Бердянського кургану кінця першої — початку другої чверті IV ст. до н. е. (Болтрик та ін. 1994, с. 154).

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що за сагайдачним набором та амфорою, цей комплекс належить до першої третини IV ст. до н. е. Проста поховальна конструкція обох могил у вигляді підбою не суперечить цьому висновку.

Курган 1/1972. Розташовувався посередині поля 1 радгоспу ім. Суворова, на відстані 0,5 км від повороту з дороги Велика Білозерка—Благовіщенка по напрямку на с. Цвєткове.

Чорноземний курганний насип напівсферичної форми на час розкопок мав висоту 1 м і діаметр 28 м. Тут було зафіксовано п'ять поховань зрубної культури, два невизначені та одне поховання скіфського часу, з яким і був пов'язаний кільцевий рів. Останній мав у перетині напівкруглу форму, та перетини-проходи із заходу шириною 1 м та зі сходу шириною 0,8 м. Діаметр рову 24—25 м, ширина — 0,5—0,7, глибина — 0,5—0,8 м. Глиняний викид лежав півмісяцем на похованому ґрунті, лишаючи вільним південно-східний сектор кургану.

Первинний насип було споруджено за доби бронзи. Під насипом по лінії північний захід—південний схід було влаштовано сім поховань: № 1—5 і 7—8. За скіфського часу в центральну частину кургану було впущено поховання, що отримало номер 6, досипано насип і викопано рів. Останній при цьому частково зруйнував поховання 7. Не виключено, що скіфська катакомба також зруйнувала раніше поховання в центральній частині кургану (рис. 5; 6).

У східній частині рову, по обидві сторони від перемички зафіксовано тризну у вигляді фрагментів амфор. Один з фрагментів, частина горла, мав яскраву червону фарбу, вірогідно, залишки діпінті.

Цікавий факт поховання собаки, яке влаштували у ровику біля західної перемички. На користь того, що скелетні рештки можна трактувати саме як поховання, а не рештки тризни, свідчить те, що кістки лежали в анатомічному порядку. Собаку поклали на лівому боці, головою на північ, в бік перемички (рис. 6: 2).

За відсутності кісткових решток, можна приблизно встановити лише зріст пса за кресленням. На ньому довжина стегнової кістки становить близько 17 см. Отже, за коефіцієнтом Куделка у холці він мав висоту близько півметра, що відповідає середнім показникам того часу (Koudelka 1885; Журавлев и др. 2016, с. 34). Не суперечить цьому і ймовірна довжина черепу в межах 15 — 20 см (Цалкин 1960, с. 61).

Захоронення собак є досить нечисленними для скіфських поховальних комплексів (Шульц 1953, с. 63; Синика, 2006, с. 58—59). Проте, згадаймо факт знахідки «кісток та черепу собаки» в сусідній Малій Цимбалці. Там їх поклали в поховальну камеру неподалік від входу, разом із тридцятьма однаковими щелепами якихось тварин, нанизаних на ремінь (Алексеев, 1995, с. 53). Це перегукується з інформацією В. С. Ольховського, який налічував у комплексах Степу лише п'ять подібних випадків, хоча всі вони були здійснені не у рові, а у катакомбах чи їх вхідних ямах. Натомість, у ровах зазвичай фіксуються розрізнені скелетні рештки худоби, які лишались після поминальної трапези (Ольховский 1991, с. 118, 130). Як виключний випадок можна також згадати захоронення двох коней у рові кургану Жовтокам'янка (Мозолевский 1982, с. 187).

Відомі поховання псів і у лісостепу. У дослідженому нещодавно кургані 2 групи 2 в урочищі Розрита Могила кістяк собаки було зафіксовано у заповненні поховання 1. Хоча у цьому випадку не виключено, що пса було поховано значно пізніше за пограбування могили (Гречко, Каравайко 2016, с. 25—28). У зв'язку з цим можна згадати, що жертви собак відомі й на поселенських пам'ятках, зокрема на Західному Більському городищі (Shramko 2015, p. 47).

Під східною полою кургану, напроти перемички у рові, розчищено три кінські черепи та скупчення розрізнених кісток, що залягали на ділянці розміром 1,7 × 1,2 м. Напевно, що це рештки тризни скіфського часу (див. наприклад: Ильинская, Тереножкин 1983, с. 122; Ольховский 1991, с. 124, 130).

Знахідки кінських черепів у ровах також є традиційною рисою поминальних звичаїв скіфів. Можна для прикладу згадати, що найбільша їх кількість була виявлена у рові Товстої Могили. За різними підрахунками їх кількість становила 35 або майже 50 особин (Ольховский 1991, 130). По три кінські черепи було виявлено у ровах таких пам'яток, як Пласка Могила (Болтрик, Савовский 1991, с. 98) та Соболева Могила (Мозолевский, Полин 2005, с. 150).

Не можна не відзначити розподіл знахідок жертовних тварин під курганом — рештки коней зафіксовано зі східної сторони, а скелет

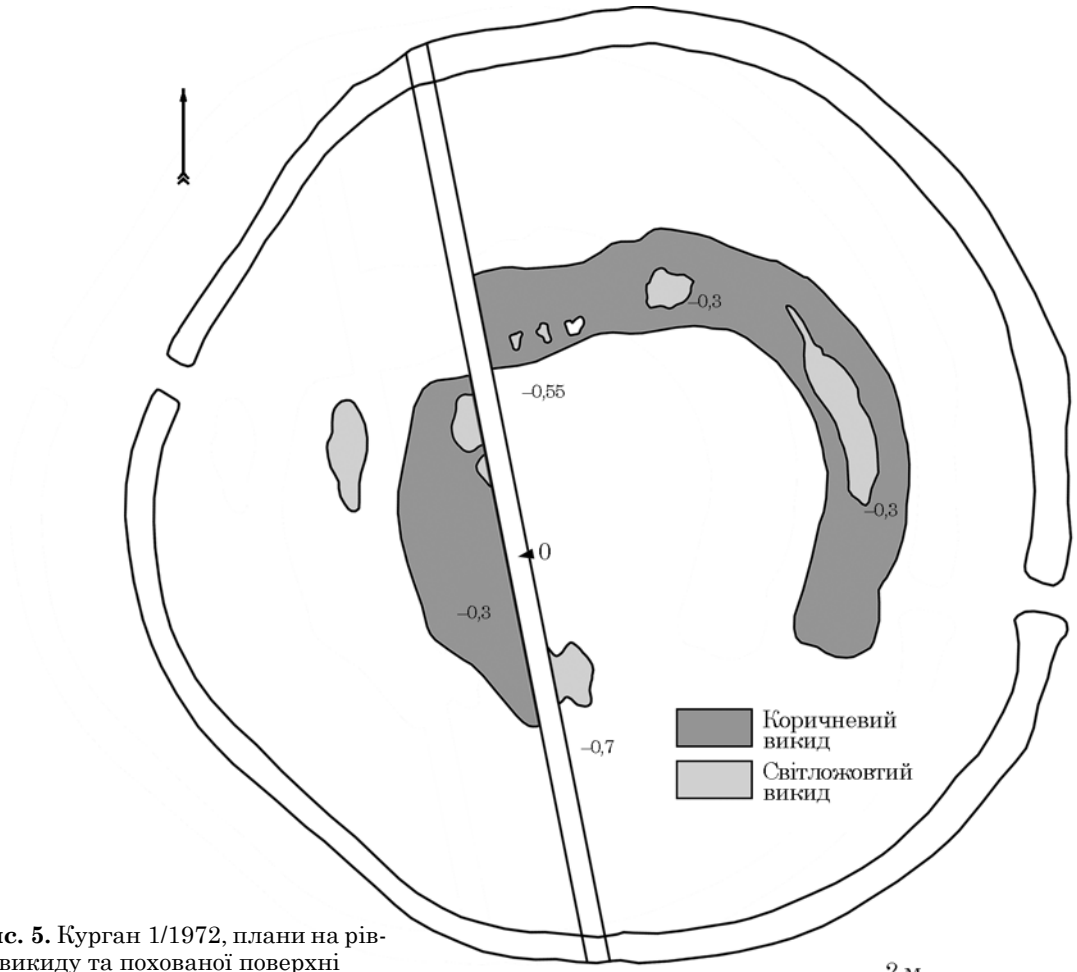

Рис. 5. Курган 1/1972, плани на рівні викиду та похованої поверхні

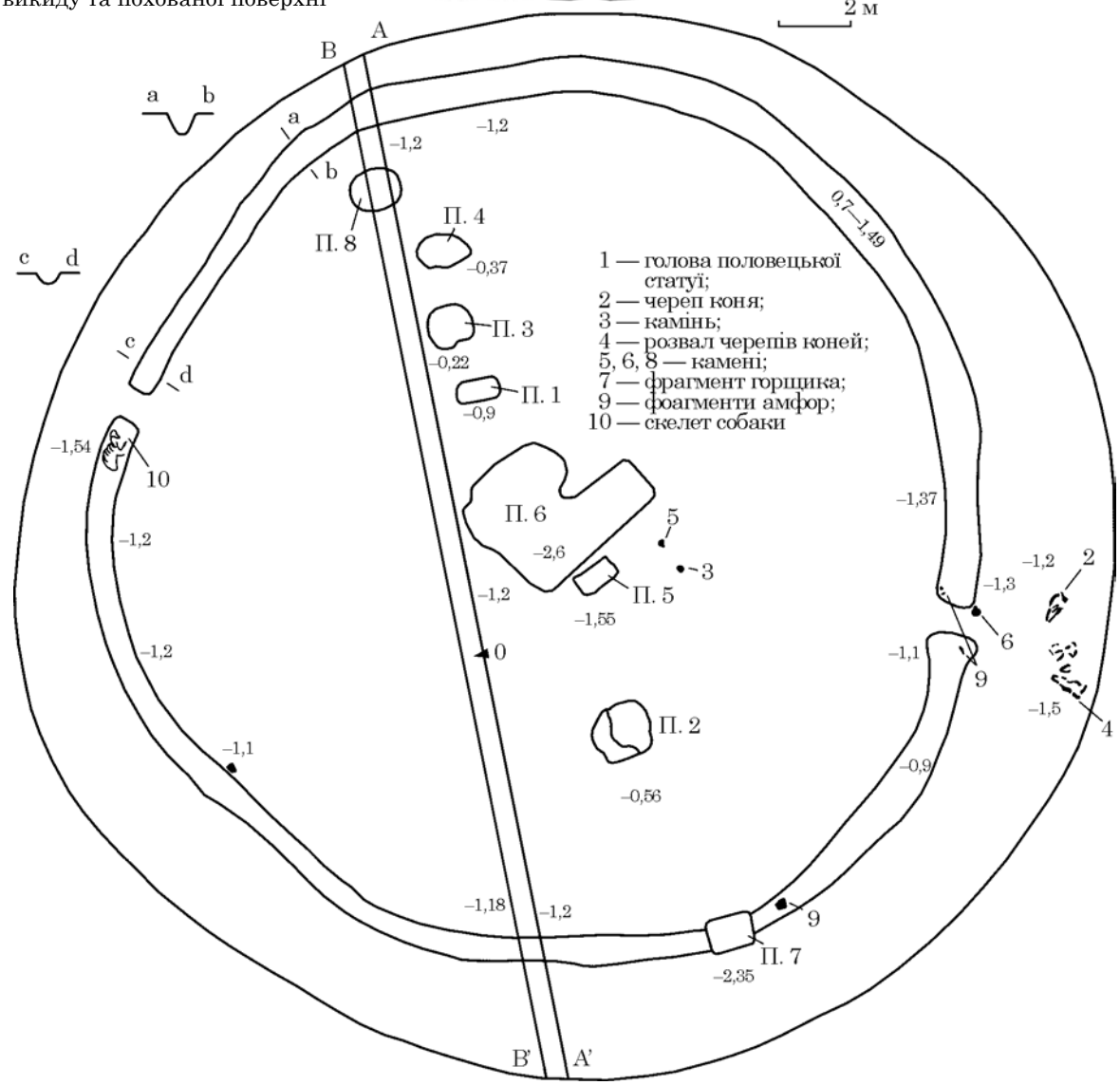

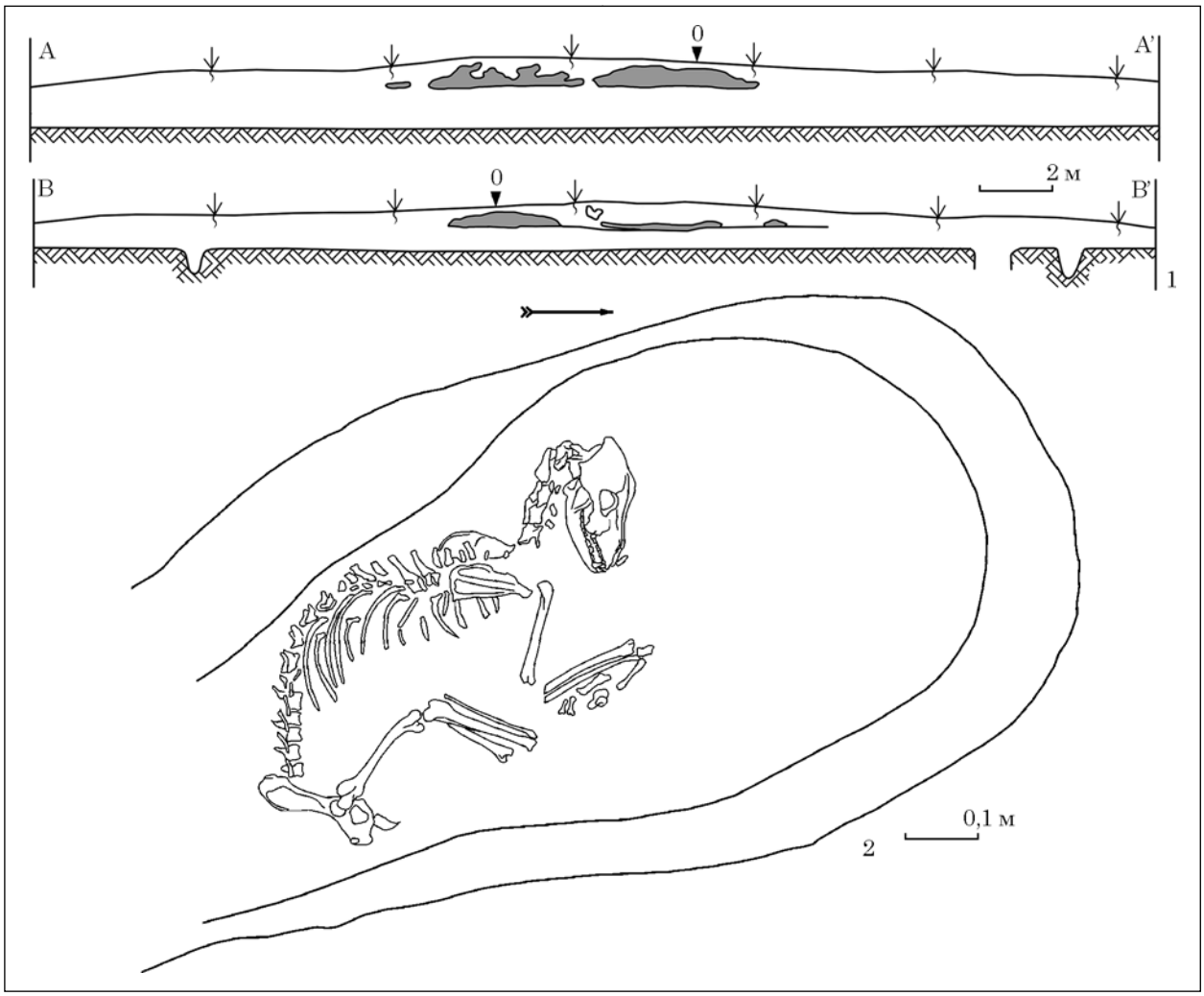

Рис. 6. Курган 1/1972: 1 — бровки; 2 — поховання пса у рові

пса — із західної. Дослідники зазначають, що зазвичай у скіфських курганах сліди тризни концентруються біля західної перемички. Це пов'язується із поганським світоглядом, коли захід сонця асоціювався зі смертю, а душа померлого відправлялась до потойбічного світу саме у цьому напрямку (Винокуров 2016, с. 215; Скорый, Хохоровски 2018, с. 131—132). З іншого боку, кінські жертви зі східної частини кургану можуть позначати якісь ритуали пов'язані з солярним культом (див. напр.: Кузьмина 1977, с. 99; Болтрик, Фиалко 2005, с. 14).

Тож, не буде перебільшенням припускати, що у даному випадку похований чи принесений у жертву пес мав виконувати роль провідника у потойбічний світ (Берестнев 1999, с. 45—46; Галанина, Лесков 2015, с. 114; Гречко, Каравайко 2016, с. 28). З іншого боку, можливо, що цю функцію виконував кінь, а пес в свою чергу охороняв межу між світом мертвих і світом живих. При чому, не виключено, що охороняти він мав живих від похованого в кургані небіжчика. Подібну, хоча й дещо віддалену аналогію, можемо навести з грецької міфології. Маємо на увазі триголового пса Цербера, що охороняв вихід з Аїда (Бессонова 1983, с. 61—62; Клейн 2010, с. 236—237).

Відомі й інші приклади використання собаки в поховальній церемонії, пов'язані з так званими ритуальними норами або лазами. Так, під курганом біля с. Луганське Запорізької обл. на вході лазу довжиною 6 м лежав скелет пса. В лазі кургану 4 біля с. Пришиб знайдено виліплене з глини скульптурне зображення голови хижої тварини, що нагадує вовка чи лисицю (а може собаку?). У насипу кургану Лугова Могила (Олександропіль) у 1852 р. було знайдено фігуру собаки, вирубану з черепашкового вапняку (Болтрик 2007, с. 53).

Поховання 6 (рис. 7) впущене до центру кургану. Стінки вхідної ями значною мірою оплили, в плані її пляма мала грушоподібну форму, тож її первинні контури чітко окреслилися лише в придонній частині. Яма мала форму прямокутника, орієнтованого довгою віссю за лінією південний захід—північний схід. Розміри на рівні дна наступні: ширина — 1,6—1,9 м, довжина — 3,1, глибина — від 5,1 м у південно-східному куті до 5,5 м біля входу в поховальну камеру. У південно-східному куті, під короткою стінкою

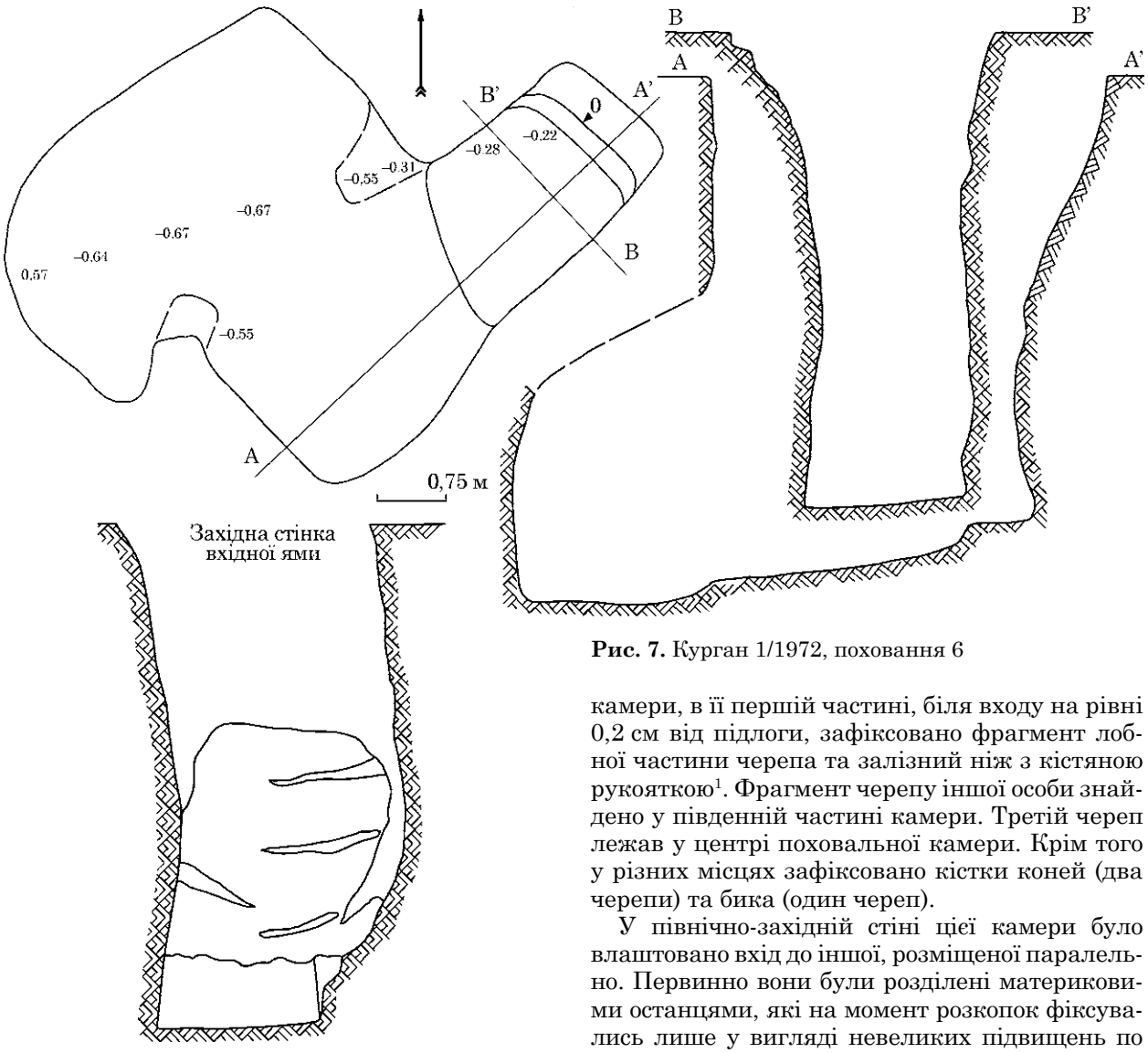

Рис. 7. Курган 1/1972, поховання 6

була залишена материкова сходинка шириною 0,7 м і висотою 0,2 м. Вхід до камери влаштовано під південно-західною частиною вхідної ями.

У заповненні вхідної ями, у північно-західному куті на глибині 4,5 м від верхівки кургану зафіксовано череп коня, що лежав мордою донизу, тім'ям на схід. У центрі ями, на глибині 6 м від верхівки кургану знайдено фрагмент ніжки амфори. Крім того, у заповненні, починаючи від самого верху, зустрічались перевідкладені уламки ліпного посуду зрубної культури та окремі людські кістки.

Поховальна камера складається із двох частин. Перша — прямокутної форми, розміром 2,5 × 2,8 м, орієнтована довгою віссю за лінією північний схід — південний захід. Склепіння повністю обвалене, стінки збереглись на висоту не більше ніж на 0,5 м від підлоги.

Поховання вщент пограбоване і, з огляду на перекопи і запливи, неодноразово. Судячи із залишків кісток, можна припускати, що тут було поховано принаймні троє людей. У заповненні камери, в її першій частині, біля входу на рівні 0,2 см від підлоги, зафіксовано фрагмент лобної частини черепа та залізний ніж з кістяною рукояткою[1]. Фрагмент черепу іншої особи знайдено у південній частині камери. Третій череп лежав у центрі поховальної камери. Крім того у різних місцях зафіксовано кістки коней (два черепи) та бика (один череп).

У північно-західній стіні цієї камери було влаштовано вхід до іншої, розміщеної паралельно. Первинно вони були розділені материковими останцями, які на момент розкопок фіксувались лише у вигляді невеликих підвищень по бокам від входу. Ця частина теж має обвалене склепіння, прямокутну в плані форму, витягнуту за лінією північний схід—південний захід, але вона дещо більша — її розміри становлять 4,4 × 2,4 м. Жодної знахідки тут не виявлено.

Судячи з типу поховальної споруди та решток тризни, можна лише відзначити, що колективне поховання 6 належить до горизонту пам'яток Скіфії V—IV ст. до н. е.

Курган № 2/1972. Знаходився за 300 м на південний захід від кургану 1/1972.

Курганний насип напівсферичної форми на час розкопок мав висоту 1,7 м і діаметр біля 25 м (рис. 8). Хоча він не розорювався, натомість був ушкоджений бліндажем та окопами Другої світової війни. Під насипом, який було зведено в один прийом, зафіксовано п'ять поховань. Напевно, що всі вони належать до скіфського часу.

Поховання 3. Центральне поховання 3 (рис. 9) розташовувалось під центром кургану. Представлене бездромосною однокамерною ка-

1. Ніж згадується лише в тексті звіту, проте серед матеріалів він не зберігся, не відомий і на кресленнях.

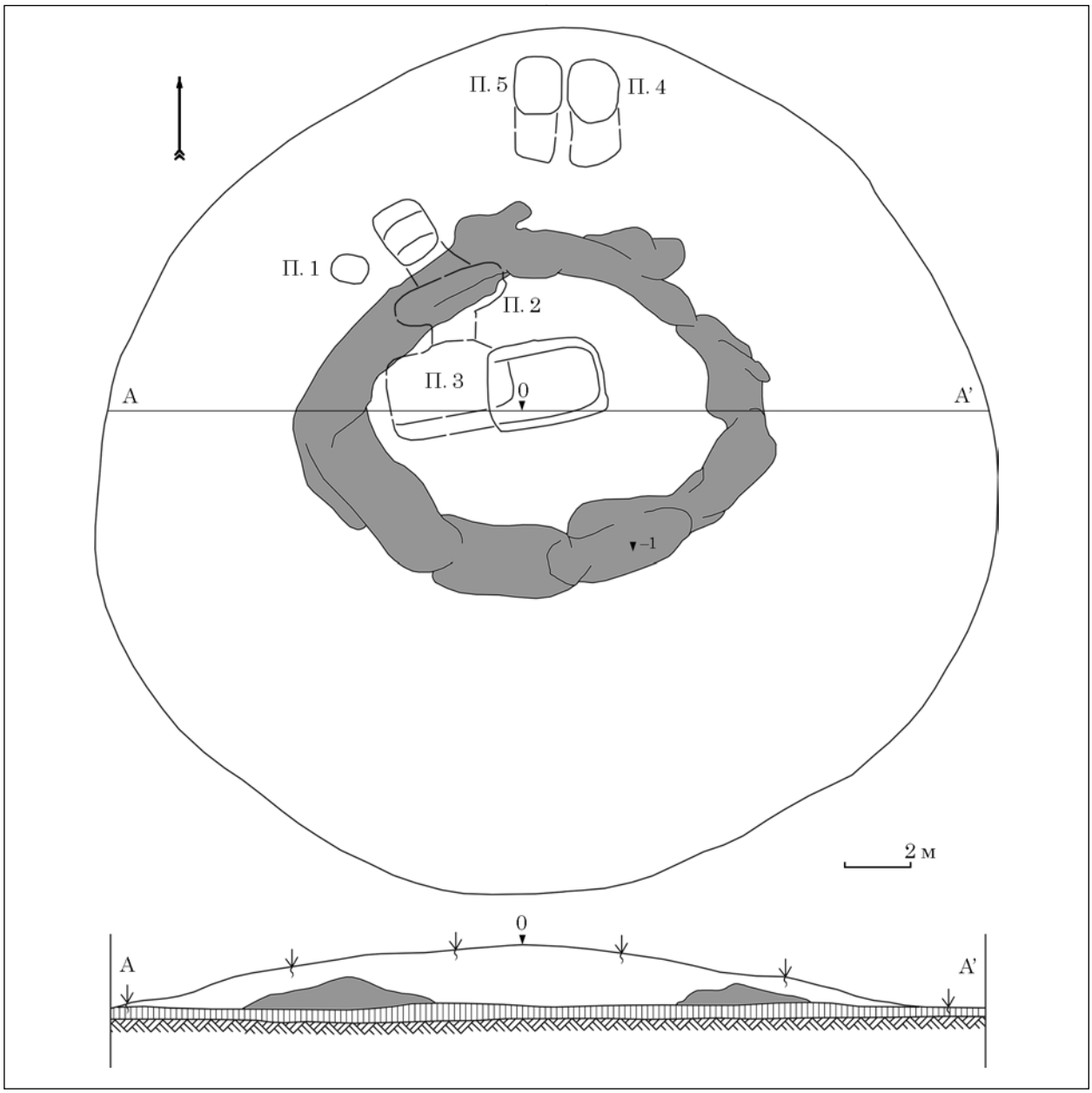

Рис. 8. Курган 2/1972, план і перетин

такомбою. Вхідна яма розміром 3,2 × 2,5 м мала форму овалу і була витягнута за лінією південний захід — північний схід. Її розміри по дну становлять 3,1 × 1,7 м. Зі сходу на захід у вхідній ямі простежено три уступи. Перший, шириною 0,9 м зафіксовано на глибині 2 м. від нього похила долівка спускалась до рівня 2,9 м, до другого похилого уступу шириною 0,8 м. Третій уступ шириною 1,2 м розташовувався на рівні 3,6 м від рівню материка і 6,7 м від нульового репера на вершині кургану.

У заповненні вхідної ями зустрінуті фрагменти двох чорнолакових посудинок та розрізнені залізні пластинки обладунку.

Чорнолаковий посуд представлено двома канфарами (рис. 10: 1—2). Обидва зразки виготовлені з добре відмуленої помаранчевої глини світлого відтінку, вкриті якісним блискучим лаком із графітним блиском. Перший зразок, канфар класичної серії з формованим, плавно відігнутим назовні вінцем та приземкуватим, різко відділеним від горла гладким тулубом (ймовірний діаметр вінця і тулуба становить близько 12 см). На внутрішній поверхні денця, простежується штампований орнамент у вигляді подвійного кільця насічок. На одному з фрагментів фіксуються просвердлені отвори для ремонту (рис. 10: 1). Від другого зразку лишилось лише формоване порожнисте вінце (рис. 10: 2).

Ці знахідки, судячи з графічної реконструкції, можна віднести до канфарів класичного типу. Сумарно, екземпляри подібного профілю відносяться до другої — третьої чверті IV ст. до н. е. (Рогов, Тункина 1998, с. 167; Егорова 2009, с. 26; 2017 с. 37; Полин 2014, с. 315). Відзначимо, що аналогічні канфари були зафіксовані у

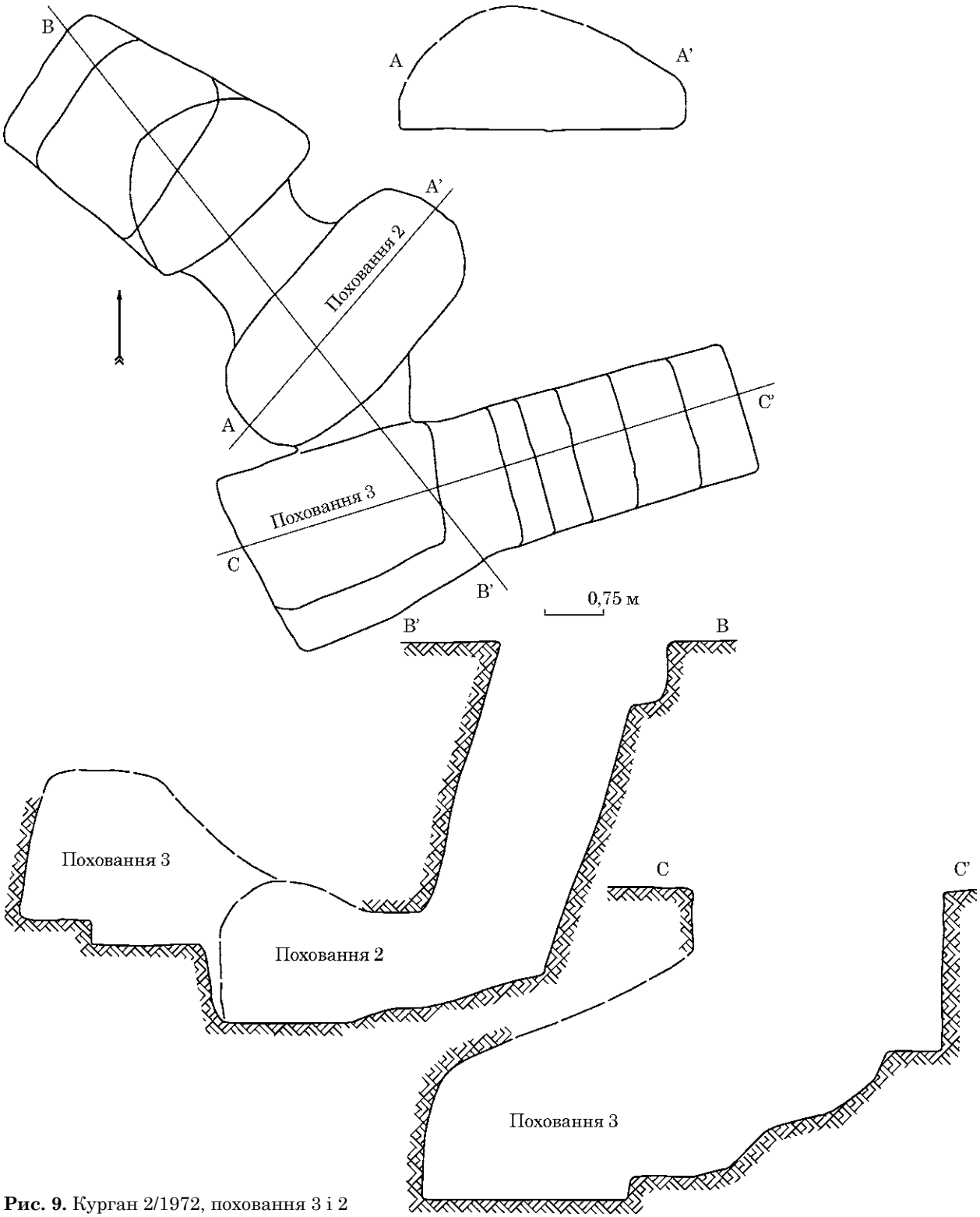

Рис. 9. Курган 2/1972, поховання 3 і 2

таких поховальних пам'ятках, як Іллінка, к. 4, п. 2 (Плешивенко 1991, с. 63), Ковалівка V, к. 2, п. 2 (Ковпаненко, Бунятян 1978, с. 142), Великий Рогачик, к. 19, п. 1 (Болтрик, Фиалко 2010, с. 295—297) та багатьох інших. Уточнюють час серії цих канфарів близькі аналогії з Афінської агори, де подібні посудини датуються третьою чвертю IV ст. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970; p. 122—123: N 696—704).

Вхідна яма та поховальна камера розташовані на одній вісі захід—схід. Поховальна камера трапецієподібної форми споруджена під короткою західною стінкою вхідної ями. Її довжина — 3,4 м, ширина коротших стінок становить 1,8 і 2,4 м. Склепіння камери обвалене, на момент розкопок його висота становила 2,2 м, а первинна, напевно, сягала близько 1,7—1,9 м. Дно зафіксовано на глибині 3,95 м від рівня материку.

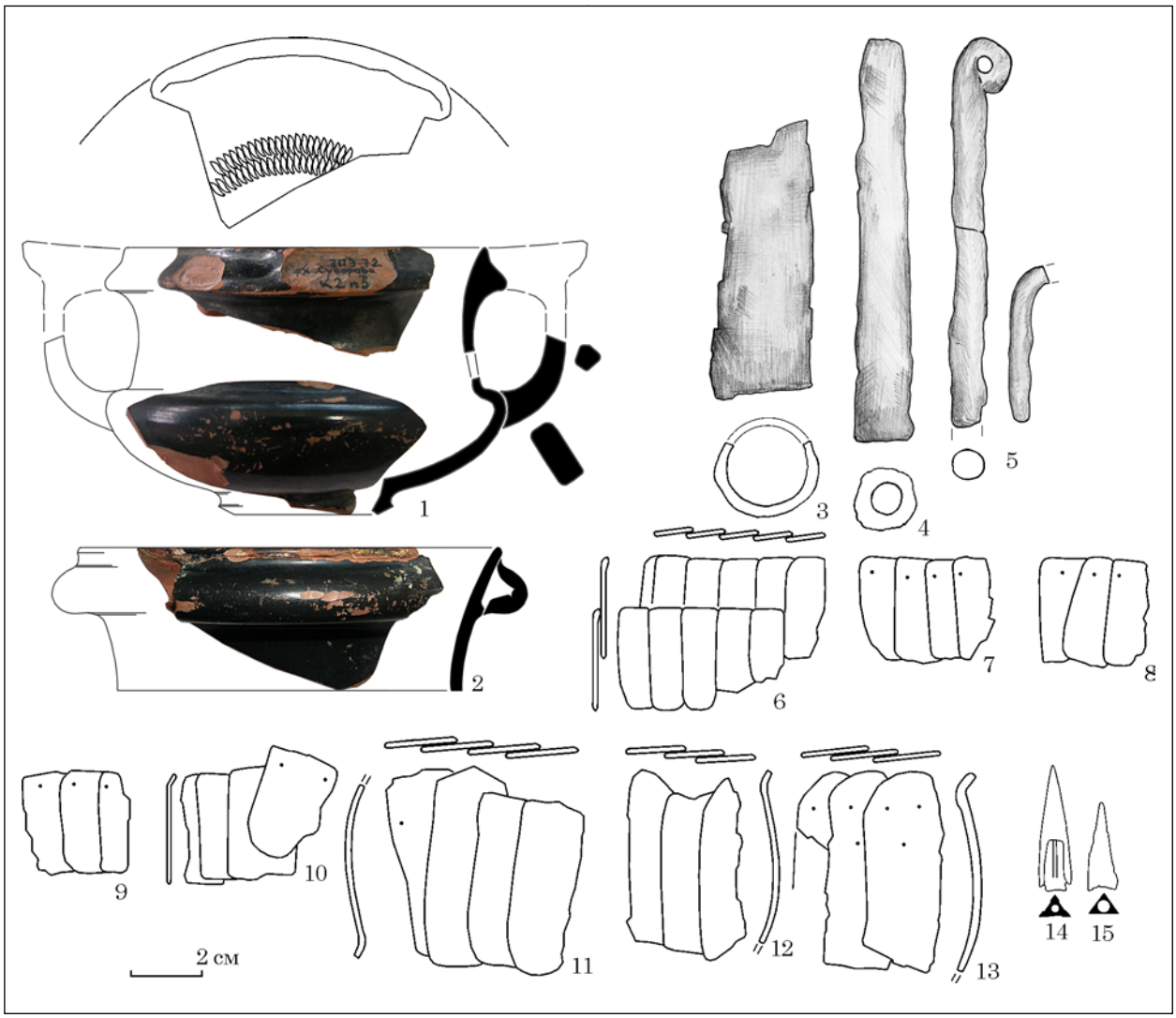

Рис. 10. Курган 2/1972, матеріали з поховання 3: 1—2 — фрагменти чорнолакових канфарів; 3 — втулка списа; 4 — вток дротика; 5 — фрагменти псалія; 6—13 — пластинки обладунку; 14—15 — наконечники стріл

З північної стінки камери хід, не виключено грабіжницький (?), вів з поховання 3 до камери поховання 2. Його розміри наступні: ширина 1,5 м, висота біля метра і довжина — 0,8 м.

Опис знахідок. Не зважаючи на тотальне пограбування, в могилі вціліла низка цікавих артефактів.

У північно-східному куті поховальної камери, вхідної ями, у перемішаному шарі ґрунту (вірогідний поворот грабіжницького ходу, що однією стороною тримався материкової стінки), знайдено золоті прикраси, що, напевно, належали костюму жінки. Вони можуть бути поділені на три групи: оздоби головного убору (довгі пластини), прикраси одягу (?), представлені дрібні чотирикутними й ажурними платівками та, врешті, окремо стоїть підвіска у вигляді голови жінки, яка могла бути центральним елементом намиста чи сережки. Також виявлено амфороподібні підвіски, що могли декорувати різні частини одягу.

Прикраси головного убору. Фрагмент довгої золотої пластинки оздоблено сценами протистояння міфічних поліморфних істот (рис. 11: 1). Його розміри: довжина — 60 мм, висота від 7 до 15 мм. Виріб масою 1,24 грами, виготовлений із золота 375°. Судячи з обрису, пластинка була розмішена на куті головного убору і була обрізана по його контуру. Примітно, що тут простежується вторинне використання цієї оздоби: первинно пластина мала прямокутну форму, але згодом була обрізана разом із частиною фігур, а отвори для кріплення зроблені безпосередньо на зображеннях.

На збереженій частині пластинки передано у профіль дві пари протиставлених потвор з тілом котячого хижака та крилами птаха. Фігури в парах торкаються одне одного передніми лапами. У істот, що відвернуті одна від одної, хвости сплетені у вісімку. У одного з персонажів (сфінкс?) зображена людська голова без деталізації рис обличчя. Інша постать має чітко виражені статеві ознаки — набряклі груди, характерні для ссавців у період вигодовування. Під ногами поліморфів розташовано дрібніші істоти. Це два їжаки (?), один з яких показаний доволі схематично, скарабей та коник у стриб-

Рис. 11. Курган 2/1972, матеріали з поховання 3: 1—4 — золоті платівки одягу; 5 — амфороподібні підвіски

ку (?) між передніми лапами лівої пари. Знизу вся композиція обмежена фризом з овів.

Загалом, пластинки із протиставленими поліморфами були зафіксовані серед матеріалів багатьох пам'яток IV ст. до н. е., таких як Товста Могила, Вільна Україна, к. 22, п. 1, Куль-Оба та інші. Утім, у цьому випадку маємо справу з більш складною композицією із залученням різнопланових персонажів. Відомо лише два комплекси, де зустрінуті аналогічні знахідки, які могли бути виготовлені за однією матрицею — з Водославки, к. 6 та з некрополя Вільна Україна (Червоний Перекоп 4), к. 22, п. 2. (Ліфантій 2018, с. 55).

На довшій пластинці з Водославки, к. 6 представлено пари протиставлених потвор, а під їх ногами аналогічним чином зображені їжаки (?) та коник. Подібність проявляється навіть у таких деталях, як набрякли груди у одного з монстрів. Разом з тим, знахідки з Водославки у більшій мірі зберегли свою форму. Згідно цього можемо бачити, що тут, поліфморфи представлені доволі різноманітними істотами, а між їхніми головами нанесено восьмипроменеві зірки. Датовано цей курган третьою чвертю IV ст. до н. е. (Ліфантій 2015, с. 74). Одразу чотири аналогічні пластинки з Вільної України, к. 22, п. 2 добре зберегли свою форму. На них поміщено три пари поліморфних істот, додатково, окрім коників та їжаків тут зафіксовано зображення скарабея (Лесков та ін. 1970, с. 33).

Дослідники по різному інтерпретують образи комах на золотих пластинках. Їх можуть

пов'язувати з сюжетом смерті та воскресіння (Раевский 2006, с. 486) чи з образом світового дерева (Ліфантій 2015, с. 73—74). На хтонічний характер цієї композиції вказують постаті сфінксів та грифонів, а скарабей є безумовно потойбічним персонажем.

Фрагмент довгої ажурної пластини, де збереглось зображення двох чоловічих голів (рис. 11: 2). Виріб масою 1,38 грами, виготовлений із золота 500°. Розміри збереженої частини 22 × 37 мм. Можна припускати, що первинно цей виріб був довгою ажурною пластиною головного убору зі складною композицією, а згодом був обрізаний за силуетами їх образів. З боків простежуються довгі неохайні задирки. Голови передані в профіль, обличчям одна до одної, зі сплетеними чи притиснутими гострими трикутними бородами. Персонажі мають два загнуті назад роги, які здіймаються над маківкою. Вони закручені у спіраль на кшталт рогів барана. Додатково, два відростки рогів (?), якими істоти торкаються одне одного, простягнуті вперед над лобом. Вся композиція згори та знизу обмежена фризом з овів.

Цей виріб є унікальним як для скіфської торевтики, так і для Північного Причорномор'я загалом. Тому можна окреслити лише загальні міркування стосовно зображених істот. С. С. Бессонова зазначає, що зооантропоморфні істоти були притаманні початковому періоду антропоморфізації скіфського мистецтва, що на її думку відповідає V ст. до н. е. В першу чергу вона відзначає поширення таких персонажів серед матеріалів поховань еллінізованої варварської знаті (Бессонова 1983, с. 81, 98). На користь цього може свідчити й поширення образів сатирів в арсеналі греко-варварського мистецтва (Онайко 1970, с. 48—49; Русяєва 1995, с. 27—28). Яскравий приклад — платівки у вигляді голови бородатого і рогатого сатира (чи річкового бога Ахелоя) з другого Семибратнього кургану (Власова 2010, с.206—207).

Слід звернути увагу і на образ Пана, відомий на перехресті меча з Товстої Могили. Цій знахідці було присвячено багато робіт. Фахівці майже одноголосно відзначають незвичність цього образу у варварському середовищі та пов'язують його появу із впливом античної зображальної традиції. Пана трактують як істоту, що поєднує у собі хтонічні та фертильні риси, причому не виключається, що у варварському середовищі його образ міг бути переосмислений, набуваючи рис бога війни (Черненко 1975, с. 161—163; Трейстер 2013, с. 460; Полидович 2015, с. 133—135). Аналізуючи Пана з Товстої Могили, докладно і на широкому історичному тлі розглянув образи рогатих антропоморфних персонажів Л. І. Бабенко. Він дійшов висновку, що за скіфського часу роги могли бути матеріальним втіленням фарну і, відповідно рогатий персонаж ототожнювався ним із героєм, який здобув божественну благодать (Бабенко 2016, с. 20—21).

Але у греко-скіфському мистецтві сатири і сатироподібні персонажі відрізняються гротескними рисами обличчя, що властиво для стихійних і буйних створінь нижчого пантеону. У той же час лики рогатих чоловіків з Великої Білозерки мають стрункіший і шляхетніший профіль.

Певною мірою видаються подібними до цього зображення сцени із сюжетом побратимства. Маємо на увазі пари героїв, що обнявшись п'ють з однієї посудини таким чином, що їх голови можуть бути притиснуті одна до одної. Такі сцени відомі осібно на золотих платівках з Куль-Оби, Солохи та Бердянського кургану, а також включені до багатофігурних композиції на пластинках з Сахнівки чи Карагодеуашха (Бессонова 1983, с. 64). Втім, наведена аналогія є доволі віддаленою, адже на сценах побратимства показано суто антропоморфні образи без жодних зовнішніх ознак міфічної істоти.

Також рогаті чоловіки з Великої Білозірки дещо нагадують постать на ажурній аплікації горита з Соболевої Могили, п. 2. Маємо на увазі синкретичний образ людини-птаха, що тримає двох драконів. Хоча деякі дослідники називають його «жерцем в ритуальному костюмі півня», погодитись з таким визначенням важко, адже він має пташині лапи, хвіст та чотири пари крил. Тому й пір'я на тілі слід тлумачити не як костюм, а як його природній покрив. Відповідно, перед нами не перевдягнута людина, а поліморфна істота. Його могли ототожнювати або з образом Володаря звірів (Бессонова 1983, с. 86), або з образом божества війни, аналогічного іранському Вретрагні (історіографія дискусії див.: Вертієнко 2015, с. 43—45; Полидович 2015, с. 134—135). Вірогідно, що тут показано адаптований скіфами образ Гаруди — персонажу давньоіндійської, буддійської, ламаїстської міфології, царя птахів, втілення сонця, переможця змій (Болтрик, Фіалко 1997, с. 7). Пластинка з Соболевої Могили подібна до представленої у нашій статті знахідки також контуром голови з акуратно підстриженою гострою борідкою. На подібність цих персонажів може вказувати і їх поліморфність.

Інша група речей, що виявляє схожість — профільні постаті грифонів (?). Так, дуже подібні пластинки калафа жінки з Кам'янки, к. 21. На них зображена істота, названа Л. С. Клочко грифоном з козлиною головою (Клочко, Гребенников 1982, с. 88). Втім, на виробі явно простежуються людські риси гострого обличчя з прямим носом та трикутною борідкою, що з більшою долею ймовірності дозволяє вважати цього поліморфа сфінксом.

У цілому, поки не було виявлено аналогічних цілих пластинок із подібними образами, можна вважати їх уособленням хтонічних і родючих сил.

Прикраси одягу. Дві золоті пластинки із зображенням голови людини у фас (рис. 11: 3). Цей персонаж має довге волосся, мигдалеподібні очі та округлі риси обличчя. Одна з

платівок розміром 19 × 16 мм і масою 0,64 грами, інша — 18 × 18 мм і масою 0,58 г. Виготовлені із золота 500°.

На одній з пластинок видно, що два отвори для кріплення були розірвані. Замість одного з них було зроблено інший отвір, що розташовувався далі від краю — вже на щоці образу. Це спостереження також іще раз засвідчує тривале використання платівок протягом життя їх власників.

Подібні вироби неодноразово привертали увагу дослідників. М. В. Русяєва переконливо довела, що на таких пластинках зображували Діоніса, античного бога родючості й виноробства (Русяєва 1995, с. 23). Наголошується, що вони були притаманні поховальним комплексам представників вищої аристократії степу, таким як Чортомлик, Огуз чи Лугова Могила (Фиалко 2003, с. 129).

На тлі цього, платівки з Великої Білозерки стоять дещо осторонь, оскільки походять з могил представників набагато нижчого соціального стану. Адже ані розміри курганного насипу, ані обсяг поховального інвентарю не вказують на екстраординарну заможність похованих тут персон. Разом з тим, вирізняється і виконання платівок. Їх контур не круглий, як у аналогів, а ближче до заокругленого п'ятикутника. Волосся показане не дрібними кучерями, а таким що спадає звивистими пасмами нижче рівня підборіддя. Врешті, нижній зріз платівок проходить не по підборіддю, а по шиї. Вказані особливості навели О. В. Ліфантій до цілком слушної думки, що у даному випадку маємо справу з варваризованим зображенням Діоніса. Дослідниця вказує, що за ступенем спрощення та певним відходом від канону найбільш близькими до розглянутих виробів можуть вважатись знахідки з Гайманової Могили другої чверті — середини IV ст. до н. е. (Ліфантій 2018, 67).

Вважаємо, що у цьому випадку чітко проявляється ситуація, коли «законодавцем моди» виступає скіфська аристократія, яка мала можливість користуватися послугами античних майстрів. У свою чергу, варварська знать середньої ланки прагнучи бути подібними до своїх зверхників, волею чи неволею наслідувала ці традиції.

Дві золоті прямокутні пластинки зі сценою шматування оленя котячим хижаком (рис. 11: 4). Розміри пластинок: 28 × 23 і 27 × 23 мм, маса 1,1іа 0,97 грам відповідно. Обидва зразки виготовлені із золота 375°.

Обидві платівки практично однакові, виготовлені одним штампом. Оленя зображено на животі з підібганими ногами та піднятою головою. Лев стоїть на його спині, вчепившись пазурами в тіло та іклами в загривок.

Подібні пластинки добре представлені серед скіфських поховальних пам'яток, зокрема й тих, що розташовані неподалік Великої Білозерки. Мова йде про комплекси Носаки, к. 4, гр. 1 та Златопіль, к. 16, гр. 4, що датуються першою половиною IV ст. до н. е. Простежено, що більшість пластинок цього типу прикрашали платову частину головних уборів жінок (Ліфантій 2018, с. 112).

Унікальна золота скульптурна підвіска у вигляді жіночої голови у високому головному уборі (стефані). Підвіска масою 6,13 грами виконана із золота 900°. Її параметри наступні: загальна висота становить 32 мм, ширина по шиї — 9, по зачісці — 16, по головному убору — 18, товщина по шиї — 6, максимальна — 9 мм (рис. 12).

Деталі підвіски засвідчують високий рівень виконання. Судячи з усього, підвіска виготовлялась з чотирьох окремих частин. Рельєфна лицьова частина, напевно, була відлита за восковою моделлю. Пласкі частини, тобто, головний убір, тильна та нижня поверхні вирізані з листового металу. На тильній та нижній частині простежуються сліди пайки на швах, тоді як лицьова частина є більш охайною. Також на ній помітно набагато менше подряпин. На нижній площині було зроблено круглий отвір, оточений кілечком скані. Це, а також відносно незначна вага вказують на те, що виріб є пустотілим. Рослинний декор стефани виконано у техніці зерні та скані: по центру розташована дев'ятипелюсткова пальмета, обабіч якої — пари менших трипелюсткових пальмет, вписаних у контур убору. Вони оточені по периметру рядом зерні, овами та ще одним рядом зерні по краю. Дрібні деталі, тобто риси обличчя, напевно, були допрацьовані карбуванням.

Перед нами немов портрет молодої і гонорової жінки. Вона має видовжений овал обличчя, мигдалеподібні очі, масивне округле підборіддя та прямий ніс. Пишна зачіска з проділом розкішними пасмами розпадається в боки з-під стефани. Шию жінки прикрашає намисто, що передане двома рядами зерні. Центром намиста є крихітний, але надзвичайно деталізований букраній, припаяний таким чином, мов у підвіски на шиї висить власна підвіска. У мочках вух жінки є дірочки, де, напевно, первинно кріпили сережки.

Первинно цей образ був ототожнений з Деметрою (Бидзиля и др. 1973, с. 261). Згодом, детальний аналіз цієї та інших аналогічних прикрас було проведено М. В. Русяєвою. Окрім білозерської підвіски, вона наводить лише три подібні зразки: з некрополю Ольвії, з Пантікапея та з Британського музею невідомого походження. На жаль, контекст всіх трьох аналогічних знахідок не певний. Тому детальний аналіз підвіски з Великої Білозерки має неабияку цікавість. На думку М. В. Русяєвої, ця підвіска входила до складу шийної прикраси, а зображена жінка — це грецька богиня Гера, покровителька родини та родючості, сестра-дружина Зевса. На цю думку підштовхнули наявність високого головного убору, притаманного панівному божеству та букранію, що,

Рис. 12. Курган 2/1972, підвіска у вигляді голови Гери

на думку дослідниці, був атрибутом саме Гери (Русяєва 1994, с. 107—108).

На користь цього свідчить і підвіска з Музею Вікторії й Альберта у Лондоні, також ототожнена з Герою. Жіночий образ теж має високий головний убір з акантом у центрі (діадему?), аналогічну зачіску та подібні риси обличчя. Датується цей витвір кінцем IV — початком III ст. до н. е. (Coarelli 1970, p. 110).

Що ж до інших підвісок з Британського музею, розглянутих М. В. Русяєвою, вони входили до складу низки намиста. На ньому разом із амфороподібними підвісками кріпляться схожі підвіски у вигляді жіночої голови, хоча й простіші у виконанні та оздобленні. На двох голівках простежуються коров'ячі ріжки та вуха, що призвело дослідників до думки про те, що тут зображено Іо, котра була жрицею Гери. Припускається, що це намисто походить з італійського міста Тарент (Уильямс, Огден 1995, с. 205). Зауважимо, що цей виріб датується серединою IV ст. до н. е., а уведення образу Іо до репертуару жіночих прикрас було покликане підкреслити фертильність та привабливість власниці цієї оздоби (Contestabile 2013).

У якості аналогій можна навести підвіски, що входили у склад великих сережок. Одна з них, з Крисп'яно (Апулія) датується IV ст. до н. е, також оздоблена зерню та сканню, на шиї показано намисто з розеткою по центру. Додатково, у вухах фігури збереглись сережки у вигляді грон зерні, яких не вистачає підвісці з Великої Білозерки. Інші зразки, з міста Перуджа, що в Умбрії та з Музею мистецтва Метрополітен датуються дещо пізніше, кінцем IV — початком III ст. до н. е. та III ст. до н. е. відповідно. Утім, зображені на згаданих знахідках жінки простоволосі, до того ж риси їх обличь відрізняються спрощеністю та схематичністю рис (Coarelli 1970, p. 79, 124).

З скіфських комплексів також походять підвіски у вигляді жіночої голови (хоча й без головного убору та набагато більш спрощеного вигляду), але які належать до часу близько середини IV ст. до н. е. і можуть бути згадані лише як дуже віддалена аналогія. Маємо на увазі знахідки сережок з Пісочина, к. 8 (Бабенко 2005, с. 118), Соболевої Могли, п. 6 (Мозолевский, Полин 2005, с. 340) та Золотої Балки, к. 17, п. 2 (Полин 2014, с. 154). Крім того мож-

на згадати пустотілі підвіски (13 екземплярів), які входили до складу намиста з Новосілки, к. 4, що у Лісостеповому Побужжі. Але тільки у цьому випадку бачимо наявність високого головного убору (Бессонова 1994, с. 27).

Що ж до букранія, то аналогії двох видів походять з Північної могили Огузу. Перший — це дві платівки у вигляді черепу бика прикрашеного гірляндами з китицями (Фиалко 2003, с. 131, рис. 2: 16), а другий — це мініатюрний литий букраній з комплексу дрібних деталей — уламків від складних ювелірних виробів. До цієї серії належить більша підвіска у вигляді голови бика другої чверті IV ст. до н. е. відома з некрополю Пантікапея (Уильямс, Огден 1995, с. 160).

Також у похованні було знайдено амфороподібні підвіски, представлені двома типами. Три дрібні золоті зразки мають гладку поверхню. Їх розміри: висота — 12 мм, ширина — 2—3 мм, маса 0,29 грами. Інші три амфороподібні підвіски, прикрашені сканню та зерню. Розміри цих виробів дещо більші: висота — 24—25 мм, діаметр — 8—9 мм, діаметр петельки близько 3—4 мм, маса 1,46 і 1,54 грами. Усі підвіски виготовлені із золота 900°.

Такі підвіски частіше використовувалися в наборах складних шийних прикрас (вірогідно утворювали єдиний комплекс з голівкою Гери), але могли бути оздобами різних частин одягу. Для прикладу згадаємо калафи, сережки та нагрудну прикрасу із Чортомлика (Алексеев и др. 1991, с. 192, 197. Ідентичні підвіски прикрашали і калаф, і намисто жінки з Кам'янки, к. 22 (Клочко, Гребенников 1982).

Зброя і спорядження. Залізні пластинки обладунку двох типів. До першого відносяться прямокутні пластинки із закругленою нижньою гранню, розміром близько 15 × 30 мм (рис. 10: 6—10). Ці зразки можуть бути фрагментами панцира, що закривав верхню частину тіла. Для прикладу — панцир з Первомаївки II, к. 1, п. 1 та к. 4, п. 8. (Евдокимов, Фридман 1987, с. 89—90), південна камера кургану 2 біля с. Зелене (Фиалко 2012, с. 223). До другого типу належать вигнуті пластинки видовженої форми шириною приблизно 2 см (рис. 10: 11—13). Ці зразки можемо відносити до пластин подолу панцира чи до бойового поясу. Показові фрагменти походять з Семибратнього, Мелітопольського та кургану 4 біля с. Червоний Поділ (Черненко 1968, с. 33—34; Полин 1984, с. 110). На внутрішній стороні пластинок фіксується органічна тлінь, що, напевно, лишилась від шкіряної основи панцира.

Бронзові тригранні наконечники стріл (два екземпляри; рис. 10: 14—15). Один зразок висотою 30 мм, з виділеною втулкою, П-подібним ложком та опущеними гранями. Другий — висотою 21 мм, пірамідальної форми з виїмкою в основі.

Фрагменти бронзових кнемід, на жаль, не дають змоги відтворити їх форму. Можна лише сказати, що товщина фрагментів становить близько 1 мм.

Питання поширення наголінників у скіфській панопліі було розглянуто у низці спеціальних робіт (Галанина 1965; Черненко 1968). З тих пір серія імпортних античних наголінників у Північному Причорномор'ї поповнилась за рахунок нових знахідок: Первомаївка II, к. 1, п. 2 та к. 4, п. 8 (Евдокимов, Фридман 1987, с. 94, 111), Іллінка, к. 4, п. 2 (Плешивенко 1991, с. 63), Соболева Могила, п. 2 (Мозолевский, Полин 2005, с. 175), Гайманова Могила (Бидзиля, Полин 2012, с. 271) та інші. Примітно, що їх ареал розширився у тому числі й за рахунок знахідок у Лісостепу. Зокрема, одна з найстарших у Скіфії пар наголінників, що датуються ще серединою V ст. до н. е., була виявлена у Стеблеві, к. 3 (Скорый 1997, 35—36), більш пізнім часом датуються кнеміди зі Старого Мерчика, кургани 3 та 11 (Бандуровский, Буйнов 2000, 93).

Наголінники були одним з найпоширеніших видів захисного обладунку в античному світі. Вони складали частину панопліі важкоозброєного воїна гопліта. Цей тип обладунку відомий ще за часів архаїки. Зокрема, класичний тип із анатомічними деталями став відомий з пізньоархаїчного часу, в подальшому він практично не зазнав суттєвих змін протягом всього часу вжитку. Більшість кнемід, знайдених у Північному Причорномор'ї відносяться до виробів одного типу (Мелюкова 1964, с. 75; Галанина 1965, с. 6). У пам'ятках Східної Європі вони побутують з середини V ст. до н. е. і, принаймні, до II ст. до н. е.

Торкаючись теми поширення кнемід у Північному Причорномор'ї, слід зауважити, що значна їх кількість походить із Керченського та Таманського півостровів, де навіть утворився синкретичний комплекс захисного озброєння із лускатого панцира та грецьких шолому з наголінниками. Ця обставина свідчить про те, що Боспорське царство відігравало роль основного постачальника цих речей скіфам (Мелюкова 1964, с. 76; Галанина 1965, с. 7).

Також у заповненні поховальної камери виявлено уламки залізних виробів: фрагмент втулки наконечника списа довжиною 6,7 см і діаметром 2,5 см (рис. 10: 3), вток дротика довжиною 11,2 см і діаметром від 1,2 до 1,5 см (рис. 10: 4) та фрагмент псалія довжиною 10,4 см (рис. 10: 5).

Загалом, комплекс датовано третьою чвертю IV ст. до н. е. згідно характеристик чорнолакового посуду та золотих прикрас. Зважаючи на наявність у поховальному інвентар важкого озброєння та вишуканих прикрас, можна припускати, що ця поховальна споруда належала шляхетній парі.

Поховання 2. Розташоване на відстані 5,5 м на північний захід від центру кургану. Представлене однокамерною катакомбою з коротким

дромосом (рис. 9). Вхідна яма трапецієподібна в плані, розміром 2,3 × 2,1 м, орієнтована за лінією північний захід—південний схід. На глибині 0,8 м від рівня материка зафіксовано сходинку під північно-західною стінкою шириною 0,4 м. Нижче цієї сходинки вхідна яма похило спадала до дна, яке було зафіксоване на рівні 4,4 м від краю ями, або 7,3 м від нульового реперу на вершині кургану. Дно мало ухил в бік південної стінки, де був влаштований вхід до дромоса, що вів до поховальної камери. Вхід на момент розкопок мав ширину 1,5 м і висоту 1,2 м. Довжина дромоса сягала лише 0,4 м. Поховальна камера овальної форми була влаштована перпендикулярно до довгої осі вхідної ями. Її розміри сягали 3,55 × 1,7 м. На стінках фіксувались сліди землерийного плаского знаряддя шириною 5 см. У південній стінці камери розташований грабіжницький хід з поховання 3.

Поховання було вщент пограбоване, тут було зафіксовано лише кілька дрібних кісток, невиразних фрагментів амфор і зотліла очеретяна підстилка на дні.

Поховання 1. Зафіксоване на відстані 7 м на північний захід від центру кургану. Могильна яма овальної форми мала розміри 1 × 0,8 м і була орієнтована за лінією схід—захід. Під східною стінкою було влаштовано невеликий підбій зі сходинкою висотою 0,15 м і шириною 0,25 м. Похиле дно зафіксоване на рівні 3,3 м. від нуля (рис. 13: 1).

У підбої розчищено поховання дитини. Кістки майже повністю зотліли, судячи зі збережених решток, малюка поклали випростано на спину, головою на південь. Під ним фіксувалась підстилка у вигляді фрагментів очерету та тонких дерев'яних плашок типу лика.

По центру могили, ймовірно в районі таза і живота виявлено розсип бісеру (рис. 13: 2). У південному куті камери, за головою похованого зафіксовано невеликий круглобокий горщик висотою 13 см., який, на жаль, не зберігся.

Поховання 4. Знаходилось на відстані 9 м на північ від центру кургану. Вхідна яма мала овальну форму, розміри 1,7 × 1,3 м і була орієнтована за лінією північ—південь. Дно вхідної ями похило спадає до рівня 1,2 м від краю ями в напрямку до підбою, влаштованого під південною стінкою. Підбій розміром 1,6 × 1,6 м викопаний на одній осі з вхідною ямою (рис. 14).

Знахідок не зафіксовано.

Поховання 5. Знаходилось поруч з похованням 4, на захід від нього. Поховання 4 і 5 розділяла материкова перетинка шириною лише 0,2 м. Вхідна яма мала овальну форму, розміри 1,7 × 1,5 м і була орієнтована за лінією північ—південь. На глибині 0,9 м від рівня материка під північною стінкою зафіксовано невелику сходинку, нижче якої дно похило спадає до підбою. Підбій розміром 1,5 × 0,9 м, влаштований під південною стінкою, дещо відхиляється на захід від вісі вхідної ями. Висота склепіння в середній частині становить 0,5 м (рис. 14).

Знахідок не зафіксовано.

Незвичне розташування, симетрична форма і відсутність знахідок спонукає звернути увагу на об'єкти, названі похованням 4 і похованням 5. Можна припустити, що тут маємо справи не з могилами, а із культовими спорудами, що не були пов'язані із захороненням небіжчика, втім не слід відмовлятись і від протилежної думки. Раніше було окреслено низку комплексів, що на перший погляд є подібними до поховальних споруд, втім не мають функції поховання. До таких відносимо насипи без ознак поховання, поминальні місця на курганах попередніх епох, площадки зі слідами ритуальних дій тощо (Болтрик 2007, с. 47). У цьому випадку, напевно, маємо справу із так званими потаємними культовими спорудами, або норами, на яких слід зупинитись докладніше.

Потаємні культові споруди — «нори»-катакомби. Якщо святилища з насипами до певної міри уособлювали в собі образ чи ідею гори,

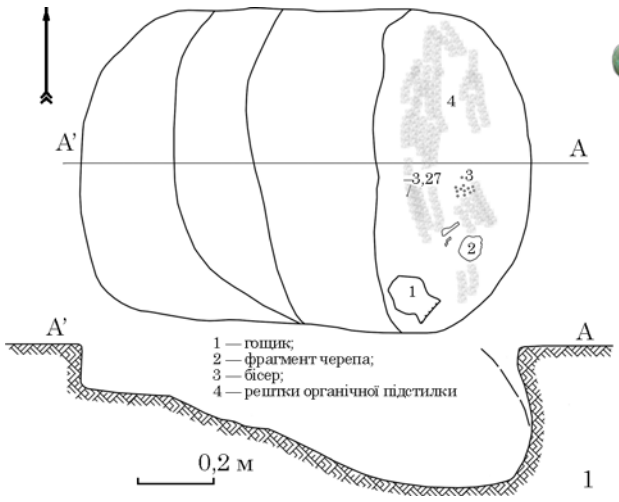

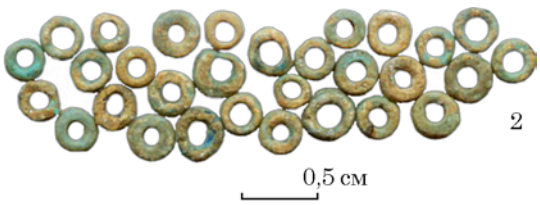

Рис. 13. Курган 2/1972, поховання 1: 1 — план і перетин; 2 — бісер

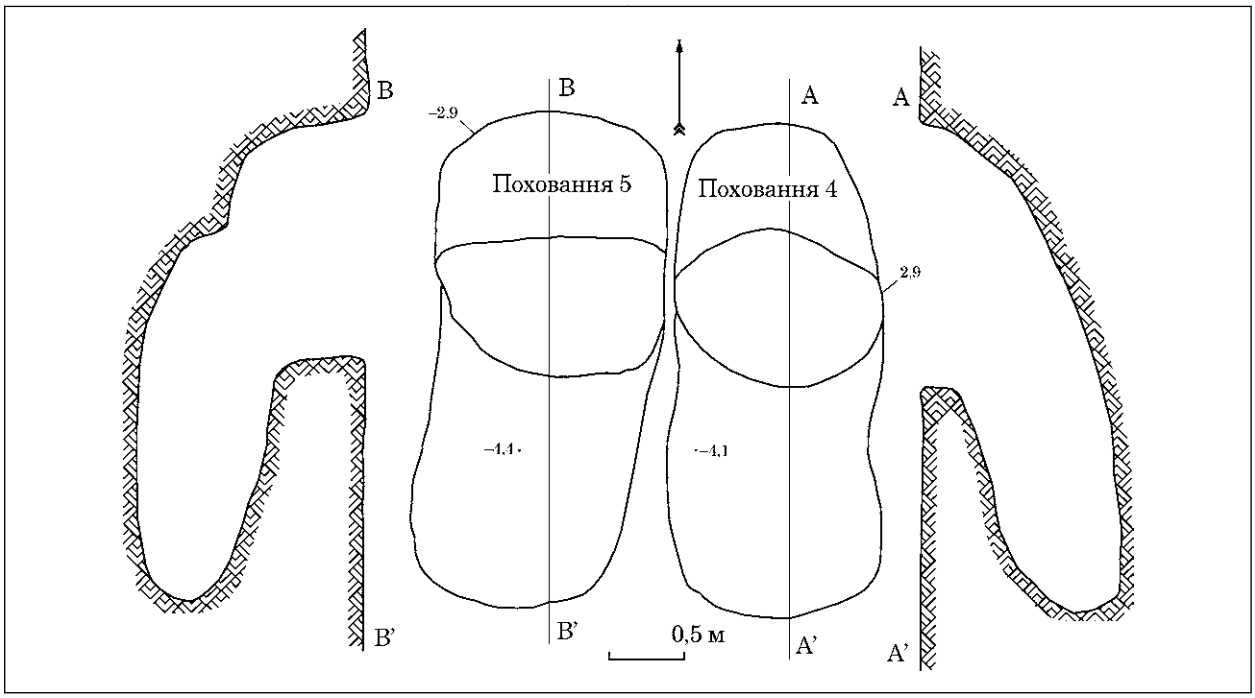

Рис. 14. Курган 2/1972, поховання 4 і 5

то «нори»-катакомби репрезентували печеру, тобто своєрідну анти-гору. На загадкові підземні ходи вперше звернули увагу при дослідженні поховальних пам'яток Дніпро-Молочанського межиріччя. Зазначимо, що версія про створення цих ходів давніми грабіжниками була спростована ще під час дослідження першого з них і ось чому. По-перше, лази заповнені пухким ґрунтом чи закладені вальками, а не замулені, як це трапляється з грабіжницькими дудками. По-друге, частину з цих споруд влаштовано в курганах доби бронзи, а давні шукачі скарбів добре розпізнавали «свіжі» скіфські могили з коштовностями від «старих» насипів доби бронзи.

У 1975 р. біля сс. Мала Білозерка, Михайлівка і Тимошівка Запорізької обл. були досліджені сім підземних нороподібних ходів скіфського часу (Отрощенко, Болтрик 1982, с. 43; Болтрик та ін. 1976, с. 307). Ці, як тоді здавалось, поховальні споруди, привертали до себе увагу незвичністю форм, що на тлі малої чисельності скіфських поховальних пам'яток на сході Північної Таврії (Рассамакин 1989, с. 129—131), були особливо помітними.

Вони були впущені до вже давно існуючих насипів курганів зрубної культури. У верхній частині круглі або підпрямокутні в плані ями, які нагадували вхідні шахти скіфських могил, але в придонній частині від них відходили один чи два норо подібні ходи. Параметри цих лазів сягали: довжини 6—11 м, в перетині мали у середньому діаметрі в один метр та глибині 3—5 м. В одних випадках, коли дно круто падало до низу, вони мало численні сходинки-полички. В інших долівка лазу мала повільний нахил, позбавлений будь-яких уступів.

Стіни лазів зберегли відбитки теслоподібних знарядь чи навпаки знарядь з гострим закінченням типу клювця або акінаку, але інколи вони чергувались із слідами пазурів хижих тварин (вовка чи лисиці). Ця обставина наштовхує на думку про часткове використання реальних нор представників тваринного світу людиною, шляхом їх розширення, на що в певних випадках вказує і розгалуженість мережі ходів під курганом.

Деякі з цих об'єктів мали поховання, які були влаштовані (може впущені) на початку ходу (Тимошівка, к. 8, п. 4 і к. 9, п. 6), із досить скромним майновим супроводженням — вістрями стріл та залишками шкаралупи від яєць. Останні були знайдені в п. 5 к. 31 біля Великої Білозерки, що являло собою нороподібний лаз, влаштований в кургані катакомбної культури. Це комплекс вторинного використання, оскільки на момент поховання частину його порожнин було засипано. Жінку 30 — 40 років поклали на лівий бік, зібганою впоперек невеличкої камери, головою на північ. Час поховання визначає ніжка античної амфори. Від жертовної їжі залишилися кістки дрібної рогатої худоби та 11 яєць качки (?).

Щось більш певне відносно похованих в них осіб сказати важко. Зазначимо лише, що в к. 9 біля с. Тимошівка небіжчика було покладено на правий бік з частково підібганими ногами, загорнуто в мачулу, ноги його входили в отвір лазу так, як за описом Павсанія це відбувалось з шукачем оракулів Трофонієм, про що буде далі. Небіжчика в лазі сусіднього кургану (№ 8) в тому ж пункті — чоловіка зрілого віку, було покладено таким же чином.

Згодом лази-нори відкрили в наступних пам'ятках: с. Високе (к. 1, та к. 6), с. Пришиб (к. 4), ст. Бурчак (к. 10) с. Таврія (к. 6), біля м. Василівка (к. 7) та спіралеподібний хід в к. 14 біля с. Заповітне. Після відкриття нами в 1988 р. в кургані Кара-Тюбе Східного лазу (глибиною 15,85 м), культове призначення якого не викликало сумнівів (Болтрик 1993, с. 194), дослідники почали схилятись до лазів під насипами могил, як об'єктів сакрального характеру (Рассамакин 1992, с. 83; Рассамакин, Колосов 1992, с. 22; Антонов 2000, с. 37). В цьому ж ряду знаходиться хід з двома відгалуженнями навколо могили 2, кургану 17 біля с. Золота Балка (Полин 2014, с. 150—152). Загалом, В. С. Ольховський налічував 26 жертовних споруд у 20 курганах, які були впущені з давньої денної поверхні (Ольховский 1991, с. 128—129).

На сході Запорізької обл. дослідили ще два лази, що разом з іншими об'єктами на своїх курганах утворювали цілі культові комплекси. Один з них біля згаданого вище с. Луганське Розівського р-ну складався з прямокутної ями без ознак поховань, порожньої ями з підбоєм, круглої кам'яної викладки та лазу загальною довжиною біля 6 м, на вході до якого поклали собаку. Єдність комплексу підкреслюють фрагменти однієї посудини, знайдені в різних об'єктах.

Другий комплекс було досліджено в кургані біля одного з виходів давніх кристалічних порід Приазовської височини, що сформував пагорб висотою 324 м — Бельмак Могилу. Під курганом виявили споруду, яку утворювали чотири необроблені брили граніту, та чотириметрової завглибшки ями з підбоєм, дно якої було застелено шкірою. В центрі підбою лежали три ряди хребців вівці, під стінкою кістки тварини (Антонов 2000, с. 37—39).

Останні два комплекси, розташовані в найбільш прикметних в ландшафтному відношенні місцях Надазов'я, виступають своєрідним містком між спорудами Північної Таврії та унікальним комплексом Двогорбої Могили (Привалова и др. 1982, с. 148—178). На наш погляд, цю пам'ятку з огляду на наведений ряд комплексів (особливо два останні та лаз з кургану Кара-Тюбе) слід вважати складним та найбільш масштабним святилищем Степової Скіфії. Він поєднує в собі такі риси.

1. Насип без поховань з потрійним кромлехом.

2. Крепіду, під західною частиною якої, наприкінці ланцюжку з п'яти людських жертв, лежав гранітний стовп розміром з людину (мінімум вісім скелетів, знайдені в кургані є швидше жертвами ніж супроводжуючими головного небіжчика особами, оскільки центральну споруду важко визнати могилою).

3. П'ять підземних лазів і ям.

Оскільки весь комплекс перекрито насипом в один захід, то знайдені під ним 19 амфор дають загальну дату, яка лежить у межах рубежу V—IV ст. до н. е. (Монахов 1999, с. 162—163). З огляду на цю дату підземні споруди Двогорбої Могили, якщо їх продовжувати вважати поховальними, дещо не відповідають своєму часу (вони мали б наближатись до схеми Солохи II чи чогось подібного). Якщо ж сприймати їх як елементи культового комплексу, то ця неузгодженість знімається. Крім того, лаз довжиною 18 м та шириною 1,8 м в північно-східному секторі Двогорбої Могили, вірогідніше за все, є культовою спорудою, а не грабіжницьким лазом.

Допоміжним аргументом на користь культового харктеру комплексу Двогорбої Могили слугують лаз в кургані Кара-Тюбе та два паралельні лази Олександрополя, довжиною 38 м та глибиною 8,5 м. До того ж, в насипу Олександрополя в 1852 р. було знайдено зображення собаки, вирубане з черепашкового вапняку. Цей елемент разом з лазами теж є, можливо, свідченням якихось культових дій, зважаючи на знахідку глиняної голови тварини в «норі» Пришибського кургану (Рассамакин, Колосов 1992, с. 22). Наявність в Олексадрополі ще одного ходу, який починався з кута вхідної ями північно-східної могили, сягав довжини 52 м, наприкінці робив дугу і майже підходив з заходу до камери центральної могили, але не йшов до неї, теж змушує переглянути визначення його як грабіжницького.

У слушності цієї думки переконують спостереження, зроблені на Третьому та Шостому Бесшатирських курганах в Східному Казахстані. Там вдалося простежити системи підземних галерей довжиною до 55 м, висотою 1,1—1,7 м, які мали архітектурне оформлення входів у вигляді ніш для жирових каганців. Ці конструкції входили з поли під центр насипу кургану, де розгалужувались на декілька коротких сліпих ходів (Акишев, Кушаев 1963, с. 46, 60—62). Так само як в Олександрополі та Кара-Тюбе, ці галереї закінчуються значно нижче рівня поховальних споруд.

Цікаво, що Г. М. Курочкін в статті, присвяченій «шаманським містеріям в глибинах скіфського кургану», згадуючи підземні галереї Бесшатирських курганів, наводить версію Р. Ісмаїлова, який в кургані в Уш-Тобі (Казахстан) відкрив аналогічну споруду та пов'язав її з повідомленням античної традиції про те, що у саків існував звичай, за яким під час укладання шлюбу молоді влаштовують символічну боротьбу в якихось підземних святилищах (Курочкин 1993, с. 27—31). В обох випадках, по суті, мова йде про ритуальні дії, що мають відношення до хтонічних божеств, культів померлих та родючості, причому в легенді про походження скіфів, наведеній Геродотом (IV, 8—9), ритуал священного шлюбу здійснюють напівбожества — Геракл та змієдіва, що є персоніфікацією богині землі.

Важко судити про конкретний зміст хтонічних обрядів, що відбувались в подвійних лазах

скіфських курганів. Ми маємо на увазі і такі розвинуті паралельні лази як в Олександрополі, чи розвернуті в протилежні боки, як в к. 8 і 9 біля Тимошівці. Крім того, під насипами курганів є ряд ям, від яких відходять короткі, наче намічені лази, але вони теж подвійні (більшість з цих об'єктів вважають грабіжницькими прокопами). Вони зафіксовані: в південній частині к. 31 біля Солохи (яма 1), в північній частині к. 1 Первомаївки II, к. 12 Верхнього Рогачику, врешті, до цього ж переліку входить і курган 2/1972 біля Великої Білозерки (радгоспу Суворова). Не випадково, мабуть, ледь намічені два лази — ніші має яма під насипом — святилищем в Тимошівці, к. 7. Слід наголосити, що чотири насипи цієї групи (№ 7—10), вірогідно, являли собою єдиний культовий комплекс, центром якого був насип № 7, зроблений скіфами та три зрубні кургани, в яких ними ж було влаштовано «нори»-катакомби.

У пошуках пояснення загадкових лазів скіфів ми звернули увагу на семантичні пояснення обрядових уявлень індоєвропейців — про роль миші та крота. Ці тварини в ряді найдавніших міфологічних мотивів пов'язані з богом лікування Асклепієм. Святилище Асклепія в Епідаврі на Пелопонесі було збудовано за образом нори крота, а саме ім'я бога етимологічно пов'язано з однією з індоєвропейських назв «крота». Кріт вшановувався в зв'язку з богом зцілення в давньоіндійській міфологічній традиції Рудрою (Гамкрелидзе, Иванов 1984, с. 532). В обрядовій практиці індоєвропейців кріт та миша сприймаються як в поховальному аспекті, так і в контексті зцілення.

Вагоміші підстави змушують звернути увагу на штучну печеру пророка Трофонія в Лебадії, що в Беотії, її опис наводить Павсаній (IX.37.2—3). В цій печері, вхід до якої знаходиться на горі, Трофоній, вихованець Деметри, як віщун давав оракули, при цьому прохач, після складного підготовчого ритуалу, вводився в стан жаху в вузькому лазі. Перед тим як потрапити туди, бажаючого взнати свою долю, за допомогою вузької та тонкої драбини спускали до печери розміром з «великий глек для випічки хліба, глибиною вісім ліктів» (аналог вхідної ями). Прохач опускав ноги в вузький отвір між стінкою та дном цієї печери і якась сила затягала його в темряву, в таємне святилище, де йому незримий голос відкривав майбутнє та безліч інших таємниць. Повертався прохач оракула тим же шляхом, через той же отвір. Процес «реабілітації» відбувався на Троні Пам'яті, де прохача повертали до тями (Грейвс 1992, с. 139).

Попри усвідомлення, що це далеко не пряма аналогія, проте, в інформації Павсанія є все ж таки певний збіг з лазами в археологічних пам'ятках скіфів. По-перше, Оракул знаходиться на горі — скіфські підземні святилища влаштовують в курганах чи біля них. По-друге, навколо печери Трофонія влаштовано мармурову огорожу в два лікті заввишки — у скіфів огорожі чи кромлехи з вапняку. По-третє, всередині огорожі є штучна печера. Павсаній пише, що вхід до печери схожий на піч для хліба і має чудову кам'яну кладку — подібного в скіфів немає. Але є штучна печера, в середині вона має щілину, в яку прохач оракулів має занурити ноги до колін. Залучаючи опис Павсанія, ми намагались показати вірогідність не поховального використання підземних споруд.

Аналізуючи курган 2/1972 в цілому, бачимо, що він постає як єдиний комплекс. Центральне поховання 3, що відноситься до третьої чверті IV ст. до н. е., судячи з набору поховального інвентарю належало шляхетному небіжчику, якого супроводжувала жінка в коштовних шатах. Про поховання 2 щось важко сказати через тотальне пограбування. Проте його вхідна яма, знаходились поза межами материкового викиду і відповідно під зовнішнім краєм первісної обваловки, що оточувала центральне поховання. Розташоване поруч з вхідною ямою поховання 2, (могила дитини), посилює враження належності обох споруд до головної могили (додаткові входи до центральної могили робили найчастіше під північним краєм обваловки). Оскільки дитину поклали в секторі, де влаштовують супровідні могили, то можна припускати, що її функції були подібні до серії інших дитячих могил в курганах — забезпечити легкий перехід головному небіжчику в потойбічний світ. Крім того, розташовані у північному секторі поховання 4 та 5, ми пов'язуємо з культовими лазами, які, схоже, були влаштовані під час спорудження кургану для відправлення певних поминальних обрядів.

Курган 3/1972. Розташовувався на відстані 45 м на захід від кургану 2.

Курганний насип конічної форми, висотою 2,5 м і діаметром 30 м. Насип було споруджено в один прийом з однорідного чорнозему. На глибині 2 м від вершини виявлено материковий викид, що залягав окремими плямами навколо вхідної ями центральної могили. Максимальна потужність викиду не перевищувала 0,5 м. Навколо кургану рову не зафіксовано (рис. 15).

У північно-західному секторі насипу, на рівні похованого чорнозему, зафіксовано дрібні фрагменти амфор та кісток тварин, що, напевно, лишились від тризни.

Поховання 2. Основне поховання 2 розташовувалось в центрі кургану. Катакомба мала дві вхідні ями (рис. 16).

Вхідна яма 1 прямокутна в плані, розміром 2,9 × 1,6 м, орієнтована за лінією схід—захід з незначним відхиленням. Під її східною стінкою на глибині 2,8 м від рівня материка простежено сходинку шириною 1,2 м. Нижче її дно похило спадає до рівня 3,65 від материка. Під південно-західною стінкою, де було влаштовано вхід до поховальної камери, на дні простежено канавку розміром 1,7 × 0,1 × 0,1 м. Вона при-

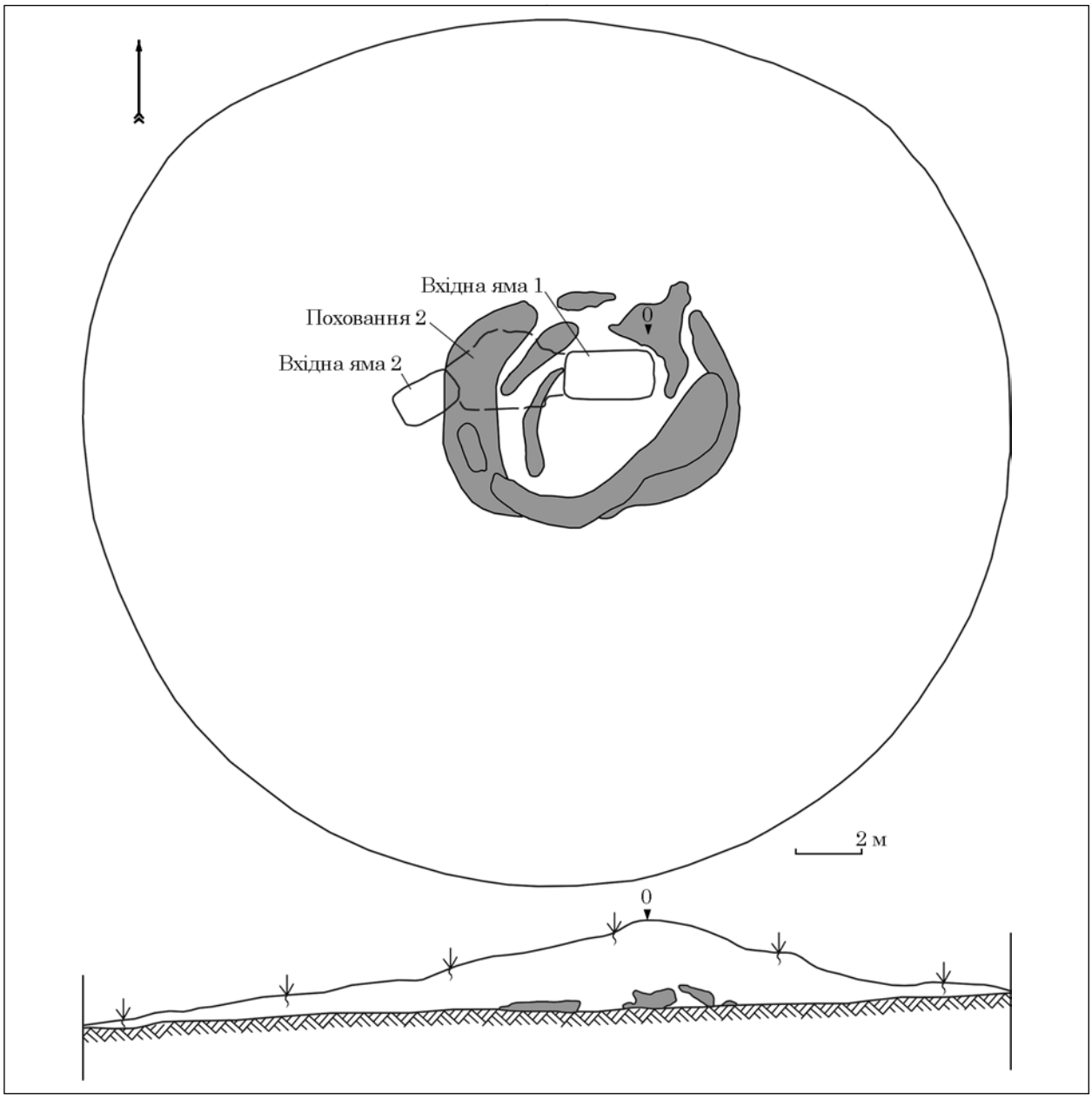

Рис. 15. Курган 3/1972, план і перетин

значалась для кріплення дерев'яного заслону перед входом.

У заповненні вхідної ями 1 знайдено кілька фрагментів чорнолакової мисочки на піддоні (рис. 17: 1). Її параметри: діаметр вінця — 11 см, піддону — 7,5, висота загальна — 3,6, піддону — 1,1 см. Мисочка має загнуте досередини вінце, несе на собі сліди тривалого використання. Чорний лак значною мірою облущився, а на вінці присутні дві пари просвердлених отворів для ремонту. На дні простежується штампований орнамент у вигляді подвійного кільця з насічками та пальметами.

Подібні посудинки відомі з Первомаївки III [1], к. 2, п. 2 (Евдокимов, Фридман 1991, с. 79; рис. 5: 8) та Дудчанів, к. 4, п. 1 (Фридман 1987, с. 168; рис. 5, 2). С. В. Полін відносить першу із зазначених знахідок до середини IV ст. до н. е., а другу, що є практично ідентичною до великобілозерської, відносить до третьої — початку четвертої чверті IV ст. до н. е. (Полин 2014, с. 450, 537). Утім, слід звернути увагу на вузький жолобок на підошві кільцьового піддону, який, згідно спостережень дослідників, притаманний для посуду останньої чверті IV ст. до н. е. (Егорова 2009, с. 22).

Вхідна яма 2 прямокутна, із закругленими кутами, розміром 2 × 1,4 м, орієнтована за лінією північний схід—південний захід. Зафіксовано дві сходинки: перша на глибині 0,8 м від материка шириною 0,15, друга — на глибині 3,2 м від материка, шириною 0,6 м. Дно цієї вхідної ями було нижче рівня поховальної

1. У першій публікації помилково вказано Первомаївка II (Полин 2014, с. 537).

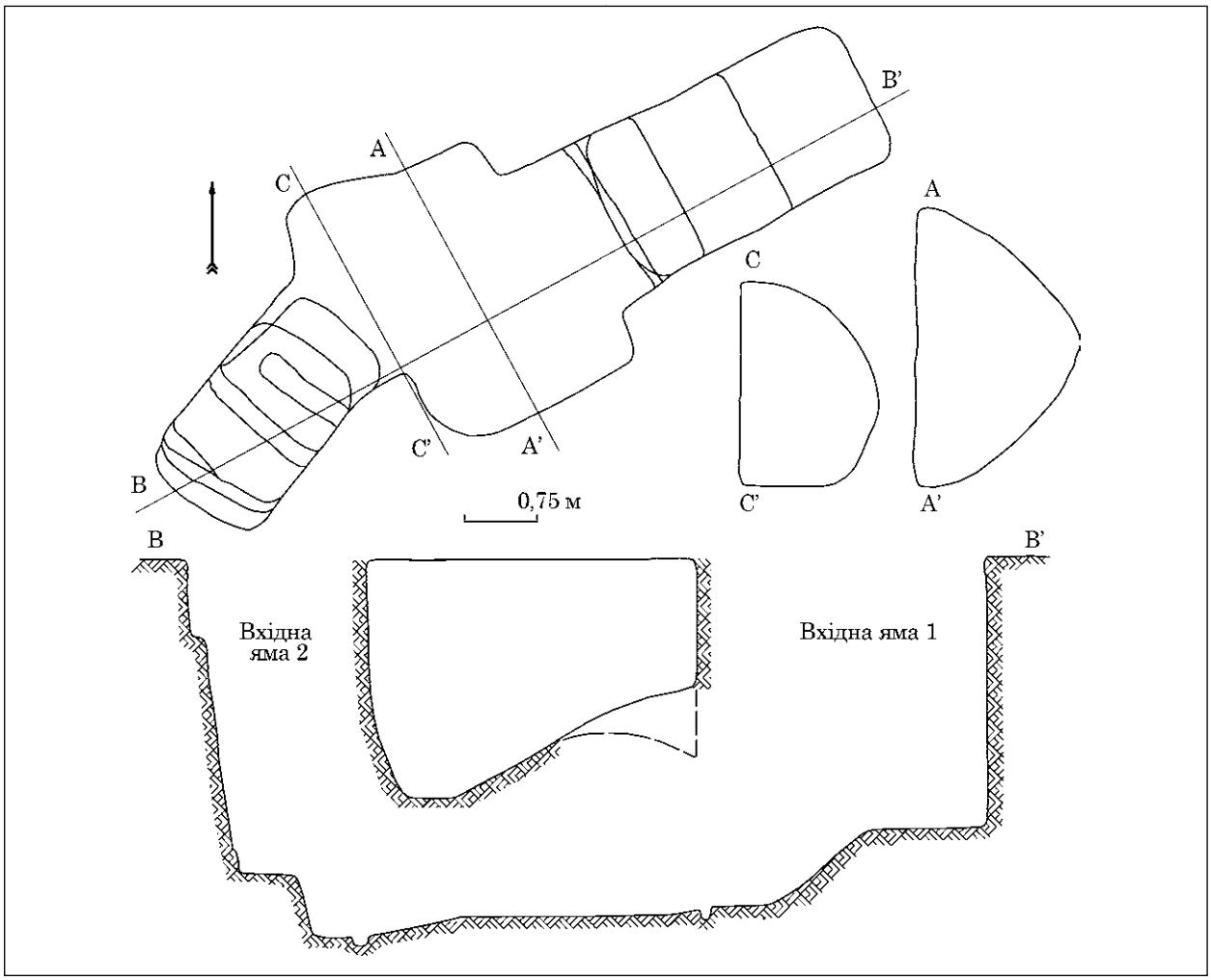

Рис. 16. Курган 3/1972, план і перетин поховання 2

камери на 0,2 м. Тут також в долівці простежено канавку для дерев'яного заслону. Її ширина становила 0,22 м, глибина — 0,1 м. Ця канавка була віддалена від північної стінки на 0,2 м. Вхідна яма 2 з'єднана з поховальною камерою коротким дромосом метрової довжини.

Поховальна камера чотирикутної форми, розміром 2,9 × 2 м, орієнтована за лінією північний захід—південний схід. Дно камери знаходилось на глибині 3,7 м від рівня материка і 7,2 м від нуля. Висота склепіння в центрі сягала рівня 1,6 м від дна. Поховання пограбоване. У мішаному чорноземному заповненні, за 20 см від рівня підлоги зафіксовано розрізнені деталі поховального інвентарю та фрагмент склепіння черепа людини.

Катакомби з двома вхідними ямами досить часто зустрічаються серед курганних пам'яток Степу, практично більшість з них є одночасними спорудами, зведеними за єдиним задумом, хоча, ще декілька років тому їх вважали асинхронними. Для прикладу можна згадати кургани Західнобогданівської групи. Під курганом 1 вхід до катакомби, названий вторинним також відрізнявся від первинного наявністю дромосу. Друга вхідна яма до катакомби під курганом 2 цієї ж групи примітна наявністю навскісного входу до камери (Мозолевский 1980, с. 151—154). Аналогічну ситуацію бачимо на прикладі курганів 6 та 34 могильника Гайманове Поле (Тереножкин и др. 1977, с. 159, 198). Така ж трактовка була дана і кургану 6 могильника Водославка. Тут в одній катакомбі з двома дромосами було здійснено поховання чоловіка та жінки. Оскільки скелет чоловіка лежав ближче до дальньої стінки камери, то припустили, що його було поховано першим, і лише через деякий час жінку було підзахоронено через вхідну яму 2 (Кубышев и др. 1983, с. 70). Не виключенням був і курган Пласка Могила. Стосовно цього кургану один з авторів цієї статті спершу вважав, що курган було споруджено у два прийоми, а друга вхідна яма пов'язувалась з досипкою насипу. За типовим тогочасним сприйняттям споруд з подвійними входами, на підставі поховального інвентарю комплекс було розділено на «чоловічу» та «жіночу» групи та висунуто традиційне для того часу припущення про те, що вхідна яма 2 була споруджена для підзахоронення жінки до тієї ж катакомби, де раніше упокоївся чоловік (Болтрик, Савовский 1991, с. 98, 102, 107). Згодом ця

Рис. 17. Курган 3/1972, матеріали з поховання 2: 1 — чорнолакова мисочка; 2—4 — золоті пластинки одягу; 5 — скляний литик; 6—15 — наконечники стріл

версія, як для Пласької Могили так і значного ряду інших курганів була відкинута (Болтрик 2009, с. 39—46; 2015b, с. 38—46; 2016, с. 29).

Таку ж ситуацію маємо і з похованням 3 кургану 3/1972. На кресленні добре видно, що материковий викид оточує вхідну яму 1 і перекриває вхідну яму 2. Вхідна яма 2 не перерізає материковий викид. Таке розташування підземних споруд свідчить про те, що вони були влаштовані одночасно.

Тут слід констатувати, що в смузі степу в IV ст. до н. е. поховальні комплекси представників шляхетної соціальної верстви скіфів влаштовували з двома, а то й більше входами. Принцип цих споруд полягав в тому, що вхід до могили в центрі кургану оточували первісною обваловкою, лишаючи підхід до неї, а додаткові входи робили з боку зовнішніх країв обваловки. Тому довжина додаткових дромосів від других вхідних ям залежала від діаметру обваловки.

Опис знахідок. *Золоті платівки* квадратної форми (три екземпляри; рис. 17: 2—4). Виготовлені із золота 500 проби. Розміри двох зразків становлять 29 × 29 мм, третього — 29 × 28 мм, їх маса 1,41—1,6 грами.

На всіх трьох платівках нанесено однотипне зображення людини на крилатому коні в профіль вправо. Кінь показаний в русі, його ліва задня нога робить крок уперед, тоді як передні ноги спрямовані вперед і вгору. Крило коня росте з його грудей і закриває торс вершника. По краю платівки фігури оточені валиком, який розчленований поперечними рисками.

Виконання платівок типове для скіфського мистецтва. Втім, не зважаючи на ідентичну композицію, на виробах простежуються суттєві відмінності у виконанні. Перша платівка (рис. 17: 2) вирізняється більшою стрункістю фігур. Профіль вершника грацильний і пропорційніший. Його штани прикрашені смугою насічок. Пегас має вужчу морду та гостріше вухо. Насічки загалом виглядають тоншими, ніби нанесені гострішим інструментом.

Друга та третя платівки (рис. 17: 3—4) є більш грубими за рахунок крупніших та менш охайних деталей. Профіль людини на них більш роздутий, він має широкополу шляпу (?), та ширші скіфіки. У нього не передано орнаменту на штанях, натомість під його стегном насічками показано сідло (?), а на крупі Пегаса — попона (?). Інакше показано його вузду: на цих двох платівках чітко видно крупні фалари. Крім того більш виразно передано хвіст та вуха Пегаса.

Загалом, складається враження, ніби це вироби, виконані за допомогою різноманітних технік, при тому різними творцями з неоднаковим рівнем майстерності. Перша платівка могла бути виконана у техніці металопластики із доопрацюванням деталей чеканкою. Друга та третя — у техніці басми на одній матриці із подальшим доопрацюванням деталей чеканкою. Сліди інструментів вказують, що зображення протиралось по матриці стекою. Після цього карбуванням позначались деталі: пір'я та шерсть Пегаса, візерунок одягу вершника та кінської попони. В цілому, перша платівка видається на оригінал, тоді як дві інші — за її копію (чи навпаки?). Додатково, на одній з платівок простежено, що отвір для нашивання був відірваний і після цього було зроблено інший, далі від краю, вже на крилі коня. Це спостереження доводить ймовірність використання платівок на одязі за життя їх власника.

Аналогій цій композиції серед скіфських старожитностей не відомо. О. В. Ліфантій умовно відносить їх до типу «I4F Ритуали (сцени з життя скіфів)» разом з такими сюжетами, як сцени побратимства й сцени полювання (Ліфантій 2018, с. 90).

Вірогідні інтерпретації цього сюжету можна знайти в античній міфології. Найперше, спадає до думки легенда про героя Беллерофонта, який за допомоги Пегаса здійснив низку подвигів. Найбільш примітним було вбивство Химери, завдяки чому цей образ набув певної популярності, хоча й лишався в тіні інших героїв, зокрема, Геракла. Крім того, Беллерофонт вважався відступником, який наприкінці життя посягнув на владу олімпійських богів через що був приречений на самотність. Можливо, тому цей персонаж не часто зустрічається в декоративному мистецтві IV ст. до н. е. (Schefold, Jung 1988; Hoffman 1993, p. 67—68).

На користь античного походження цієї композиції може свідчити специфічний головний убір зображеного героя. На двох платівках угадується головний убір, подібний до шляпи з широкими полями (?), властиаої для античної зображальної традиції. Образи вершників у подібних головних уборах присутні на монетах царя Македонії Амінта III, котрий помер у 370 р. до н. е. (Fornasier 2001, s. 265; див. також: Boardman 2001, fig. 123; 223).

Так само і серед скіфських старожитностей постать вершника на крилатому коні є рідкістю, чого не скажеш, наприклад, щодо сюжетів, ототожнених із подвигами Геракла. Втім, мало ймовірно, що в середовищі номадів брали до уваги тонкощі грецької міфології. Вірогідно, Беллерофонт на Пегасі міг приваблювати їх, передусім, мотивом боротьби шляхетного героя проти чудовиськ. Таким чином, ця композиція потрапляє в один ряд із сюжетами з Новосілки та Гайманової Могили, де сцени боротьби з потворами були трактовані як подвиги Колаксая. Тому не виключається близькість цього образу до скіфського Геракла, божества звитяги та перемоги над чудовиськами. (Бессонова 1983, с. 19, 44—45). Крім того, дослідники вказують, що крилатий кінь був присутній серед сюжетів мистецтва та міфотворчості варварів задовго до того як вони зазнали впливу античного світу. Аналогічно, вершник у індоіранській міфології є універсальним образом культурного героя чи

сонячного божества (Кузьмина 1977, с. 100—101, 107). Це ще раз підкреслює, що скіфи не сліпо копіювали античні сюжети, а лаштували їх під свої світоглядні вподобання.

Литик-скарабеоїд [1] овальної форми, виготовлений з прозорого світло-жовтого скла. По довгій вісі, на середині товщини, залишено наскрізний отвір, для кріплення каблучки [2] Має відтиснуте зображення двох півнів, які стоять на черепах баранів (?)у бойовій позі один напроти одного. Над ними розміщено хижого птаха в польоті, а на землі між півнями — мишу (рис. 17: 5).

Розміри геми: внутрішня площина із зображенням 29 × 24 мм; зовнішня ледь опукла: 31 × 26; товщини максимальна 10, мінімальна 7 мм. Діаметр отвору 1,5 мм.

У поховальних пам'ятках скіфів усі литики-скарабеоїди, дешеві відливки зі скла, походять з поховань дівчат, рідше молодих жінок, де вони несли функцію апотропеїв та прикрас (Островерхов, Охотников 1996, с. 163; Болтрик, Фиалко 2007, с. 84). У варварському середовищі Північного Причорномор'я скляні литики V—IV ст. до н. е. концентруються в районі Кам'янського городища та розташованих неподалік від нього курганах заможних скіфів: Носаки. к. 4, п. 3; Велика Знам'янка, к. 13, Вишнева Могила тощо. Примітно, що саме у цьому місці, на вододілі Дніпра та Великої Білозерки, де вздовж ланцюгів могил простежується шлях на дніпровські переправи між Кам'янкою та Приазов'ям, у кургані 21 біля с. Гюновка неподалік Кам'янського городища знайдено литик із зображенням чоловіка, що веде нав'юченого віслюка (Болтрик, Островерхов 1989, с. 24; Болтрик 1990, с. 41—43; Болтрик, Фиалко 2007, с. 82—87, рис. 10). Припускається, що подібні вироби могли виготовлятись у Північном Причорномор'ї із імпортної сировини, що надходила, вірогідно, з Іонії та Фінікії. Особливо це припущення стосується зразків, що несуть риси декоративного мистецтва варварів (Бруяко, Островерхов 1993, с. 62).

Цей литик разом з подібними знахідками неодноразово привертав увагу дослідників. Говорячи про фігури півнів, А. С. Островерхов звертає увагу на те, що в античній міфології цей птах посідав помітне місце. Він був супутником багатьох богів, виступав уособленням войовничості та мужності, а бої півнів уособлювали перемогу над злими силами в хтонічних та поховальних культах (Островерхов 2006, с. 147). Для прикладу також можна згадати незвичне зображення грифоно — півня на персні з Таманського півострова. Ця знахідка належить до IV ст. до н. е. і пов'язується із орієнтацією майстра на варварський смак замовника (Неверов 1986, с. 21).

Композиція з півнями, що б'ються, майже одразу привернула увагу скіфологів після публікації досліджень Товстої Могили. На золотій обкладці устя піхов меча нанесена майже ідентична пара півнів у бойовій позиції. На високий ступінь подібності не впливає навіть те, що ці зображення не заглиблені в площину виробу, а рельєфно виступають над нею. Б. М. Мозолевський зазначав незвичність цього сюжету для скіфського мистецтва і схилявся до думки про його належність з античної зображальної традиції (Мозолевський 1979, с. 178—179). Припускається, що образи півнів і з Товстої Могили, і з Великої Білозерки мали одне першоджерело, на жаль нам не відоме (Островерхов 2006, с. 147).

Думку продовжив М. Ю. Трейстер. Дослідник звернув увагу, що півнячі бої відомі не тільки у пам'ятках образотворчого мистецтва, а й у античній літературі, де вони пов'язувались з діонісійським культом. Згідно цього він також рішуче заперечив скіфський характер декору меча (Трейстер 2013, с. 459—460, див. також: Неверов 1984, с. 239, табл. CLXVI: 7).

Цікаве поєднання зображень двох півнів та орла, що кружляє над ними. Тут заслуговує на увагу байка Езопа, яка відома у віршованому переказі поета II ст. Бабрія під назвою «Півники». Згідно сюжету, після бійки двох півнів, переможець, що сидів і вихвалявся на даху, врешті був впольований орлом (Бабрій 1.5)

Також, чужорідним для скіфського мистецтва виглядає образ миші. Дослідники припускають, що образ цієї тварини на литиках теж пов'язаний з античною традицією, зокрема із малоазійським культом Аполлона Смінфейського. Крім того не виключається їх зв'язок із стихійними лихами (Островерхов, Охотников 2001, с. 96; Островерхов 2006, с. 145—146). Слід згадати цікаву композицію, презентовану на камеї II ст. з Ермітажу. Тут два півня стоять по обидва боки від плетеного кошика, один з них тримає мишу в дзьобі, ще одна миша стоїть на кошику. Відмічається популярність цього сюжету в гліптиці, фресках та мозаїці (Неверов 1988, с. 146).

Утім у випадку з представленою знахідкою не можна відкидати можливості того, що в очах власниці цього литика, описана сцена, хоча й запозичена з античного мистецтва, могла мати зовсім інший зміст. Передусім привертає увагу тричленна композиція, де орел може відповідати небесній сфері, півні, як не літаючі птахи — земній, а миша й черепи — підземному світу. До певної міри це нагадує набір дарів,

1. У раніших статтях помилково вказано, що ця знахідка походить з кургану 2, поховання 1 біля с. Велика Білозерка (Болтрик, Островерхов 1992, с. 16; Бруяко, Островерхов 1993, с. 62; Островерхов, Охотников 1996, с. 167). Утім, у польовому звіті та щоденнику зазначено, що литик зафіксовано в комплексі кургану 1972/3, поховання 2 (Бидзиля и др. 1972, с. 19, табл. VI; щоденник 3, арк. 62).
2. Хоч литики мають усі ознаки персня-печатки, в середовищі скіфів вони використовувались як центральні частини намиста або ж браслетів з намистин (Болтрик, Фиалко 2007, с. 84).

піднесених скіфами Дарію. Також, не виключено, що цю композицію могли ототожнити із космогонічною моделлю всесвіту (Болтрик, Островерхов 1989, с. 25; 1992, с. 16; Островерхов, Охотников 1996, с. 168).

Можна обережно припустити, що півні стоять не на черепах, а на відрубаних головах тварин. Хоча й не надто чіткі, але подібні зображення голови барана можемо бачити, зокрема, на пластинці з Сахнівки. Тут вона нанесена поруч із чоловіком, якого приносять у жертву (Вертієнко 2010, с. 60). Також спадають на думку нечисленні приклади заміщення головами дрібної рогатої худоби голів похованих воїнів. Маємо на увазі приклади з поховання 145 Світловодського могильнику та кургану біля слободи Тарасівка (Козир 2014, с. 63). Тож, у будь якому випадку, чи то череп, чи то голова, слід пов'язувати цей елемент композиції з потойбічним світом. Можна також згадати сцени жертвоприношення барана (чи козла?), які бачимо на матеріалах із Гайманової та Денисової Могили, Діїва кургану та Водославки, к. 6. Це платівки із танцюючими у вакхічному екстазі менадами, що тримають в руці ногу чи голову дрібної рогатої худоби (Бессонова 1983, с. 74—75).

Сагайдачний набір (13 бронзових тригранних наконечників стріл, до нашого часу збереглось 10 екземплярів; рис. 17: 6—15).

Шість наконечників баштоподібної форми з високим ложком, висотою 30—35 мм і шириною 10—12 мм. З шести зразків чотири мають невисоку виділену втулку, два — приховану. Один наконечник з прихованою втулкою має арочну голівку. Ще три наконечники мають приховану втулку і грані, зрізані під тупим кутом до основи, у якій простежується трикутний виріз. Їх параметри: висота 30—35 мм, ширина — до 15 мм. Внаслідок корозії, прослідкувати відсутність чи наявність ложків на гранях, на жаль неможливо.

Через поодинокість знахідок важко визначити їх хронологічну позицію. Сумарно, такі наконечники найбільше отримують поширення у сагайдачних наборах IV ст. до н. е. (Мелюкова 1964, с. 25—29). Для прикладу можна згадати пам'ятки, де такі наконечники переважали. Тригранними баштоподібними зразками були укомплектовані, зокрема, сагайдачні набори 2 та 3 з Товстої Могили (Черненко 1975, с. 153—154). Представницька вибірка подібних зразків відома з Носаків, к. 12, гр. 2 (Бидзиля и др. 1977,с. 143), Іллінки, к. 4, п. 2 (Плешивенко 1991, с. 60—61). Серія зразків зі зрізаними під тупим кутом гранями відома з Талаєвського кургану (Колтухов, Сенаторов 2015, с. 325).

Підсумовуючи, зазначимо, що поховання 2 кургану 3/1972 відноситься до останньої чверті IV ст. до н. е. З оглядом на дві вхідні ями у катакомбі, наявність прикрас та зброї, можна припускати, що ця поховальна споруда належала вельможній парі.

ПІДСУМКИ

Розглянуті поховальні комплекси належать до горизонту пам'яток IV ст. до н. е.: від першої половини (к. 2/1970, п. 2) до третьої чверті (к. 2/1972, п. 3) і кінця зазначеного сторіччя (3/1972, п. 2). Усі виявлені поховання здійснені в могилах катакомбного типу. Як відомо, цей тип поховальної споруди набуває особливої популярності в степовій та, навіть, лісостеповій смузі у класичній та фінальній фазі скіфської історії. (Ольховский 1991, с. 94—95).

Можна відзначити, що серед описаних комплексів найбільшими параметрами вирізнялись ті, де було зафіксовано найбагатший інвентар. Зокрема, поховання 3 кургану 2/1972, здійснене в катакомбі, мало глибину близько 3,95 м, поховання 2 кургану 3/1972 — 3,7 м від рівня материку.

Через нищівне пограбування, положення тіла зафіксовано лише двічі, в обох випадках небіжчики були покладені у випростаній позі на схід. Молоду людину з поховання 2/1970, п. 1 поклали головою на захід, дитину з поховання 2/1972, п. 1 — на схід. Ще в одному випадку, де не вдалось простежити орієнтацію тіл, відмічається колективне поховання — к. 1/1972, п. 6. Простежені особливості цілком відповідають найбільш поширеним поховальним традиціям скіфів IV ст. до н. е. (Ольховский 1991, с. 102—103). Традиційним для скіфського поховального обряду є й покладення тіла на підстилку з органічних матеріалів, що було простежено в курганах 2/1972, п. 1 та 2/1970, п. 2 (Ольховский 1991, с. 104—105).

Кургани 2/1972 та 3/1972, де було зафіксовано найбільш представницький інвентар, могли належувати лідерам окремих родів. Адже кожен зі згаданих насипів був оточений меншими, які вже у 70-і роки майже не фіксувались на поверхні.

Простежені особливості поховального обряду та інвентарю є традиційними для скіфської матеріальної культури в Степу. Разом з тим у цих, на перший погляд пересічних пам'ятках, зустрінуті унікальні знахідки, які засвідчують потужний вплив античної культури на варварський світ у IV ст. до н. е.

СЛОВА ВДЯЧНОСТІ

Автори висловлюють щиру вдячність завідувачу фондів Національного музею Історії України М. І. Савчук та співробітникам філії НМІУ — Музею історичних коштовностей України О. П. Підвисоцькій і Є. В. Величко за сприяння в роботі з артефактами із колекцій їх установи. За допомогу в інтерпретації коштовних знахідок висловлюємо подяку старшій науковій співробітниці Національного музею Історії України, кандидату історичних наук О. В. Ліфантій. За вичерпні консульта-

ції щодо визначення античних речей щиро вдячні заступниці директора Інституту археології НАН України, доктору історичних наук А. В. Буйських та аспіранту того ж інституту І. А. Чечуліній. За допомогу у визначенні палеозоологічних матеріалів вдячні М. В. Кублію — аспіранту Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ЛІТЕРАТУРА

Акишев, К. А., Кушаев, Г. А. 1963. *Древняя культура саков и усуней долины реки Или*. Алма-Ата: АН Казахской ССР.

Алексеев, А. Ю. 1995. Скифское погребение V в. до н. э. в кургане Малая Цимбалка (раскопки И. Е. Забелина в 1868 году). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 32, с. 53-59.

Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Алексеева, Е. М. 1975. *Античные бусы Северного Причерноморья*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Г 1-12.6.

Антонов, А. Л. 2000. Святилища — «нори» скіфського часу. В: Усачук, А. Н. (ред.). *Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий*. Донецьк: Східний видавничий дім, с. 37-39.

Бабенко, Л. И. 2005. *Песочинский курганный могильник скифского времени*. Харьков: Райдер.

Бабенко, Л. И. 2016. Пан и сюжет пекторали — неслучайные совпадения. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 9-26.

Бандуровский, А. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант)*. Киев: ИА НАН Украины.

Берестнев, С. И. 1999. О роли собаки в религиозно-мифологических представлениях древних индоевропейских племен. *Древности*, 4, с. 41-49.

Бессонова, С. С. 1983. *Религиозные представления скифов*. Киев: Наукова думка.

Бессонова, С. С. 1994. Курганы Лесостепного Побужья. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Древности скифов*. Киев: ИА НАН Украины, с. 3-34.

Бидзиля, В. И., Болтрик, Ю. В. 1972. *Отчет о работе Запорожской постоянно действующей экспедиции в 1970, 1972 гг*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1970, 72/36.

Бидзиля, В. И., Болтрик Ю. В., Отрощенко, В. В., Яковенко, Э. В. 1973. Работы Запорожской экспедиции. *Археологические открытия 1972*, с. 259-261.

Бидзиля, В. И., Болтрик, Ю. В., Мозолевский, Б. Н., Савовский, И. П. Курганный могильник в урочище Носаки В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Курганные могильники Рясные Могилы и Носаки (предварительная публикация)*. Киев: Наукова думка, с. 61-158.

Бидзиля, В. И., Полин, С. В. 2012. *Скифский царский курган Гайманова Могила*. Киев: Скиф.

Бойко, Ю. Н., Берестнев, С. Л. 2001. *Погребения VII—IV вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени)*. Харьков: РА-Каравелла.

Болтрик, Ю. В. 1990. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра). *Советская археология*, 4, с. 30-44.

Болтрик, Ю. В. 1993. Курган Кара-Тюбе. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, IV, с. 183-197.

Болтрик, Ю. В. 2007. Культові споруди Степової Скіфії. *Магістеріум*, 27, с. 47-57.

Болтрик, Ю. В. 2009. Повозки как показатель целостности комплекса скифского кургана. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 39-47.

Болтрик, Ю. В. 2015a. Східне крило курганів Золотого поясу Скіфії (географічний аспект). *Археологія і давня історія України*, 4 (17), с. 14-29.

Болтрик, Ю. В. 2015b. Ще раз до питання про одноактність зведення скіфських курганів. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 38-47.

Болтрик, Ю. В. 2016. Місце Бердянського кургану в системі поховальних памяток Скіфії. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 27-32.

Болтрик, Ю. В., Отрощенко, В. В., Савовский, И. П., Шелапов, С. М. 1976. Работы скифского отряда Запорожской экспедиции. *Археологические открытия 1975*, с. 307.

Болтрик, Ю. В., Островерхов, А. С. 1989. Сюжеты на литиках-скарабеоидах из скифских памятников Поднепровья и Подунавья. В: Толочко, П. П. (ред.). *Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР*. Київ: ТДК, с. 24-25.

Болтрик, Ю. В., Савовский, И. П. 1991. Курган Плоская Могила. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 98-107.

Болтрик, Ю. В., Островерхов, А. С. 1992. Литик-скарабеоид из скифского кургана у с. Большая Белозерка. В: Мозолевский, Б. Н. (ред.). *Киммерийцы и скифы*. Мелитополь: ИА НАН Украины, с. 16-17.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е., Чередниченко, Н. Н. 1994. Бердянский курган. *Российская археология*, 3, с. 140-155.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 1997. Золотые ажурные аппликации у скифов (к интерпретации изображения пластины из Соболевой Могилы). В: Захарова, Н. А. (ред.). *Ювелирное искусство и материальная культура*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 5-7.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2005. Роль коня в погребальной традиции скифов. В: *Актуальные проблемы археологии, истории и культуры (к юбилею профессора Т. Н. Троицкой)*. Новосибирск: НГПУ, 2, с. 13-36.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2007. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, XIV, с. 51-93.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2010. Посуда из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Stratum plus*, 3, с. 289-323.

Бруяко, И. В., Островерхов, А. С. 1993. Литик-скарабеоид из Никония. В: Охотников, С. Б. (ред.). *Древнее Причерноморье*. Одесса: Одесское археологическое общество, с. 60-63.

Вертієнко, Г. В. 2010. Зображення скіфської танатологічної міфологеми на Сахнівській пластині. *Східний світ*, 3, с. 59-73.

Вертієнко, Г. В. 2015. *Іконографія скіфської есхатології*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського.

Винокуров, Н. И. 2014. Животные в погребальной практике населения городища Артезиан. В: Зуев, В. Ю., Хршановский, В. А. (ред.). *Погребальная*

культура Боспорского царства. Материалы Круглого стола, посвященного 100-летию со дня рождения Михаила Моисеевича Кубланова (1914—1998). Санкт-Петербург, с. 212-220.

Власова, Е. В. Древности эллинские и местные. В: Бонгард-Левин, Г. М. (ред.). *Античное наследие Кубани*. Москва: Наука, 3, с. 199-255.

Галанина, Л. К. 1965. Греческие поножи Северного Причерноморья. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 7, с. 5-27.

Галанина, Л. К., Лесков, А. М. 2015. Ульские курганы как исторический источник. В: Иванчик, А. И., Лесков, А. М. (ред.). *Ульские курганы. Культово-поминальный комплекс скифского времени на Северном Кавказе*. Москва; Берлин, Бордо: Палеограф, с. 101-116.

Гамкрелидзе, Т. В., Иванов, В. В. 1984. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Тбилиси: Тбилисский университет.

Городцов, В. А. 1909. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году. *Труды четырнадцатого археологического съезда*, 3, с. 93-161.

Грейвс, Р. 1992. *Мифы Древней Греции*. Москва: Прогресс.

Гречко, Д. С., Каравайко, Д. В. 2016. Дослідження курганів Більського археологічного комплексу в 2016 р. *Археологічні дослідження Більського городища — 2016*, с. 21-35.

Евдокимов, Г. Л., Фридман, М. И. 1991. Курганы скифского времени у с. Первомаевка на Херсонщине. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 72-97.

Євдокимов, Г. Л., Данилко, Н. М. Могилов, О. Д. 2012. Скіфський курган 10 біля с. Мала Лепетиха у Нижньому Подніпров'ї. *Археологія*, 2, с. 76-95.

Егорова, Т. В. 2009. *Чернолаковая керамика IV—II вв. до н. э. с памятников Северо-Западного Крыма*. Москва: МГУ.

Егорова, Т. В. 2017. *Античная чернолаковая керамика из собрания Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина. Научный каталог*. Москва: ГМИИ А. С. Пушкина.

Журавлев, Д. В., Саблин, М. В., Строков, А. А. 2016. Захоронения собак на поселении Голубицкая 2. В: Журавлев, Д. В., Шлотцауер, У. (ред.). *Азиатский Боспор в Проикубанье в доримское время*. Москва: ГИМ, с. 34-37.

Золото… 1991. *Золото Степу*. Київ; Шлезвіг: ІА НАН України.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.

Клейн, Л. С. 2010. *Время кентавров. Степная прародина греков и ариев*. Санкт-Петербург: Евразия.

Клочко, Л. С., Гребенников, Ю. С. Скифский калаф IV в. до н. э. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 86-96.

Ковалев, Н. В., Полин, С. В. 1991. Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 33-53.

Ковпаненко, Г. Т., Бунятян, Е. П., 1978. Скифские курганы у с. Ковалевка Николаевской области. В: Ковпаненко, Г. Т. (ред.). *Курганы на Южном Буге*. Киев: Наукова думка, с. 133-150.

Козир, І. М. 2014. Ритуальне поховання 145 з грунтового могильника поблизу м. Світловодськ Кіровоградської обл. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища*. Київ; Полтава: Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, с. 61-64.

Колтухов, С. Г., Сенаторов, С. Н. 2015. Скифский Талаевский курган 1891 года. *Материалы к археологической карте Крыма*, XVII, с. 318-341.

Кузнецова, Т. М., Кузнецов, С. В. 2005. Курганы скифского времени у пос. Днепрорудный и с. Большая Белозерка (краткий очерк). В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 317-332.

Кузьмина, Е. Е. 1977. Конь в религии и искусстве саков и скифов. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифы и сарматы*. Киев: Наукова думка, с. 96-119.

Кубышев., А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Нечитайло, А. Л., Куприй, С. А., Шевченко, Н. П., Толкачев, Ю. И., Амирханов, А. Ш., Абикулова, М. И., Былкова, В. П. 1983. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы в Херсонской и Запорожской областях в 1983 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/26.

Кубышев, А. И., Николова, А. В., Полин, С. В. 1982. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 130-148.

Курочкин, Г. Н. 1993. Путешествие в преисподнюю: шаманские мистерии в глубинах скифского кургана. *Петербургский археологический вестник*, 6: Скифы. Сарматы. Славяне. Русь., с. 27-31.

Ліфантій, О. В. 2015. Два типи довгих пластин головних уборів скіфів із зображенням комах. *Магістеріум*, 60, с. 71-75.

Ліфантій, О. В. 2018. *Коштовні металеві аплікації костюма населення Степової Скіфії VII—III ст. до н. е.* Дисертація к. і. н. Київ.

Лесков, А. М., Кубышев, А. И., Болдин, Я. И., Зарайская, Н. П., Отрощенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Румянцев, А. Н., Ястребова, С. Б. 1970. *Отчет о раскопках в Каховском районе Херсонской обл. в 1970 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1970/36.

Макаренко, Н. Е. 1911. Археологические исследования 1907—1909 годов. *Известия ИАК*, 43, с. 1-130.

Мелюкова, А. И. *Вооружение скифов*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1-4.

Мозолевський, Б. М. 1979. *Товста Могила*. Київ: Наукова думка.

Мозолевский, Б. Н. 1980. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифия и Кавказ*. Киев: Наукова думка, с. 70-154.

Мозолевский, Б. Н. 1982. Скифский «царский» курган Желтокаменка. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 179-221.

Мозолевский, Б. Н., Полин, С. В., 2005. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна, Соболева могилы)*. Киев: Стилос.

Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары*. Саратов: Киммерида.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре*. Москва; Саратов: Киммерида.

Мурзін, В. Ю., Фіалко, О. Є. 1998. Зброя з Бердянського кургану. *Археологія*, 3, с. 103-112.

Неверов, О. Я. 1984. Металлические перстни и печати. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Античные государства Северного Причерноморья*. Москва: Наука, с. 239-240.

Неверов, О. Я. 1986. Металлические перстни эпохи архаики, классики и эллинизма из Северного Причерноморья (опыт классификации). В: Грач, Н. Л. (ред.). *Античная торевтика*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 17-27.

Неверов, О. Я. 1988. *Античные камеи в собрании Эрмитажа*. Ленинград: Искусство.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III до н. э.)*. Москва: Наука.

Онайко, Н. А. 1970. *Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.* Москва: Наука. Свод археологических источников, Д 1-27.

Отрощенко, В. В., Болтрик, Ю. В. 1982. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области. В: Телегин, Д. Я. (ред.). *Материалы по хронологии археологических памятников Украины*. Киев: Наукова думка, с. 38-46.

Островерхов, А. С. 2006. Античная стеклянная глиптика на юге Восточной Европы. *Вестник древней истории*, 2, с. 131-154.

Островерхов, А. С., Охотников, С. Б. 1996. Раннеантичные стеклянные геммы из Северного Причерноморья. В: Буйских, С. Б. (ред.). *Мир Ольвии*. Киев: ИА НАН Украины, с. 165-168.

Островерхов, А. С., Охотников, С. Б. 2001. Глиптика Никония и его округи. В: Крижицький, С. Д. (ред.). *Ольвія та античний світ*. Київ: ІА НАН України, с. 95-100.

Плешивенко, А. Г. 1991. Скифский курган у Белозерского лимана. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 53-72.

Полидович, Ю. Б. 2015. Меч из кургана Толстая Могила. *Археологія і давня історія України*, 2 (15), с. 124-139.

Полин, С. В. 1984. Захоронение скифского воина-дружинника у с. Красный Подол на Херсонщине. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 103-119.

Полин, С. В. 2014. Скифский *Золотобалковский могильник V—IV вв. до н. э. на Херсонщине*. Киев: Олег Філюк.

Привалова, О. Я., Зарайская, Н. П., Привалов, А. И. 1982. Двугорбая Могила. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 148-178.

Раевский, Д. С., 2006. *Мир скифской культуры*. Москва: Языки славянских культур.

Рассамакин, Ю. Я. 1989. Скифские памятники верховья р. Молочной. В: *Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 90-летию Б. Н. Гракова)*. Запорожье, с. 129-131.

Рассамакин, Ю. Я. 1992. О некоторых особенностях скифского погребального обряда Днепро-Молочанского междуречья. В: Мозолевский, Б. Н. (ред.). *Киммерийцы и скифы*. Мелитополь: ИА НАН Украины, с. 82-83.

Рассамакин, Ю. Я., Колосов, Ю. Г. 1992. *Курганная группа у пгт Пришиб*. Киев.

Рогов, Е. Я., Тункина, И. В. 1998. Расписная и чернолаковая керамика из некрополя Панское I. *Археологичекие вести*, 5, с. 159-175.

Русяєва, М. В. 1994. Золоті прикраси у вигляді голови Гери. *Археологія*, 1, с. 104-109.

Русяєва, М. В. 1995. Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скіфських курганів. *Археологія*, 1, с. 22-34.

Синика, В. С. 2006. О культе собаки у скифского населения Северного Причерноморья в VI—II вв. до н. э. *Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное время: Сборник статей по материалам XI Международной научной конференции*, с. 58-59.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: ИА НАН Украины.

Скорый, С. А., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: Олег Філюк.

Тереножкин, А. И., Ильинская, В. А., Мозолевский, Б. Н. 1977. Скифский курганный могильник Гайманово Поле (раскопки 1968 г.). В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифы и сарматы*. Киев: Наукова думка, с. 152-199.

Трейстер, М. Ю. 2013. Образ Пана на обкладке перекрестья меча из Толстой Могилы (о некоторых аспектах «греко-скифского» стиля в торевтике IV в. до н. э.). В: Вахтина, М. Ю. (ред.). *Боспорский феномен. Греки и варвары на Евразийском перекрестке*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 454-461.

Уильямс, Д., Огден, Д. 1995. *Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи, V—IV вв. до н. э.* Санкт-Петербург: Славия.

Фиалко, Е. Е. 2003. Золотые бляшки из кургана Огуз. *Российская археология*, 1, с. 124-133.

Фиалко, Е. Е. 2012. Скифский курган с античными импортами у с. Зеленое. *Боспорские исследования*, XXVI, с. 218-254.

Фридман, М. И. 1987. Скифские курганы у с. Дудчаны на Херсонщине. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины*. Киев: Наукова думка, с. 159-170.

Цалкин, В. И. 1960. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа. *Материалы по истории и археологии СССР*, 53, с. 7-109.

Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1975. Оружие Толстой Могилы. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Скифский мир*. Киев: Наукова думка, с. 152-173.

Черненко, Е. В. 1981 *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Шалганова, Т. 2010. ΣΚΥ в съдове от древна Тракия. *Миф*, 15, с. 77-91.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Шульц, П. Н. 1953. *Мавзолей Неаполя Скифского*. Москва: Искусство.

Boardman, J. 2001. *The history of Greek vases*. London: Thames & Hudson.

Coarelli, F. 1970. *Greek and Roman Jewellry*. Middlesex: Hamlyn House

Contestabile, H. 2013. Hellenistic Jewelry & the Commoditization of Elite Greek Women. *Berkeley Undergraduate Journal of Classics*, 2 (2), available at: https://escholarship.org/uc/item/8s20d5ks.

Fornasier, J. 2001. *Jagddarstellung des 6.—4. Jhs. v. Chr. Eine ikonographische und ikonologische Analyse*. Münster: Ugarit.

Hoffman, H. 1993. Bellerophon and the Chimaira in Malibu: A Greek Myth an Archaeological Context. *Studia Varia from the J. Paul Getty Museum*, 1, p. 63-70.

Koudelka, F. 1885. Das Verhältnis der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Säugetieren. Verhandlungen des Naturforschenden Vereins. *Brünn*, 24, s. 127-153.

Schefold, K., Jung, F. 1988. *Die Urkönige. Perseus, Bellerophon, Herakles und Theseus in der klassischen und hellenistischen Kunst*. München: Hirmer.

Shramko, I. 2015. Dog in the cult practice inhabitants Bilsk hillfort of Early Iron Age. In: *Death and Animal from Prehistory to Middle Ages*. Alba Iulia, p. 47.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and plain pottery of the 6th—5th and 4th centuries BC*. Princeton; New Jersey: American School of Classical Studies at Athens. The Athenian Agora, XII.

REFERENCES

Akishev, K. A., Kushaev, G. A. 1963. *Drevnyaya kultura sakov i usuney doliny reki Ili*. Alma-Ata: AN Kazahskoy SSR.

Alekseev, A. Yu. 1995. Skifskoe pogrebenie V v. do n. e. v kurgane Malaya Cimbalka (raskopki I. E. Zabelina v 1868 godu). *Arheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 32, s. 53-59.

Alekseev, A. Yu., Murzin, V. Yu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskiy carskiy kurgan IV v. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Alekseeva, E. M. 1975. *Antichnye busy Severnogo Prichernomorya*. Moskva: Nauka. Svod arheologicheskih istochnikov, G 1-12.6.

Antonov, A. L. 2000. Svyatilischa — «nory» skifskogo chasu. In: Usachuk, A. N. (ed.). *Arheologiya i drevnyaya arhitektura Levoberezhnoy Ukrainy i smezhnyh territoriy*. Doneck: Shidniy vidavnichiy dim, s. 37-39.

Babenko, L. I. 2005. *Pesochinskiy kurgannyy mogilnik skifyskogo vremeni*. Harkov: Rayder.

Babenko, L. I. 2016. Pan i syuzhet pektorali — nesluchaynye sovpadeniya. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 9-26

Bandurovskiy, A. V., Buynov, Yu. V. 2000 *Kurgany skifskogo vremeni Harkovskoy oblasti (severskodoneckiy variant)*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Berestnev, S. I. 1999. O roli sobaki v religiozno-mifologicheskih predstavleniyah drevnih indoevropeyskih plemen. *Drevnosti*, 4, s. 41-49.

Bessonova, S. S. 1983. *Religioznye predstavleniya skifov*. Kiev: Naukova dumka.

Bessonova, S. S. 1994. Kurgany Lesostepnogo Pobuzhya. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Drevnosti skifov*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 3-34

Bidzilya, V. I., Boltrik, Yu. V. 1972. *Otchet o rabote Zaporozhskoy postoyanno deystvuyuschey ekspedicii v 1970, 1972 gg*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1970, 72/36.

Bidzilya, V. I., Boltrik, Yu. V., Otroschenko, V. V., Yakovenko, E. V. 1973. Raboty Zaporozhskoy ekspedicii. *Arheologicheskie otkrytiya 1972*, s. 259-261.

Bidzilya, V. I., Boltrik, Yu. V., Mozolevskiy, B. N., Savovskiy, I. P. Kurgannyy mogilnik v urochische Nosaki In: Bidzilya, V. I. (ed.). *Kurgannye mogilniki Ryasnye Mogily i Nosaki (predvaritelnaya publikaciya)*. Kiev: Naukova dumka, s. 61-158.

Bidzilya, V. I., Polin, S. V. 2012. *Skifskiy carskiy kurgan Gaymanova Mogila*. Kiev: Skif.

Boyko, Yu. N., Berestnev, S. L. 2001. *Pogrebeniya VII—IV vv. do n. e. kurgannogo mogilnika u s. Kupevaha (Vorsklinskiy region skifskogo vremeni)*. Harkov: RA-Karavella.

Boltrik, Yu. V. 1990. Suhoputnye kommunikacii Skifii (po materialam novostroechnyh issledovaniy ot Priazovya do Dnepra). *Sovetskaya arheologiya*, 4, s. 30-44.

Boltrik, Yu. V. 1993. Kurgan Kara-Tyube. *Drevnosti Stepnogo Prichernomorya i Kryma*, IV, s. 183-197.

Boltryk, Yu. V. 2007. Kultovi sporudy Stepovoi Skifii. *Mahisterium*, 27, s. 47-57.

Boltrik, Yu. V. 2009. Povozki kak pokazatel celostnosti kompleksa skifskogo kurgana. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epoha rannego zheleza*. Kiev; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 39-47.

Boltryk, Yu. V. 2015a. Skhidne krylo kurhaniv Zolotoho poiasu Skifii (heohrafichnyi aspekt). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (17), s. 14-29.

Boltryk, Yu. V. 2015b. Shche raz do pytannia pro odnoaktnist zvedennia skifiskykh kurhaniv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), s. 38-47.

Boltryk, Yu. V. 2016. Mistse Berdianskoho kurhanu v systemi pokhovalnykh pamiatok Skifii. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 27-32.

Boltrik, Yu. V., Otroschenko, V. V., Savovskiy, I. P., Shelapov, S. M. 1976. Raboty skifskogo otryada Zaporozhskoy ekspedicii. *Arheologicheskie otkrytiya 1975*, s. 307.

Boltrik, Yu. V., Ostroverhov, A. S. 1989. Syuzhety na litikah-skarabeoidah iz skifskih pamyatnikov Podneprovya i Podunavya. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy istorii ta arkheolohii davnoho naselennia Ukrainskoi RSR*. Kyiv: TDK, s. 24-25

Boltrik Yu. V., Savovskiy, I. P. 1991. Kurgan Ploskaya Mogila. In: Boltrik, Yu. V., Bunyatyan, E. P. (ed.). *Kurgany stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 98-107.

Boltrik, Yu. V., Ostroverhov, A. S. 1992. Litik-skarabeoid iz skifskogo kurgana u s. Bolshaya Belozerka. In: Mozolevskiy, B. N. (ed.). *Kimmeriycy i skify*. Melitopol: IA NAN Ukrainy, s. 16-17.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E., Cherednichenko, N. N. 1994. Berdyanskiy kurgan. *Rossiyskaya arheologiya*, 3, s. 140-155.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E. 1997. Zolotye azhurnye applikacii u skifov (k interpretacii izobrazheniya plastiny iz Sobolevoy Mogily). In: Zaharova, N. A. (ed.). *Yuvelirnoe iskusstvo i materialnaya kultura*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyy Ermitazh, s. 5-7.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E. 2005. Rol konya v pogrebalnoy tradicii skifov. In: *Aktualnye problemy arheologii, istorii i kultury (k yubileyu professora T. N. Troickoy)*. Novosibirsk: NGPU, 2, s. 13-36.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E. 2007. Ukrasheniya iz skifskih pogrebalnyh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polya. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomoria i Krymu*, XIV, s. 51-93.

Boltrik, Yu. V., Fialko, E. E. 2010. Posuda iz skifskih pogrebalnyh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polya. *Stratum plus*, 3, s. 289-323.

Bruyako, I. V., Ostroverhov, A. S. 1993. Litik-skarabeoid iz Nikoniya.In: Ohotnikov, S. B. (ed.). *Drevnee Prichernomore*. Odessa: Odesskoe arheologicheskoe obschestvo, s. 60-63.

Vertiienko, H. V. 2010. Zobrazhennia skifskoi tanatolohichnoi mifolohemy na Sakhnivskii plastyni. *Skhidnyi svit*, 3, s. 59-73.

Vertiienko, H. V. 2015. *Ikonohrafiia skifskoi eskhatolohii*. Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A. Yu. Krymskoho.

Vinokurov, N. I. 2014. Zhivotnye v pogrebalnoy praktike naseleniya gorodischa Artezian. In: Zuev, V. Yu., Hrshanovskiy, V. A. (ed.). *Pogrebalnaya kultura Bosporskogo carstva. Materialy Kruglogo stola, posvyaschennogo 100-letiyu so dnya rozhdeniya Mihaila Moiseevicha Kublanova (1914—1998)*. Sankt-Peterburg, s. 212-220.

Vlasova, E. V. Drevnosti ellinskie i mestnye. In: Bongard-Levin, G. M. (ed.). *Antichnoe nasledie Kubani*. Moskva: Nauka, 3, s. 199-255.

Galanina, L. K. 1965. Grecheskie ponozhi Severnogo Prichernomorya. *Arheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 7, s. 5-27.

Galanina, L. K., Leskov, A. M. 2015. Ulskie kurgany kak istoricheskiy istochnik. In: Ivanchik, A. I., Leskov, A. M. (eds.). *Ulskie kurgany. Kultovo-pominalnyy kompleks skifskogo vremeni na Severnom Kavkaze*. Moskva; Berlin, Bordo: Paleograf, s. 101-116.

Gamkrelidze, T. V., Ivanov, V. V. 1984. *Indoevropeyskiy yazyk i indoevropeycy*. Tbilisi: Tbilisskiy universitet.

Gorodcov, V. A. 1909. Dnevnik arheologicheskih issledovaniy v Zen'kovskom uezde Poltavskoy gubernii v 1906 godu. *Trudy chetyrnadcatogo arheologicheskogo s'ezda*, 3, s. 93-161.

Greyvs, R. 1992. *Mify Drevney Grecii*. Moskva: Progress.

Grechko, D. S., Karavaiko, D. V. 2016. Doslidzhennia kurhaniv Bilskoho arkheolohichnoho kompleksu v 2016 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha — 2016*, s. 21-35.

Evdokimov, G. L., Fridman, M. I. 1991. Kurgany skifskogo vremeni u s. Pervomaevka na Hersonschine. In: Boltrik, Yu. V., Bunyatyan, E. P. (eds.). *Kurgany stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 72-97.

Yevdokymov, H. L., Danylko, N. M. Mohylov, O. D. 2012. Skifskyi kurhan 10 bilia s. Mala Lepetykha u Nyzhnomu Podniprovi. *Arkheolohiia*, 2, s. 76-95.

Egorova, T. V. 2009. *Chernolakovaya keramika IV—II vv. do n. e. s pamyatnikov Severo-Zapadnogo Kryma*. Moskva: MGU.

Egorova, T. V. 2017. *Antichnaya chernolakovaya keramika iz sobraniya Gosudarstvennogo muzeya izobrazitelnyh iskusstv imeni A. S. Pushkina. Nauchnyy katalog*. Moskva: GMII A. S. Pushkina.

Zhuravlev, D. V., Sablin, M. V., Strokov, A. A. 2016. Zahoroneniya sobak na poselenii Golubickaya 2. In: Zhuravlev, D. V., Shlotcauer, U. (eds.). *Aziatskiy Bospor v Proikubane v dorimskoe vremya*. Moskva: GIM, s. 34-37.

Zoloto... 1991. *Zoloto Stepu*. Kyiv; Shlezvih: IA NAN Ukrainy.

Ilinskaya, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifiya VII—IV vv. do n. e.* Kiev: Naukova dumka.

Kleyn, L. S. 2010. *Vremya kentavrov. Stepnaya prarodina grekov i ariev*. Sankt-Peterburg: Evraziya.

Klochko, L. S., Grebennikov, Yu. S. Skifskiy kalaf IV v. do n. e. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Materialy po hronologii arheologicheskih pamyatnikov Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 86-96.

Kovalev, N. V., Polin, S. V. 1991. Skifskie kurgany u s. Korneevka Zaporozhskoy oblasti. In: Boltrik, Yu. V., Bunyatyan, E. P. (eds.). *Kurgany stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 33-53.

Kovpanenko, G. T., Bunyatyan, E. P., 1978. Skifskie kurgany u s. Kovalevka Nikolaevskoy oblasti. In: Kovpanenko, G. T. (ed.). *Kurgany na Yuzhnom Buge*. Kiev: Naukova dumka, s. 133-150.

Kozyr, I. M. 2014. Rytualne pokhovannia 145 z hruntovoho mohylnyka poblyzu m. Svitlovodsk Kirovohradskoi obl. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha*. Kyiv; Poltava: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy ta UTOPIK, s. 61-64.

Koltuhov, S. G., Senatorov, S. N. 2015. Skifskiy Talaevskiy kurgan 1891 goda. *Materialy k arheologicheskoy karte Kryma*, XVII, s. 318-341.

Kuznecova, T. M., Kuznecov, S. V. 2005. Kurgany skifskogo vremeni u pos. Dneprorudnyy i s. Bolshaya Belozerka (kratkiy ocherk). In: Gulyaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot ranney bronzy do rannego srednevekovya. Pamyati V. S. Olhovskogo*. Moskva: IA RAN, s. 317-332.

Kuzmina, E. E. 1977. Kon v religii i iskusstve sakov i skifov. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skify i sarmaty*. Kiev: Naukova dumka, s. 96-119.

Kubyshev., A. I., Dorofeev, V. V., Shilov, Yu. A., Nechitaylo, A. L., Kupriy, S. A., Shevchenko, N. P., Tolkachev, Yu. I., Amirhanov, A. Sh., Abikulova, M. I., Bylkova, V. P. 1983. *Otchet o rabotah Hersonskoy arheologicheskoy ekspedicii v zone stroitelstva Kahovskoy orositelnoy sistemy v Hersonskoy i Zaporozhskoy oblastyah v 1983 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/26.

Kubyshev, A. I., Nikolova, A. V., Polin, S. V. 1982. Skifskie kurgany u s. Lvovo na Hersonschine. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 130-148.

Kurochkin, G. N. 1993. Puteshestvie v preispodnyuyu: shamanskie misterii v glubinah skifskogo kurgana. *Peterburgskiy arheologicheskiy vestnik*, 6: Skify. Sarmaty. Slavyane. Rus., s. 27-31.

Lifantiy, O. V. 2015. Dva tipi dovgih plastin golovnih uboriv skifiv iz zobrazhennyam komah. *Magisterium*, 60, s. 71-75.

Lifantiy, O. V. 2018. *Koshtovni metalevi aplikacii kostyuma naselennya Stepovoi Skifii VII—III st. do n. e.* Disertaciya k. i. n. Kyiv.

Leskov, A. M., Kubyshev, A. I., Boldin, Ya. I., Zarayskaya, N. P., Otroschenko, V. V., Cherednichenko, N. N., Rumyancev, A. N., Yastrebova, S. B. 1970. *Otchet o raskopkah v Kahovskom rayone Hersonskoy obl. v 1970 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1970/36.

Makarenko, N. E. 1911. Arheologicheskie issledovaniya 1907—1909 godov. *Izvestiya imperatorskoy arheologicheskoy komissii*, 43, s. 1-130.

Melyukova, A. I. *Vooruzhenie skifov*. Moskva: Nauka. Svod arheologicheskih istochnikov, D 1-4.

Mozolevskyi, B. M. 1979. *Tovsta Mohyla*. Kyiv: Naukova dumka.

Mozolevskiy, B. N. 1980. Skifskie kurgany v okrestnostyah g. Ordzhonikidze na Dnepropetrovschine (raskopki 1972—1975 gg.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifiya i Kavkaz*. Kiev: Naukova dumka, s. 70-154.

Mozolevskiy,B. N. 1982. Skifskiy «carskiy» kurgan Zheltokamenka. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 179-221.

Mozolevskiy, B. N., Polin, S. V., 2005. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. do n. e. (Babina, Vodyana, Soboleva mogily)*. Kiev: Stilos.

Monahov, S. Yu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Kompleksy keramicheskoy tary*. Saratov: Kimmerida.

Monahov, S. Yu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore. Tipologiya amfor veduschih centrov-eksporterov tovarov v keramicheskoy tare*. Moskva; Saratov: Kimmerida.

Murzin, V. Yu., Fialko, O. Ye. 1998. Zbroia z Berdianskoho kurhanu. *Arkheolohiia*, 3, s. 103-112.

Neverov, O. Ya. 1984. Metallicheskie perstni i pechati. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Antichnye gosudarstva Severnogo Prichernomorya*. Moskva: Nauka, s. 239-240.

Neverov, O. Ya. 1986. Metallicheskie perstni epohi arhaiki, klassiki i ellinizma iz Severnogo Prichernomorya (opyt klassifikacii). In: Grach, N. L. (ed.). *Antichnaya torevtika*. Leningrad: Gosudarstvennyy Ermitazh, s. 17-27.

Neverov, O. Ya. 1988. *Antichnye kamei v sobranii Ermitazha*. Leningrad: Iskusstvo.

Olhovskiy, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaya obryadnost naseleniya Stepnoy Skifii (VII—III do n. e.)*. Moskva: Nauka.

Onayko, N. A. 1970. *Antichnyy import v Pridneprove i Pobuzhe v IV—II vv. do n. e.* Moskva: Nauka. Svod arheologicheskih istochnikov, D 1-27.

Otroschenko, V. V., Boltrik, Yu. V. 1982. Kulturno-hronologicheskoe i territorialnoe raspredelenie mogilnikov Dnepro-Molochanskoy stepnoy oblasti. In: Telegin, D. Ya. (ed.). *Materialy po hronologii arheologicheskih pamyatnikov Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 38-46.

Ostroverhov, A. S. 2006. Antichnaya steklyannaya gliptika na yuge Vostochnoy Evropy. *Vestnik drevney istorii*, 2, s. 131-154.

Ostroverhov, A. S., Ohotnikov, S. B. 1996. Ranneantichnye steklyannye gemmy iz Severnogo Prichernomorya. In: Buyskih, S. B. (ed.). *Mir Olvii*. Kiev: IA NAN Ukrainy, s. 165-168.

Ostroverhov, A. S., Ohotnikov, S. B. 2001. Gliptika Nikoniya i ego okrugi. In: Krizhickiy, S. D. (ed.). *Olviia ta antychnyi svit*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 95-100.

Pleshivenko, A. G. 1991. Skifskiy kurgan u Belozerskogo limana. In: Boltrik, Yu. V., Bunyatyan, E. P. (eds.). *Kurgany Stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 53-72.

Polidovich, Yu. B. 2015. Mech iz kurgana Tolstaya Mogila. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (15), s. 124-139.

Polin, S. V. 1984. Zahoronenie skifskogo voina-druzhinnika u s. Krasnyy Podol na Hersonschine. In: Chernenko, E. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kiev: Naukova dumka, s. 103-119.

Polin, S. V. 2014. *Skifskiy Zolotobalkovskiy mogilnik V—IV vv. do n. e. na Hersonschine*. Kiev: Oleg Filyuk.

Privalova, O. Ya., Zarayskaya, N. P., Privalov, A. I. 1982. Dvugorbaya Mogila. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti Stepnoy Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 148-178.

Raevskiy, D. S., 2006. *Mir skifskoy kultury*. Moskva: Yazyki slavyanskih kultur.

Rassamakin, Yu. Ya. 1989. Skifskie pamyatniki verhovya r. Molochnoy. In: *Problemy skifo-sarmatskoy arheologii Severnogo Prichernomorya (k 90-letiyu B. N. Grakova)*. Zaporozhe, s. 129-131.

Rassamakin, Yu. Ya. 1992. O nekotoryh osobennostyah skifskogo pogrebalnogo obryada Dnepro-Molochanskogo mezhdurechya. In: Mozolevskiy, B. N. (ed.). *Kimmeriycy i skify*. Melitopol: IA NAN Ukrainy, s. 82-83.

Rassamakin, Yu. Ya., Kolosov, Yu. G. 1992. *Kurgannaya gruppa u pgt. Prishib*. Kiev.

Rogov, E. Ya., Tunkina, I. V. 1998. Raspisnaya i chernolakovaya keramika iz nekropolya Panskoe I. *Arheologichekie vesti*, 5, s. 159-175.

Rusiaieva, M. V. 1994. Zoloti prykrasy u vyhliadi holovy Hery. *Arkheolohiia*, 1, s. 104-109.

Rusiaieva, M. V. 1995. Dionisiiski siuzhety na pamiatkakh torevtyky iz skifskykh kurhaniv. *Arkheolohiia*, 1, s. 22-34.

Sinika, V. S. 2006. O kulte sobaki u skifskogo naseleniya Severnogo Prichernomorya v VI—II vv. do n. e. *Mezhdunarodnye otnosheniia v basseine Chernogo moria v skifo-antichnoe vremia: Sbornik statei po materialam XI Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*, s. 58-59.

Skoryy, S. A. 1997. *Steblev: skifskiy mogil'nik v Poros'e*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Skoryy, S. A., Hohorovski, Ya. 2018. *Bolshoy Ryzhanovskiy kurgan*. Kiev: Oleg Filyuk.

Terenozhkin, A. I., Ilinskaya, V. A., Mozolevskiy, B. N. 1977. Skifskiy kurgannyy mogilnik Gaymanovo Pole (raskopki 1968 g.). In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skify i sarmaty*. Kiev: Naukova dumka, s. 152-199.

Treyster, M. Yu. 2013. Obraz Pana na obkladke perekresta mecha iz Tolstoy Mogily (o nekotoryh aspektah «greko-skifskogo» stilya v torevtike IV v. do n. e.). In: Vahtina, M. Yu. (ed.). *Bosporskiy fenomen. Greki i varvary na Evraziyskom perekrestke*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, s. 454-461.

Uilyams, D., Ogden, D. 1995. *Grecheskoe zoloto. Yuvelirnoe iskusstvo klassicheskoy epohi, V—IV vv. do n. e.* Sankt-Peterburg: Slaviya.

Fialko, E. E. 2003. Zolotye blyashki iz kurgana Oguz. *Rossiyskaya arheologiya*, 1, s. 124-133.

Fialko, E. E. 2012. Skifskiy kurgan s antichnymi importami u s. Zelenoe. *Bosporskie issledovaniya*, XXVI, s. 218-254.

Fridman, M. I. 1987. Skifskie kurgany u s. Dudchany na Hersonschine. In: Shaposhnikova, O. G. (ed.). *Drevneyshie skotovody stepey yuga Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, s. 159-170.

Calkin, V. I. 1960. Domashnie i dikie zhivotnye Severnogo Prichernomorya v epohu rannego zheleza. *Materialy po istorii i arheologii SSSR*, 53, s. 7-109.

Chernenko, E. V. 1968. *Skifskiy dospeh*. Kiev: Naukova dumka.

Chernenko, E. V. 1975. Oruzhie Tolstoy Mogily. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Skifskiy mir*. Kiev: Naukova dumka, s. 152-173.

Chernenko, E. V. 1981 *Skifskie luchniki*. Kiev: Naukova dumka.

Shalganova, T. 2010. ΣKY v sdove ot drevna Trakiya. *Mif*, 15, s. 77-91.

Shramko, B. A. 1987. *Bel'skoe gorodische skifskoy epohi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Shulc, P. N. 1953. *Mavzoley Neapolya Skifskogo*. Moskva: Iskusstvo.

Boardman, J. 2001. *The history of Greek vases*. London: Thames & Hudson.

Coarelli, F. 1970. *Greek and Roman Jewellry*. Middlesex: Hamlyn House

Contestabile, H. 2013. Hellenistic Jewelry & the Commoditization of Elite Greek Women. *Berkeley Undergraduate Journal of Classics*, 2 (2), available at: https://escholarship.org/uc/item/8s20d5ks.

Fornasier, J. 2001. *Jagddarstellung des 6.—4. Jhs. v. Chr. Eine ikonographische und ikonologische Analyse*. Münster: Ugarit.

Hoffman, H. 1993. Bellerophon and the Chimaira in Malibu: A Greek Myth an Archaeological Context. *Studia Varia from the J. Paul Getty Museum*, 1, p. 63-70.

Koudelka, F. 1885. Das Verhältnis der Ossa longa zur Skeletthöhe bei den Säugetieren. Verhandlungen des Naturforschenden Vereins. *Brünn*, 24, s. 127-153.

Schefold, K., Jung, F. 1988. *Die Urkönige. Perseus, Bellerophon, Herakles und Theseus in der klassischen und hellenistischen Kunst*. München: Hirmer.

Shramko, I. 2015. Dog in the cult practice inhabitants Bilsk hillfort of Early Iron Age. In: *Death and Animal from Prehistory to Middle Ages*. Alba Iulia, p. 47.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and plain pottery of the 6th—5th and 4th centuries BC*. Princeton; New Jersey: American School of Classical Studies at Athens. The Athenian Agora, XII.

Yu. V. Boltryk, O. V. Shelekhan

SCYTHIAN BARROWS BETWEEN CHMYREVA MOHYLA AND HAIMANOVA MOHYLA (northern steppe periphery of Velyka Bilozerka)

In 1970 and 1972 four Scythian Age barrows near Velyka Bilozerka village, Zaporizhia Oblast, were excavared.

Barrow 2/1970. Two graves were discovered. One of them was totally looted. Another one was the tomb of the «archer» dated to the first half of the 4th century BC. It is notable due to the full quiver set where bronze, bone, and wooden arrowheads were combined.

Barrow 1/1972. All Scythian Age graves were looted. Despite this fact, the barrow is interesting due to the dog burial in the ditch. Supposedly this dog had the role of the guard or guide between the worlds.

Barrow 2/1972. It is a very noteworthy barrow. In the central grave 3 which is dated to the third quarter of the 4th century BC the unusual set of the gold appliqués has been discovered. They have the images from the Greek mythology (Dionysus?), scenes of torment with lions and deer and scenes of opposed sphinxes, with the image of horned man. The unique masterpiece is the pendant in the shape of the female head in the high headwear (the Greek goddess Hera). In addition, in this grave the details of the heavy-armored warrior equipment: spearhead, javelin, scale armor, and bridle have survived.

Barrow 3/1972. This late 4th century BC kurhan is interesting due to the catacomb with two dromoses. In addition, the gold appliqués with images of the mythological creature that were interpreted as Bellerophon and Pegasus have been discovered here. Unique masterpiece is the glass intaglio with image of two fighting cocks.

The kurhans under analyses were erected on the old trail that was known as Old Chumak Trail (branch of the Muravskyi Trail). Barrows 2/1972 and 3/1972, where most significant grave goods were found, could be interpreted as the tombs of the local kin leaders. Expressive materials show the strong impact of the Classic culture on the barbarian world in the 4th century BC.

Keywords: Lower Dnieper region, Scythian culture, burial mound, funeral rite, arrowheads, gold plates, gold pendant.

Одержано 6.09.2019

БОЛТРИК Юрій Вікторович, кандидат історичних наук, завідувач відділу, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

BOLTRYK Yurii, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: orcid.org/0000-0002-7816-4502, e-mail: boltryk@ukr.net.

ШЕЛЕХАНЬ Олександр Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна.

SHELEKHAN Oleksandr, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12 Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: orcid.org/0000-0002-3907-0239, e-mail: oleksandr_shelekhan@iananu.org.ua.

УДК 904.2(477.73)"652"-033.64 DOI: 10.37445/adiu.2020.01.07

Т. М. Шевченко

ОЛЬВІЙСЬКІ ФІМІАТЕРІЇ АФРОДІТИ

Проаналізовано серію погрудь-фіміатеріїв із зображенням у кількох варіантах Афродіти з еротами на плечах. Теракоти виявлено на різних ділянках розкопок в Ольвії, здебільшого — на Східному і Західному Теменосах. Зважаючи на цей контекст, розглядається призначення таких ритуальних теракот і походження іконографії богині. Наприкінці додано каталог таких знахідок.

***Ключові слова**: Ольвія Понтійська, теракота, погруддя-фіміатерій, Афродіта, ботрос, теменос.*

В Ольвії елліністичного періоду відомо кілька типів погрудь-фіміатеріїв (Шевченко 2015; Shevchenko 2015). Найочевиднішим образом з-поміж них є Афродіта, яку можна впізнати за фігурками еротів, що сидять на її плечах.

Повністю вціліла фігурка, що експонується в Державному Ермітажі, знайдена під час розкопок 1940 р. на ділянці И в Ольвії (рис. 1, польовий № О-40/455) під керівництвом Т. М. Кніпович (Книпович 1940). Решта вціліли частково і походять зі Східного (Центрального) Теменоса (розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова), ще один фрагмент верхньої частини з отвором від чаші фіміатерія зберігається в НМІУ, знайдений розкопками М. М. Худяка 1936 р. (інв. № О-36/2936, не увійшов до каталогу) на ділянці «Нижнє місто Фармаковського», разом з фрагментами посуду, світильників, тиньку, антефіксом з головою горгони (Славин 1936). Окремо слід розглядати односторонню теракоту з абсолютно ідентичним зображенням і розмірами, знайдену на Західному Теменосі (рис. 2) розкопками під керівництвом А. С. Русяєвої (Русяева 1979, с. 53, рис. 29: 1).

Усі погруддя виготовлено в Ольвії та в одній майстерні, можливо, й на самій території Теменоса (Леви 1985, с. 83—84). Опубліковано лише фрагменти двох з аналізованих тут зображень Афродіти (Леви 1970, с. 45, табл. 19: 4: 28; Русяева 1979, рис. 29: 1). У цих статтях не йшлося про трактування їх як теракот-фіміатеріїв (див.: Shevchenko 2015 з літ.). Нині публікація подібних зразків є актуальною через поточнення трактування їх, а також, зважаючи на активні дослідження на новій сакральній ділянці в Ольвії, присвяченій Афродіті (Bujskikh 2015). Серія погрудь датується часом пізнього періоду функціонування святилища Афродіти. Елліністичні матеріали на цій ділянці (Р-25) походять також з ботроса (Крапивина 2012, с. 239—240).

Подібні теракоти давно трактуються як фіміатерії в зарубіжній науковій літературі (Bedello Tata 1990 з літ.), натомість знахідки з Ольвії почали інтерпретувати так нещодавно (Bilde 2007; Shevchenko 2015; Шевченко 2015). Відсутність атрибутів на інших типах погрудь-фіміатеріїв змушує трактувати їх без прив'язки до культу конкретного божества. Раніше в них вбачали образи Деметри (Худяк 1940, с. 89—90, тощо) або Гери (Cantone 2015, p. 95 з літ.). Таким припущенням бракувало конкретних підстав. Тут ітиметься про теракоти з чіткими супутніми образами Афродіти — крилатими немовлятами, що недвозначно вказують на атрибуцію жіночого божества. Зображення анодоса Афродіти, ніби переходу з одного світу в інший, також відомі в образотворчому мистецтві (Alexandrescu Vianu 2010—2011, p. 23—24, 27, fig. 8).

Афродіта з еротами на плечах походить, очевидно, від її образу з дітьми-близнюками на руках у чорнофігурному вазописі (Carpenter 1986, p. 125). Парно зображували Ерота й Антероса (синів Афродіти, божеств любові та взаємної любові). Однак образ останнього відрізнявся формою крил: в Ерота вони, як у птаха, в Ан-

© Т. М. ШЕВЧЕНКО, 2020

Рис. 1. Погруддя-фіміатерій Афродіти (О-40/455), розкопки Т. М. Кніпович на ділянці И. Фото Ю. І. Ільїної, © Державний Ермітаж, 2019

тероса — як у метелика. Образи Ерота і Гімероса, кохання і пристрасті, зазвичай нічим не відрізнялися між собою, через що в літературі зображення їх називають просто еротами.

Дрібними фігурками, але на руках богині, а не на плечах, показано еротів на ранній протомі Афродіти, початку V ст. до н. е. з Олінфа (Robinson 1952, p. 85, N 21, pl. 15—16). Надалі еротів зображали, ніби вони тимчасово присіли на плечах богині. Такими вони постають і в Ольвії.

Протоми Афродіти з еротами на плечах набули популярності, зокрема, у Причорномор'ї (Канараке 1969, № 2, 13, с. 43, 53; Скуднова, Славин, Клейман 1970, с. 53, № 45; Buzoianu, Bărbulescu 2008, pl. LXXXV, R21). В Ольвії фрагменти кількох таких протом знайдено в контексті ботроса на Центральному теменосі, звідки походять два подані тут погруддя-фіміатерії Афродіти (кат. 10, 13). Комплекс теракот з ботроса Центрального Теменоса потребує окремого дослідження, з нього опубліковано лише окремі найкраще вцілілі знахідки (Леви 1959; 1970, с. 42—48; 1985, с. 82—83). Тут розглянемо лише серію ідентичних теракот, знайдених у ньому.

Рельєфами Афродіти з еротами на плечах в елліністичний період прикрашали посуд (Канараке 1969, № 11, с. 52), вироби торевтики (Алексеева 2014). На плечі богині нерідко зображували лише одного ерота (Pfrommer 2001, fig. 3, p. 2—3).

Фіміатерії з зображенням Афродіти з еротами на плечах мають паралелі на півдні Італії (Schmidt 1994, N 437, Taf. 80: a—c, S. 238, з аналогіями). Окремі погруддя-фіміатерії з'явилися наприкінці V ст. до н. е. в Олінфі, Галікарнасі (Higgins 1954, p. 128, nr. 444, pl. 62; Bald Romano 1995, p. 17—18). Найбільше тиражовані, починаючи з Паестума, в IV ст. до н. е. поширювалися по всій Італії та, коли сягли Тарентума, впливали на пластику александрійську і східно-грецьку IV—II ст. до н. е. (Bedello Tata 1990, p. 4, 39). Звичайно, за кілька століть і під впливом місцевих шкіл коропластики погруддя-фіміатерії набули своєрідних рис. Це підтверджують і ольвійські зразки.

Одним з найближчих до ольвійських погрудь є фіміатерій IV ст. до н. е. з Італії — з чашею на голові, яку автор публікації називає лілією (Schmidt 1994, N 437, S. 238). Чашу виготов-

Рис. 2. Фрагментована протома Афродіти (О-74/АГД/478), розкопки А. С. Русяєвої, Західний Теменос. НФ ІА НАНУ

лено у формі, хоча, як і більшість ольвійських ліпних чаш, розташована вона не по центру голови. Чаша має дуже розплющені, аж відігнуті краї. Руки Афродіти, опущені вздовж тулуба, показано майже до ліктів. На обох плечах маленькі ероти тягнуться руками до обличчя Афродіти. Погруддя є близьким до ольвійських за розміром, а також за оформленням одягу. Завважимо, є паралелі і з тими зображеннями, які зазвичай трактують як Кору-Персефону (Русяева 1979, с. 56, рис. 32). Це безрукавий хітон з трикутним вирізом на шиї, підв'язаний під грудьми. Виріз, близький до V-подібного, був популярний у коропластиці початку III ст. до н. е. Його рідко виконували на великій скульптурі, він відповідав доволі розкутим образам (Burr Thompson 1963, p. 23, 80).

Впливи елліністичної коропластики Італії проявилися в самому способі зображення Афродіти. Надзвичайно близьким до образів богині на фіміатеріях є підвісний круглий рельєф першої половини IV ст. до н. е. з зображенням Афродіти з еротами, що стоять на її плечах (Eberhard 1974, Kat. Nr. 9), а також зображення ерота, що сидить на плечі богині (Winter 1903, p. 253, no. 3). Ероти постають стрункими юнаками з піднятими крильми. Сережки богині з двох частин — такі самі, як сережки Афродіти на ольвійських фіміатеріях, вдягнена вона в безрукавий хітон. Виступ волосся, зібраного на маківці, дуже нагадує три виступи на великій півфігурі (Русяева 1979, рис. 32). Припали на колінах до аналогічних сережок Афродіти ероти на іншому медальйоні з Італії (Barra Bagnasco 1999, fig. 30). З подібною зачіскою і так само зібраним на плечах хітоном зображено Афродіту з еротами на плечах на тлі розвіяного гіматія (Leyenaar-Plaisier 1979, p. 411, pl. 147, N 1141). Всі ці деталі вбрання могли бути даниною тогочасній моді, властивій для всього грецького світу.

Один з італійських зразків теракотових зображень Афродіти з еротами опрацьовано у фондах Британського музею [1] (Higgins 1954, No. 1228). Складається враження, що він є чимось середнім між протомою і півфігурою. У цієї теракоти тильну сторону виготовлено окремо, однак вона пласка, і між нею та невисоким рельєфом лицьової частини є лише вузький проміжок. Погруддя датовано 420-ми рр. до н. е., походить з Локрі. Видно, що фігурки еротів на плечах зображено не зовсім сидячи. Ліва нога кожного стоїть на плечі, права звисає. Голови еротів звернено до богині. Крил немає, рис обличчя не видно. Голови мають вигляд кулястих виступів. Такі особливості могли бути наслідком спрацьованості форми, коли зображенню надавали остаточного вигляду фарбою. Навряд чи обличчя фігурок були затерті при використанні теракоти. Свого роду схематичність у зображенні еротів, що контрастує зі старанно проробленим образом самої Афродіти, викликає паралелі з ольвійськими погруддями зі стилізованими еротами на тлі пальмет. На італійській теракоті Афродіта також постає в невисокому широкому полосі, як і на пізніших ольвійських зразках.

Указані паралелі стосуються деталей і атрибутів зображення. Що ж до самого обличчя богині, то ольвійський образ — самобутній (рис. 1—8). Він має відповідники лише в Ольвії. Це півфігури, виготовлені в одній формі, з ліпним плющовим вінком (рис. 10), що зображували персонажа культу Діоніса (Шевченко 2016, с. 44—45, рис. 1; 2). Поважність і зрілість у рисах обличчя зображеної жінки стали приводом для дослідників трактувати образи в плющовому вінку як Деметру (Русяева 1979, с. 51). Нині можна переконатися, що риси зовнішності, емо-

1. Висловлюю вдячність куратору Департаменту Греції та Риму Британського музею Пітеру Гіґсу за сприяння в роботі з матеріалами.

Рис. 3. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-59/4341), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, Східний Теменос. НФ ІА НАНУ

Рис. 4. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/1958), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, Східний Теменос. НФ ІА НАНУ

ційний стан зображуваних тощо не є визначальним для віднесення фігурок до того чи іншого культу. Та ж Афродіта, зображена одним майстром юною і тендітною, в іншого постає ледь не огрядною. На погруддях-фіміатеріях богиня постає усміхненою повновидою жінкою, з важкими повіками, округлими випуклими щоками, повною шиєю, ледь розкритим ротом, більше вираженою верхньою губою, випнутим підборіддям. Крім Ольвії, таке лице, як на серії аналізованих тут теракот, не трапляється ніде. Складається враження, що прообразом тиражованих теракот Афродіти і півфігур німфи, чи хто б була ця богиня діонісійського кола, було обличчя великої скульптури, можливо, своєю чергою, створеної за образом мешканки Ольвії. Немає сумнівів, що погруддя-фіміатерії Афродіти та півфігури, знайдені в житловому районі біля агори розкопками Л. М. Славіна (Шевченко 2016, с. 44—45), виготовлено в той самий час. Ці обличчя просто

Рис. 5. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/2155), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, Східний Теменос. НФ ІА НАНУ

Рис. 6. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/1959), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, Східний Теменос. НФ ІА НАНУ

Рис. 7. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-60/3373), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, Східний Теменос. НФ ІА НАНУ

копіюють одне одного, що уможливлює припустити не лише той самий час виготовлення їх, а й руку одного коропласта чи його майстерні. Образ, змальований з однієї жінки, так сподобався майстрові, що він повторював його в різних фігурках, можливо й різних богинь. До виготовлених у формі півфігурних зображень додано ліпні деталі, а саме: листя і плоди, з яких створено вінок, традиційний для культу Діоніса. Так втілили образ учасниці діонісійського фіаса (рис. 10).

Ще одним аналогом ольвійським зразкам є фіміатерій з Беляуса другої половини II ст. до н. е. (Дашевская 1970, с. 65, табл. 2: 1). У публікації висловлено припущення, що теракоту виготовлено з херсонеської глини. Однаково зображено одяг Афродіти: хітон з трикутним вирізом з рельєфним оформленням верхнього краю навколо шиї. Від еротів лишилися тільки голови. Подібне трактування цих супутни-

ків богині набуло серійного втілення в Ольвії [1] (кат. № 9—13; Худяк 1940, № 9, с. 91, рис. 69). Можливо, воно походить від зображення еротів, що виглядають з-за плечей Афродіти, в той час, як їхні постаті — у неї за спиною (див., напр., зразки торевтики: Алексеева 2014, рис. 5; 6).

У першій публікації одного з таких погрудь Афродіти, богиню інтерпретовано як Деметру, зважаючи на трактування головного убору як невисокого калафа, а теракоту датовано III ст. до н. е. (Худяк 1940, № 9, с. 91, рис. 69). Інші фрагменти бюстів-фіміатеріїв, знайдені на ділянці Західного Теменоса, раніше розглядалися як зображення Кібели (Русяева 1979, рис. 53: 1, 3). Інтерпретація видавалася справедливою, зважаючи на доволі високий головний убір, показаний у формі (Shevchenko 2015, cat. Nos. 16, 17). Утім, при докладному вивченні теракот з ботроса сусіднього Центрального Теменоса, з'ясувалося, що ці фіміатерії — абсолютно тотожні, можливо виготовлені в тій самій формі, що й погруддя О-55/3103 (кат. № 10) з цього ботроса, де вціліло зображення еротів на плечах. Подібної форми невисокий полос бачимо не лише на цих погруддях Афродіти, а й на протомах Афродіти з еротами на плечах III ст. до н. е. з античного поселення в Албешті неподалік Каллатіса (Buzoianu, Bărbulescu 2008, 224, pl. LXXXV, R21) і на згаданому погрудді з Локрі (Higgins 1954, Nos. 1228). У подібному головному уборі Афродіта постає на монументальній скульптурі Пергаму II ст. до н. е. (Musée de Pergame 1994, p. 2—3).

Відтак, є підстави переглянути не лише інтерпретацію, а й датування цього погруддя. Зважаючи на стилістичні ознаки, описані в каталозі теракот, поданому тут, а також на те, що його знайдено в одному будинку разом з двома іншими погруддями-фіміатеріями першої половини II ст. до н. е., можна дійти висновку, що й сама теракота та її аналоги з ботроса Центрального Теменоса датуються цим часом. На користь цього свідчить також спрощення зображення, що відбулося на переході від одного до іншого варіанту погруддя Афродіти. Якщо раніше еротів зображували повністю, з увагою до деталей, об'ємно і скрупульозно, то тепер їх показано схематично — у вигляді голів на тлі пальмет на плечах богині.

Якщо порівняти погрудні зображення Афродіти на архітектурних деталях храму з Істрії (Alexandrescu Vianu 2010—2011, p. 23—24, fig. 2—3) і храму Афродіти в Німфеї (Худяк 1962, табл. 24), то їх теж подано на тлі багатопелюсткових пальмет. Це наштовхує на зв'язок теракотових зображень з храмовою архітектурою, яку коропласти мали на увазі, створюючи нові образи богині та її супутників.

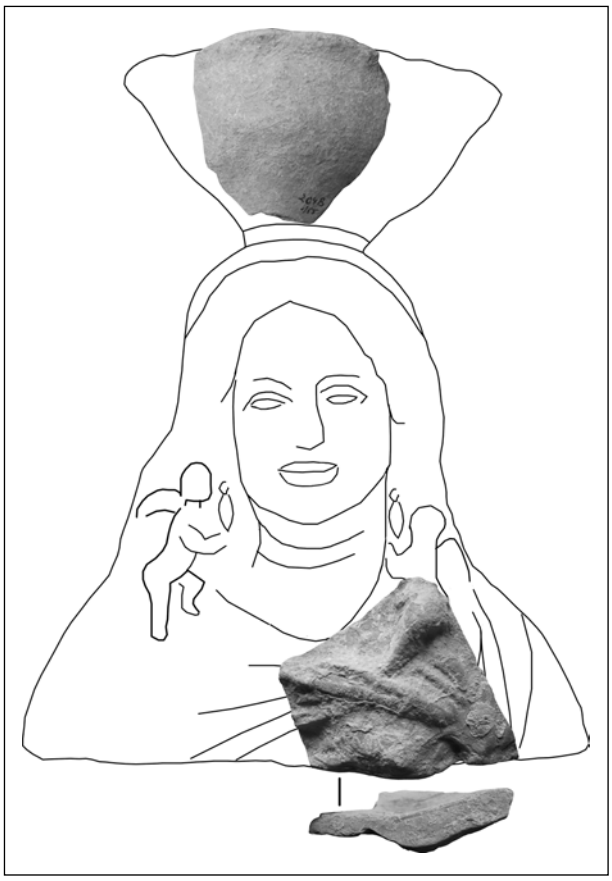

Рис. 8. Реконструкція погруддя-фіміатерія Афродіти з фрагментами О-55/2044 і О-55/2048. Розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, Східний Теменос. НФ ІА НАНУ

Рис. 9. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/2989), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, ботрос на Східному Теменосі. НФ ІА НАНУ

Еротиу вигляді лише голів на плечах Афродіти трапляються в італійській коропластиці (Winter 1903, p. 252, no. 4). Це погруддя з Па-

1. Висловлюю подяку заступнику головного зберігача Національного музею історії України Ользі Пукліній за всебічну підтримку в опрацюванні теракот в колекції музею.

Рис. 10. Півфігурні зображення учасниць фіаса Діоніса, розкопки Л. М. Славіна, ділянка біля агори. НФ ІА НАНУ

лермо, на якому богиню показано в намисті з довгих підвісок, як на ольвійському зразку О-55/2979 (кат. № 13). Голови еротів тут виготовлено в окремих формах і доліплено до теракоти на краю плечей. На погруддях з Ольвії є зображення еротів на плечах впритул до шиї Афродіти на зразок тих, що були зображені у повен зріст.

Чаші розглядуваних тут фрагментів погрудь Афродіти не вціліли. У колекції теракот з ботроса розкопок 1955 р. зберігається понад 30 чаш від погрудь-фіміатеріїв та їхніх фрагментів, однак вони могли походити і від іншого типу фіміатеріїв, знайдених в цьому контексті, не обов'язково від фігурок Афродіти. Через те їх не залучено до публікації, та це не означає, що принаймні деякі з них не увінчували ці теракоти. На те, що подані тут фрагменти погрудь були частиною погрудь-фіміатеріїв Афродіти, вказують отвори від чаш фіміатеріїв, а також абсолютна ідентичність уцілілих деталей зображення і технологія їх виробництва. Усі їх було виготовлено якщо не одним майстром, то в одній майстерні та приблизно в той самий час.

Лише в поодиноких чашах від погрудь-фіміатеріїв з ботроса знайдено сліди від спалювання пахощів. Дослідники погрудь-фіміатеріїв в Італії завважують, що такі теракоти використовувалися для спалення фіміаму, але цей висновок не стосується всіх знахідок (Cantone 2015, p. 108). Якщо в Паестумі вони фіксуються найчастіше, то в Капуї на жодному погрудді пахощі не розкурювали (Bedello Tata 1990, p. 38). Тож такі зразки могли використовувати не для розкурювання пахощів, а для менш активного розповсюдження їх, а саме, ефірну олію наливали у чашу фіміатерія, аби пахощі діяли протягом тривалого часу (докл. див.: Шевченко 2015).

На італійських погруддях-фіміатеріях чашу зазвичай виготовлено у формі, вона має вигляд квітки. Через те в літературі такі теракоти іноді називають «квітковими жінками» (Cantone 2015). Ольвійські чаші, крім однієї (Худяк 1940, с. 89, № 6, рис. 66), найранішої, — прості, виліплені від руки і жодним чином не нагадують пелюсток квітів. Тож стосовно них не можна скористатися такою назвою. Таким чином, хоча фіміам на ольвійських погруддях з чашами і не розкурювався, проте міг там зберігатися, тож назва «фіміатерій» лишається актуальною.

Слушно інтерпретувати ці статуетки як ритуальне приладдя, що використовувалося в різних контекстах (святилище, дім, поховання) і з різним значенням, тобто в культах різних богів (Cantone 2015, p. 108—109). Це відрізняє їх від більшості теракот, культове призначення яких часто доводиться доводити супутніми знахідками.

Стосовно поданої тут серії погрудь з незаперечною атрибуцією образу Афродіти, можна говорити, що подібні фіміатерії використовували у відправах культу цієї богині. Знайдені на ділянці громадських святилищ, такі фігурки можуть маркувати вшанування цієї богині не лише на Південному Теменосі, присвяченому їй (Bujskikh 2015; Русяева 2015), а й на Центральному та Західному Теменосах, де Афродіту вшановували разом з іншими божествами (Русяева 1979, с. 21; 2015, с. 36—38).

Не можна виключати можливості вотивного принесення цих теракот до святилищ інших богів, їх могли і не виносити за межі теменоса, дві з них викинули в ботрос, так і не придбав-

Рис. 11. Фрагментоване погруддя-фіміатерій Афродіти (О-36/1970), розкопки М. М. Худяка на ділянці И. Національний музей історії України

Рис. 12. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/3103), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, ботрос на Східному Теменосі. НФ ІА НАНУ

ши в коропласта. Адже майстер працював, а, можливо, й продавав свій крам на священній ділянці. Ботрос слугував місцем захоронення залишків зі священної ділянки, тож ці погруддя-фіміатерії втратили свою цінність перед тим, як потрапили в цей контекст.

Причиною цього могло бути те, що вони вже у давнину стали фрагментами, а, можливо, популярності набув інший зразок погрудь-фіміатеріїв, яким замінили попередні. Крім Афродіти, погруддя-фіміатерії з найглибшого ботроса Центрального Теменоса зображають богиню у стефані з довгим волоссям і без атрибутів. Їх набагато більше в цьому контексті. Виникає запитання, чи не були фігурки богині без атрибутів спрощеним образом тієї самої богині, Афродіти, вже такої звичної для погрудь-фіміатеріїв, що атрибути можна було не зображувати. Публікація цієї серії погрудь і подальше вивчення їх може призвести до нових висновків.

Рис. 13. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-74/АГД/476), розкопки А. С. Русяєвої, ботрос на Західному Теменосі. НФ ІА НАНУ

Рис. 14. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-74/АГД/477), розкопки А. С. Русяєвої, ботрос на Західному Теменосі. НФ ІА НАНУ

Рис. 15. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/2979), розкопки О. І. Леві, О. М. Карасьова, ботрос на Східному Теменосі. НФ ІА НАНУ

Погруддя Афродіти з цілими фігурками еротів знайдено на ділянці Центрального Теменоса, але не в контексті ботроса, звідки походить Афродіта з еротами на тлі пальмет. Їх не використовували одночасно, зображення традиційних фігурок еротів передувало схематичному образу у вигляді стилізованих голів. Не лише ця, а й інші деталі на погруддях-фіміатеріях спрощувалися і схематизувалися, все менше нагадуючи тиражовані італійські зразки. Та це спрощення не стосувалося загального вигляду фіміатеріїв, їм і надалі надавали форми погруддя, не скорочуючи до голови, як це було в Італії (напр.: Bedello Tata 1990, tav. IV: 3), незмінною лишалася також проста ліпна чаша фіміатерія, прикметна коропластиці Ольвії.

КАТАЛОГ

1. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти (О-59/4341; рис. 3).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1959 р. Найвірогідніше, про цей фрагмент погруддя згадується у звіті про розкопки (Леви, Карасев 1959, л. 50) як аналогічний погруддям-фіміатеріям учасниці культу Діоніса, що нині експонуються в Археологічному музеї ІА НАНУ та в НІАЗ «Ольвія». Ці майже повністю вцілілі погруддя виявлено на ділянці Е2 у великій стої, у приміщеннях 1 і 2, відповідно. Фрагменти кожного фіміатерія знайдено в різних частинах приміщення, на різних рівнях, фрагмент третьої аналогічної півфігури — в одній з виборок стін. Виявлення таких самих теракот в одній будівлі видалось не випадковим авторам розкопок. Фрагмент погруддя Афродіти знайдено у приміщенні 2, разом з археологічно цілим погруддям О-59/4916. У цьому приміщенні була значна кількість кераміки II ст. до н. е. порівняно з приміщенням 1, фрагменти чорнолакового посуду, «мегарських» чаш (Леви, Карасев 1959, л. 49).

Вис. 6,5 см, шир. 4,5 см, вис. рельєфу 3,5 см.

Глина відшаровується, коричнева, на лицьовій стороні перепалена до сірого, з домішками слюди і кварцу. На поверхні незначні сліди білої обмазки, червоної фарби.

Вціліла ліва частина погруддя богині й ерота, що сидить на плечі. Верхній шар облущився майже повністю на лицьовій стороні, зберігся лише на голові й крилі ерота. Порожнисту теракоту виготовлено у формі. Тильний бік майже плаский, лінію його з'єднання з лицьовою стороною рельєфно виділено. Нижній край на незначній вцілілій ділянці — заокруглений. Уламок походить від погруддя Афродіти з немовлятами-еротами з округлими крильми. Уцілілий на правому плечі Ерот сидить у півоберта до лиця богині, лівою рукою тягнеться до неї. Навіть на облущеному шарі глини видно його пластично пророблені м'язи, гармонійність у передачі частин тіла, вигнутий стан, граційно підняту голову. Виконано в манері елліністичного мистецтва. Друга половина III ст. до н. е.

2. Фрагменти погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/1958; рис. 4).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова на схід від храму Аполлона, Центральний Теменос (Леви 1970, с. 45), в тому самому контексті, що й аналогічний фрагмент О-55/1959 (кат. № 4), фрагменти інших теракот, світильників, глиняного вотива, графіто.

Вис. 10,8 см, шир. 8,5 см, вис. рельєфу 5,2 см.

Глина — світло-коричнева, з дрібними домішками слюди. Поверхня вкрита вапняковим шаром.

Уціліла частина голови з отвором для фіміатерія та ліва частина — лице і фігурка ерота на плечі. Порожнисту теракоту виконано у формі. Тильний бік не пророблено, не позначено навіть обрисів голови і пліч. Перехід до необробленої з боків частини має вигляд краю гіматія, накинутого на голову, що звисає вздовж пліч. Більшу частину тильного боку займає технічний отвір. Його верхній край — на рівні маківки, бічна сторона має вигляд смуги завширшки 2,7 см. На лицьовій стороні по сирій глині вздовж верхнього краю нанесено ямки заокругленим на кінці інструментом в напрямку згори вниз. Уціліло п'ять ямок, що передають оздоблення вінка на голові богині. Перед обпалом у теракоті зроблено отвір по центру голови 1,5 см в діаметрі. Зображено усміхнену богиню з маленькими еротами на плечах. Верхній шар облущився на обличчі. Вціліло зображення пасом волосся, підібраного над скронями, що обрамляло лице. Права вціліла сторона обличчя видає рельєфну його передачу, особливо випуклі щоки, підкреслені глибокими впадинами біля кутиків губ. Очі показано не дуже виразно, можливо, через спрацьованість форми. Повіки — товсті, майже зімкнені. На доволі пізню дату вказує також випнута над нижньою верхня губа. Втім, зображення постає надзвичайно миловидним. Голова Афродіти — ледь схилена до правого плеча. На ньому, звісивши ноги, сидить немовля-ерот. Він тягне праву руку через весь корпус до сережки богині, що звисає до його лівого плеча. Сережка складається з кулястої основи і конічної підвіски, як на півфігурі III ст. до н. е. (Русяева 1979, рис. 32). Фігурку ерота видно в загальних рисах: пухкі руки і ноги, піднесені над плечима округлі крила, обернена до богині голова. Все виконано в найкращих традиціях елліністичної пластики. Друга половина або кінець III—II ст. до н. е.

Опубліковано: Леви 1970, с. 45, табл. 19: 4, № 28, де вказано, що фрагмент зберігається в Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР.

3. Голова від погруддя-фіміатерія Афродіти (О-55/2155; рис. 5).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1955 р. на Центральному Теменосі, яма № 63, разом з фрагментами архаїчної теракоти, амфор.

Вис. 6,8 см, шир. 5,0 см, вис. рельєфу 5,2 см.

Глина відшаровується, темно-оранжевого кольору, домішки кварцу, незначні — слюди.

Уціліло обличчя і ліва частина голови з отвором для фіміатерія на маківці. Порожнисту теракоту виготовлено у формі. Тильний бік не деталізовано. Після виймання з форми уздовж виступу на краю лицьової і тильної сторін нанесено ряд неглибоких ямок округлим на кінці інструментом, що позначують вінок на голові богині. Лицьова поверхня вгорі облущилася, добре видно рельєфність вінка і зачіски лише на рівні скронь. Волосся обрамляє високий округлий лоб. Очі розташовано доволі близько. Щоки звисають у нижній частині, що особливо відчутно на перепаді навколо заглиблених кутиків губ. Губи розташовано близько до носа.

Щоки разом з верхньою губою надають особливої рельєфності обличчю. Цей прийом використано з метою передати емоційність образу. З-поміж елліністичних ольвійських зображень теракоти цієї серії — найбільше емоційно виразні. Кінець III—II ст. до н. е.

4. Фронтальна частина погруддя Афродіти (О-55/1959; рис. 6).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1955 р. на Центральному Теменосі, в тому самому контексті, що й О-55/1958 (кат. № 2).

Вис. 6,8 см, шир. 4,5 см, вис. рельєфу 3,5 см.

Глина — крихка, відшаровується, з дуже дрібними домішками слюди і вапняку. Поверхня вкрита вапняковим шаром.

Фрагмент оббитий з усіх боків, лише нижній край уцілів на довжину 1,2 см, хоча й не на всю товщину. Збереглися частково обличчя, шия та груди. Через крихку глину верхній шар лицьової сторони майже стерся. Через це риси обличчя дещо розмиті порівняно з аналогічними описаними фігурками (№ 2 і 3). Чіткою лишилася нижня ліва сторона лиця. Теракота порожниста, виготовлена у формі. Зображено усміхнену жінку з ледь нахиленою до правого плеча головою. За вцілілою частиною обличчя видно властиві цьому ольвійському образу повні щоки та перехід від щік до шиї, що передають образ не юної, а сповненої сил жінки. Передача очей двома пухкими валиками, близьке розташування носа і губ, випирання верхньої губи над нижньою тощо — усе свідчить про доволі пізню дату фігурки, не раніше кінця III ст. до н. е. Лише на цьому зразку з серії фіміатеріїв уціліла фронтальна частина погруддя. Видно, якою мірою видавалися вперед груди, таким чином утворюючи широку основу фігурки. Адже зворотна сторона теракоти мала зовсім незначну округлість для опертя і майже вертикальну поставу. Для стійкості фігурка потребувала врівноваження на лицьовій стороні. Випнуте обличчя, де шар глини був товстіший, важка чаша фіміатерія на маківці потребували додаткової опори. Це було вирішено через значний виніс нижнього краю погруддя. Край одягу під шиєю проходить майже горизонтально. Зібраний у складку одяг оперізував фігуру над грудьми, підкреслюючи жіночність образу Афродіти.

5. Фрагмент погруддя-фіміатерія Афродіти з еротами (О-60/3373; рис. 7).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1960 р. на Центральному Теменосі. У звіті фрагмент не згадується, за відсутності іншої польової документації, точніші дані не вдалося встановити.

Вис. 5,4 см, шир. 2,6 см, вис. рельєфу 3,0 см.

Глина — світло-коричнева, поверхня вкрита вапняком, є сліди білої обмазки.

Уціліла частково права половина обличчя і шиї богині з рукою ерота, що сидів на плечі. Брови і підборіддя відбито. Теракоту виготовлено у формі, порожниста. Богиню зображено усміхненою, риси обличчя мають доволі різкі пластичні перепади. Дуже виділено щоки, що ніби нависають, дуже виступають губи, особливо верхня. Підборіддя випиналося, що видно за переходом до нього. Збереглася пряма лінія носа, частина ока. Лице вийшло масивним, шия теж доволі товста. Такою постає Афродіта і на аналогічних фігурках з ділянки АГД і ботроса (рис. 2—6). Ці зображення були погрудними з чашею-фіміатерієм на маківці. На плечах богині було представлено двох маленьких еротів, що руками тягнуться до її обличчя. На цьому зразку вціліли фрагменти фігурки ерота на правому плечі. III ст. до н. е.

6. Фрагмент бюста Афродіти з еротом на плечі (О-55/2044; рис. 8).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1955 р. на Центральному Теменосі, в одному контексті з фрагментами інших теракот і фрагментом чаші фіміатерія № 2048.

Вис. 3,7 см, шир. 4,7 см, вис. рельєфу 2,5 см.

Глина — щільна, темно-рожева. Поверхню вкрито вапняком, є сліди білої обмазки.

Уцілів нижній правий край теракоти з зображенням частини грудей і нижньої частини немовляти-ерота на плечі богині. Теракоту виготовлено у формі, порожниста. Нижній край зрізаний, завтовшки 0,3—0,8 см. Богиню зображено в перевитому навколо грудей гіматії. Його верхній зібраний у складку край плавно спускається від правого плеча під ліву руку. Над грудьми — складка дещо розпрямлена і перекручена в кількох місцях. З правого плеча також спадав одяг. На складці одягу стоїть фігурка ерота. Він тягнеться до лиця богині, його подано у профіль, ліва нога попереду правої. Обриси немовляти — пухкі, випнутий живіт і стегно додають миловидності. На відміну від ерота на правому плечі, тут його показано в русі. Долучати фрагмент до погрудь-фіміатеріїв та зробити припущення щодо пози ерота на правому плечі уможливлює тотожність деталей на повністю вцілілій фігурці О-40/455 (рис. 1), що експонується в Ермітажі.

Фрагмент чаші фіміатерія (О-55/2048).

Глина — світло-коричнева, з дрібними домішками вапняку, слюди. Поверхня — перепалена до сірого кольору. Зовнішня сторона вкрита вапняком.

Уцілів сегмент чаші від краю вінець до основи ніжки. Верхній шар глини всередині повністю облущився. Чашу виготовили вручну, загладили пальцями. На поверхні є численні виступи. Вінця — ледь відігнуті, вирівняні притисканням до горизонтальної поверхні. На необлупленій частині всередині чаші є сліди кіптяви.

7. Нижній край тильного боку погруддя (О-55/2989; рис. 9).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1955 р. найглибшого ботроса на Центральному Теменосі. Разом з майже 2 тис. фрагментів теракот, інших культових знахідок.

Вис. 3,8 см, довж. 8,2 см, товщ. 0,8 см.

Глина — світло-коричнева, з домішками кварцу та незначними дрібної слюди.

Фрагмент — центральна нижня частина зворотного боку погруддя, оббита з боків. Деталь виліплено вручну, вирівняно розкачуванням і загладжено пальцями з внутрішньої сторони. Нижній край — не зовсім плаский, не вирівняний. Деталь трішки вигнуто під округлі обриси спини погруддя. Верхню частину фрагмента теж не обрізано, лише притиснуто інструментом на невеликій ділянці. Вона становить нижній край технічного отвору теракоти. Збереглися також кути цього отвору, що позначують його ширину в 4,3 см. Фрагмент можна віднести до погруддя-фіміатерія лише гіпотетично. Однак, зважаючи на вцілілі погруддя (О-55/1958, рис. 4), подібність зворотної частини, що складалася з вертикальних бокових і горизонтальної нижньої стінок, її товщини, вигину основи, техніку виготовлення, розміри тощо, така гіпотеза видається правомірною. Адже на відміну від розглядуваних погрудь-фіміатеріїв Афродіти, тильний бік півфігур і погрудь виготовляли з суцільної глини, аби він повторював обриси голови та спини фігурки, хоч і не проробляли в деталях. А вже в готовому зворотному боці вирізали технічний отвір. Подібну до погрудь Афродіти конструкцію зворотного боку мають лише фігурки Матері богів найпоширеного типу III—II ст. до н. е. Втім, на відміну від цієї деталі, їхній зворотний має пласку форму. Тут він — вигнутий, повторює вигин передньої центральної частини нижнього краю погрудь. Зважаючи на глину, можна припустити, що фрагмент належав тій самій теракоті, що й голова О-55/2155 (рис. 5).

8. Верхня частина протоми Афродіти з еротами (О-74/АГД/478; рис. 2).

Розкопки А. С. Русяєвої на ділянці Західного Теменоса 1974 р., цистерна, глибина 4,7—5,0 м, разом з фрагментами чорнолакових глеків, «мегарськими» чашами, ливарними формами, теракотами: № 476 і 477 — фрагменти фіміатеріїв Афродіти зі стилізованими еротами на тлі пальмет, № 479 — фрагменти трону Матері богів, № 482 — Матері богів з левом, а також ще понад 20 фрагментів інших теракот (№ 480, 481, 483).

Вис. 8,5 см, шир. 7,0 см, вис. рельєфу 4,3 см.

Глина — бежева, темно-оранжева на зламі. На шиї — сліди білої обмазки і білої фарби.

Верхня частина протоми — голова богині і частково вцілілі фігурки еротів. Теракоту виготовлено у формі, зворотна сторона — увігнута. Зображено усміхнену жінку з ледь нахиленою до правого плеча головою. Як і на погруддях-фіміатеріях, головний убір підкреслено вдавленими по сирій глині ямками, хоча дещо мілкішими. Так само ерот на правому плечі тягнеться рукою до кінчика конічної підвіски на сережці. Від еротів уціліли голова і рука. Цю теракоту від погрудь з абсолютно ідентичними зображеннями і розмірами відрізняє не лише відсутність тильної сторони (краї — не оббиті, а загладжені), а й значна товщина черепка. Якщо в погрудь вона становить 0,2 см на ділянці бічного краю лицьової частини, то тут — 0,5 см зліва і до 1,3 см справа. Права частина є дещо затовстою і для протом цього періоду. За конструкцією цю протому наближає до погрудь-фіміатеріїв наявність вгорі по центру невеликого виступу над вінком. На погруддях такий виступ переходить в основу для прикріплення чаші фіміатерія. Можна припустити, що фігурку виготовляли одночасно з погруддями-фіміатеріями, з якихось причин не доробивши до кінця.

Опублікована як протома Деметри: Русяєва А. 1979, с. 53, рис. 29: 1; Русяєва М. 2006, с. 155, рис. 160: 1.

9. Фіміатерій Афродіти з головами еротів на тлі пальмет (польовий № О-36/1970, інв. № Б3-2719; НМІУ; рис. 11).

Розкопки М. М. Худяка 1936 р. на ділянці И, у великій північній будівлі, звідки походять знахідки ще двох фіміатеріїв інших типів (Худяк 1940, № 7 і 11, с. 89—92).

Вис. 10,7 см, шир. 6,7 см, вис. рельєфу 5,0 см.

Глина відшаровується, колір — від світло-коричневого до темно-оранжевого.

У двох фрагментах. Верх теракоти оббитий. Очевидно, стефана була з'єднана з головою, як на фіміатеріях богині в стефані II ст. до н. е. Виготовлене у формі зображення поправили вручну: доліпили нижню губу і вирівняли. Подібно до богині в стефані, волосся Афродіти вкладено в подвійні перевиті пасма. Висота обличчя від зачіски до шиї 5,1 см. Лице — видовжене. Очі — припухлі, виконані за відомим з кінця III—II ст. до н. е. в торевтиці та коропластиці прийомом, за допомогою якого світлотінню привертається увага до очей. Рот близько розташовано біля носа. На голові — високо поставлена вузька стефана, під нею — пов'язка. Сережки — видовжені, теж складні, з конічною підвіскою завдовжки 1,6 см. На маківці — дуга від отвору для встановлення чаші фіміатерія. Хітон з трикутним вирізом з виступом по центру.

Опубліковано як зображення Деметри: Худяк 1940, № 9, с. 91, рис. 69.

10. Фрагмент погруддя Афродіти з головою ерота і пальметами (О-55/3103; рис. 12).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1955 р. найбільшого ботроса на Центральному Теменосі. Разом з майже 2 тис. фрагменів теракот, інших культових знахідок.

Глина — темно-рожева, з дрібними домішками товченої мушлі.

Вис. 8,3 см, шир. 4,0 см, вис. рельєфу 5,6 см.

Збереглася ліва частина погруддя: плеча, шиї та грудей богині. Лицьову сторону виготовлено у формі, зворотну виліплено вручну. Порожниста. Технічний отвір займав більшість площини звороту. До обпалу глину вирівняли зсередини круговими рухами ножа в нижній частині, загладили знизу вгору на ділянці з'єднання

лицьової та тильної сторін, вирівняли пальцями краї технічного отвору. Тильний бік був дещо випуклий назовні, по вертикалі — майже прямий. Лицьова сторона була найширшою в грудях та, як і на погруддях Афродіти з цілими фігурками еротів (рис. 1—8), дуже виступала. Зображено богиню в хітоні з V-подібним вирізом на шиї. Складки вирізу показано рельєфно. На плечі накинуто гіматій. Поверх нього спадає пасмо закрученого спіраллю волосся. Найцікавішою деталлю є зображення голови ерота над плечем богині. Ледь помітними заглибленнями показано очі та рот. Голова — на тлі 6-пелюсткової пальмети. Її форма нагадує підняті та складені вгорі докупи крила.

11. Фрагмент погруддя-фіміатерія: лице (О-74/АГД/476; рис. 13).

Розкопки А. С. Русяєвої у 1974 р. на Західному Теменосі, цистерна, в тому самому контексті, що й № 8.

Вис. 8,4 см, шир. 5,1 см, вис. рельєфу 5,1 см.

Глина — темно-рожева, поверхня світла, є домішки слюди і кварцу.

Уціліла лицьова сторона голови — обличчя та шия. Теракота, аналогічна кат. № 12, але збереглася краще. Тут видно, що головний убір богині внизу був облямований стрічкою, у вухах — сережки з кулястою основою і конусоподібною підвіскою (краще вціліло зображення правої). Такі прикраси є і на погруддях-фіміатеріях з реалістичнішим зображеннями еротів, що публікуються тут (рис. 1—7). Волосся над лобом вкладено так, як на серії дещо більших фіміатеріїв богині у стефані III ст. до н. е. (Шевченко 2018). Серед погрудних фігур цієї серії також не на всіх зразках є стрічка під стефаною. Стефана на голові Афродіти тут — доволі висока, що дало привід визначити головний убір як низький полос, а саму богиню — як Матір богів (Русяева 1979, рис. 53: 1, 3; Shevchenko 2015, fig. 6; 9). На цьому фрагменті вціліли кінці листків пальмет, які вдалося так трактувати через опрацювання аналогічного погруддя-фіміатерія, знайденого на ділянці И в Ольвії (О-36/1970, кат. № 9). Зображення витончене, обличчя — гармонійне, видовжене. Лоб — високий. Очі і губи посаджено глибоко. Рот розташовано доволі близько до носа. Верхня губа — дещо більша за нижню, пластично пророблена. Очі показано не надто виразно: повіки дещо згрубшено, зовнішні кутики опущені. Лише після реставрації стала виразно помітною асиметричність очей: праве око зсунуто вниз, як і на аналогах.

Фото опубліковано: Русяева 1979, рис. 53, 1; 3. Каталогізована, опублікована до реставрації та інтерпретована як зображення Матері богів: Shevchenko 2015, fig. 9.

12. Фрагмент погруддя-фіміатерія: лице (О-74/АГД/477; рис. 14).

Ділянка Західного Теменоса, цистерна, виявлено в тому самому контексті, що й попередню знахідку, кат. № 11.

Вис. 7,9 см, шир. 4,3 см, вис. рельєфу 4,2 см.

Глина — темно-рожева на зламі, з домішкою слюди і кварцу, поверхня — світла, затерта, з темними плямами на обличчі.

Лице від порожнистої фігурки, ніс і губи — відколоті. Після виготовлення у формі зроблено глибоку вертикальну насічку на проділі зачіски і неглибокі скісні, щоб показати пасма волосся, вкладеного над лобом і скронями. Зроблено також вдавлення в кутиках губ. На маківці встановлено чашу фіміатерія, від якої вцілів шип, на 2,4 см занурений вглиб статуетки. Обличчя — видовжене, ідеалізоване. Високий лоб, м'які не надто виразні очі, рельєфом показано чітко лише верхні повіки, внутрішні кутики очей заглиблені, підборіддя округле, у профіль рельєфно виступає. На голові богині — стефана. Те, що вона доволі висока, а також те, що вціліла лише її центральна частина, було сприйнято як низький полос, а саму богиню — як Матір богів (Русяева 1979, рис. 53: 1, 3; Shevchenko 2015, cat. No. 16, fig. 6). Лише завдяки детальному опрацюванню колекції ольвійських теракот у НМІУ, вдалося встановити, що ця не дуже добре вціліла теракота є абсолютно ідентичною повніше вцілілому погруддю, що зображує Афродіту зі стилізованими еротами на тлі пальмет (О-36/1970, кат. № 9).

Фото опубліковано: Русяева 1979, рис. 53: 1, 3. Каталогізована як зображення Матері богів і опублікована до реставрації: Shevchenko 2015, fig. 6.

13. Фрагмент бюсту від фіміатерія (О-55/2979; рис. 15).

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова 1955 р. найбільшого ботроса на Центральному Теменосі. Разом з майже 2 тис. фрагментів теракот, інших культових знахідок.

Вис. 3,9 см, шир. 6,0 см, товщ. 1,0 см.

Глина — світло-коричнева з рожевим відтінком, з незначними домішками вапняку.

Фрагмент нижньої центральної частини погруддя, зі зворотного боку майже повністю облущений. Теракоту виготовлено у формі, порожниста. Вздовж нижнього краю є заглиблення в складках одягу, виконані негострим інструментом по сирій глині. Зображувала жінку в хітоні, очевидно скріпленому на плечах і підв'язаному під грудьми. Навколо шиї він мав широкий V-подібний виріз з найбільшим виступом у куті. Складки одягу показано чітко, дуже рельєфно (з увагою до перепадів висот). В набагато нижчому рельєфі показано намисто з довгими (1,0 см) вузькими підвісками. На аналогічних погруддях-фіміатеріях його показано лише фарбою (Winter 1903, p. 252, no. 4). Тут фарба не збереглася, рельєф уцілів лише по центру і зліва. Зображення — аналогічне фрагменту погруддя-фіміатерія Афродіти з еротами і пальметами на плечах О-55/3103 (кат. № 10). Кінець III—II ст. до н. е.

ВИСНОВКИ

У серійно виготовлених погруддях було втілено, найвірогідніше, образ Афродіти Уранії, строго вдягненої в хітон і обгорнутої гіматієм зрілої жінки. В часи використання цих теракот, датованих кінцем III — першою половиною II ст. до н. е., в Ольвії епіграфічно засвідчений був культ Афродіти Евплої та Афродіти Понтії. Обидва епітети були пов'язані з успіхом у мореплавстві та морській торгівлі (Русяева 2015, с. 36 з літ.). Так чи інакше, цей образ відрізнявся від юної оголеної богині в невимушеній позі, якою зображали Афродіту Пандемос в цей час. Ероти на плечах підкреслюють материнство богині, її покровительство сім'ї та дітонародженню.

Зображення Афродіти у вигляді погрудь-фіміатеріїв використовувалися в той самий час і на Центральному, і на Західному Теменосах. Абсолютно ідентичні погруддя-фіміатерії богині зі стилізованими еротами на тлі пальмет знайдено в ботросах обох теменосів. Функціонування поряд розташованих теменосів, розділених лише вулицею, синхронно і для вшанування тих самих богів, рано чи пізно призведе до висновків про їхню належність до єдиного культового простору, принаймні на певному етапі існування поліса.

ЛІТЕРАТУРА

Алексеева, Е. М. 2014. Аспекты культа Афродиты в Горгиппии (поздний эллинизм и первые века нашей эры). *Древности Боспора*, 18, с. 7-34.

Дашевская, О. Д. 1970. Терракоты из городища Беляус. *Свод археологических источников*, Г 1-11, I, с. 65.

Книпович, Т. Н. 1940. *Инвентарная опись. Раскоп И, НГ*. НА ІА НАН України, ф. ІІМК, оп. 11.

Крапивина, В. В. 2012. Три мраморные статуэтки Афродиты и Ольвии. *Древности Боспора*, 16, с. 239-246.

Леви, Е. И. 1959. Терракоты из цистерны ольвийской агоры. *Краткие сообщения ИИМК*, 74, с. 9-19.

Леви, Е. И. 1970. Описание терракот теменоса. *Свод археологических источников*, Г 1-11, I, с. 42-49.

Леви, Е. И. 1985. *Ольвия. Город эпохи эллинизма*. Ленинград: Наука.

Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1959. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1959 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1959/11б.

Русяева, А. С. 1979. *Земледельческие культы в Ольвии догетского времени*. Киев: Наукова думка.

Русяева, А. С. 2015. Граффити из южного теменоса Ольвии. *Вестник древней истории*, 2, с. 22-40.

Русяева, М. В. 2006. Скульптура и терракоты. *Материалы по истории, археологии и этнологии Таврики*, Supplementum 2: Древнейший теменос Ольвии Понтийской, с. 147-157.

Скуднова, В. М., Славин, Л. М., Клейман, И. Б. 1970. Описание терракот из Ольвии (города и некрополя). *Свод археологических источников*, Г 1-11, I, с. 49-56.

Славин, Л. М. 1936. *Опись находок Ольвийской экспедиции 1936 г.* НА ІА НАН України, ф. ІІМК, 87.

Худяк, М. М. 1940. Терракоты. В: Ячменев, Н. И. (ред.). *Ольвия*. Киев: АН УССР, с. 85-103.

Худяк, М. М. 1962. *Из истории Нимфея VI—III вв. до н. э.* Ленинград: Государственный Эрмитаж.

Шевченко, Т. М. 2015. Ольвійські погруддя-фіміатерії. *Laurea*, I: Античный мир и Средние века: чтения памяти профессора В. И. Кадеева, с. 54-58.

Шевченко, Т. М. 2016. Елліністичні глиняні півфігури з Ольвії. *Археологія та давня історія України*, 1 (18), с. 43-50.

Шевченко, Т. М. 2018. Ольвійські погрудні теракоти з ліпними чашею і прикрасами. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 129-139.

Alexandrescu Vianu, M. 2010—2011. Considérations sur le culte d'Aphrodite à Histria. *Il mar Nero. Annali di Archeologia e srotria*, VIII, p. 23-24.

Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum. The Gordion Special Studies, II: University Museum Monograph, 83.

Barra Bagnasco, M. 1999. Il culto delle acque in Magna Drecia dall'età arcaica alla romanizzazione: Documenti archeologici e fonti letterarie In: Nava, M. L. (ed.). *Archeologia dell'acqua in Basilicata*. Potenza: Sopritendenza Archeologica della Basilicata, p. 25-52.

Bedello Tata, M. 1990. *Oscilla, thymiateria, arulae. Terrecotte votive. Catalogo del Museo provinciale Campano*. Città del Castello, IV.

Bilde, P. G. 2007. Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Thymiateria from Olbia, Sector NGS. *Боспорский феномен*, II, p. 119-126.

Bujskikh, A. V. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222-250.

Burr Thompson, D. 1963. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*. Princeton: Princeton University Press. Supplementary Monograph, 3: Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932—1938.

Buzoianu, L., Bărbulescu, M. 2008. *Albeşti. Monografie archeologică*. I. Constanța: Muzeul de istorie națională şi arheologie. Bibliotheca Tomithana, IV.

Canarache, V. 1969. *Masks and Tanagra Figurines Made in the Workshops of Callatis Mangalia*. Constanta: Muzeul De Archeologie Constanta.

Cantone, F. 2015. The «Flower Woman» Figurines from the Foce Sele Hera Sanctuary. Ancient Coroplastic Digital Data Management, Analysis, and Sharing. *Archeologia e Calcolatori*, 26, p. 95-114.

Carpenter, T. H. 1986. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art*. Oxford: Clarendon Press.

Eberhard, P. 1959. *Antike Welt in Ton. Griechische und römische Terrakotten des Archäologischen Institutes in Leipzig*. Leipzig: Seemann.

Higgins, R. A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum*. London: Methuen & Co, I.

Leyenaar-Plaisier, P. G. 1979. *Les terres cuites grecques et romaines*, I: Catalogue de la collection du Musee national des antiques a Leiden, III. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden.

Musée… 1994. *Musée de Pergame: Collectious d'Antiques*. Musée de Proche-orient.

Pfrommer, M. 2001. *Greek Gold from Hellenistic Egypt*. Los Angeles: Getty Museum Studies on Art.

Robinson, D. M. 1952. *Terracottas, Lamps, and Coins found in 1934 and 1938 (Excavations at Olynthus. Part XIV)*. Baltimore: The Johns Hopkins.

Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terracotten*, I: Die figurlichen Terrakotten. Mainz: Philipp von Zabern.

Shevchenko, T. 2015. Bust Thymiateria from Olbia Pontike. *Les Carnets de l'ACoSt*. 13. Online http://acost.revues.org/582, DOI: https://doi.org/10.4000/acost.582.

Winter, F. 1903. *Die Typen der figurlichen Terrakotten*. Berlin; Stuttgart: von W. Spemann, III.

REFERENCES

Alekseeva, E. M. 2014. Aspekty kulta Afrodity v Gorgippii (pozdnii ellinizm i pervye veka nashei ery). *Drevnosti Bospora*, 18, s. 7-34.

Dashevskaia, O. D. 1970. Terrakoty iz gorodishcha Beliaus. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G 1-11, I, s. 65.

Knipovich, T. N. 1940. *Inventarnaia opis. Raskop I, NG*. NA IA NAN Ukrainy, f. IIMK, op. 11.

Krapivina, V. V. 2012. Tri mramornye statuetki Afrodity i Olvii. *Drevnosti Bospora*, 16, s. 239-246.

Levi, E. I. 1959. Terrakoty iz tsysterny olviiskoi agory. *Kratrie soobshcheniia IIMK*, 74, s. 9-19.

Levi, E. I. 1970. Opisanie terrakot temenosa. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G 1-11, I, s. 42-49.

Levi, E. I. 1985. *Olviia. Gorod epikhi ellinizma*. Leningrad: Nauka.

Levi, E. I., Karasev, A. N. 1959. *Otchet o rabote Olviiskoi ekspeditsii LOIA AN SSSR v 1959 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1959/11b.

Rusiaieva, A. S. 1979. *Zemledelcheskie kulty v Olvii dogetskogo vremeni*. Kyiv: Naukova dumka.

Rusiaieva, A. S. 2015. Graffiti iz yuzhnogo temenosa Olvii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 22-40.

Rusiaieva, M. V. 2006. Skulptura i terrakoty. *Materialy po istorii, arkheologii i etnologii Tavriki*, Supplementum 2: Drevneishyi temenos Olvii Pontiiskoi, s. 147-157.

Skudnova, V. M., Slavin, L. M., Kleiman, I. B. 1970. Opisanie terrakot iz Olvii (goroda i nekropolia). *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G 1-11, I, s. 49-56.

Slavin, L. M. 1936. *Opis nakhodok Olviiskoi ekspeditsii 1936 g*. NA IA NAN Ukrainy, f. IIMK, 87.

Khudiak, M. M. 1940. Terrakoty. In: Yachmenev, N. I. (ed.). *Olviia*. Kyiv: AN URSR, s. 85-103.

Khudiak, M. M. 1962. *Iz istorii Nimfeia VI—III vv. do n. e.* Leningrad: Gosudarstvenniy Ermitazh.

Shevchenko, T. M. 2015. Olviiski pohruddia-fimiaterii. *Laurea*, I: Antichnyi mir i Sredniie veka: Chteniia pamiati professora V. I. Kadeeva, s. 54-58.

Shevchenko, T. M. 2016. Ellinistychni hlyniani pivfihury z Olvii. *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 1 (18), s. 43-50.

Alexandrescu Vianu, M. 2010—2011. Considérations sur le culte d'Aphrodite à Histria. *Il mar Nero. Annali di Archeologia e srotria*, VIII, p. 23-24.

Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum. The Gordion Special Studies, II: University Museum Monograph, 83.

Barra Bagnasco, M. 1999. Il culto delle acque in Magna Drecia dall'età arcaica alla romanizzazione: Documenti archeologici e fonti letterarie In: Nava, M. L. (ed.). *Archeologia dell'acqua in Basilicata*. Potenza: Sopritendenza Archeologica della Basilicata, p. 25-52.

Bedello Tata, M. 1990. *Oscilla, thymiateria, arulae. Terrecotte votive. Catalogo del Museo provinciale Campano*. Città del Castello, IV.

Bilde, P. G. 2007. Nothing to do with Demeter? A Group of Bust Thymiateria from Olbia, Sector NGS. *Bosporskii fenomen*, II, p. 119-126.

Bujskikh, A. V. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222-250.

Burr Thompson, D. 1963. *Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period*. Princeton: Princeton University Press. Supplementary Monograph, 3: Troy. Excavations conducted by the University of Cincinnati. 1932—1938.

Buzoianu, L., Bărbulescu, M. 2008. *Albeşti. Monografie archeologică*. I. Constanța: Muzeul de istorie națională şi arheologie. Bibliotheca Tomithana, IV.

Canarache, V. 1969. *Masks and Tanagra Figurines Made in the Workshops of Callatis Mangalia*. Constanta: Muzeul De Archeologie Constanta.

Cantone, F. 2015. The «Flower Woman» Figurines from the Foce Sele Hera Sanctuary. Ancient Coroplastic Digital Data Management, Analysis, and Sharing. *Archeologia e Calcolatori*, 26, p. 95-114.

Carpenter, T. H. 1986. *Dionysian Imagery in Archaic Greek Art*. Oxford: Clarendon Press.

Eberhard, P. 1959. *Antike Welt in Ton. Griechische und römische Terrakotten des Archäologischen Institutes in Leipzig*. Leipzig: Seemann.

Higgins, R. A. 1954. *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities. British Museum*. London: Methuen & Co, I.

Leyenaar-Plaisier, P. G. 1979. *Les terres cuites grecques et romaines*, I: Catalogue de la collection du Musee national des antiques a Leiden, III. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden.

Musée… 1994. *Musée de Pergame: Collectious d'Antiques*. Musée de Proche-orient.

Pfrommer, M. 2001. *Greek Gold from Hellenistic Egypt*. Los Angeles: Getty Museum Studies on Art.

Robinson, D. M. 1952. *Terracottas, Lamps, and Coins found in 1934 and 1938 (Excavations at Olynthus. Part XIV)*. Baltimore: The Johns Hopkins.

Schmidt, E. 1994. *Katalog der antiken Terracotten*, I: Die figurlichen Terrakotten. Mainz: Philipp von Zabern.

Shevchenko, T. 2015. Bust Thymiateria from Olbia Pontike. *Les Carnets de l'ACoSt*. 13. Online http://acost.revues.org/582, DOI: https://doi.org/10.4000/acost.582.

Winter, F. 1903. *Die Typen der figurlichen Terrakotten*. Berlin; Stuttgart: von W. Spemann, III.

T. M. Shevchenko

OLBIAN THYMIATERIA OF APHRODITE

Among Olbian terracottas there is a group of Aphrodite's busts crowned with handmade cups. These bust thymiateria were probably used in this goddess cult for spreading scents and as votives. They come from the excavations at houses and from the Eastern (Central) Temenos. The series of busts is dated to the late period of this temenos functioning: the late 3rd or the first half of the 2nd centuries BC.

The image of Aphrodite with Erotes on her shoulders probably originates from her depictions where she holds her twin sons in her arms. One more variant of this image was the schematic depiction of Erotes heads on her shoulders at the backgrounds of palmettes. They as if peer out of the goddess shoulders and their wings form the palmettes. Terracottas of this variant come from the botroi at the Central and Western Temenoi.

Aphrodite with Erotes on her shoulders is known in coroplastics of many cities while the very image of this full-faced, openly smiling and not young woman is peculiar for Olbia. The same face is reproduced in semifigures of ladies with ivy wreath found in the area near agora. Aphrodite being usually depicted as young and tender looks almost stout on the busts discussed. It can correspond to the image of Aphrodite Ourania.

Olbian bust thymiateria distinguish also by the simply shaped thymiaterion cup. Only handmade cups are known among the materials of the Central Temenos where dozens of busts with broken away thymiateria cups were found.

Bostros served as a place for burying remains from sacral precinct, therefore bust thymiateria lost their value before falling into this context. It could be reasoned by their broken condition, otherwise there could be a new type of bust thymiateria which interchanged the previous. Each variant of serially produced busts was used simultaneously on both temenoi.

Keywords: Olbia Pontica, terracotta, bust thymiaterion, Aphrodite, botros, temenos.

Одержано 01.12.19

ШЕВЧЕНКО Тетяна Миколаївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна.

SHEVCHENKO Tetiana M., Candidate of Historical Sciences, Senior Research Officer, the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-9204-0469, tania-shevchenko@yahoo.com

УДК [904.2:006.91](477.7)"652" DOI: 10.37445/adiu.2020.01.08

О. Г. Чехович

АНТИЧНІ ВАГОВІ ГИРІ З МОНЕТ

Публікується невелика група вагових гир, виготовлених з бронзових монет, що зберігається у фондах Інституту археології НАН України та походять з випадкових знахідок на пам'ятках Північного Причорномор'я.

***Ключові слова**: Ольвія, Північне Причорномор'я, вагова гиря, вагова система, метрологія, монета, міна, драхма, обол, геміобол, тетартеморій, тритартеморій.*

ВСТУП

Вивчення вагових гир посідає центральне місце в дослідженні економічного розвитку та реконструкції грошово-вагових систем античних міст Північного Причорномор'я. Гирі, що походять із закритих комплексів, зазвичай можна доволі точно датувати, а, виходячи з їхньої ваги та нанесених символів, форми й матеріалу, з якого їх виготовлено, можна встановити, до якої метрологічної системи вони належить. Натомість встановити місце виробництва їх дуже складно. Про існування власного виробництва різновагів у містах Північного Причорномор'я свідчать поодинокі знахідки ливарних форм для виготовлення свинцевих гир. Однак є група знахідок, що досить чітко вказують на місцеве походження. Це вагові гирі, виготовлені з бронзових монет.

Дослідження місцевих північно-причорноморських вагових систем розпочав на початку XX ст. А. Л. Бертьє-Делагар (Бертье-Делагард 1911, с. 6). Дослідник вперше поставив питання і про існування ольвійської метрологічної системи (Бертье-Делагард 1913, с. 57), що надалі довели Л. І. Чуістова (Чуисова 1962, с. 64) та В. В. Крапівіна (Крапивина 1980, с. 83), які дослідили всі відомі на той час знахідки з Ольвії та її хори, а Л. І. Чуістова виділила окремі знахідки контрольних гир Ольвії та встановила вагу ольвійської міни (Чуисова 1962, с. 156).

© О. Г. ЧЕХОВИЧ, 2020

ВАГОВІ ГИРІ З МОНЕТ З КОЛЕКЦІЇ В. О. АНОХІНА

Розглянемо категорію вагових гирок, виготовлених з бронзових монет. Усі вони — випадкові знахідки на пам'ятках Північного Причорномор'я з колекції В. О. Анохіна, передані в дар Науковим фондам Інституту археології НАН України. Із семи гирок шість виконано з ольвійських бронзових монет, одна — з бронзової монети Пантикапея. Всі різноваги мають добре загладжені краї та заокруглені кути. На одній є особливі торгівельні символи, надчеканені на монеті.

Датування монет, з яких виготовлено дрібні різноваги, подаємо приблизно через неповну збереженість знахідок за В. О. Анохіним (Анохин 1986; 1989).

Нижче наведено таблицю співвідношення різних вагових нормативів в ольвійській метрологічній системі.

Гирі представлено такими зразками.

1. Гирка з бронзової монети (рисунок: 1). Виконана з ольвійського

Нормативи ольвійської грошово-вагової системи

Міна	Драхма	Обол	Тритартеморій	Геміобол	Тетартеморій
1	60	360	480	720	1440
—	1	6	8	12	24

Дрібні вагові гирки з бронзових монет: 1 — 30 ольвійських тетартеморіїв; 2 — 14 ольвійських геміоболів; 3 — вісім ольвійських тритартеморіїв; 4 — сім ольвійських тритартеморіїв, або 10 пантикапейських тритартеморіїв; 5 — шість ольвійських тритартеморіїв; 6 — чотири ольвійських оболів, або тетробол; 7 — сім ольвійських геміоболів

тетрассарія приблизно першої половини II ст. до н. е. Надчеканено кадуцей і літеру «Н» на лицевій стороні та літеру «Y» з крапкою над нею на зворотній. Внаслідок надчеканки монета збільшилася в діаметрі й тріснула з одного боку, через що частково втратила вагу. Діаметр гирі 2,7 см. Маса 7,23 г, що відповідає 30 ольвійським тетартеморіям. Вірогідно, це контрольна вагова гиря дрібної ваги. Найчастіше саме на контрольних вагових гирях робилися відмітки у вигляді кадуцея або літери «Y» (Чуистова 1962), або обох символів, як у цьому разі.

№ 106 за актом передачі на постійне зберігання до Наукових фондів ІА НАН України.

2. Гирка (рисунок: 2) з ольвійської бронзової монети «борисфен» приблизно III ст. до н. е. Збереглося зображення: голова вліво, но зворотній стороні горит і сокира. Гирю вирубано у вигляді неправильного ромба, грані добре загладжено. Розмір 2,3 × 1,5 см. Маса 6,68 г, що відповідає 14 ольвійським геміоболам.

№ 108 за актом передачі на постійне зберігання до наукових фондів ІА НАН України.

3. Гирка (рисунок: 3) з ольвійської бронзової монети приблизно III ст. до н. е. Гирку вирубано у вигляді неправильного ромба, грані якого добре загладжено. Уціліло зображення: голова Деметри вліво — орел на дельфіні. Розмір 1,8 × 1,8 см. Маса 6,22 г, що відповідає восьми ольвійським тритартеморіям.

№ 109 за актом передачі на постійне зберігання до наукових фондів ІА НАН України.

4. Гирка (рисунок: 4) з бронзової монети Пантикапея, Боспор, приблизно 330—320 рр. до н. е. Має форму неправильного прямокутника із заокругленими коротшими сторонами, грані добре загладжено. Уціліло зображення: голова вправо, на зворотній стороні — грифон. Розмір 1,9 × 1,4 см. Маса 5,12 г, що відповідає семи ольвійським тритартеморіям, або 10 пантикапейським тритартеморіям.

№ 112 за актом передачі на постійне зберігання до наукових фондів ІА НАН України.

5. Гирка (рисунок: 5) з ольвійської бронзової монети «борисфен» приблизно III ст. до н. е. Гирку вирубано у вигляді трапеції, грані добре загладжено. Від монети зосталася верхня частина зображення: голова вліво та напис «ΟΛΒΙΟ» на зворотній стороні. Розмір 2,1 × 1,1 см. Маса 4,61 г, що відповідає шести ольвійським тритартеморіям.

№ 113 за актом передачі на постійне зберігання до наукових фондів ІА НАН України.

6. Гирка (рисунок: 6) з ольвійської бронзової монети приблизно 210—200 рр. до н. е. Гирку вирубано у вигляді сегмента, грані добре за-

гладжено. Збереглась частина зображення: Геліос і фрагмент сонця, на звороті — коні, показані в бігу. Розмір 1,7 × 1,5 см. Маса 4,05 г, що відповідає чотирьом ольвійським оболам, або тетроболу.

№ 114 за актом передачі на постійне зберігання до наукових фондів ІА НАН України.

7. Гирка (рисунок: 7) з ольвійської бронзової монети приблизно 240—230 рр. до н. е. Гирка становить сегмент монети, грані добре загладжено. Збереглося зображення: голова Афіни вліво і напис «ΔΙΟΣ» на зворотній стороні. Розмір 1,4 × 1,4 × 0,3 см. Маса 3,33 г, що відповідає семи ольвійським геміоболам.

№ 118 за актом передачі на постійне зберігання до наукових фондів ІА НАН України.

Опрацювання дрібних різновагів з бронзових монет дозволило встановити, що із семи досліджених гирок, шість виготовлено з ольвійських монет, з-поміж яких є й контрольна вагова гирка, згідно їх ваги всі шість знахідок є примірниками важиків ольвійської метрологічної системи. Сьома гирка виготовлена з пантикапейської монети і відноситься до грошово-вагової системи цього міста. Дослідження вагових гир, що виготовлені з бронзових монет додає нові дані до вивчення торгівельно-економічних процесів в античних містах Північного Причорномор'я.

ЛІТЕРАТУРА

Анохин, В. А. 1986. *Монетное дело Боспора*. Киев: Наукова думка.

Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Бертье-Делагард, А. Л. 1911. Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в I половине IV в. до н. э. *Нумизматический сборник*, 1, с. 1-100.

Бертье-Делагард, А. Л. 1913. Материалы для весовых исследований монетних систем древнегреческих городов и царей Сарматии и Тавриды. *Нумизматический сборник*, 2, с. 49-134.

Крапивина, В. В. 1980. Весовые гири из Ольвии. В: Анохин, В. А. (ред.). *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 83-98.

Чуистова, Л. И. 1962. Античные и средневековые весовые системы, имевшие хождение в Северном Причерноморье. *Археология и история Боспора*, II, с. 7-235.

REFERENCES

Anokhin, V. A. 1986. *Monetnoe delo Bospora*. Kiev: Naukova dumka.

Anokhin, V. A. 1989. *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Berte-Delagard, A. L. 1911. Otnositelnaia stoimost monetnykh metallov na Bospore i Borisfene v I polovine IV v. do n. e. *Numizmaticheskii sbornik*, 1, s. 1-100.

Berte-Delagard, A. L. 1913. Materialy dlia vesovykh issledovanii monetnikh sistem drevnegrecheskikh gorodov i tsarei Sarmatii i Tavridy. *Numizmaticheskii sbornik*, 2, s. 49-134.

Krapivina, V. V. 1980. Vesovye giri iz Olvii. In: Anokhin, V. A. (ed.). *Issledovaniia po antichnoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, s. 83-98.

Chuistova, L. I. 1962. Antichnye i srednevekovye vesovye sistemy, imevshie khozhdenie v Severnom Prichernomore. *Arkheologiia i istoriia Bospora*, II, s. 7-235.

O. H. Chekhovych

ANCIENT SCALE WEIGHTS MADE OF COINS

The study of scale weights of the ancient centers of the Northern Pontic region is of greater importance both for the study of metrology, monetary and weight systems of this region, and for understanding the general picture of trade and economic processes in ancient times. This paper presents small-sized weights made of bronze coins that are kept in the Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine. All of them are the chance finds from the territory of ancient sites of the Northern Pontic region. These findings were donated by V. A. Anokhin along with other finds of lead weights and bronze ingots. The collection contains weights in the shape of sub-square and sub-rectangular tiles of lead and bronze, round lead weights, weights made of bronze coins which are the chance finds from the territory of Olbia and its settlements, and other sites. During the processing this collection a small group of weights made of coins was distinguished. Among seven published weights six ones are made of Olbia coins and one of Panticapaeum. Each scale weight was studied in detail, basing of which the weight of each item was correlated with the existing monetary systems. Thus, it was possible to determine the metrological standards to which each particular instance belongs. The study of these findings showed that weights made of Olbian bronze coins belong to the Olbian metrological system as well as, in particular, the control scale weight which corresponds to 30 Olbian tetartemories, and the item made of bronze Panticapaeum coin refers to the Panticapaeum monetary system.

Keywords: scale-weights, Olbia, Northern Pontic region, weight system, metrology, coin, mine, drachma, obol, hemiobol, tetartemory, tritartemory.

Одержано 6.12.2019

ЧЕХОВИЧ Олександра Геннадіївна, лаборант I категорії, Інститут археології НАН України, пр-т Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

CHEKHOVYCH Oleksandra H., laboratory assistant of the 1st category, the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine, Geroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-7428-8452, e-mail: chekhovich@ukr.net.

УДК 902-028.42(091)(477.41) DOI: 10.37445/adiu.2020.01.09

К. М. Капустін

ДОСЛІДЖЕННЯ ВИШГОРОДА У 1936 р.

Проаналізовано архівні й фондові матеріали з розкопок Вишгорода 1936 р., уточнено хронологію, місце розташування житлових, господарських споруд і поховальних комплексів, а також датування речових знахідок із культурно-хронологічних горизонтів давньоруського, золотоординського та нового часів.

***Ключові слова**: Вишгород, городище, посад, Русь, золотоординська доба, Новий час, матеріальна культура.*

ВСТУП

Археологічні дослідження Вишгорода, визначного економічного та церковно-релігійного осередку Середнього Подніпров'я X—XIII ст., розпочалися від середини — другої половини XIX ст. Приміром, у 1845 р. О. Ставровський розкопав курган Хрещатий, що стояв на дорозі до Межигір'я, а 1874 р. В. Б. Антонович — два кургани в урочищі Костина Нивка та ще один в урочищі Батишева могила (Антонович 1895, с. 18).

Початок систематичних археологічних досліджень у місті пов'язаний із роботами Інституту історії матеріальної культури УРСР та Московського державного історичного музею в середині — другій половині 1930-х рр. Тоді, упродовж 1934—1937 рр., здійснено розкопки ділянок навколо нинішньої Борисоглібської церкви (досліджено фундаменти і прилеглу до середньовічного храму територію), біля північної частини західного валу, на валу з південно-західного боку городища (проаналізовано стратиграфію, конструктивні особливості фортифікаційних споруд, здійснено пошук в'їзних воріт, деталізовано план міської забудови тощо). Декілька розкопів закладено у східній частині городища: частині плато, що тягнеться вузькою смугою від яру і оточує городище з півночі до балки, яка врізається в плато городища з півдня (Довженок 1950, с. 66).

У повоєнні роки масштабні розкопки провадила експедиція В. Й. Довженка в 1947 р. у східній і північно-західній ділянках городища. Відтак, уточнено стратиграфію пам'ятки, простежено залишки житлової та господарської забудови середньовічного міста кінця X—XIV ст. У 1950—1960-ті рр. значних робіт на пам'ятці не провадили, розкопки літописного міста (рис. 1) поновили тільки в 1970-ті рр., вони тривають й досі (Капустін 2018, с. 147, 156).

У пропонованій статті зосередимося на матеріалах розкопок 1936 р. (проаналізуємо планіграфію та стратиграфію кожного розкопу, а також знахідки з об'єктів відповідно до їх культурно-хронологічної приналежності), адже саме тоді здійснено масштабні дослідження на території давнього міста: на території садиби та неподалік церкви свв. Бориса та Гліба, а також у північно-східній частині пам'ятки та її околицях. Змушені констатувати, що більшість матеріалів досі не введено до наукового обігу. Підступитися до них було складно через неповну й скупу інформацію польової документації, певну депаспортизацію і часткову втрату знахідок, що зберігаються в Наукових фондах Інституту археології (кол. № 5) та Археологічному музеї ІА НАН України. У рубрикації подачі матеріалу ми дотримувалися назв та нумерації ділянок, які використовували дослідники, позначаючи конкретні місця розкопок.

Керівництво роботами здійснювали Т. М. Мовчанівський (начальник експедиції) і В. К. Гончар (ділянка 4), Г. М. Зацепіна (ділянка 1, розвідка W) та Д. П. Натансон (ділянка 1).

Розпочнемо з розкопок, що проводились на садибі сучасної церкви свв. Бориса і Гліба.

© К. М. КАПУСТІН, 2020

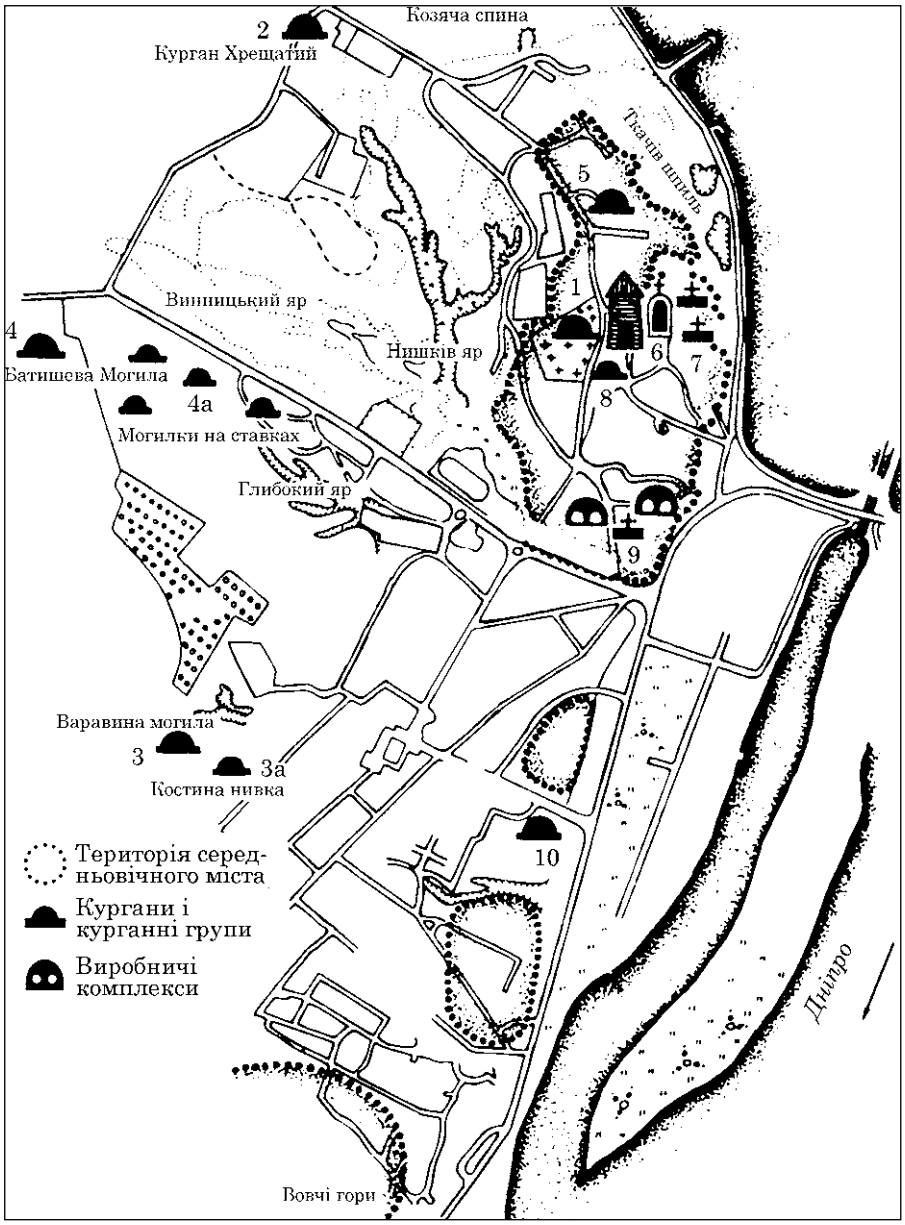

Рис. 1. Вишгород, археологічна карта (за Р. С Орловим): 1 — курган на місці сучасного кладовища; 2 — курган Хрещатий; 3 — курган Варавина могила; 3а — могильник Костина Нивка; 4 — Батишева могила; 4а — могильник Могилки в Ставках; 5 — могильник на садибі Дорошенка; 6 — церква свв. Бориса і Гліба; 7 — могильник на східному схилі городища; 8 — курган на вул. Межигірського Спаса; 9 — поховання на посаді; 10 — поховання на місці кінотеатру «Мир»

ДІЛЯНКА 1

Розкоп, розміром 20 × 5 м, закладений на південно-східному схилі дитинця був орієнтований довгою віссю за лінією північ-південь (Зацепіна 1936b, с. 53). Стратиграфічна ситуація на ділянці, характерна для багатошарових пам'яток і свідчить про її тривале використання: під шаром дерну зафіксовано завал будівельного сміття (кв. 3, 4), завтовшки до 0,4 м, нижче — однорідний темно-сірий гумусований суглинок «чорноземного типу» потужністю від 1,5 м у кв. 4 до 2,0 м у кв. 2, під ним — прошарок жовтого супіску, завтовшки до 1,8 м (рис. 2: 1; 3: 1). Материк, бура глина, залягав на глибині 3,5—4,0 м від рівня денної поверхні (Зацепіна 1936b, с. 53).

За час робіт розкопано низку житлових та господарських споруд доби Середньовіччя, Нового часу. За нотатками в щоденниках авторів розкопок та археологічними матеріалами, що зберігаються у фондах ІА НАН України, давньоруським періодом можна датувати лише незначне число об'єктів. До таких, зокрема, належать залишки фундаментів та стіни монументальної споруди давньоруського часу (рис. 5), на чому зупинимося далі, а також господарські об'єкти та наземна споруда у кв. 7—8 та в прирізці до кв. 3. Із заповнення ями 1 (діаметр 0,89 м, глибина 0,44 м), конічної форми, походять декілька уламків гончарних горщиків давньоруського часу (?) (Археологічні… 1936a, с. 3), з ями 2, округлої в плані форми, діаметром 1,6 м і завглибшки 1,45 м, — дрібні уламки кісток, каміння та фрагменти гончарних горщиків (рис. 2: 5) з невисокою шийкою, вираженими плічками та округлими загнутими досередини вінцями із закраїною зсередини, датовані XII—XIII ст. (Натансон 1936, с. 40, 41). Такий посуд є добре знаний за матеріалами розкопок середньовічних пам'яток України,

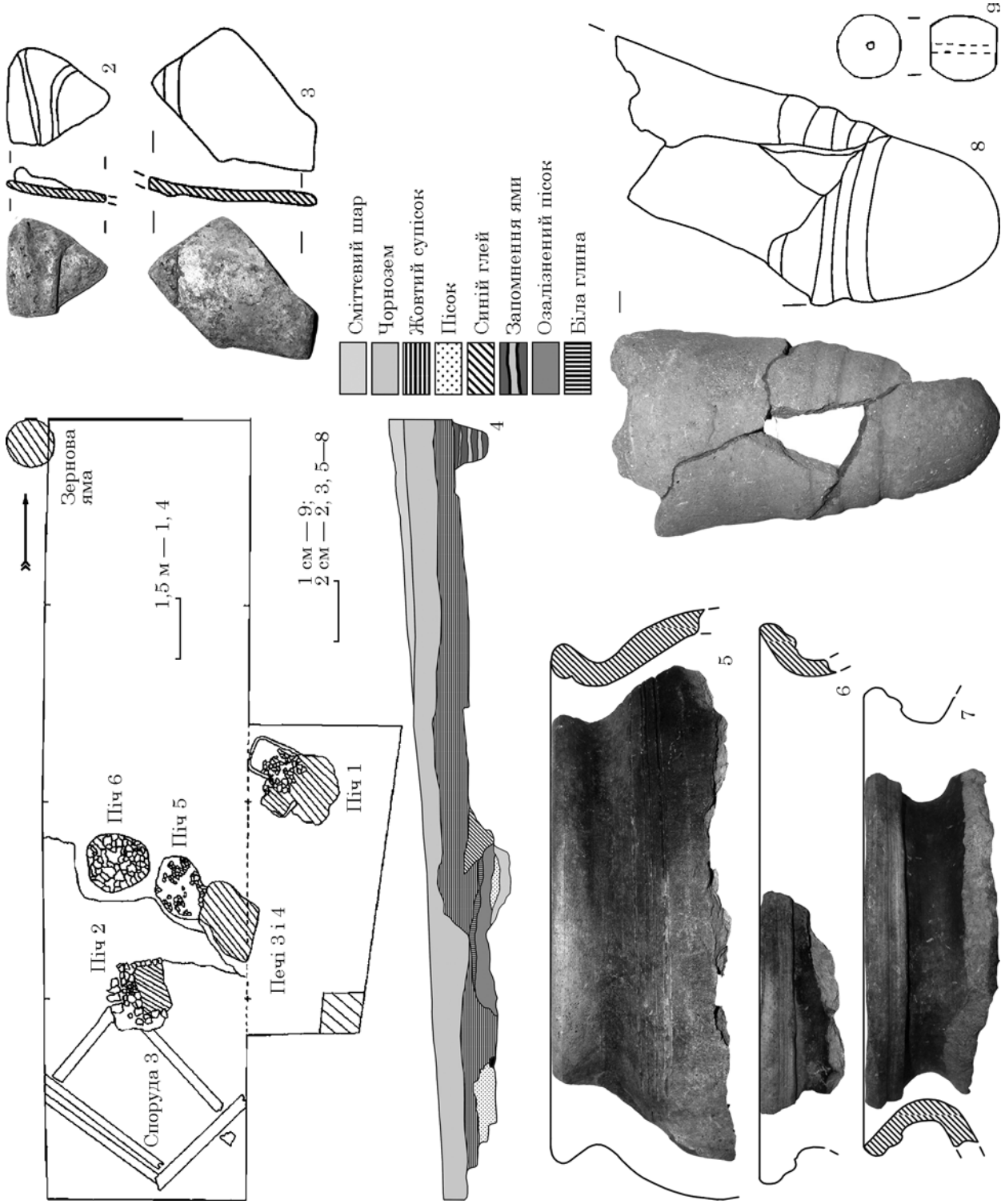

Рис. 2. Вишгород, ділянка 1, кв. 1—4: 1 — план і стратиграфія розкопу 1; **знахідки**: 2, 3 — споруда 2; 5 — яма 2; 6, 7 — споруда 1; 8, 9 — культурний шар поховань у південно-західному куті розкопу

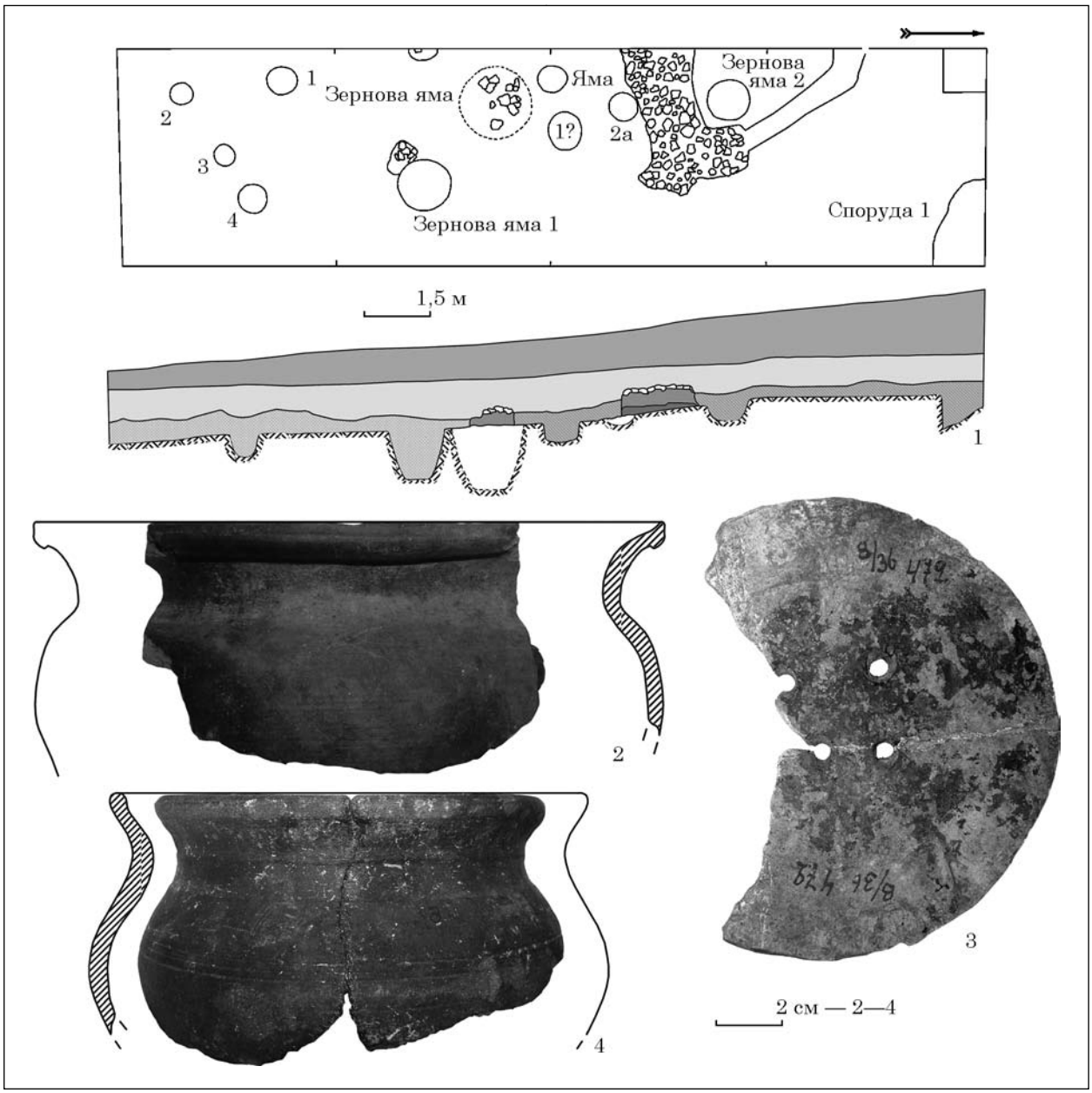

Рис. 3. Вишгород, ділянка 1, кв. 5—8: 1 — план і стратиграфія розкопу 1; 2—4 — знахідки з культурного шару навколо храму

Білорусі та Росії (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009а, с. 228).

У північно-східному кутку кв. 8 простежено залишки наземної споруди №1 у вигляді незначно заглибленого у лесоподібний ґрунт котловану, імовірно, підквадратної у плані форми, заповненого сіро-попелястим супіском. Досліджена його частина становить 1,72 × 1,36 м. Долівка приміщення — шар жовтого глею із включеннями дрібних вугликів, знаходилась на глибині 1,36—1,72 м. Біля північного краю споруди розчищено скупчення печини, яке, на думку Д. Н. Натансон, маркує місце розташування якоїсь теплотехнічної споруди (1936, с. 30). Керамічний посуд із заповнення котловану репрезентовано уламками гончарних горщиків з добре вираженою вигнутою шийкою, високими плічками та манжетоподібними вінцями (рис. 2: 6, 7). Аналогічні вироби траплялися у культурному шарі та об'єктах давньоруського часу з території Середнього Подніпров'я, межиріччя Сірету та Дністра, Побужжя і датували XI — початком XII ст. (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 33; Возний 2009а, с. 225—226).

У південній частині розкопу, розширеній навпроти кв. 2 зафіксовано піч 1, овальної форми, видовжену за лінією північний захід—південний схід, з устям із південного сходу. Її стінки збереглися на висоту 0,35—0,38 м і були обпалені до червоного кольору. На думку авторів розкопок, піч неодноразово перебудовували, на що вказує декілька черенів: перший, завтовшки 0,015—0,020 м, виявлено на глибині 0,88 м; другий і третій, зафіксовано на глибині 0,91 та

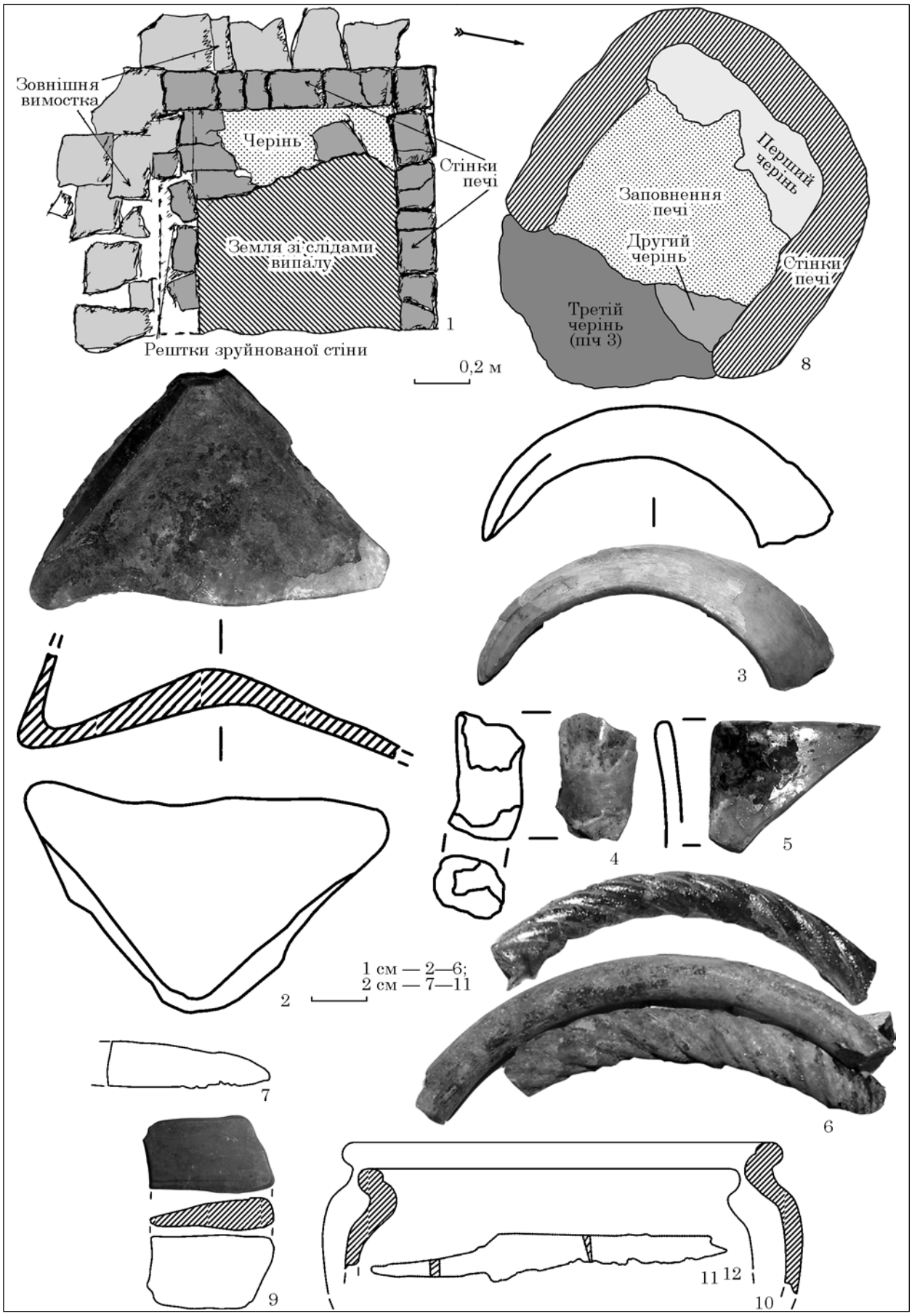

Рис. 4. Вишгород, ділянка 1: 1 — піч 2; 2—6, 9 — знахідки із заповнення печі 2 і навколо неї; 7 — уламок ножа з ями під піччю 4; 8 — печі 3 і 4; 10—12 — знахідки із заповнення печі 1

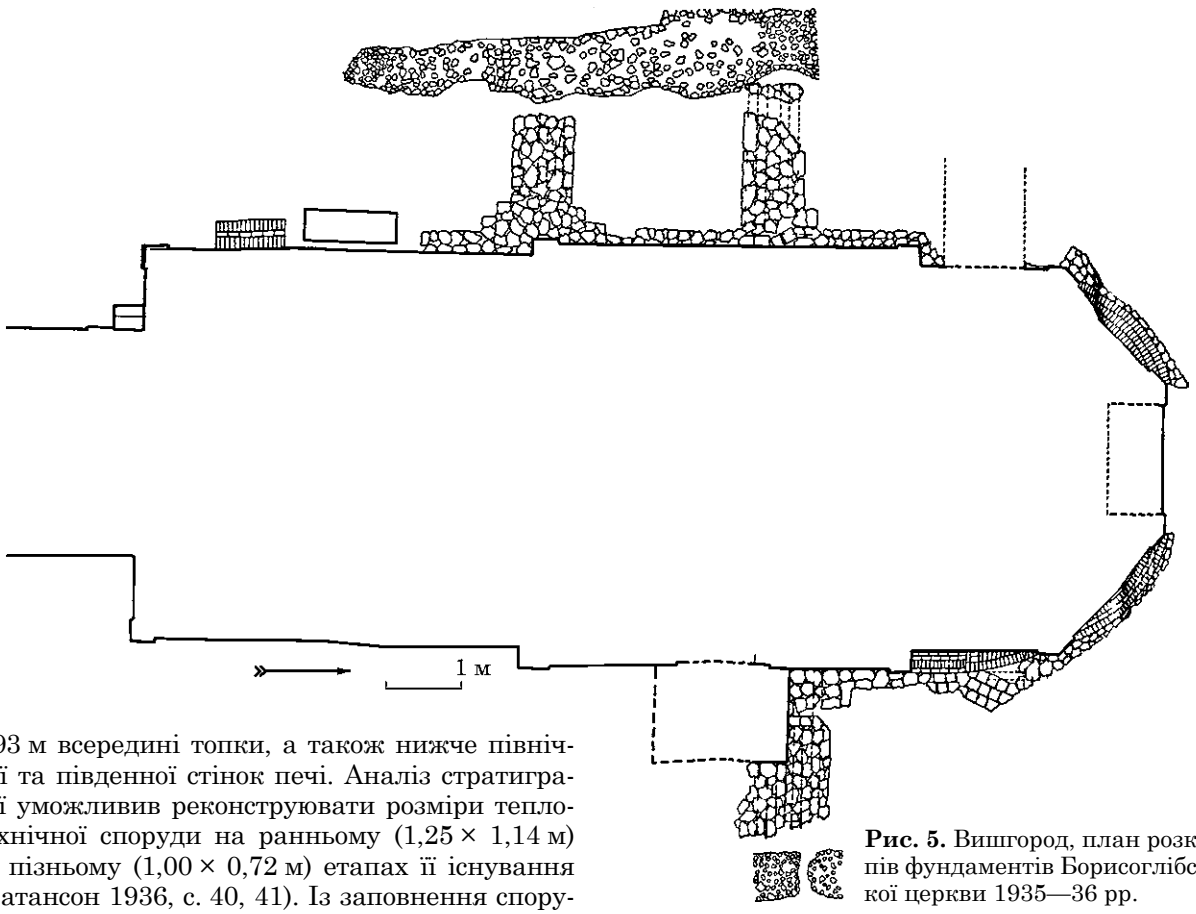

Рис. 5. Вишгород, план розкопів фундаментів Борисоглібської церкви 1935—36 рр.

0,93 м всередині топки, а також нижче північної та південної стінок печі. Аналіз стратиграфії уможливив реконструювати розміри теплотехнічної споруди на ранньому (1,25 × 1,14 м) та пізньому (1,00 × 0,72 м) етапах її існування (Натансон 1936, с. 40, 41). Із заповнення споруди походять декілька уламків верхніх частин гончарних горщиків з невисокою шийкою, вираженими плічками та округлими загнутими досередини вінцями із закраїною (рис. 4: 10, 12). Такий посуд неодноразово фіксували в об'єктах XII—XIII ст. з Києва, Вишгорода, Чернігова та інших міст Русі (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009a, с. 228). Тут же знайдено практично цілий залізний ніж (рис.4: 11) типовий для середньовічних пам'яток Південної Русі (Возний 2009b, с. 187).

До цього ж культурно-хронологічного горизонту належать дві стовпові ями, зафіксовані в кв. 6, що маркують якийсь легкий навіс. В ямах були уламки гончарного посуду давньоруського часу, фауністичні рештки та фрагмент кременю (Натансон 1936, с. 31).

Важливими для аналізу забудови та вивчення матеріальної культури населення Нового часу (XVI—XVIII ст.) є знахідки з розкопок наземної споруди 2, від якої вцілів північний кут у кв. 1. Тут на глибині 1,06—1,45 м виявлено сліди дерев'яних колод завдовжки 2,07 м і 3,4 м, що утворювали кут у 90°. На рівні долівки, на шарі сірого супіску з попелом, перекритого шаром щільного брунатного глею з домішкою вугликів, зафіксовано перетрухлі дерев'яні дошки, ймовірно, від підлоги. У споруді 2 трапилися фрагменти гончарного посуду з поливою та без неї, які за особливостями профілювання та орнаментування відносяться до XVII—XVIII ст., фауністичні рештки тощо (Зацепіна 1936b, с. 41—42, 45). Індивідуальні знахідки представлено кістяним виробом (гральна фігурка?) та кістяним кільцем (там само, с. 43). Знайдено також уламки скляних тонкостінних патинованих посудин (рис. 2: 2, 3) — келихів, датованих XVIII—XIX ст.

До цього ж культурно-хронологічного горизонту належать два поховання, орієнтовані головою на захід, виявлені в південно-західному кутку розкопу. Небіжчики лежали у дерев'яних домовинах (довжиною 1,91, 2,08 м, шириною 0,63 і 0,64 м відповідно) випростано на спині, руки покладено вздовж тіла (поховання 1) або кистями на тазу (поховання 2). У засипці однієї могильної ями виявлено декілька фрагментів скляних браслетів давньоруського часу (Зацепіна 1936b, с. 79—80), нижче — монету 1811 р. (там само, с. 107). Із культурного шару неподалік поховань походить нижня частина амфори та сердолікова намистина бочкоподібної форми (рис. 2: 8—9). Стратиграфія й контекст знахідок уможливили датувати ці поховання серединою — другою половиною XIX ст. і пов'язати з церковним кладовищем (?), розташованим поряд.

Значне число об'єктів складно датувати через відсутність даних про знахідки. Йдеться, передусім, про декілька гончарних печей, виявлених у кв. 1—2. Вони знаходилися на невеликій площі і розташовувалися у ряд по лінії північний захід — південний схід, одна теплотехнічна споруда розташовувалась на південь від інших.

Піч 2 — підквадратної форми (рис. 2: 1; 4: 1), дещо видовжена за лінією схід-захід (розміром 1,05 × 0,97 м), була побудована із цегли, яка лежала пласкою стороною одна на одній. Стінки печі обмазано глиною та обпалено до рудого кольору. У топковій камері розчищено залишки череня із шматків перепаленої цегли, вкритих шаром обпаленої до рудого кольору глини. На їхній поверхні добре помітні сліди загладжування та відбитки пальців (Зацепіна 1936b, с. 11). Ззовні простежено вимостку з фрагментів плиткової цегли без слідів обпалу завдовжки від 0,73 до 1,08 м і завширшки від 0,23 до 0,32 м. На думку авторів розкопок, устя печі було з східної сторони, на що вказували сліди обпалу ззовні (Зацепіна 1936b, с. 11—12). Під час розчистки теплотехнічної споруди та навколо неї виявлено артефакти доби Середньовіччя-Нового часу: уламки скляних браслетів, денця скляного келиха, штофу, ікло кабана тощо (рис. 4: 2—6, 9).

Піч 3, овальної у плані форми, видовжена за лінією північний захід—південний схід (розміри 0,90 × 0,65 м) з устям з південного сходу була зафіксована на глибині 0,53 м (рис. 4: 8). Її стіни, завтовшки 0,18 м, вціліли на висоту 0,38 м (Зацепіна 1936b, с. 19). Як зазначила Г. М. Зацепіна, теплотехнічну споруду неодноразово перебудовували, на що вказує кілька черенів. Перший (верхній) — шар жовто-коричневої добре обпаленої глини — залягав на 0,35 м нижче від рівня вцілілих стін печі. У шарі засипки над ним виявлено уламки гончарного посуду давньоруського часу та індивідуальні знахідки, серед яких вирізняється монета XVI ст. Другий черінь, дещо більший за розмірами за попередній, фіксувався за прошарком коричневої добре обпаленої глини. У засипці між черенями знайдено розвал горщика, окремі фрагменти гончарного посуду давньоруського часу, уламок амфори, а також невеликий фрагмент давньоруської плінфи (Зацепіна 1936b, с. 16, 20).

Піч 4 є найбільш ранньою з поміж інших. Від неї зберігся черінь, видовжений за лінією південний захід — північний схід, розмірами 1,45 × 1,15 м з обпаленої глини темно-сірого кольору (рис. 4: 8). Залишки об'єкту фіксувалися за 0,3 м на південний захід від другого череня печі 3 та на 0,07 м нижче нього. Під черенем знаходилась яма неправильної форми розміром 0,4 × 0,2 м, заповнена жовтим піском з попелом і дрібними вугликами (Зацепіна 1936b, с. 22—24). Із неї походять поодинокі уламки гончарного посуду та залізний ніж (рис. 4: 7).

Піч 5 (у щоденнику Г. М. Зацепіної вона позначена як Піч № 2) розташовувалась впритул до західної стінки печей 3 і 4. На рівні фіксації вона мала вигляд потужного завалу обпаленої глини та вугликів. Випалювальна споруда, у плані грушоподібної форми, видовжена за лінією північ-південь, розміром 1,85 × 1,43 м була звернута устям завширшки 0,52 м на схід. Її стіни, зсередини обпалені до червоного кольору, збереглися на висоту 0,35 м. Склепіння, завтовшки 0,15—0,18 м, складено з глиняних вальків. Черінь, товщиною 0,01—0,03 м добре уцілів і був обпалений до червоного кольору. На думку Г. М. Зацепіної, піч спорудили в спеціальному заглибленні в піщаному ґрунті (1936b, с. 25—27). Жодних знахідок в печі або неподалік її не виявлено.

Піч 6 знаходилася за 0,35—0,40 м на захід і на 0,3 м нижче від рівня залягання череня печі 5. У плані вона овальної форми, розмірами 1,55 × 1,26 м (банкоподібна, за визначенням Г. М. Зацепіної), з широкою топкою та вузьким устям, повернутим на схід. На південний схід від опалювальної споруди простежено залишки передпічної ями неправильної форми, заглибленої в материк на 0,10—0,15 м і заповненої попелом і дрібними вугликами (Зацепіна 1936b, с. 29).

Як зазначала Д. П. Натансон (1936, с. 41), у кв. 7 на глибині 1,6 м зафіксовано залишки ще однієї печі у вигляді розвалу печини, вугликів і попелу. Надто скупа інформація про неї не дозволяє підтвердити або спростувати це припущення. Цілком можливо, що маємо справу з викидом обпаленої печини при реконструкції глиняної печі з розташованої поряд житлової чи виробничої споруди (?). Із завалу походять дрібні уламки гончарних горщиків і скляного посуду XVII—XVIII ст., що вказує, швидше, на сміття, скинуте під час проведення ремонту.

Через низьку якість фіксації знахідок практично не можливо визначити хронологію більшості господарських ям, досліджених у кв. 5—7. Всі вони у перетині мали форму зрізаного конуса і різнилися лише розмірами та рівнем фіксації. Так, у кв. 5 розкопано чотири ями, діаметром 0,45 (яма 3), 0,44 м (яма 4), 0,54 (яма 5) і 0,57 м (яма 6), заглиблених у материк на 0,36—0,46 м. У кв. 6 на глибині 1,3 м виявлено зернову яму 7, заповнену чорним гумусованим супіском. У перетині вона теж мала форму зрізаного конуса, діаметром зверху 1,12 м, внизу 0,42, і була заглиблена в материк на 1,08 м. Її стіни, обмазані глиною, було обпалено до червоного кольору, обмазка збереглася на окремих ділянка і мала товщину 0,03—0,05 м (Натансон 1936, с. 30, 32—33; Археологічні… 1936b, с. 4).

У кв. 7 розкопано ще три ями: всі округлої в плані форми, яма 8 діаметром 0,60 м, яма 9 — 0,65 м, яма 10 — 0,75 м (за Д. П. Натансон, відповідно ями № 2, № 3 і № 1).

РОЗВІДКА W

Розкоп, орієнтований довгою віссю за лінією схід—захід, розміром 6,5 × 8,0 м, розташовувався на захід від приміщення колишньої церкви, безпосередньо за її кам'яною огорожею і обмежувався із заходу валом. Упродовж 1935—1936 рр. там зафіксовано окрім залишків великої монументальної споруди — церкви свв. Бориса та Гліба, різночасові господарські, житлові споруди і поховання (Зацепіна 1936b, с. 145).

Стратиграфія розкопу — доволі складна. Одразу під шаром дерну містився завал будівельного сміття завтовшки 0,60—0,71 м, який перекривав рештки західної стіни давньоруського храму на глибині 0,71—1,0 м. Вони лежали на шарі чорнозему товщиною 0,35—0,41 м, який сформувався імовірно у Новий час (?). На глибині 1,47—1,58 м був прошарок глейкуватого ґрунту з включеннями будівельного сміття завтовшки 0,1—0,14 м — культурний шар золотоординського часу; нижче (на глибині 1,58—1,61 м) зафіксовано завал будівельного сміття, а під ним, на глибині 1,61—1,68, — глейкуватий ґрунт з включенням значної кількості фрагментів гончарного посуду, кісток тварин, який, вірогідно, утворився у середині XIII ст. внаслідок руйнування міста монголами; на глибині 1,68—2,15 м знаходився шар будівельного сміття із значною кількістю уламків гончарного посуду, вугликів і фауністичних решток (Зацепіна 1936b, с. 153—154), ймовірно, давньоруського часу; на глибині 2,15—3,70 м простежено бурий глей, передматерик, який поступово переходив у материковий глей жовтого кольору (рис. 6: 2).

Центральний об'єкт розкопу — давньоруська монументальна споруда, фундаменти та завал західної стіни церкви свв. Бориса та Гліба (рис. 5), а саме апсидна, північна та південна частина фундаментів стін центрального нефу, виступи фундаментів-опор арок поперечних ділень бокових нефів, а також частина фундаментів західної стіни (Зацепіна 1936a, с. 1, 2). На думку Г. М. Зацепіної, церква, розмірами 42 × 24 м, була тринефною, мала три апсиди (центральна,

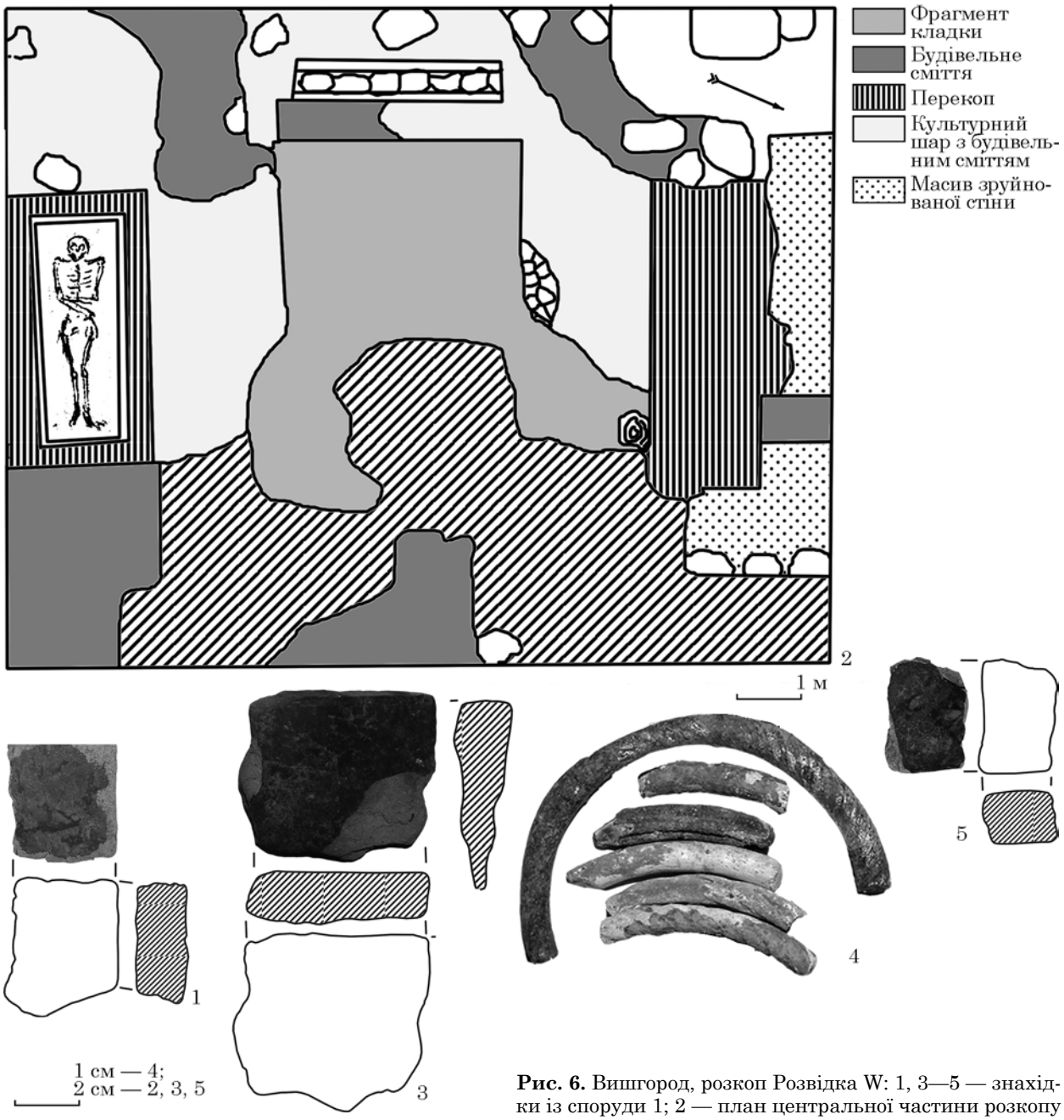

Рис. 6. Вишгород, розкоп Розвідка W: 1, 3—5 — знахідки із споруди 1; 2 — план центральної частини розкопу

більшого розміру, дещо виступала назовні) та шість стовпів. Археологічними дослідженнями наступних років доведено, що стовпів насправді було вісім (Дегтяр, Орлов 2005, с. 90—91), храм мав додаткове розмежування між підкупольним простором та апсидами (Зоценко 2000, с. 30), а підкупольний квадрат розташовувався у композиційному центрі храму (Бібіков 2016, с. 118). Під час будівництва церкви використано декілька цікавих будівельних прийомів: зокрема, у підмурки монументальної споруди заклали лежні, квадратні в перетині колоди, і залили їх вапняковим розчином (дерево не збереглося, однак у розчині збереглися каналоподібні порожнини), на цій основі збудували фундаменти стін, складені з бутового каміння (сірий кварцит) і плінфи світло-кремового кольору, розміром 0,36 × 0,27 × 0,04 м, з включеннями кварцу рожевого відтінку, скріплені цем'янковим розчином. В окремих випадках камінь використовували як самостійний будівельний матеріал. Зокрема, у завалі найбільшого фрагмента стіни зафіксовано суцільний ряд, складений з брил необробленого кварцевого пісковику діаметром до 0,4 м (Довженок 1950, с. 150—151). Такий будівельний прийом застосовували бід час будівництва багатьох середньовічних храмів Русі X—XIII ст. (Каргер 1961, с. 31; Раппопорт 1982, с. 27—28). Зауважимо, що Борисоглібський храм, типологічно подібний до Спаського собору у Чернігові і вважається найбільшими тринефним храмом Давньоруської держави (Бібіков 2016, с. 118).

На захід від фундаментів досліджено потужний завал західної стіни, яка, на думку Г. М. Зацепіної, завалилася у бік валу (рис. 5), розташованого за церквою, з добре вцілілим простінком між вікнами та уламками арочних надвіконних перемичок (1936a, с. 2).

Аналіз стратиграфії та знахідок з розкопу дозволив зробити припущення про поступове руйнування храму, що підтверджується існуванням двох шарів: у верхньому траплялися фрагменти та цілі зразки плінфи, а також великі фрагменти кладки стін із фресковим розписом, чисельні уламки гончарного посуду доби Середньовіччя та поодинокі Нового часу, фауністичні рештки тощо; у нижньому — винятково давньоруські знахідки — будівельні матеріали (плінфа, будівельний розчин, полив'яні плитки тощо), уламки гончарного посуду XII—XIII ст., різноманітні індивідуальні знахідки тощо (Зацепіна 1936b, с. 163). На думку дослідників, будівельний розчин із заповнення верхнього і нижнього горизонтів практично ідентичний за своїм складом, але відмінний за станом збереження — останній дуже деформований, внаслідок тривалого перебування у вологому ґрунті (Зацепіна 1936b, с.164).

Із культурного шару навколо церкви походить значна кількість уламків гончарного посуду давньоруського часу, серед них превалюють фрагменти вінець горщиків з вигнутою шийкою, високими плічками та манжетоподібними вінцями, а також уламки посуду з невисокою трохи вигнутою шийкою та округлим вінцем, з загнутим до середини краєм у вигляді валика, що утворює закраїну для покришки (рис. 3: 2, 4). Такі горщики часто трапляються в культурних нашаруваннях та об'єктах XI — першої половиною XIII ст. України, Білорусі та Росії (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009a, с. 228). Тут же знайдено уламки фрескового розпису стін храму, доволі рідкісними є фрагменти з орнаментом з паралельних ліній та стилізованої хвилі, фрагменти глиняних голосників, друшляк — нижня частина горщика з чотирма отворами (рис. 3: 3), ковані залізні цвяхи, полив'яні плитки підлоги, фігурний дверний гачок тощо (Зацепіна 1936b, с. 67).

Давньоруським часом слід датувати і залишки печі 1, виявленої у південно-західній частині розкопу на рівні глейкуватого темно-сірого ґрунту із включеннями вугликів на глибині 2,69 м. Від неї вцілів частково зруйнований черінь розмірами 0,6 × 0,75 м, видовжений за віссю північ—південь. Із заповнення об'єкту походять фрагменти гончарного посуду, тваринні кістки (Зацепіна 1936b, с. 130—131).

До золотоординського культурно-хронологічного горизонту належить наземна споруда 1, зафіксована у центральній частині розкопу неподалік фундаментів церкви, біля північного краю головного фрагмента кладки. Від неї збереглися рештки печі — завал перепаленої глини та добре збережений черінь на шарі глейкуватого ґрунту з вкрапленнями дрібних вугликів та печини (Зацепіна 1936b, с.153). Г. М. Зацепіна датувала споруду серединою XIII ст. (Зацепіна 1936b, с. 86), що добре узгоджувалось із усталеною точкою зору про розорення Києва та його околиць військами монголів (Івакін 1996, с. 36—37) та переконанням, що західна стіна церкви обвалилася саме під час цих подій. Проте, як слушно завважив Д. В. Бібіков, виявлений нижче череня і глеїстого прошарку (вірогідної підлоги житла) шар будівельного сміття з фрагментами фресок і зливками олова (Зацепіна 1936b, с. 89—90, 164—165) вказує на пізніше датування житлової споруди — другу половину XIII—XIV ст. (Бібіков 2018b, с. 225).

Колекція знахідок із об'єкту репрезентована фрагментами полив'яних плиток, точильним бруском, а також 14 уламками скляних браслетів: кручених та гладких круглих блакитного, фіолетового, темно-зеленого та жовтого кольорів (рис. 6: 1, 3—5). Зауважимо, що скляні браслети в об'єктах золотоординського часу трапляються не часто, проте вони відомі як серед матеріалів розкопок Вишгорода (Капустін 2012a, с. 150; 2018, с. 154), так і Києва (Сагайдак, Сергеєва 1992, с. 7), Городська (Капустін 2012, с. 111) та інших поселень Середнього Подніпров'я. Синхронні житлові та господарські споруди зафіксовано на сусідній ділянці під час робіт експедиції ІА НАН України у 1990—1996 рр. (Чабай, Евтушенко, Степанчук 1991, с. 27—28).

ДІЛЯНКА 4

Розкоп (розмірами 40 × 5 м і загальною площею 200 м^2) знаходився у північно-східній частині Дитинця на краю урвища заплави Дніпра, між розкопом 4 і шурфом Ж 1935 р. та був орієнтований довгою віссю за лінією північ—південь (Гончаров 1936, с. 2).

За час робіт на ділянці виявлено різночасові об'єкти трьох культурно-хронологічних горизонтів: давньоруського, золотоординського та новітніх часів (рис. 7: 1).

Давньоруським часом слід датувати залишки глиняної печі, округлої у плані (діаметром 1,1 м) і орієнтованої устям на схід. Її черінь лежав у шарі жовтої глини у кв. 8 на глибині 0,9 м. Склепіння, що зберіглося на висоту 0,2 м, і черінь печі добре випалені. Звідси походить значна кількість гончарного посуду різного розміру, серед якого виділяються уламки амфор ранньосередньовічного часу, а також два фрагменти скляних браслетів (Гончаров 1936, с. 9—10).

Синхронною їй є сміттєва яма №1, виявлена у кв. 14 і заповнена уламками гончарного посуду,

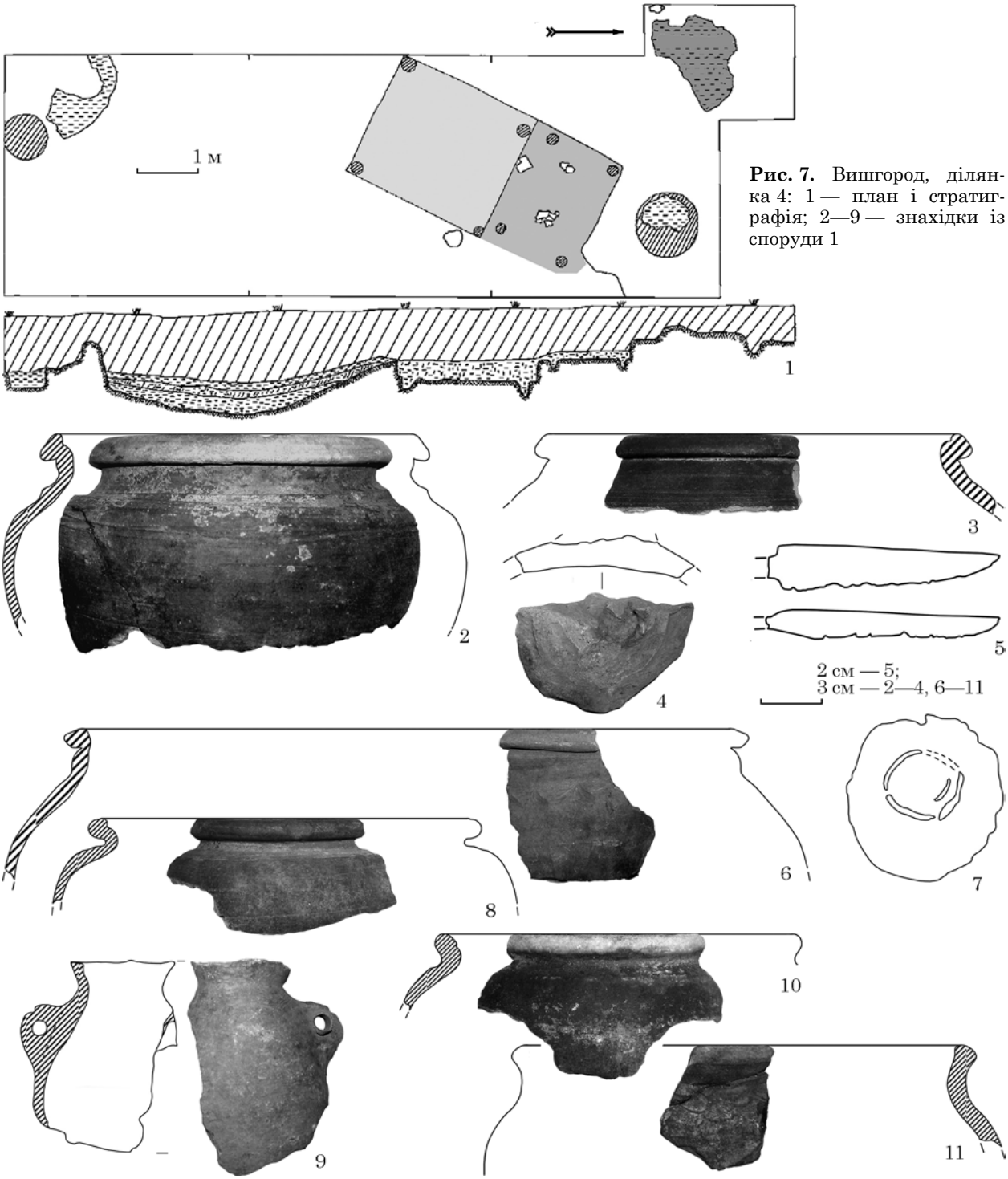

Рис. 7. Вишгород, ділянка 4: 1 — план і стратиграфія; 2—9 — знахідки із споруди 1

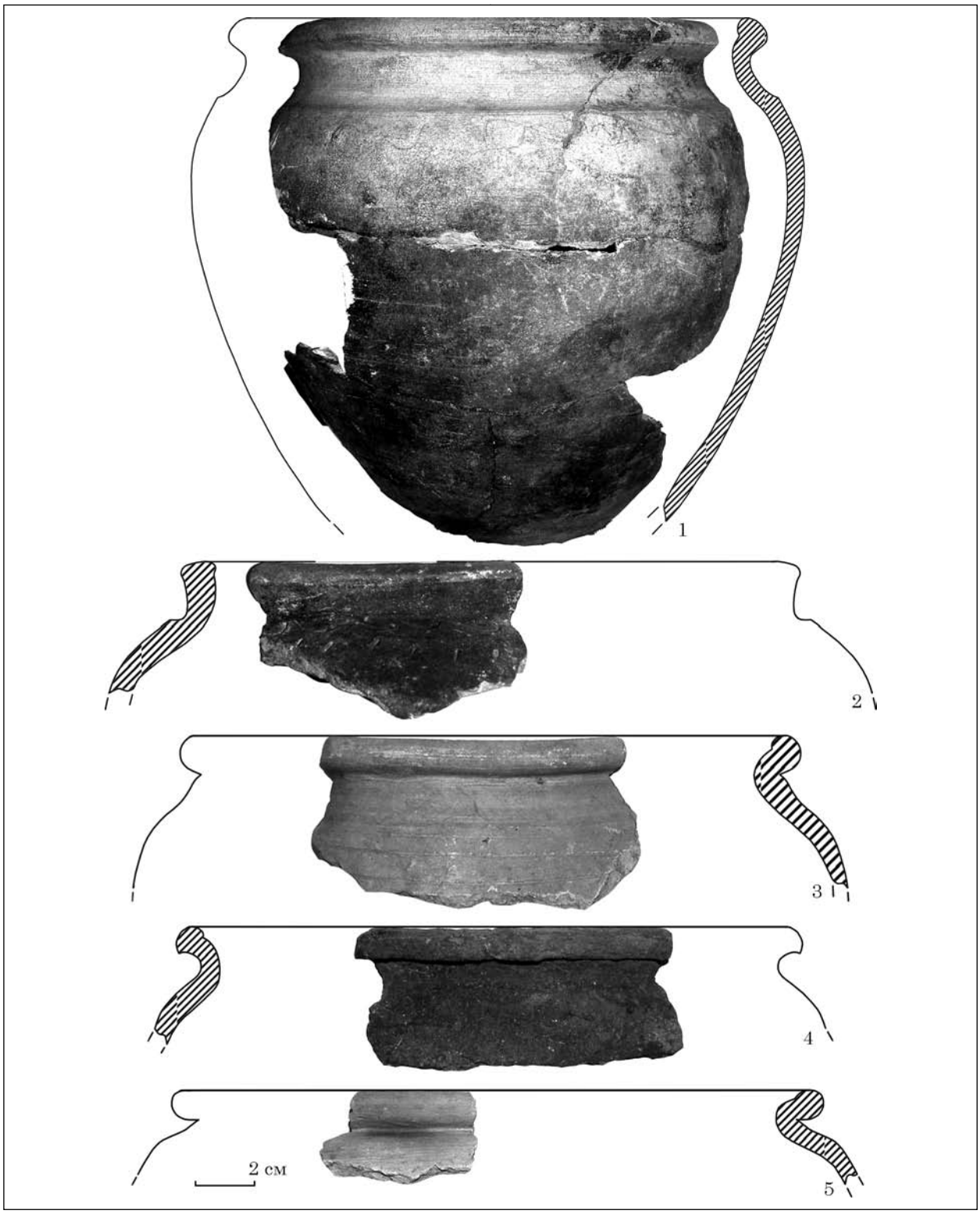

Рис. 8. Вишгород, ділянка 4, знахідки: 1, 2 — яма 2; 3—5 — споруда 1

риб'ячою лускою, тваринними кістками, попелом, вугликами тощо (Гончаров 1936, с. 43). Кераміку з ями представлено фрагментами горщиків XI — середини XII ст. (рис. 13: 1) з добре вираженою вигнутою шийкою, високими плічками та манжетоподібними вінцями і округлим виступом під покришку (див: Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 33; Возний 2009а, с. 225—226). Знайдено також уламок горщика з вертикальним вінцем з закраїною ззовні, орнаментований на плічках дворядною хвилею та однорядною зсередини (рис. 13: 2). Такі вироби на території Русі з'явились наприкінці X ст., широко побутували в XI ст. та особливо XII ст. (Малевская 2005, с. 44—45)

Обмаль інформації маємо щодо залишків ковальського горна? у кв. 1, 2а, 3а. На рівні фіксації

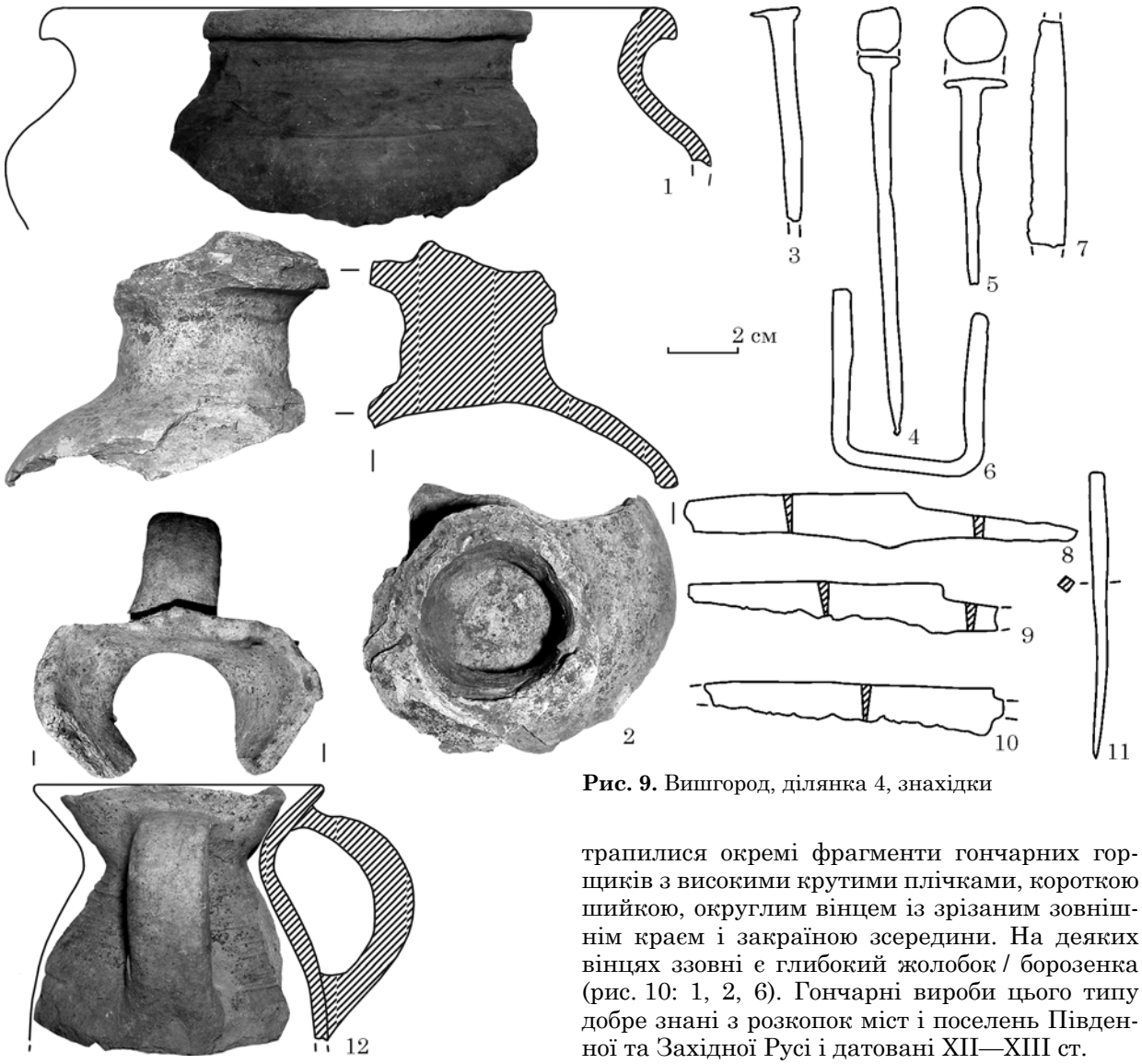

Рис. 9. Вишгород, ділянка 4, знахідки

він мав вигляд завалу перепаленої глини, вугликів та залізних шлаків (Гончаров 1936, с. 25). Зважаючи на обмежену інформацію про цей об'єкт (Гончаров 1936, с. 25; Мовчанівський 1936, с. 47) і відсутність знахідок, є сумніви що це горно. Цілком вірогідно, що це скупчення утворилося після реконструкції опалювального пристрою в розташованій поряд житловій чи виробничій споруді, дослідженій Ф. М. Мовчанівським 1935 р. (Гончаров 1936, с. 43; Мовчанівський 1935a, с. 45—47, 49; 1935b, с. 7—8). Знахідки з об'єкту репрезентовано уламками вінець гончарних горщиків кінця XII — середини XIII ст. (рис. 10: 4, 7, 8) з короткою прямою або різко відхиленою назовні шийкою і вінцем, край якого загнуто досередини у вигляді валика, що утворює закраїну для покришки (див.: Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009a, с. 228).

До об'єктів давньоруського часу належать стовпові ями, виявлені у південно-східній частині кв. 3. В. К. Гончаров завважив, що вони розташовувались неподалік «великої» ями у цьому ж квадраті (Гончаров 1936, с. 25). У них трапилися окремі фрагменти гончарних горщиків з високими крутими плічками, короткою шийкою, округлим вінцем із зрізаним зовнішнім краєм і закраїною зсередини. На деяких вінцях ззовні є глибокий жолобок / борозенка (рис. 10: 1, 2, 6). Гончарні вироби цього типу добре знані з розкопок міст і поселень Південної та Західної Русі і датовані XII—XIII ст.

До культурно-хронологічного горизонту золотоординського часу належить заглиблена у материк споруда 1 (рис. 7: 1) підпрямокутної форми, орієнтована довгою віссю за лінією північ—південь, розміром 2,8 × 2,5 м, з господарською прибудовою на кшталт сіней. Її долівка знаходилась на глибині 0,75 м від рівня материка, по кутках об'єкту виявлено стовпові ями. Із заповнення походять фрагменти гончарних горщиків XI—XII ст., кістки тварин, риб'яча луска, залізні вироби, пряслиця тощо (Гончаров 1936, с. 37, 42—43).

Кераміку із споруди 1 умовно можна розділити на дві хронологічні групи. До першої належать верхні частини горщиків XII — першої половини XIII ст. (рис. 8: 3) з короткою, іноді різко відігнутою назовні шийкою, добре вираженими округлими плічками та вінцями округлої форми з закраїною зсередини (див.: Кучера 1986, с. 449—450). До другої групи віднесено уламки кераміки з короткою різко відігнутою назовні шийкою, округлими плічками та масивними валикоподібними вінцями, округлими чи приплюснутими, з закраїною зсередини (рис. 8: 5).

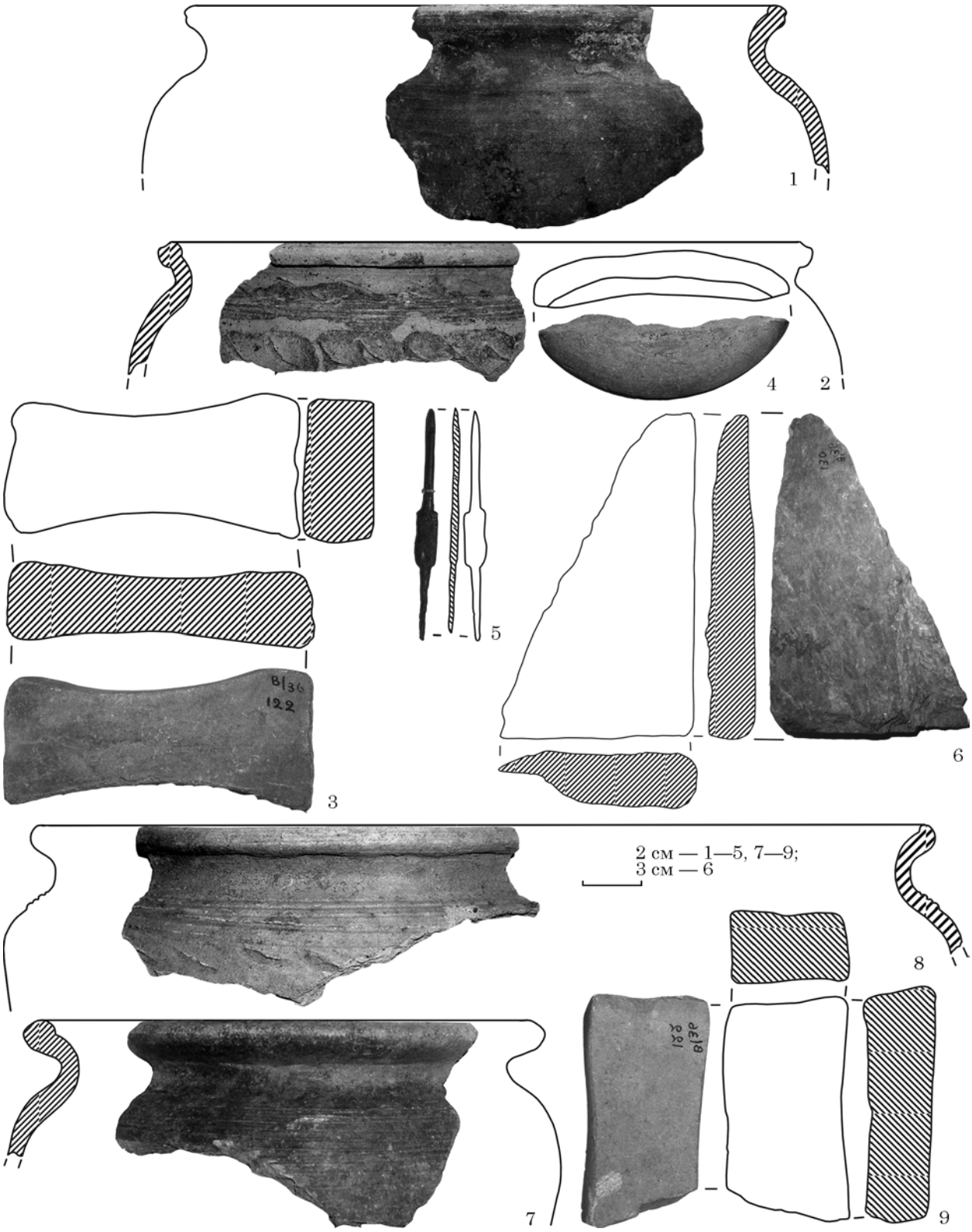

Рис. 10. Вишгород, ділянка 4, знахідки: 1, 2, 6 — стовпова яма в південно-східній частині кв. 3; 3, 5, 9 — стовпові ями біля споруди 1; 4, 7, 8 — кв. 1а—3а

Як слушно зауважила О. В. Оногда, така кераміка з'явилася в другій половині XIII ст., побутувала впродовж XIV ст. і зникла в першій половині XV ст. (2012, с. 80, 125). До золотоординського часу належать і верхні частини горщиків так зв. архаїчного типу, за М. П. Кучерою (рис. 8: 4). Такий посуд виготовляли на гончарному крузі, у верхній частині могли прикрашати орнаментом з прямих ліній, хвилі, рідше — зубчастим штампом, вдавленнями тощо. Вінця відігнуте назовні й зрізано по краю, інколи заокруглено. Особливістю цієї кераміки є склад формувальної

маси — глина з домішками піску та жорстви, на зовнішній і внутрішній поверхнях є дрібні блискучі вкраплення (Оногда 2007, с. 70—71). За матеріалами розкопок Сокільців, Києва, Білої Церкви, Житомира та інших пам'яток Південної Русі, такий посуд побутував у другій половині XIII—XIV ст. (Кучера 1969, с. 174—175; Беляева 1982, с. 76—77; Оногда 2007, с. 71). У незначній кількості трапилися фрагменти горщиків з короткою прямою шийкою з потовщенням ззовні та масивним вінцем у вигляді овального потовщення без борозенки для покришки кінця XIII—XIV ст. (Беляева 1982, с. 77). Окрім того, з споруди походять уламок покришки, денце горщика з клеймом у вигляді кола та два фрагменти залізних ножів. В Інвентарній книзі занотовано знахідки, відсутні в колекції, що зберігається в Наукових фондах Інституту археології, а саме: уламок залізної коси, залізні ножі тощо (Археологічні… 1936а, с. 28, 33).

Ми переконані, що стовпові ями, виявлені неподалік, є синхронними цій споруді та становлять з нею цілісний комплекс. У них виявлено дрібні стінки гончарного посуду, точильні бруски та залізне свердло (рис. 10: 3, 5, 9).

Яма 2 (округлої форми, діаметром 1,3 м, заглибленої у материк на 1,2 м) виявлена на північ від споруди 1, у кв. 16 (Гончаров 1936, с. 36, 37). В. К. Гончаров вважав, що скупчення печини та плиткової цегли, скинутих в яму, а також значне число залізного шлаку та деформованих виробів, виявлених неподалік, свідчать, що це — металургійне горно (Гончаров 1936, с. 36—37). На нашу думку, це сумнівно, адже не зафіксовано ані деталей горна (залишків фундаменту, перегорілої землі, де він стояв, фрагментів стін з вентиляційними продухами тощо), ані знахідок, пов'язаних з металургійним процесом (сопел, криці, вугликів, попелу, інструментів для обробки металу тощо). Про хибне трактування свідчать нехарактерні розміри та значна глибина виявленої споруди. Відтак, дуже вірогідно, це сміттєва яма, а не металургійне горно, адже, як слушно зауважив Б. А. Колчин, металургійні горни, зазвичай будували на рівній площадці, дно викладали камінням, вони мали шахту циліндричної форми, діаметром у нижній частині 1,0—1,1 м і заввишки від 0,8 до 1,2 м, що звужувалася доверху. Такі горна маємо на Болгарському городищі, у Виклиці тощо (Колчин 1953, с. 31).

Кераміка з ями 2 представлена уламками вінець гончарних горщиків XI — середини XIII ст. з короткими округлими загнутими досередини вінцями із закраїною зсередини для покришки, плавно або різко відігнутою шийкою та добре вираженими округлими плічками (див.: Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009а, с. 228). Привертає увагу практично повністю реконструйований профіль гончарного горщика з масивним округлим вінцем із закраїною під покришку зсередини та кутоподібним закінченням нижнього краю ззовні, високими плічками та короткою трохи відігнутою шийкою (рис. 8: 1). О. В. Оногда вважає такі вироби прикметними для комплексів другої половини XIII — першої половини XIV ст. з території Середнього Подніпров'я (Оногда 2007, с. 70, 74; 2012, с. 126). Також виявлено декілька фрагментів гончарних горщиків другої половини XIII—XIV ст. (рис. 8: 2) з високими плічками, короткою шийкою та дещо відігнутими назовні вінцями (Оногда 2007, с. 70—71), а також верхню частину амфорки «київського типу», яка трапляється у об'єктах та культурних нашаруваннях міст Русі XII—XIII ст. (Толочко 1981, с. 301—302). Відомі вони і серед матеріалів розкопок пам'яток золотоординського часу (Петрашенко 2005, с. 122).

На цьому розкопі зафіксовано низку об'єктів, які можна датувати XVII—XVIII ст. До таких належать, зокрема, залишки кладовища (кв. 6—9), де поховання утворювали декілька груп.

Перша група (кв. 6) нараховує дев'ять поховань і два людські черепи, що лежали неподалік один одного та, на думку В. К. Гончарова, потрапили сюди випадково, ймовірно, в результаті перемішування ґрунту під час оранки. Поховання здійснено в прямокутних в плані ямах, розміщених у ряд по лінії захід—схід, небіжчики лежали горілиць і були повернуті головою на захід. Декотрі поховання поруйновано обвалом урвища (поховання 1) або оранкою (поховання 2), інші погано збереглася через тривалу експлуатацію цієї ділянки кладовища (поховання 3, 4, 6 і 7). В. К. Гончаров виділив два етапи існування кладовища: більшість поховань зафіксовано на глибині 0,42—0,47 м і лише одне (№ 5) — на глибині 0,75 м. Воно різниться й за орієнтацією небіжчика — головою на південний захід (1936, с. 7).

Друга група, в кв. 8, включала вісім поховань (№ 10—17). Небіжчики лежали в прямокутних у плані ямах горілиць і були орієнтовані головою на захід чи південний захід. Половина кістяків збереглися частково (поховання 1, 3, 5, 8) і залягали на різній глибині — 0,4, 0,6, 0,7 і 0,85 м, що вказує на тривалий час використання цієї ділянки під кладовище.

Третя група, в кв. 4, представлена похованнями 18 і 19, що були за 1,4 м одне від одного на глибині 1,2 м. Небіжчики лежали в дерев'яних домовинах горілиць головою на захід (Гончаров 1936, с. 13).

Жодних знахідок у могилах не виявлено, натомість в культурному шарі могильника трапилися уламки посуду різного часу та індивідуальні знахідки XII—XVII ст.: фрагменти гончарного посуду, амфори, сердолікова намистина, уламок залізної дужки відра, заступа тощо (Гончаров 1936, с. 9). Зважаючи на глибину залягання та контекст знахідок можна припустити, що це кладовище існувало неподалік дерев'яної Борисоглібської церкви XVII — першої половини XVIII ст. та кам'яного собору зведеного за типовим проектом К. А. Тона уп-

родовж 1861—1862 рр. (Орлов 1995, с. 95—96; Бібіков 2016, с. 106).

Чимало об'єктів на цьому розкопі дуже складно датувати через нестачу інформації. Це стосується печі 2, вірогідно гончарного горна, виявленого в південно-західному кутку кв. 3 на глибині 0,35 м. У плані він мав овальну форму, був видовжений за лінією північ — південь, розмірами 1,40 × 1,15 м. Топка за периметром була викладена плитковою цеглою, а від неї йшов канал завширшки 0,45 м заглиблений у материк на 0,15—0,20 м. Глиняний черінь, обпалений до червоного кольору, досліджено частково, оскільки західна його частина не потрапила у межі розкопу. Під черенем залягав шар попелястого сірого ґрунту завтовшки 0,5 м (Гончаров 1936, с. 20).

В. К. Гончаров згадував у нотатках скупчення печини в північно-західному кутку кв. 16 на глибині 0,6 м, а також у південно-західній частині кв. 14 на глибині 0,55 м і припускав, що це могли бути гончарні чи побутові печі (1936, с. 37). Проте незначна потужність завалів, а також відсутність таких конструктивних деталей як стіни, черінь, козла, сльоси, свідчать, швидше, про випадковий характер знахідки: викид будівельного сміття під час ремонту, реконструкції опалювального пристрою у житловій або виробничій споруді, нівелювання поверхні тощо (Чміль, Чекановський 2013, с. 167). Дослідник також вказав, що по всій площі розкопу досліджено низку господарських та стовпових ям різної глибини та розмірів, здебільшого правильної форми (Гончаров 1936, с. 12). Скористатися цими даними не можливо ще й тому, шо знахідки, які зберігаються у фондах, не мають чіткої прив'язки до об'єкту і містять різночасові матеріали. Так, давньоруським часом датується фрагмент верхньої частини гончарного глека з широким розтрубом, зливом і ручкою, орнаментований паралельними лініями (рис. 9: 12). За М. В. Малевською, такі вироби на території Русі побутували в другій половині XII — середині XIII ст. (Малевская 2005, с. 48). До цього ж часу можна зарахувати й уламок покришки, виготовленої з білої глини з домішкою дрібнозернистого піску (рис. 9: 2). Золотоординським часом слід датувати уламки гончарних горщиків з масивним валиком із закраїною зсередини та зрізаною ззовні площиною, орнаментовані проколами, хвилею та паралельними лініями (рис. 9: 1). Склад тіста (глина з домішкою піску та слюди у вигляді дрібних блискіток на зовнішній та внутрішній поверхнях посуду) та особливості профілювання уможливлюють віднести їх до кераміки так зв. архаїчного типу (за М. П. Кучерою) і датувати другою половиною XIII—XIV ст. (Беляева 1982, с. 76—77; Кучера 1986, с. 449—450). З індивідуальних знахідок є залізні ножі, металеві пластини, цвяхи з прямокутною та круглою голівкою, залізна скоба тощо (рис. 9: 3—11).

Щодо функціонального призначення ям, то можна припустити, що два заглиблення у кв. 2, імовірно, маркують місце розташування легкого навісу над зерновими ямами, розташованими поряд (Гончаров 1936, с. 15), ще дві ями (№ 3 і 4), заглиблені у материк на 0,75 (південна) і 1,4 м (північна), виявлені у кв. 1а, можна атрибутувати як господарські споруди для зберігання зерна.

У фондовій колекції не виявлено й знахідок із залишків господарського? комплексу, розкопаного у південно-східній частині кв. 4. Як зазначив К. В. Гончаров, він складався із заглибленого на 0,9 м у материк котловану чотирикутної у плані форми (розміром 1,9 × 1,7 м), орієнтованого довгою віссю за лінією північ—південь. Він був заповнений чорноземом, а неподалік нього було декілька стовпових ям від легкого навісу чи прибудови (Гончаров 1936, с. 12, 15).

РОЗКОПКИ В ОКОЛИЦЯХ ВИШГОРОДА

1936 р. незначні за обсягом розкопки здійснено на південь від Вишгорода в ур. Могильник на Ставках, що знаходиться між двома ярами — Сухі Ставки та Винницький. За переказами місцевих мешканців «у давнину тут стояли високі кургани, які, щоправда, зараз майже повністю розорані» (Гончаров 1936, с. 34).

Тут на трьох розкопах досліджено чотири поховання. На розкопі 1W у центральній частині урочища виявлено поховання 1, здійснене у домовині завширшки 0, 75 м, від якої по периметру лишилися залізні цвяхи з залишками дерева. Небіжчик, орієнтований головою на захід, лежав горілиць, із руками, зігнутими у ліктях та кистями, покладеними на тазових кістках. У розкопі 2, розташованого за 48 м на південь від попереднього, виявлено поховання 2. Похований лежав у дерев'яній домовині (біля голови, тазу, кісток рук і ніг виявлено залізні цвяхи) головою на захід, кістки погано збереглися: ребра та хребці практично повністю зітліли (Гончаров 1936, с. 34). У розкопі 3, за 20 м на схід від розкопу 2, досліджено ще два поховання у дерев'яних домовинах розмірами 1,95 × 0,75 і 2,0 × 0,8 м. Плями поховань зафіксовано на глибині 1,1 (№ 3) і 1,4 м (№ 4), небіжчики лежали випростано на спині головою на захід (Гончаров 1936, с. 32) з руками, витягнутими вздовж тіла (№ 3) або з однією рукою вздовж тіла, іншою — зігнутою у лікті та кистю, покладеною на тазових кістках (Гончаров 1936, с. 33; Мовчанівський 1936, с. 73). Знахідок у заповненні не виявлено, що унеможливлює точне датування цих комплексів.

РОЗКОП НА САДИБІ ДОРОШЕНКА

Розкоп Necr. I/1936, розміром 4 × 3 м, закладено на території садиби Дорошенка, розташованій за 400—500 м (через північний яр) на північний захід від Дитинця. У попередні роки тут неодноразово фіксували середньовічні поховання із відповідним інвентарем: скляні намистини, залізна

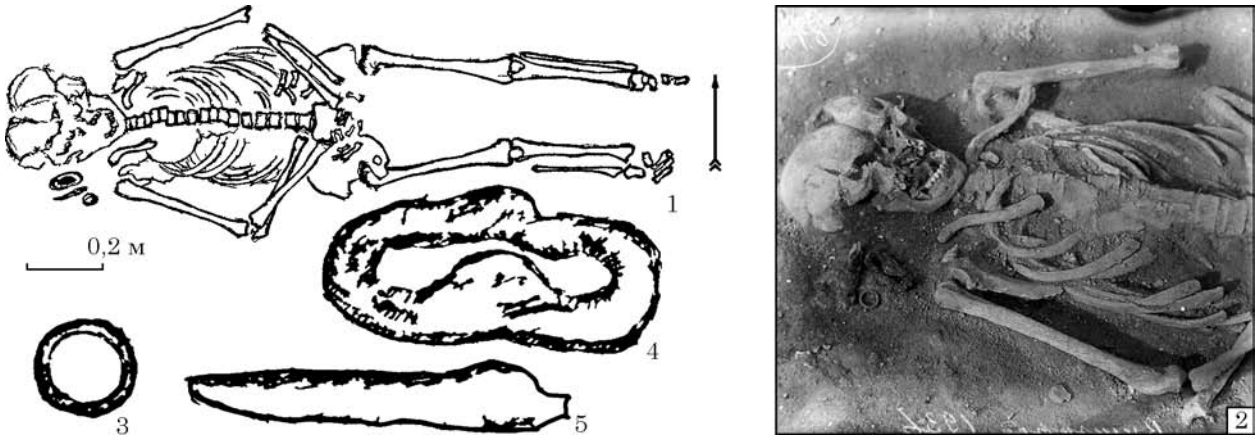

Рис. 11. Вишгород, садиба Дорошенка, поховання 1: 1 — план; 2 — фото; 3—5 — інвентар (фото і рис. Т. М. Мовчанівського)

сокира, спис тощо (Мовчанівський 1936, с. 65). Контури заглиблених у материк об'єктів, заповнених рудувато-бурою глиною, зафіксовано у східній частині розкопу на глибині 0,6—0,7 м. У похованні 1, розмірами 1,9 × 1,4 м, розчищено кістяк, який лежав головою на захід та кистями, покладеними на кістках тазу. Біля правого плеча небіжчика виявлено залізне кресало, ніж із залишками дерев'яного руків'я, а також мідне кільце (рис. 11). У заповненні трапилися поодинокі фрагменти гончарного посуду давньоруського часу XII—XIII ст. (Мовчанівський 1936, с. 67—68).

Поховання 2, від якого збереглися лише кістки ніг та тазу, зафіксовано у північній частині розкопу. Небіжчик лежав головою на північний захід, біля нього був практично цілий гончарний горщик, уламки гончарного та ліпного посуду, денце амфори-корчаги (Мовчанівський 1936, с. 69). За 0,3 м на північ від поховання виявлено дворучну амфору з канелюрами заввишки 32 см, ширина у верхній частині 79 см, у нижній — до 10 см (там само, с. 72).

Поховання 3 виявлено у шурфі закладеному за 20 м на захід від поховання 1. Пляму об'єкта розмірами 2,2 × 2,0 м зафіксовано на глибині 0,6 м. Із заповнення походять уламки гончарного посуду «ранньофеодального» часу, поодинокі фрагменти скляних виробів і кілька людських кісток (Мовчанівський 1936, с. 71). Могила була пограбована скарбошукачами, котрі, як завважив Ф. М. Мовчанівський, «в останній час досить активно розкопують могили з метою пошуку коштовних речей та їх збуту громадянину Гезе» (1936, с. 71).

РОЗВІДКИ НА ПОСАДІ

За час розвідок на посаді на південь від городища на схилах неглибокого яру досліджено два добре вцілілі горни, позначенні скупченням печини, уламків гончарного посуду, керамічних шлаків і попелу (Довженок 1950, с. 73).

Горно 1, звернуте устям топки на схід, було влаштоване у західному схилі довгого валу біля садиби Омелька Підлісного (Довженок 1950, с. 80). Добре зберіглася західна частина об'єкту, підпрямокутна у плані, східна — зруйнована деформацією схилів яру. Стіни випалювальної камери, округлої в плані форми діаметром 1,65 м, вціліли на висоту 0,20—0,25, їх ширина 0,12—0,20 м. У решітці теплорозподільного блоку, завтовшки 0,10—0,16 м, було три отвори-продухи діаметром 6—9 см, розміщені півколом на відстані 0,14—0,32 м від стін камери та 0,24—0,50 м один від одного. Топкова камера мала досить потужні стінки, товщиною 0,35—0,48 м, і була розділена на відсіки-півкола козелом, завширшки 0,30—0,35 м і висотою 0,46-0,53 м. Зауважимо, що гончарне горно діаметром 2,03 м було збудоване на черені завтовшки 0,10—0,15 м. У заповненні топкової камери виявлено уламки горщиків з лінійним та хвилястим орнаментом, а також половина невеликої миски. За керамічним матеріалом, Т. М. Мовчанівський датував горно XII ст. (1936, с. 73, 86).

Горно 2 було розташоване на північний схід від попереднього (рис. 12: 1) біля садиби Максима Підлісного. Залишки теплотехнічного пристрою, орієнтованого довгою віссю за лінією північ—південь, розмірами 3,86 × 1,15 (біля устя) — 2,38 м (у тильній частині), зафіксовано на глибині 0,1—0,4 м. Камера випалу і теплорозподільний блок не вціліли. Поздовжня підпірна стіна-козел трапецієподібної форми завширшки 0,50—0,57 м у південній частині та 0,35 м біля устя розділяла топкову камеру навпіл і зберіглась на висоту 0,18—0,22 м. Половинки топкової (камери довжиною 2,75—2,95 і шириною 0,27—0,44 м) поступово звужувались і з'єднувались біля устя, утворюючи топку периферійної дії завдовжки приблизно 0,5 м. Із споруди походять дві мініатюрні посудинки давньоруського часу? Нижче череня топкової камери горна виявлено масив випаленої глини завтовшки до 0,5 м у вигляді «скупчення шлаків, кераміки та печини», які Т. М. Мовчанівський вважав рештками ранішого горна (1936, с. 86—89). У його заповненні виявлено потужні шари

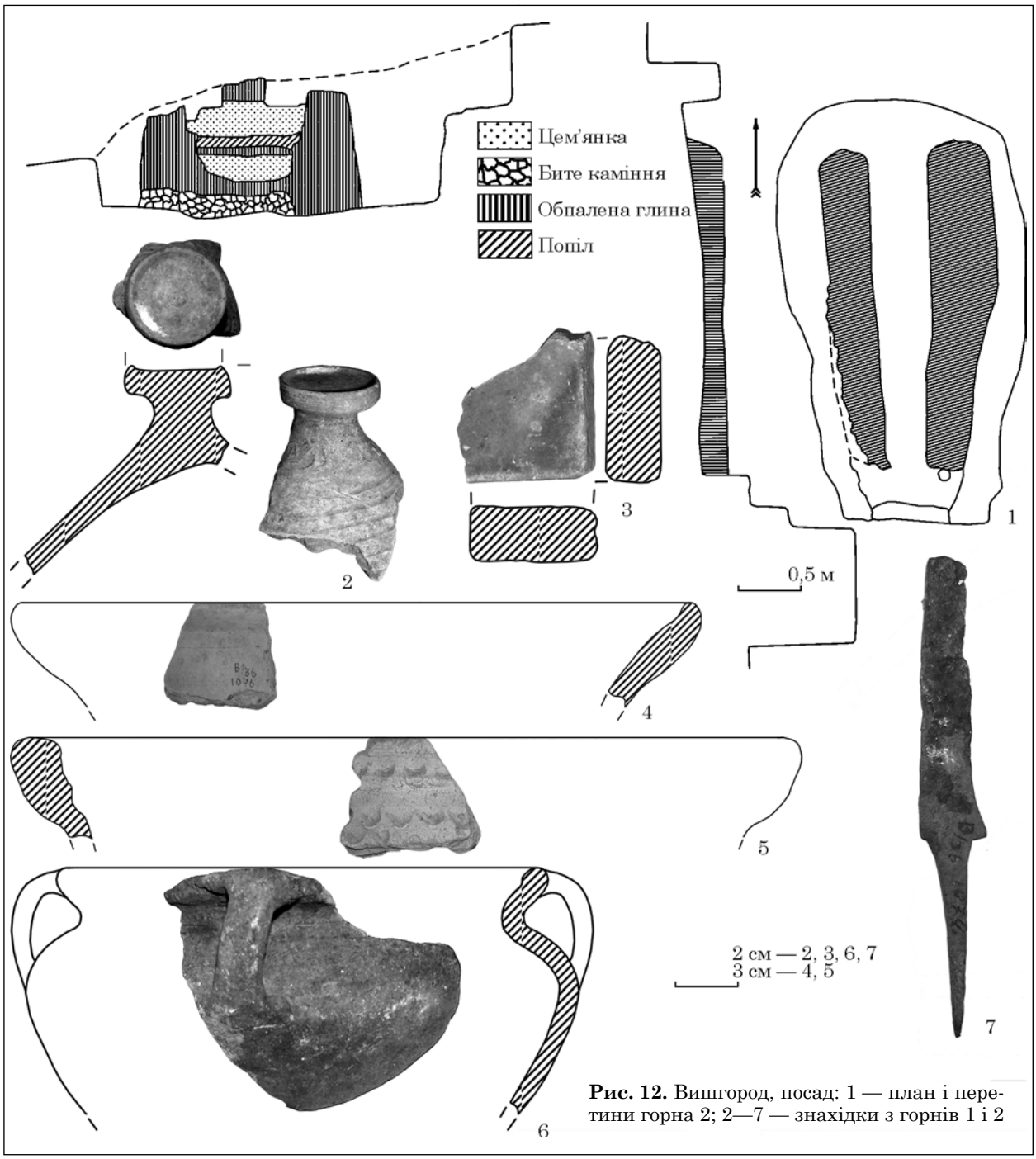

Рис. 12. Вишгород, посад: 1 — план і перетини горна 2; 2—7 — знахідки з горнів 1 і 2

«вапнякуватої маси з білими вкрапленнями», які, на думку Д. В. Бібікова, вказують на виробниче призначення печі — однокамерної конструкції з масивними стінами для випалювання вапняку. Цілком вірогідно, що ця піч діяла на фінальному етапі спорудження церкви-мавзолею свв. Бориса і Гліба, будівництво якого завершили 1112 р. Через деякий час її перебудували: стіни топкової камери лишили, а козел, що мав підтримувати решітку, поставили прямо на заповнення (Бібіков 2018b, с. 241).

Знахідок з розкопок гончарних горнів небагато, зокрема й через те, що всі вони мають шифр «Вишг.-36, Розвідка 1, Гончарні горна» та частково депаспортизовані. Наявна у фондах кераміка складається з уламків гончарних горщиків з невисокою шийкою, вираженими плічками та округлими загнутими досередини вінцями з закраїною зсередини (рис. 12: 4, 6). Такий посуд маємо в матеріалах давньоруських пам'яток України, Білорусі та Росії (Толочко 1981, с. 298—301; Малевская 2005, с. 37; Возний 2009а, с. 228) і датується серединою XII — серединою XIII ст. Також знайдено декілька вінець глиняних корчаг, орнаментованих нігтьоподібними відтисками та хвилею (рис. 12: 5), фрагмент покришки (рис. 12: 2), уламок денця гончарного горщика з клеймом у вигляді кола, полив'яну керамічну плитку (рис. 12: 3) і фрагмент залізного ножа (рис. 12: 7). Хронологічно ці артефакти відно-

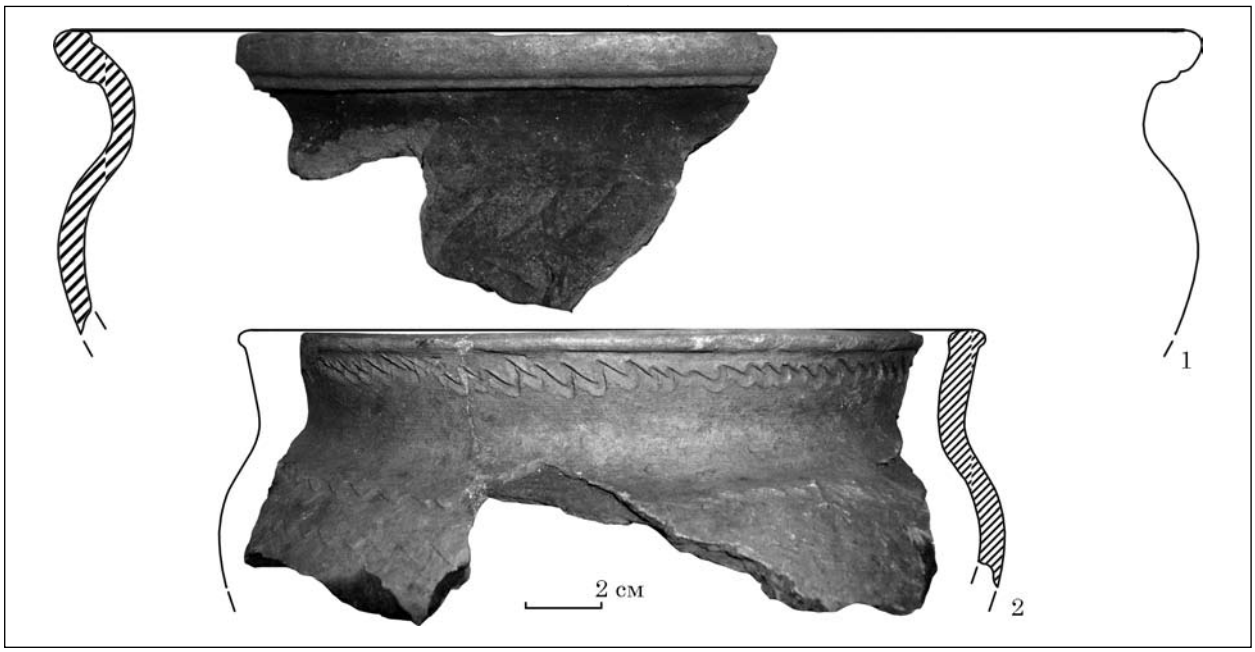

Рис. 13. Вишгород, ділянка IV. Знахідки з ями 1 у кв. 1

сяться до давньоруського культурно-хронологічного горизонту і датовані XII — першою половиною XIII ст., що узгоджується з припущенням Ф. М. Мовчанівського про функціонування горнів у XII ст. (1936, с. 71).

ВИСНОВКИ

Аналіз матеріалів, виявлених за час розкопок Вишгорода та його околиць у 1936 р., вказує на наявність на цих ділянках культурно-хронологічних горизонтів давньоруського, золотоординського та Нового часів, а саме, XI — першої половини XIII ст., середини XIII—XIV ст. і XVII—XVIII ст. на городищі та посаді, а також давньоруської забудови у передмісті.

Отримані результати узгоджуються з повідомленнями письмових джерел і свідчать про значний розвиток міста у XI — середині XIII ст. Саме в той час місто стрімко розвивалося, його головною архітектурною домінантою стала церква-мавзолей свв. Бориса та Гліба, рештки якої досліджували упродовж 1935—1936 рр. Навколо неї розміщувалась міська площа, оточена житловою та господарською забудовою (Бібіков 2018а, с. 10). Опрацювання матеріалів розкопок 1936 р. Дитинця та посаду, уможливило уточнення усталеної в роботах середини XX ст. атрибуції деяких об'єктів. Зокрема, переглянуто датування наземної споруди, ям та гончарних печей на ділянці 1, проаналізовано знахідки з наземного житла золотоординського часу з розкопу розвідка W; запропоновано інакшу атрибуцію об'єктів, виявлених на ділянці 4: ковальське та металургійне горна, на нашу думку, слід вважати залишками господарської забудови XII—XIV ст., або будівельним сміттям, яке утворилося під час ремонту, реконструкції, розташованих поруч жител або господарських споруд. Отримані результати не перечать факту існування у східній частині городища унікального ремісничого осередку — так зв. Кварталу металургів. У цей же час навколо міста виникають великі курганні та ґрунтові могильники, залишки яких простежено під час розкопок на садибі Дорошенка. На південь і захід від дитинця і окольного граду розташовувався великий гончарний посад, забудований одноманітними житлово-господарськими комплексами, що включали й горни, виявлені біля садиб Омелька та Максима Підлісних (Бібіков 2018а, с. 11). У середині XIII ст. Вишгород занепадає через навалу моголів. Культурні нашарування та об'єкти золотоординського часу виявлено неподалік зруйнованої головної святині міста — Борисоглібської церкви, а також у східній частині городища. Поступове поновлення життя в місті відбувалося за Нової доби — у XVI—XIX ст. Нашарування та об'єкти цього культурно-хронологічного горизонту виявлено на території городища та посаду, що свідчить про повільний, проте незворотний розвиток Вишгорода.

Щодо конкретної хронології, на городищі зафіксовано житлові й господарські споруди XI—XIII ст. — яма 1 (ділянка 1), фундаменти й залишки стін церкви свв. Бориса та Гліба (ділянка 1, розвідка W), піч 1 (ділянка 4); XI—XII ст. — споруда 1 (ділянка 1) і яма 1 (ділянка 4); XII — першої половини XIII ст. — яма 2 (ділянка 1), піч 1 (ділянка 4); другої половини XIII—XIV ст. — споруда 1 (розвідка W), споруда 1, яма 2 (ділянка 4) і XVII—XIX ст. — споруда 2, поховання 1 і 2 ділянка 1), поховання 1—19 (ділянка 4). На території посаду, на південь від городища (гончарні горна 1 і 2) та у передмісті, на садибі Дорошенка (поховання 1—3), виявлено об'єкти виключно давньоруського часу XI — початку XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. 1895. *Археологическая карта Киевской губернии*. Москва: М. Г. Волчанинов.

Археологічні… 1936a. *Археологічні роботи по дослідженню Вишгорода 1936 р. Інвентарна книга*. НА ІА НАН України, ф. ІІМК, Вишгород, 33.

Археологічні… 1936b. *Археологічні роботи по дослідженню Вишгорода в 1936 р. Уривок щоденника Діл. № 1 кв. 5—7 про розбору завалів каміння та ям — окремі сторінки*. НА ІА НАН України, ф. ІІМК, Вишгород, 49.

Беляева, С. А. 1982. *Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (по археологическим исследованиям)*. Київ: Наукова думка.

Бібіков, Д. В. 2016. Вишгородська церква-мавзолей святих Бориса і Гліба: підсумки досліджень та нові дані. *Археологія*, 4, с. 106-120.

Бібіков, Д. В. 2018a. *Вишгород та його округа в X—XIII ст*. Автореферат к. і. н. ІА НАН України. Київ.

Бібіков, Д. В. 2018b. Вишгород та його округа в X—XIII ст. Дисертація к. і. н. ІА НАН України, Київ.

Возний, І. П. 2009a. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст*. Київ; Чернівці: Золоті литаври, 1: Поселення.

Возний, І. П. 2009b. *Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст*. Київ; Чернівці: Золоті литаври, 2: Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток.

Гончаров, В. К. 1936. *Щоденник асистента Вишгородської археологічної експедиції 1936 р*. НА ІА НАН України, ф. ІІМК, Вишгород, 44

Дегтяр, Т., Орлов, Р. 2005. *Вишгород. Минуле і сучасне*. Київ: Рада.

Довженок, В. Й. 1950. Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934—1937 рр. *Археологія*, ІІІ, с. 64-92

Зацепина, Г. Н. 1936a. *Остатки монументального сооружения в Вышгороде*. НА ІА НАН України, ф. ІІМК, Вишгород, 37.

Зацепіна, Г. М. 1936b. *Щоденник начальника розкопу ділянки № 1 1936 р*. НА ІА НАН України, ф. ІІМК, Вишгород, 46.

Зоценко, В. М. 2009. Древнерусский Вышгород. Историко-археологический обзор. *Борисо-Глебский сборник. Collectanea Borisoglebica*, 1, с. 15-56.

Івакік, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ.

Капустін, К. М. 2012a. Вишгород у золотоординський час (за матеріалами розкопок 1936—1937 рр. та 1947 р.). *Археологія і давня історія України*, 8, с. 146-151.

Капустін, К. М. 2012b. Комплекси післямонгольського часу з Городська (за матеріалами розкопок 1946 р.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, 1, с. 108-114.

Капустін, К. М. 2018. Давньоруський і золотоординський горизонти середньовічного Вишгорода. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 147-157.

Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград: АН СССР, 2.

Колчин, Б. А. 1953. *Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период)*. Москва: АН СССР. Материалы и исследования по археологии СССР, 32.

Кучера, М. П. 1969. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР. В: Бідзіля, В. І. (ред.). *Слов'яно-руські старожитності*. Київ: Наукова думка, с. 174-181.

Кучера, М. П. 1986. Керамика. В: Артеменко, И. И. (ред.). *Археология Украинской ССР*. Киев: Наукова думка, 3: Раннеславянский и древнерусский периоды, р. III, гл. 5, с. 446-454.

Малевская, М. В. 2005. *Керамика западнорусских городов X—XIII вв*. Москва: ИИМК РАН.

Мовчанівський, Ф. М. 1935a. *Щоденник розкопів (03.07—04.08.1935 р.)*. НА ІА НАН України, ф. ІІМК, Вишгород, 24.

Мовчанівський, Ф. М. 1935b. *Вишгородська археологічна експедиція*. НА ІА НАН України, ф. ІІМК, Вишгород, 3.

Мовчанівський, Ф. М. 1936. *Щоденник керівника Вишгородської експедиції ІІМК*. НА ІА НАН України, ф. ІІМК, Вишгород, 42.

Натансон, Д. П. 1936. *Щоденник розкопок на ділянці 1 у 1936 р. Вишгородською експедицією ІІМК*. НА ІА НАН України, ф. ІІМК, Вишгород, 43.

Оногда, О. В. 2007. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. *Магістеріум. Археологічні студії*, 27, с. 70-74.

Оногда, О. В. 2012. Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII—XV ст. Дисертація к. і. н. ІА НАН України, Київ.

Орлов, Р. С. 1995. Вишгород. *Київська старовина*, 2, с. 94-102.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село: по материалам поселений у с. Григоровка*. Киев: ИА НАН Украины.

Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X—XIII вв.: каталог памятников*. Ленинград: Наука. Свод археологических источников, Е 1-47.

Сагайдак, М. А., Сергеева, М. С. 1992. *Отчет об исследованиях Подольской экспедиции в зоне фундаментов здания Поварни XVII—XVIII вв. на территории бывшего Братского монастыря*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1992/30.

Толочко, П. П. 1981. Гончарное дело. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 284-301.

Чабай, В. П., Евтушенко, А. И., Степанчук, В. Н. 1991. Исследование Вышгородского посада. *Археологічні дослідження в Україні в 1990 р*., с. 27-28.

Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 2013. Традиційна технологія виробництва керамічного посуду на Київському Поліссі. *Археологія і давня історія України*, 10: Експериментальна археологія. Досвід моделювання об'єктів та виробництв, с. 165-177.

REFERENCES

Antonovich, V. B. 1895. *Arkheologicheskaia karta Kievskoi gubernii*. Moskva: M. G. Volchaninov.

Arkheolohichni… 1936a. *Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Vyshhoroda 1936 r. Inventarna knyha*. NA IA NAN Ukriany, f. IIMK, Vyshhorod, 33.

Arkheolohichni… 1936b. *Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu Vyshhoroda v 1936 r. Uryvok shchodennyka Dil. N 1 kv. 5—7 pro rozboru zavaliv kaminnia ta yam — okremi storinky*. NA IA NAN Ukriany, f. IIMK, Vyshhorod, 49.

Beliaeva, S. A. 1982. *Iuzhnorusskie zemli vo vtoroi polovine XIII—XIV vv. (po arkheologicheskim issledovaniiam)*. Kiev: Naukova dumka.

Bibikov, D. V. 2016. Vyshhorodska tserkva-mavzolei sviatykh Borysa i Hliba: pidsumky doslidzhen ta novi dani. *Arkheolohiia*, 4, s. 106-120.

Bibikov, D. V. 2018a. *Vyshhorod ta yoho okruha v X—XIII st*. Avtoreferat k. i. n. IA NAN Ukrainy, Kyiv.

Bibikov, D. V. 2018b. *Vyshhorod ta yoho okruha v X—XIII st*. Dystrtaciz k. i. n. IA NAN Ukrainy. Kyiv.

Voznyi, I. P. 2009a. *Istoryko-kulturnyi rozvytok naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X—XIV st*. Kyiv; Chernivtsi: Zoloti lytavry, 1: Poselennia.

Voznyi, I. P. 2009b. *Istoryko-kulturnyi rozvytok naselennia mezhyrichchia Verkhnoho Siretu ta Serednoho Dnistra v X—XIV st*. Kyiv; Chernivtsi: Zoloti lytavry, 2: Materialna, dukhovna kultura ta sotsialno-istorychnyi rozvytok.

Honcharov, V. K. 1936. *Shchodennyk asystenta Vyshhorodskoi arkheolohichnoi ekspedytsii 1936 r*. NA IA NAN Ukriany, f. IIMK, Vyshhorod, 44.

Dehtiar, T., Orlov, R. 2005. *Vyshhorod. Mynule i suchasne*. Kyiv: Rada.

Dovzhenok, V. Y. 1950. Ohliad arkheolohichnoho vyvchennia drevnoho Vyshhoroda za 1934—1937 rr. *Arkheolohiia*, III, s. 64-92.

Zatsepina, G. N. 1936a. *Ostatki monumentalnogo sooruzheniia v Vyshgorode*. NA IA NAN Ukriany, f. IIMK, Vyshhorod, 37.

Zatsepina, H. M. 1936b. *Shchodennyk nachalnyka rozkopu dilianky N 1 1936 r*. NA IA NAN Ukriany, f. IIMK, Vyshhorod, 46.

Zotsenko, V. M. 2009. Drevnerusskii Vyshgorod. Istoriko-arkheologicheskii obzor. *Boriso-Glebskii sbornik. Collectanea Borisoglebica*, 1, s. 15-56.

Ivakik, H. Yu. 1996. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII — seredyny XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kapustin, K. M. 2012a. Vyshhorod u zolotoordynskyi chas (za materialamy rozkopok 1936—1937 rr. ta 1947 r.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 8, s. 146-151.

Kapustin, K. M. 2012b. Kompleksy pisliamonholskoho chasu z Horodska (za materialamy rozkopok 1946 r.). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 21, 1, s. 108-114.

Kapustin, K. M. 2018. Davnoruskyi i zolotoordynskyi horyzonty serednovichnoho Vyshhoroda. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), s. 147-157.

Karger, M. K. 1961. *Drevnii Kiev: ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, 2.

Kolchin, B. A. 1953. *Chernaia metallurgiia i metalloobrabotka v Drevnei Rusi (Domongolskii period)*. Moskva: AN SSSR. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 32.

Kuchera, M. P. 1969. Pro odnu hrupu serednovichnoi keramiky na terytorii URSR. In: Bidzilia, V. I., (ed.). *Slov'ianoruski starozhytnosti*. Kyiv: Naukova dumka, s. 174-181.

Kuchera, M. P. 1986. Keramika. In: Artemenko, I. I. (ed.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*. Kiev: Naukova dumka, 3: Ranneslavianskii i drevnerusskii periody, p. III, gl. 5, s. 446-454.

Malevskaia, M. V. 2005. *Keramika zapadnorusskikh gorodov X—XIII vv*. Moskva: IIMK RAN.

Movchanivskyi, F. M. 1935a. *Shchodennyk rozkopiv (03.07—04.08.1935 r.)*. NA IA NAN Ukriany, f. IIMK, Vyshhorod, 24.

Movchanivskyi, F. M. 1935b. *Vyshhorodska arkheolohichna ekspedytsiia*. NA IA NAN Ukriany, f. IIMK, Vyshhorod, 3.

Movchanivskyi, F. M. 1936. *Shchodennyk kerivnyka Vyshhorodskoi ekspedytsii IIMK*. NA IA NAN Ukriany, f. IIMK, Vyshhorod, 42.

Natanson, D. P. 1936. *Shchodennyk rozkopok na diliantsi 1 u 1936 r. Vyshhorodskoiu ekspedytsiieiu IIMK*. NA IA NAN Ukriany, f. IIMK, Vyshhorod, 43.

Onohda, O. V. 2007. Do pytannia pro svoieridnu hrupu keramiky pisliamonholskoho chasu. *Mahisterium. Arkheolohichni studii*, 27, s. 70-74.

Onohda, O. V. 2012. Keramika Serednoi Naddniprianshchyny druhoi polovyny XIII—XV st. Dysertacia k. i. n. IA NAN Ukrainy. Kyiv

Orlov, R. S. 1995. Vyshhorod. *Kyivska starovyna*, 2, s. 94-102.

Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo: po materialam poselenii u s. Grigorovka*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Rappoport, P. A. 1982. *Russkaia arkhitektura X—XIII vv.: katalog pamiatnikov*. Leningrad: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-47.

Sagaidak, M. A., Sergeeva, M. S. 1992. *Otchet ob issledovaniiakh Podolskoi ekspeditsii v zone fundamentov zdaniia Povarni XVII—XVIII vv. na territorii byvshego Bratskogo monastyria*. NA IA NANU, f. 64, 1992/30.

Tolochko, P. P. 1981. Goncharnoe delo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arkheologii Kieva*. Kiev: Naukova dumka, s. 284-301.

Chabai, V. P., Evtushenko, A. I., Stepanchuk, V. N. 1991. Issledovanie Vyshgorodskogo posada. *Arkheologichni doslidzhennya v Ukraïni v 1990 r.*, s. 27-28.

Chmil, L. V., Chekanovskyi, A. A. 2013. Tradytsiina tekhnolohiia vyrobnytstva keramichnoho posudu na Kyivskomu Polissi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 10: Eksperymentalna arkheolohiia. Dosvid modeliuvannia ob'iektiv ta vyrobnytstv, s. 165-177.

K. M. Kapustin

THE EXCAVATION IN VYSHGOROD IN 1936

The archives and archaeological materials from excavations in Vyshgorod in 1936 are analysed in the paper. This year the large-scale excavations were conducted on the territory of the old city: near the church of st. Borys and Hlib, two sites in the northeast part of the hillfort and few trenches in different parts of the town.

The obtained results correlate with the reports of the narrative sources and indicate the significant development of the city in the period from the 11th to the mid-13th century. The rapid development of the city occurs at that time: the mausoleum of Sts. Borys and Hlib (explored in 1935—1936) becomes the main architectural dominant of the city area. A city square with dwellings and outbuildings were located around the church. The analysis of the archival materials and artefacts from the excavations in 1936 made it possible to clarify and re-examine the allegations established in the works of the mid-20th century.

The author proves that discovered objects have different chronology. For example, dwellings, outbuilding, pits and sacral building of the 11th—13th centuries are pit 1 (site 1), the foundations and remains of the walls of the church of Sts. Borys and Hlib (site 1; site W) and oven 1 (site 4). The ones dated by the middle of the 11th and the 12th centuries are building 1 (site 1) and pit 1 (site 4). Structures of the 12th and 13th centuries are pit 2 (site 1) and oven 1 (site 4); of the second half of the 13th—14th centuries are building 1 (site «W»), building 1, pit 2 (site 4). Finally, dated by the 17th—19th centuries are building 2, burials 1, 2 (site 1) and burials 1—19 (site 4). The cultural layers and objects exclusively of Kyiv Rus time were found on the territory of suburbs (pottery furnaces 1 and 2 in a trench at the south of the hillfort; burials 1—3 in trenches on the territory of the Doroshenko estate).

In general, the obtained results confirm and at some moments substantially detail our knowledge on the historical development of the city during the Middle Ages and Modern times.

Keywords: Vyshgorod, hillfort, suburbs, Kyiv Rus, Golden Horde period, Modern times, material culture.

Одержано 8.10.2019

КАПУСТІН Кирило Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

KAPUSTIN Kyrylo M., Candidate of Historical Sciences, Research Officer, the Institute of Archaeology of NASU, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: http://orcid.org/0000-0001-8044-1911; e-mail: kirill_kapustin@iananu.org.ua.

УДК 904.7(477.411)"653/654" DOI: 10.37445/adiu.2020.01.10

Н. В. Хамайко, Л. В. Чміль, М. О. Гунь, Л. В. Мироненко

МАТЕРІАЛИ ДОСЛІДЖЕНЬ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ 1940—1967 рр.

Михайлівський Золотоверхий монастир — широко відома історико-архітектурна пам'ятка давнього Києва, яку декілька разів досліджували археологічно. Інститут археології зберігає кілька колекцій, сформованих за результатами досліджень 1940—1960-х рр., мало відомі фахівцям, оскільки не були раніше опубліковані. У статті здійснено систематизацію й аналіз цих матеріалів, а також їх зіставлення з архівними даними.

***Ключові слова**:Михайлівський Золотоверхий монастир, Київ, давньоруський, ранньомодерний, фрески, графітті, цегла, кахлі, кераміка, поховання.*

У Наукових фондах Інституту археології НАН України зберігаються колекції археологічних матеріалів з досліджень Михайлівського Золотоверхого монастиря, які, попри широку відомість цієї історичної пам'ятки Києва як архітектурно-археологічного об'єкту давньоруського та ранньомодерного часу, мало відомі фаховій спільноті. Мова йде про знахідки з археологічних розкопок М. К. Каргера 1940 р. (кол. № 10), розвідок Д. І. Бліфельда 1944 р. (кол. № 16) та спостережень за земляними роботами В. Д. Дяденка 1967 р. (кол. № 612) (Блажевич та ін. 2007, с. 213, 215).

І сам Михайлівський Золотоверхий собор, і навколишня територія монастирської садиби неодноразово ставали об'єктом археологічних досліджень, однак наймасштабніші роботи проводились тут у 1930—40-х рр., викликані руйнуванням у 1934—1936 рр. споруд монастирського комплексу та наступним запланованим спорудженням на Володимирській гірці урядового кварталу (Івакін, Федорова 2009, с. 270). Розкопки проводились як безпосередньо на території храму, так і на прилеглих ділянках у 1938, 1940, 1948—1949 рр. (Каргер 1950, с. 8—44; 1951; 1958, с. 298—328, 393).

© Н. В. ХАМАЙКО, Л. В. ЧМІЛЬ, М. О. ГУНЬ, Л. В. МИРОНЕНКО, 2020

Матеріали, отримані завдяки розкопкам 1940 р., коротко згадані в авторській публікації результатів робіт на садибі Михайлівського монастиря (Каргер 1958, с. 317—320), основним групам знахідок з колекції 10 — побутовій та архітектурній кераміці і будівельним рештам — присвячено спеціальну статтю (Хамайко та ін. 2019), а окремим предметам — скарбу, що містив монетні гривні київського типу і витий срібний браслет, а також свинцевому порожнистому колту — приділено увагу в тематичних публікаціях (Корзухіна 1954, с. 122, скарб 104; 1950, с. 222, рис. 1: 6).

Матеріали ж колекцій 16 і 612, що походять з розвідок Д. І. Бліфельда 1944 р. та археологічних спостережень В. Д. Дяденка 1967 р. відповідно, раніше не були опубліковані. Між тим, є потреба в систематизації та аналізі матеріалів цих досліджень.

АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОНТЕКСТ

Розкопки 1940 р. під загальним керівництвом М. К. Каргера на території Михайлівського Золотоверхого монастиря були частиною масштабного археологічного дослідження Києва «великокняжої доби» 1930-х — початку 1950-х рр. (Каргер 1958, с. 59—60). Розвідки та розкопки на території як самого собору, так і монастирської садиби у 1934 і 1936—1937 рр. проводив Інститут історії матеріальної культури УРСР (Молчанівський 1937; Самойловський 1967, с. 12—13, 44—45), а 1938 р. дослідження тут розпочала об'єднана археологічна експедиція Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР, які продовжили у 1940 і 1948—1949 рр.

У 1940 р. було досліджено кілька ділянок, три з яких знаходились поблизу самого Михайлівського Золотоверхого собору, а одна — у дворі студентського гуртожитку Художньо-промислового училища (раніше монастирського готелю). Роботами біля Михайлівського Золотоверхого собору керувала Г. Ф. Корзухина, на руїнах Дмитрівського храму — В. Й. Довженок, а на ділянці, що знаходилась північніше собору, — О. І. Іванцов (Корзухина 1940a, спр. 93, кн. III, арк. 30; 1940b).

Розкопками 1940 р. на ділянці I, окрім культурних нашарувань середньовіччя і ранньомодерної доби, виявлено кілька поховань.

На ділянці II площею 100 м² між південною стіною зруйнованого собору Михайлівського монастиря і північною стіною Трапезної церкви виявлено два житла (Каргер 1958, с. 315). Ділянка тут була сильно перекопана на глибину до 2 м пізніми ямами і похованнями XVII—XVIII ст. Тільки на глибині 2,00—2,80 м в материковому лесі виявлено більш-менш задовільно збережені житла напівземлянкового типу, датовані дослідниками кінцем XI — початку XII ст., які були частково зруйновані спорудою господарського призначення дещо пізнішого часу — XII ст. (Каргер 1958, с. 315—316).

У заповненні ями, яка перерізала котлован житла I, виявлено велику кількість уламків глиняних горщиків, свинцеві пластини і половину кам'яного ручного жорна, друга половина якого лежала біля краю ями. Із житла I походять розбитий горщик, що знаходився у спеціально виритій для нього ямці, уламки глиняного глека. У житлі II, що примикало до першого впритул, окрім кераміки, виявлено свинцеву вислу печатку із зображенням Богоматері з одного боку і святого Миколи з іншого, а також бронзовий хрестик XI—XII ст. і фрагмент полив'яної посудини того ж часу. Яма пізнішого часу, що перерізала обидва житла, містила фрагменти кераміки, кістки тварин і риб, уламки скляних браслетів. Тут же були знайдені уламки будівельних матеріалів домонгольського часу, мозаїчна смальта, фрагменти фресок, шматки свинцю тощо. Над житлом I (на 1 м вище), було знайдено скарб з п'ятнадцяти монетних гривень і одного срібного крученого браслета з черню, який Г. Ф. Корзухіна датувала XIII ст. А у південній частині, поруч з житлом I, виявлено кілька ямок від стовпів різного діаметру, що залишились, мабуть, від надвірних споруд при житлах I і II (Каргер 1958, с. 317—320).

Розкопки 1940 р. на ділянці IV, у дворі студентського гуртожитку, проводились під керівництвом В. Й. Довженка. Траншеєю завширшки 1 м і завдовжки 15 м було виявлено рештки кам'яних фундаментів і ровів великого триапсидного храму XI ст., прикрашеного всередині фресками, архітектурні особливості і план якого до кінця не було з'ясовано. Під час розкопок виявлено також велику кількість речей XI ст. (Каргер 1961, с. 272; Самойловський 1967, с. 45). Матеріали до наукового обігу залучено не було.

Про розвідки **Д. І. Бліфельда 1944 р.** у фаховій літературі свідчень не залишилося, однак у П'ятирічному плані робіт Інституту археології на 1944—1948 рр. серед поставлених перед науковим колективом завдань в розділі дослідницької роботи зазначено збирання матеріалів для археологічної карти Києва, а в розділі польових робіт згадується продовження систематичних розкопів, у тому числі й на садибі Михайлівського монастиря (Славін, Рудинський 1944, с. 6). А в неопублікованій праці І. М. Самойловського є інформація про те, що в 1944 р. ІА АН УРСР по поверненні з евакуації організував експедицію археологічного догляду на території Києва (Самойловський 1967, с. 52). М. К. Каргер же згадував, що у 1944 р. на території монастирської садиби проводилися земляні роботи під час будівництва овочесховища (Каргер, 1958, с. 404), якими було майже повністю зруйновано майстерню «з виготовлення скляних браслетів». Рештки цієї майстерні було досліджено 1948 р. уже під керівництвом М. К. Каргера, але, очевидно, матеріали, виявлені тут Д. І. Бліфельдом у 1944 р., стосуються саме цих обстежень. У 1948 р. тут вдалося виявити уже перевідкладені рештки склоробного виробництва — понад 50 напіврозплавлених уламків скляних браслетів і перснів, тигельки з розплавленим склом на стінках та декілька цілих браслетів і перснів.

Матеріали зі спостережень **В. Д. Дяденка 1967 р.** не знайшли відображень ні в публікаціях, ні в архівних свідоцтвах взагалі. У 1967 р. на території верхнього міста Києва проведено ряд досліджень, інформація про які вміщена в збірнику «Археологические исследования на Украине в 1967 г.». Це два повідомлення про стаціонарні розкопки (Толочко, Килиевич, Дяденко 1968) і спостереження за земляними роботами на території історичної зони міста (Дяденко 1968). В обох випадках В. Д. Дяденко виступив як автор, однак в жодному з них немає згадок про роботи на садибі Михайлівського монастиря. У той же час, і шифри на знахідках, що зберігаються в колекції Наукових фондів, і етикетаж пакування містять прямі свідчення про розташування виявлених археологічних об'єктів саме на території Михайлівського монастиря.

АРХІВНІ ДАНІ Й КОЛЕКЦІЇ

Розкопки М. К. Каргера 1940 р. Дослідження під керівництвом М. К. Каргера відбувалися у Києві протягом 1938, 1940, 1948—1949 рр. (Каргер 1950, с. 8—44; 1951). Зібрання археологічних матеріалів, отриманих цими масштабними розкопками, не потрапило на зберігання до одного місця у цілісному вигляді, а, навпаки, за існуючою на той час практикою, було розпорошене по кількох установах.

Знахідки потрапили до Київського історичного музею, Софійського заповідника, ІА в Києві, ІІМК в Ленінграді, Новгородського музею.

Стосовно матеріалів розкопок 1940 р. збереглась архівна документація. У фондах Рукописного архіву ІІМК РАН у Санк-Петербурзі (РФ) зберігається звіт та щоденник польових робіт Г. Ф. Корзухіної (Щеглова 2010, с. 60). А у Науковому архіві ІА НАН України в Києві — одна книга польового опису знахідок та три книги інвентарних описів знахідок, а також 59 негативів на склі (Археологічні… 1940; Список… 1940).

В інвентарних описах знахідок ділянки позначені номерами від І до IV, а також додатковими примітками «Дмитриевский» (Археологічні... 1940, кн. 3, арк. 6 зв), «Новгородская божница» (Археологічні... 1940, кн. 1, арк. 1, 1 зв.; кн. 3, арк. 4 зв., 5—6 зв.), «под полом Екатерининского предела» (Археологічні... 1940, кн. 1, арк. 19 зв.), «из нескопанного уступа у Трапезной» (Археологічні... 1940, кн. 2, арк. 33 зв.; кн. 3, арк. 1, 8). Примітка «Новгородская божница» іноді трапляється разом із прив'язкою ділянка І (Археологічні... 1940, кн. 3, арк. 5—5 зв.).

У кінці книги 3 дано інвентарний опис знахідок під заголовком «Дмитриевский» зі своєю власною нумерацією, а на окремих аркушах — польовий опис знахідок під заголовком «Киевская экспедиция. 1940. Участок IV. Двор студенческого общежития». У той же час, у книзі 3 примітка «Дмитриевский» згадано й у загальному переліку знахідок, при цьому в графі «квадрат» значиться «Р. І» (Археологічні... 1940, кн. 3, арк. 6 зв.). Окремий опис знахідок під заголовком «Раскоп І» вміщено тут же, одразу по закінченні загального інвентарного опису (Археологічні... 1940, кн. 3, арк. 9—29), нумерація тут починається заново. Ця обставина вносить деяке непорозуміння щодо назви ділянок, де проводились роботи, оскільки тільки ділянка І співвідноситься більш чи менш чітко з Новгородською божницею. А з роботами на Дмитрієвському соборі співвідноситься і ділянка IV, і розкоп І.

З інших уточнень, що піддаються локалізації, в описах фігурують «Екатерининский придел» та «из нескопанного уступа у Трапезной». Відомо, що Катерининський приділ прибудовано з південного боку Михайлівського собору в 1731 р. (Кузьмин, Кочетов, Ивакин 2013, с. 358), так що ця прив'язка, як і «нерозкопаний виступ біля Трапезної», відсилають нас до території між Михайлівським собором і Трапезною. До тієї ж зони належить і ділянка ІІ, про що йдеться у звіті Г. Ф. Корзухіної (Корзухина 1940а) і результати досліджень на якій лягли в основу публікації М. К. Каргера (1958, с. 317—320).

Розкопками 1996—1999 рр. під керівництвом Г. Ю. Івакіна, що через півстоліття знову досліджували цю ділянку, виявлено кілька перекопів у проміжку між Михайлівським Золотоверхим собором і Трапезною, що з певною вірогідністю можна зіставити із зазначеними роботами.

Що ж до місцерозташування Новгородської божниці, то М. К. Каргер визначив його, спираючись на карту М. В. Закревського (Каргер 1961, с. 272), де вона розташована на північний схід від Михайлівського Золотоверхого собору (Закревский 1868, с. 922, план на л. 2). У Науковому архіві ІА НАН України збереглися фото ділянки І. Вона знаходилась між північною стіною Михайлівського собору і Варваринським корпусом, поруч із місцем, де пізніше були відкриті ворота з надбрамною церквою. На підписах до фотографій зазначено, що керував розкопками І. О. Іванцов.

Польовий опис ділянки І (Археологічні… 1940, спр. 92) складено російською мовою. Тут подано виявлений під час робіт перелік знахідок, починаючи з номера 1 по 87. Для цього зошита характерна подача під одним номером не тільки численних знахідок однієї категорії, але й включення туди знахідок із різних матеріалів

Таблиця 1. Приклад ведення польового опису знахідок ділянки І

№№ по порядку	*Наименование предмета*	*Количество*	*Квадрат*	*Глубина*
24	*Железные гвозди*	*2*	*17—18*	*140*
	Венчик глиняного горшка	*1*		
	Дно глиняного горшка	*1*		
	Фрагмент стеклянной посуды	*1*		
	...			
35	*Изразец с поливой зеленого цвета*	*1*	*12 и 30*	*135*
	Железные гвозди	*2*		
	Фрагмент железного предмета	*1*		
	Ручки стеклянных сосудов	*2*		
	Дно глиняного горшка	*1*		
	Венчик горшка с ручкой	*1*		

Таблиця 2. Приклад ведення польового опису знахідок ділянки IV

Дата	*№№ п/п*	*Назва речи та короткий опис*	*Ділянка*	*Квадрат*	*Шар*	*Глибина*	*Кількість*	*Інвентарні номери*
7/VIII	*1*	*Фрагменти фресок XI—XII ст.*	*I*	—	*2*	*0—0,50*	*54*	*1*
7/VIII	*2*	*Фрагменти керамічного голосника*	*I*	—	*2*	*0—0,50*	*2*	*2—3*
7/VIII	*3*	*Фрагменти керамічного посуду XI—XII ст.*	*I*	—	*2*	*0—0,50*	*3*	*4—6*
		...						
13/VIII	*30*	*Фрагменти фресок XI ст.*	*III*	*1—2*	—	*0—0,5*	*33*	*193*
		...						
13/VIII	*37*	*Фрагменти голосників*	*III*	*4—5*	—	*0—0,5*	*12*	—
13/VIII	*38*	*Куски олива з перекриття церкви*	*III*	*4—5*	—	*0—0,5*	*2*	*187*
13/VIII	*39*	*Фрагмент амфори*	*III*	*4—5*	—	*0—0,5*	*1*	*73*
14/VIII	*40*	*Бронзовая подвеска, изображающая архангела*	*III*	*4—5*	—	*0,70*	*1*	*74*
14/VIII	*41*	*Ножка подсвечника*	*III*	*4—5*	—	*0,70*	*1*	*75*

та з різних квадратів. Спільним чинником для таких записів є тільки глибина, зазначена однією відміткою із завжди заокругленим до 5 чи 10 числом — 90 см, 135 см, 140 см тощо (табл. 1).

Польовий опис знахідок з ділянки IV знаходиться в кінці книги 3 (Археологічні… 1940, спр. 93, кн. 3, арк. 30—31 зв.). Тут знахідки згруповано за категоріями і матеріалами, а глибина залягання подається проміжками — 0—0,50; 0,50—1,1; 1,1—1,7 тощо. Нумерацію дано дрібно, де один номер присвоєно одній індивідуальній знахідці чи кільком однотипним зі спільним контекстом, виключення складають тільки архітектурні елементи — такі, як фрески чи голосники, які записано до книги більшими партіями. Окрім того, в описі є посилання на день, коли було виявлено знахідки, з чого стає зрозуміло, що роботи велися тут з 7 по 15 серпня. Частину опису до 13 серпня 1940 р. вели українською мовою, а з 14 серпня — російською, хоча виконано його одним почерком. До 12 серпня включно роботи вели за шарами, а з 13 серпня — за квадратами. Україномовна частина опису, окрім назв виявлених речей та їхніх коротких характеристик, подає також датування, натомість, у російськомовній частині вони відсутні (табл. 2).

Така різниця у веденні робочих записів, крім іншого, очевидно, свідчить і про різні методики, застосовані під час польових археологічних робіт.

Інвентарні описи повторюють схему польового опису з ділянки IV, окрім того, тут іще додано графу *Місце зберігання*. Їх вели здебільшого українською мовою, хоча інколи трапляються російськомовні записи, при цьому почерк в усіх трьох книгах ідентичний за поодинокими виключеннями.

Загалом інвентарні описи містять відомості про 2293 номери, але варто зауважити, що нумерація в загальному переліку продубльована у книзі 2 (Археологічні… 1940, спр. 93, кн. 2, арк. 33—33 зв.) і 3 (Археологічні… 1940, спр. 93, кн. 3, арк. 1) в межах номерів 1715—1723, де вписано різні знахідки з однаковою нумерацією. А для ділянки IV номери дані від 1 до 339 (Археологічні… 1940, спр. 93, кн. 3, арк. 32—35 зв.), що, в свою чергу, дублює нумерацію в книзі 1 (Археологічні… 1940, спр. 93, кн. 1, арк. 1—15 зв.). Виключення складає тільки Інвентарний опис знахідок з ділянки IV, виконаний окремо від інших і з власною нумерацією. Очевидно, матеріали було початково поділено на такі, що походять з території довкола Михайлівського Золотоверхого собору, та окремо такі, що виявлені при дослідженнях Дмитрівського храму.

У підсумку варто констатувати, що повну кількість знахідок з досліджень 1940 р. підрахувати важко, однак наявні записи складають враження про надзвичайно численну колекцію.

До того ж, частина номерів нараховує побагату предметів, особливо, коли йдеться про масовий матеріал (кістки тварин, фрагменти керамічних посудин, фрагменти фресок тощо). Їхня кількість інколи сягає від кількох десятків до півтори сотні чи більше в одному записі. Поховання також інвентаризовані під одним номером, включаючи сукупно усі збережені кістки скелета. Інвентарні номери присвоєно наскрізно без врахування місця знахідки, так що предмети з різних ділянок розкидано врізнобій. Інколи в примітках зазначено ділянку, з якої походить одиниця зберігання, інколи ні, що значно ускладнює визначення походження предметів. Об'єкти, з яких походили знахідки, до книги не вносились, а тільки квадрат і глибина. Лише в деяких випадках є уточнення на кшталт *печка*, *ямка*, *землянка*, *бровка*, *погребение*, *угольное пятно*, *гумусное пятно*, *под кладкою* тощо.

Фондові матеріали налічують значно меншу кількість матеріалів. Це шість стандартних ящиків, три з яких заповнено фресками, один будівельною керамікою і два побутовими речами та поховальним інвентарем.

Розвідки Д. І. Бліфельда 1944 р. Архівна документація щодо розвідок Д. І. Бліфельда 1944 р. не збереглася.

Фондова колекція цих матеріалів сформована, очевидно, одразу по закінченні робіт і містить тогочасні етикетажні написи з маркуванням «Михайлівський монастир-1944. Розвідки Д. І. Бліфельда». Шифри на знахідках мають скорочені позначки про місце виявлення під заголовком «*К. Мих. 44*», а також уточнення, що вони походять з котловану «*а*». В одному випадку зазначено глибину виявлення — 2,0 м. Це засвідчує, що у 1944 р. на цій території велися земляні роботи на значну глибину. А оскільки матеріали належать до XVIII ст., то можна з'ясувати глибину залягання тут ранньомодернього об'єкту. Однак визначити місцезнаходження цього котловану за наявними даними точніше, ніж садиба Михайлівського монастиря, складно.

У колекції зберігаються фрагментований гончарний розвал полив'яної тарілки, розвали горщиків та поодинокі фрагменти кераміки. За номерами на знахідках з'ясовано, що початково їх було не менше 142 одиниць, оскільки саме такий інвентарний номер є найбільшим числом на шифрах. І залишається тільки припускати, що колекція могла бути якимось чином переділена і основна її частина зберігається в іншому місці.

Розвідки В. Д. Дяденка 1967 р. Архівна документація щодо спостережень В. Д. Дяденка 1967 р. на території садиби Михайлівського монастиря також не збереглася. Натомість, маркування на ящику старого зразка, очевидно, виготовлене одночасно з формуванням колекції, містить напис «*Михайлівський монастир — 1967*», а шифри на знахідках — «*К-67, Ус. Мих. мон., котл.*». Частина знахідок маркована, як така, що виявлена в «Житлі 1», що виявляє присутність такого археологічного об'єкту в дослідженнях. На коробці з керамікою ж є додаткова приписка *«котлован здания панорамы»*, що, втім, додає скоріше запитань, ніж уточнень. Єдина відома в цій окрузі панорама — це панорама Голгофа, відкрита в 1902 р. і закрита в 1934 р. Однак, по-перше, це задалеко для топографічної прив'язки «Михайлівський монастир», а по-друге, сама панорама на той час уже більше 30 років не існувала, а якихось відомостей про земляні роботи на її місці немає.

Усього в колекції зберігається 89 одиниць, інвентарні номери яких ідуть від 1 до 95 по порядку з шістьма відсутніми серед них. Усі знахідки датовані давньоруським і післямонгольським часом. Так що, очевидно, колекція потрапила на зберігання до Інституту у цілісному вигляді.

МАТЕРІАЛИ НАУКОВИХ ФОНДІВ

Колекція 10. На сьогодні Інститут археології НАН України зберігає знахідки, що належать радше до категорії рядових. Значну частину складають будівельні матеріали, такі як фрески, цегла, плитки підлоги, кахлі, голосники, оплавлене свинцеве перекриття покрівлі. Окрім того, в колекції присутні побутові речі — фрагментований керамічний посуд, амфорна тара, точильні камені; поховальний інвентар — тканина, деталі шкіряного взуття; та сліди виробництва — фрагмент залізної криці та рештки склоробного виробництва на керамічній масі. Натомість присутніх в книгах інвентарних описів таких категорій знахідок, як монети, свинцеві печатки, церковне начиння, натільні хрести, смальта, прикраси з металу, скла та напівдорогоцінного каміння, предмети озброєння, ужиткові предмети зі скла, фаянсу, кістки, чорного і кольорового металу, кремінь, пірофіліт, вугілля, печина, кістки тварин і риб, зерно на сьогодні в колекції немає.

Будівельні матеріали та елементи архітектурного декору. Досить значну частину колекції (близько двохсот фрагментів) складають фрагменти *тиньку з фресковим розписом*. Здебільшого ці знахідки з колекції походять з двох ділянок — II та IV. Враховуючи, що наразі у колекції фрагменти фресок з різних ділянок садиби Михайлівського та Дмитрівського монастирів змішані, їх точніша атрибуція можлива лише шляхом технологічного аналізу та порівняння з колекціями зразків, здобутих розкопками на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря 1996—1999 рр. (Івакін 1999; Ивакин 1999) та Дмитрівського храму 2010 р. (Івакін, Козюба, Комар, Манігда 2011).

У переважній більшості фрескових фрагментів лицьова поверхня пласка, що говорить про те, що вони належать до розписів стін собору. Але у п'яти випадках поверхня фресок випукла чи, навпаки, увігнута, що може свідчити про їх належність до таких архітектурних частин інтер'єру, як колони чи арки.

Кольори розписів на фресках широкої палітри — червоний, білий, чорний, синій, зелений різних відтінків, яскравий рожевий, жовтий, коричневий (рис. 1). Є фрагменти, що містять фарбу двох і більше кольорів. Найчастіше поєднання складають червоний-білий, чорний-білий-червоний, зелений-білий та зелений-білий-червоний; яскравий блакитний трапляється лише поодинці. Кольорова гама загалом співпадає з відомими фресками Михайлівського Золотоверхого собору (Коренюк 2014, іл. 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 18—20).

За візуальним визначенням Ю. О. Коренюка [1] фресковий тиньк можна розділити на чотири основні групи (Хамайко та ін. 2019, с. 74—75):

1) твердий щільний розчин сіруватого кольору, майже не залишає слідів вапна при дотику, містить крупні фрагменти цем'янки, а також помітну кількість відбитків соломи та зернових плівок злакових рослин;

2) крихкий розчин світлого кольору з ледь помітним рожевим відтінком, переважана

1. Висловлюємо щиру подяку Ю. О. Коренюку за допомогу у первинному виділенні груп тиньку.

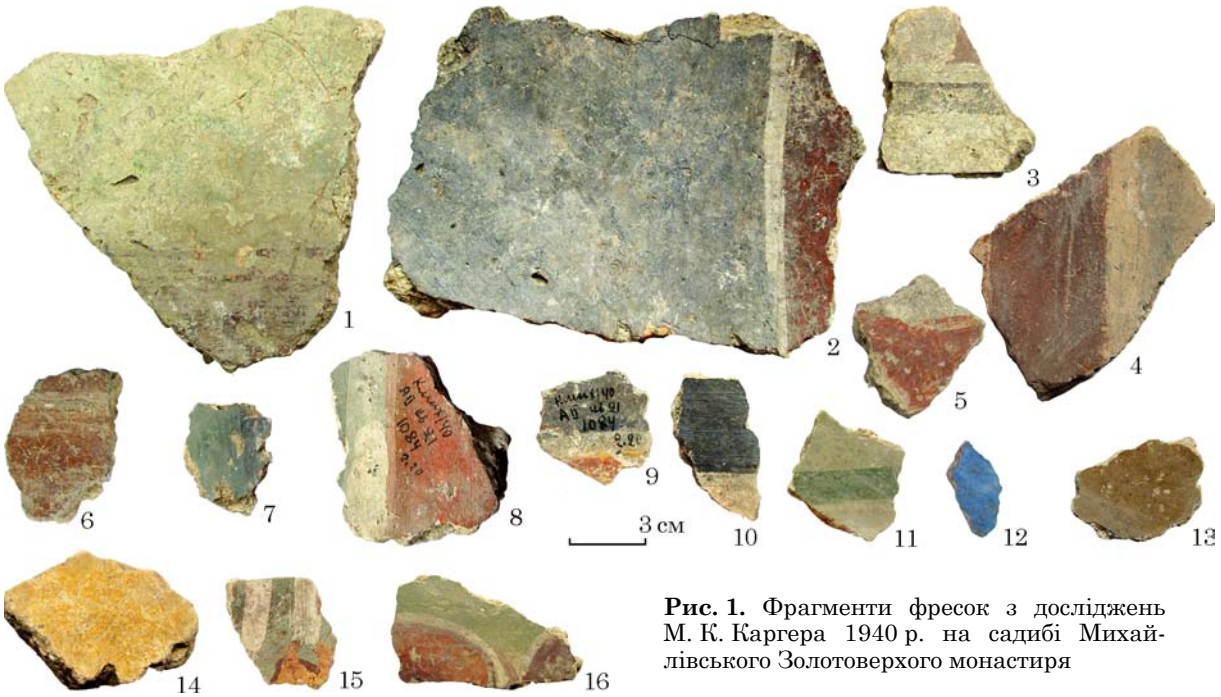

Рис. 1. Фрагменти фресок з досліджень М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

кількість вапна, залишає сліди при дотику, у тісті помітні дрібні фрагменти цем'янки, містить відбитки деревних трісок;

3) крихкий розчин білого кольору, вапняна складова значно переважає, залишає сліди при дотику, у тісті помітні дрібні фрагменти цем'янки та деревного вугілля;

4) крихкий розчин рожевуватого кольору, у тісті присутні помітні домішки дрібної цем'янки та піску.

Фрагменти фресок з першої групи відрізняються наявністю рослинних включень, чого не помітно в інших групах. Включення рослинних решток зустрічаються і в колекції з розкопок 1948 р. садиби Десятинної церкви (Блажевич та ін. 2007, с. 214, кат. 261; Хамайко 2013, с. 160, іл. 9: 2, 4—6, 8; 2014, с. 112, рис. 10). У кількох випадках на фресках помітні «графи» — лінії розмітки, прокреслені ще по сирому тиньку.

Два фрагменти фресок містять графіті. В одному випадку це фрагмент завбільшки 10 × 13 см з сильно затертою поверхнею, що зберегла фарбу двох кольорів — зеленого та червоного (рис. 2: 1). Спи-

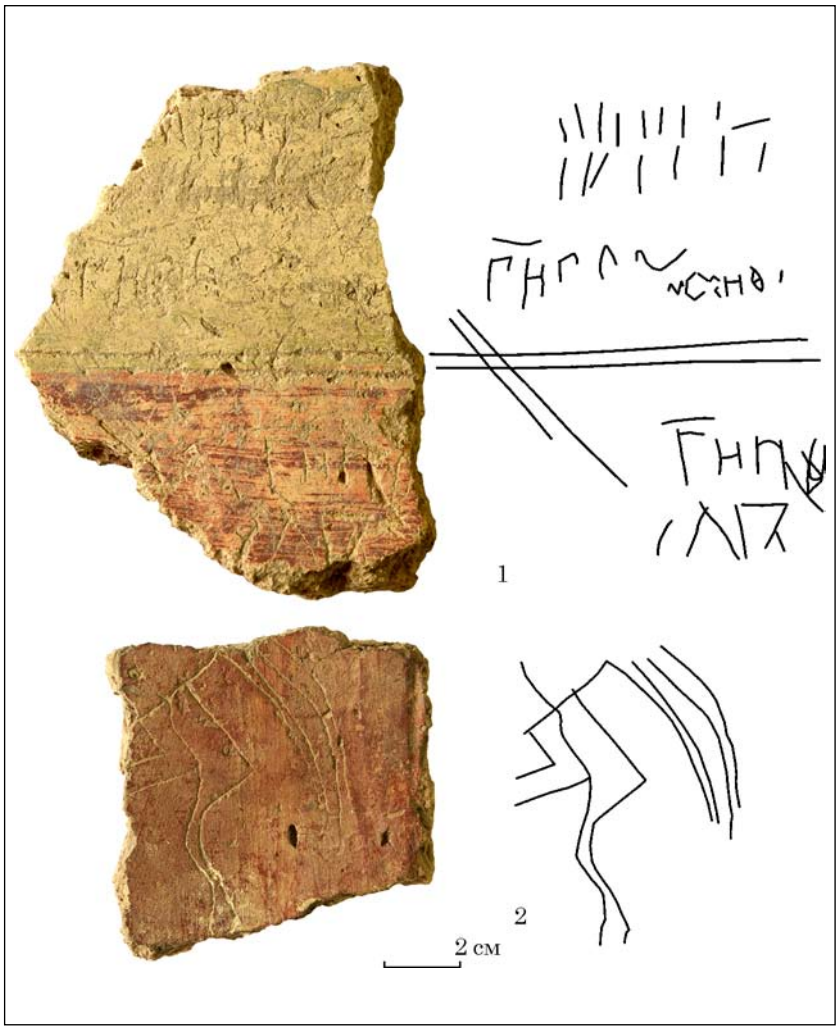

Рис. 2. Графіті на фресках з досліджень М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

раючись на орієнтацію літер, можна стверджувати, що зелений колір розташовувався вище. На поверхні збереглося кілька написів. Два з них — у верхній і нижній частині фрагменту — написи з формулою Г(оспод)Н ПОМОЗН, в яких імена адресатів не читаються. Розмір літер в цих графіті сягає в середньому не більше 1 см в висоту. Ближче до серединної лінії є дрібніше графіто з такою ж формулою, від якого збереглася центральна частина напису з початковою літерою імені — (по)МОЗН θ(...). Внизу розташований ще один фрагмент графіто з верхніми частинами літер дещо крупнішого розміру, яке через сильну фрагментованість упевнено прочитати не вдалося. У верхній же частині фрагменту є два ряди вертикальних рисок для підрахунку кількості разів прочитання молитов. Нижній ряд затертий.

На поверхні фрески збереглися також «графи», нанесені подвійними тонкими прокресленими лініями. Один з них — горизонтальний, визначає межу між зеленим і червоним кольором, а інший проходить навскіс, перетинаючи перший під кутом близько 45°.

Другий фрагмент фрески розмірами 8 × 8,5 см, темно-червоного кольору, містить частину ілюстративного графіто, від якого збереглися задні ноги і хвіст коня (рис. 2: 2). Подібні зображення коней та вершників відомі серед графіті Софійського собору у Києві (Высоцкий 1966, табл. XLV; XLVI; LXXIX: 1, 2; Левченко 2013, с. 127, іл. 6).

Формула Г(оспод)Н ПОМОЗН надзвичайно широко розповсюджена серед значного корпусу давньоруських графіті. Це найпростіша молитва, яку тогочасні люди лишали на стінах храмів з надією на допомогу від вищих сил. Такі написи зазвичай включають власні імена адресатів і є цінним історичним джерелом, оскільки серед них часом трапляються відомі історичні персонажі. Натомість, графіті ілюстративного жанру набагато рідкісніші.

Плінфа давньоруського часу представлена дрібними уламками без можливості визначити початкові розміри. Тісто щільне ніздрювате, світлого сірувато-жовтого кольору з включенням цем'янки.

Найбільші фрагменти *цегли* ранньомодерної доби завбільшки сягають 16 см, але без можливості визначення початкових розмірів, окрім того, що в деяких випадках, збереглася початкова товщина, що складає 4 см. Керамічна маса різного складу. В одному випадку тісто крихкувате піщанисте, теракотового кольору з великою кількістю подрібненого каміння (рис. 3: 1). В іншому — жовтувате щільне, з невеликою домішкою піску та шамоту. Верхня площина рифлена (брускова цегла), бокові грані скошені донизу (рис. 3: 2). В інвентарному описі вони датовані XVII ст.

Обгорілий і деформований лист свинцю, очевидно, являв собою *перекриття покрівлі* собору (рис. 3: 3).

Серед колекції присутні кілька плиток підлоги, одна з яких зберегла майже повну форму

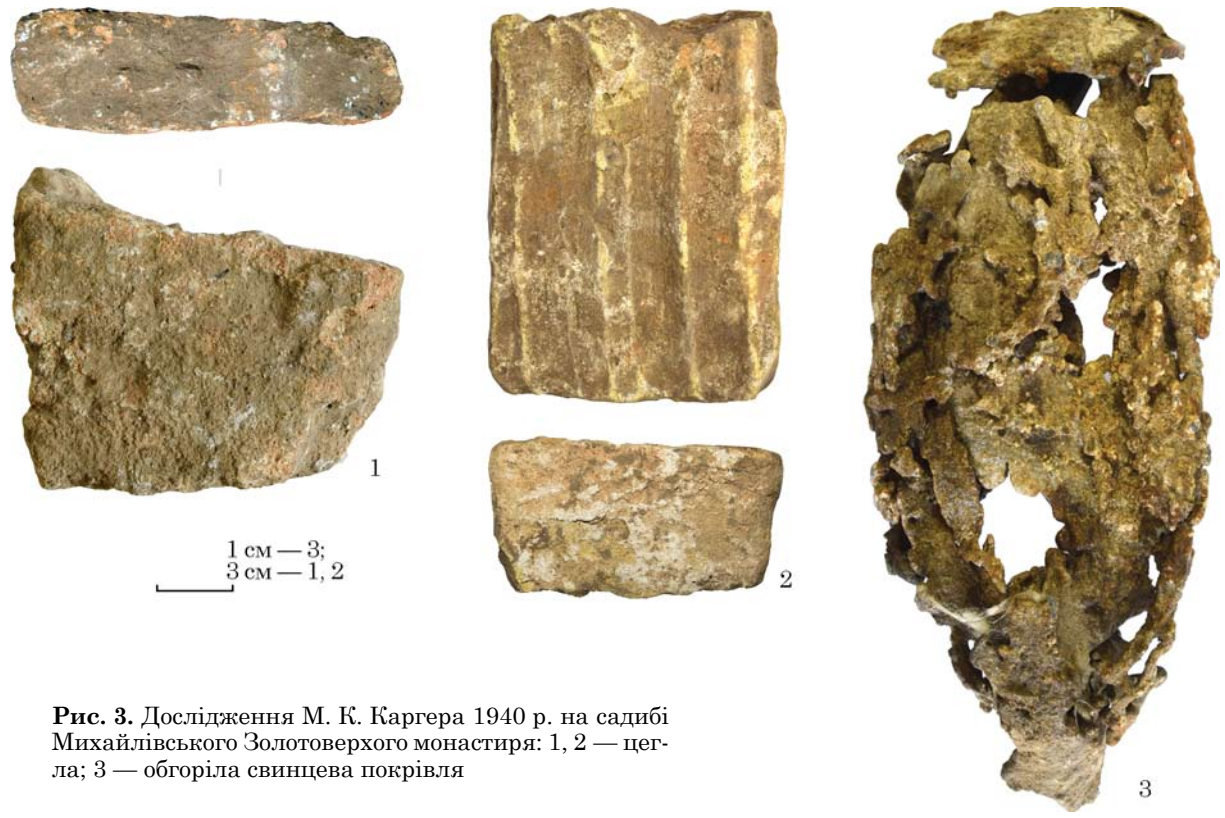

Рис. 3. Дослідження М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря: 1, 2 — цегла; 3 — обгоріла свинцева покрівля

Рис. 4. Плитки підлоги з досліджень М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

(рис. 4: 1). Розміри плитки — 9,5 × 9,5 × 1,2 см, бічні грані прямовисні. Керамічне тісто рожевого кольору, пістряве, з білими прожилками. Містить домішки піску, карбонатні включення й шамот. Лицева поверхня вкрита напівпрозорою поливою зеленого кольору. Ще одна плитка початково більших пропорцій, з поливою жовтого кольору, обгоріла, полива місцями спінена, ошлакована та закопчена. Окрім товщини 1,5—1,8 см, початкові розміри не збереглися (рис. 4: 2).

Такі плитки з однотонною поливою використовувалися для оздоблення давньоруських будівель домонгольського часу не тільки в Києві, але й були широко розповсюджені по всій території Русі (Каргер 1958, с. 464—465; Чукова 1987; Раппопорт 1994, с. 47—51; Білик 2017; Терський 2019 та ін.). Виготовлялися вони не лише в містах, але і в міській окрузі, де діяли наближені до тогочасних центрів ремісничі осередки (Сагайдак 1986, с. 303; Серов 1997, с. 113). Судячи з розмірів, форми, кольору поливи, а головне — складу тіста, вироби можуть датуватися домонгольським часом.

Вибірка плиток підлоги ранньомодерного часу представлена кількома уламками (рис. 4: 3, 4), вкритими прозорою зеленою поливою. Бічні грані усіх фрагментів злегка скошені донизу. У процесі створення підлоги така форма дозволяла укладати вироби впритул один до одного без видимих стиків. Керамічна маса, з якої виготовлені плитки підлоги, має світло-червоний колір, з ледь помітною домішкою піску. Незначні розміри уламків ускладнюють з'ясування форми та розмірів виробів, лише один фрагмент має збережену ширину, що становить14 см (рис. 4: 3). Цілі плитки могли мати прямокутну або ж квадратну форму. Товщина уламків сягає 1,5—1,6 см. Схожі за формою та розмірами плитки, однак товстіші, були виявлені при розкопках заміської резиденції І. Мазепи на Гончарівці. З огляду на цю аналогію, а також такі морфологічні особливості, як тісто, скошені бічні грані, полива, плитки підлоги з Михайлівського монастиря слід датувати серединою XVII—XVIII ст. (Мироненко 2017а, с. 92).

Пічні кахлі переважали серед матеріалів XVII—XIX ст. і належали до типу коробчастих (рис. 5; 6). Колекція була представлена уламками лицьових пластин та румп. Усі вироби з внутрішньої сторони містять залишки копоті, що свідчить про їх безпосереднє використання у конструкції печей. Відповідно до морфологічних та декоративних особливостей вироби можна поділити на дві великі групи.

До першої групи належать коробчасті кахлі з румпою, що не відступала від краю лицьової

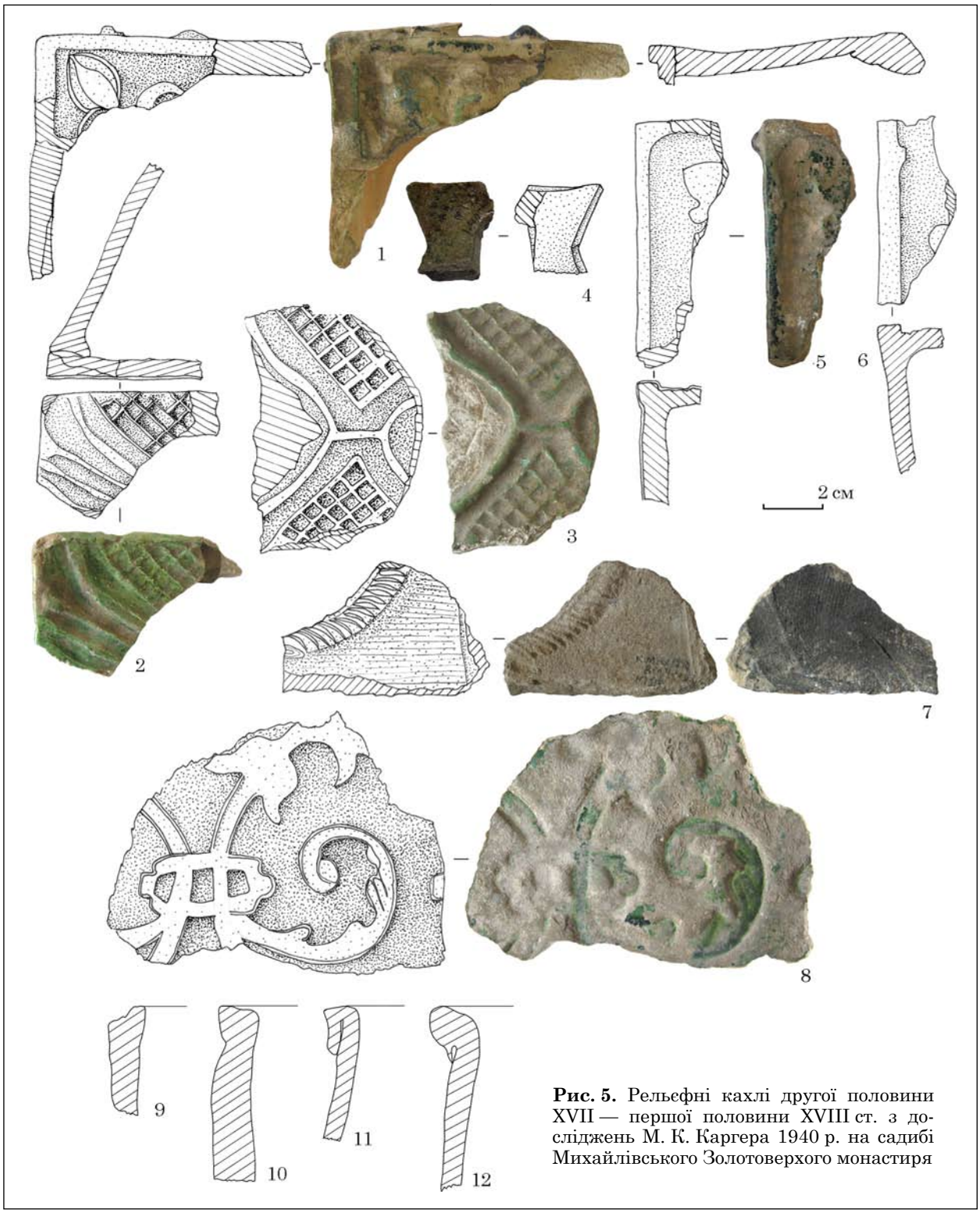

Рис. 5. Рельєфні кахлі другої половини XVII — першої половини XVIII ст. з досліджень М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

пластини, оздоблені рельєфним орнаментом по зовнішній поверхні (рис. 5; 6: 4, 5). Трапляються як неполив'яні зразки (рис. 5: 7), так і вкриті поливою (рис. 5: 1—5, 8). Товщина лицьових пластин становила 0,5—0,7 см. Один з фрагментів неполив'яної теракотової кахлі містив сліди від дерев'яної форми для відтиску на зовнішній поверхні лицьової пластини та сліди тканини на внутрішній (рис. 5: 7). Уламок мав незначні розміри. На лицьовій поверхні зображена частина рельєфної, випуклої, округлої рамки, однак встановити декор цілого виробу неможливо.

За місцем розташування у конструкції печі, кахлі цієї групи можна розподілити на лицьові, карнизні та кахлі-коронки, що вінчали верхню частину печі.

У декорі переважної більшості лицьових кахлів цієї групи переважає рослинний орнамент.

Рис. 6. Поліхромні мальовані кахлі середини XVIII — початку XIX ст. з досліджень М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

Висота рельєфу до 0,3 см. У центрі найбільшого з колекції фрагменту (рис. 5: 8) зображена центральна частина дуже поширеної на території Середньої Наддніпрянщини композиції з двох вертикально спрямованих перехрещених пагонів з листками, які у центральній частині з'єднані геометричним елементом. Кахля вкрита зеленою прозорою поливою, тісто на зламі світло-рожеве. Кахлі з таким орнаментом трапляються у Суботові (Гугля 2003, с. 79), Чернігові (Мироненко 2012, с. 118), Батурині (Виногродська, Ситий 2008, с. 29) і датуються другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст.

Решта уламків (рис. 5: 1, 5, 6) досить дрібна та містить рельєфну декоративну рамку по периметру; декоративні елементи збережені частково, що ускладнює реконструкцію цілого виробу. Один виріб (рис. 2: 1) мав збережену цілу румпу, що не відступала від краю лицьової пластини. Її висота становила 8,3 см, а верхній край був оформлений у вигляді манжету, загорненого всередину. За складом формувальної маси, конструктивними особливостями та поливою, ці уламки слід також датувати другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст.

Два фрагменти кахлів (рис. 5: 2, 3) належали, ймовірно, до одного виробу і були декоровані геометричним килимовим орнаментом. Кахлі цього різновиду не мали рельєфної рамки по периметру, внаслідок чого орнамент з однієї кахлі переходив на іншу, утворюючи цілісне декоративне полотно. В основі композиції S-подібні елементи та рельєфна «решітка». Тісто світле, поверхня вкрита зеленою поливою. З внутрішнього сторони лицьової пластини помітні концентричні вдавлені кола від підправлення виробу на гончарному крузі. Кахлі цього різновиду датуються кінцем XVII — першою половиною XVIII ст.

У колекції міститься лише один незначний фрагмент верхньої частини кахлі-коронки (рис. 2: 4), вкритий зеленою поливою.

Карнизні кахлі представлені двома фрагментами (рис. 6: 4, 5). Вони належали до двочастинних карнизних кахлів з плоскою верхньою частиною та опуклою нижньою. Лицьова

пластина була досить товста — 1,2—1,4 см. Випукла частина мала ледь помітний рельєфний опуклий орнамент висотою до 0,1 см у вигляді навскісних ліній. Горизонтальна опукла лінія також містилася на місці стику плоскої та опуклої частин. Тісто світло-червоне. Поверхня виробів була вкрита неякісною глухою поливою жовтого, зеленого, та блакитного кольорів. З огляду на товщину, формувальну масу та поливу, побутування цього типу кахлів слід визначити серединою — другою половиною XVIII ст.

Тим самим часом слід датувати один фрагмент лицьової частини кахлі, декор якої виконаний різними типами глин: червоною та білою. Поверхня виробу вкрита прозорою жовтою поливою (рис. 6: 3).

Окрім лицьових пластин, колекція містить фрагменти верхніх частин румп (рис. 5: 9—12). Частина з них оформлена у вигляді потовщення (рис. 5: 9, 10), інша частина — у вигляді манжету, загорнутого назовні (рис. 5: 11, 12). Румпи такого типу відносяться до кахлів другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

Усі вищеописані кахлі мають місцеве походження.

До другої групи належать мальовані коробчасті кахлі, орнамент на яких виконувався кольоровими емалями на білому тлі (рис. 6: 1, 2, 4). Румпа мала підквадратну або ж овальну форму і відступає від краю лицьової пластини на 3—4 см (рис. 6: 2). Лицьова пластина таких кахлів була значно товща, ніж у виробів попередньої групи і становила 2,1—2,3 см. Така товщина була наслідком специфічного способу приєднання румпи до лицьової пластини. Бокові грані кахлів цього типу були скошені всередину, що дозволяло розміщати кахлі у тілі печі без стиків, впритул одна до одної. У межах цієї групи за кольором можна виділити кахлі двоколірні та багатокольорові.

Біло-сині двоколірні кахлі, що в науковій літературі за спробу наслідувати модні закордонні зразки частіше відомі як «голландські», представлені одним цілим білоглиняним виробом (рис. 3: 2), що за місцем розташування у конструкції печі належить до типу пояскових. Орнамент виконаний синьою поливою. Основу композиції становить популярний у XVIII ст. сюжет букету з центральною великою квіткою і пагонами з листками обабіч. Кахлі цього різновиду з'являються на українських землях з середини XVIII ст. і побутують до початку XIX ст. Щодо походження цих виробів, це питання на сьогоднішній день залишається відкритим, однак більшість дослідників сходиться до думки, що біло-сині кахлі вироблялися у російських містах Петербурзі, Москві чи Калузі (Попельницька 2005, с. 90—91; Колупаєва 2006, с. 173).

Поліхромні мальовані кахлі представлені трьома фрагментами від двох різних кахлів (рис. 3: 1, 4). У центрі орнаментальної композиції одного з екземплярів фігурна рамка — картуш, з декором «сітка» по кутах (рис. 6: 4). Встановити сюжет центральної частини виробу не є можливим, з огляду на невеликі розміри фрагменту, однак, зазвичай, це були побутові сценки та пейзажі (Колупаєва 2006, с. 177). Декор виконаний зеленою, жовтою, фіолетовою поливою. У декорі другого фрагменту — ваза-урна на піддоні, виконана жовтою фарбою на білому тлі (рис. 6: 1). По периметру кахлі композиція обведена тонкою рамкою. Кахлі з подібним декором стають поширеними на території Середньої Наддніпрянщини у кінці XVIII — на початку XIX ст. (Колупаєва 2006, с. 176, 180).

Окремою групою посуду спеціального призначення виступають *голосники*. У досліджуваній колекції присутні два уламки вінець, одне з ділянки II (рис. 7: 12), інше з ділянки IV (рис. 7: 10), та стінка з ділянки IV (рис. 7: 13) зі слідами будівельного розчину, що вказує на потрапляння голосників до шару після ремонту чи руйнування Михайлівської церкви.

Побутові речі. Збереглося лише півтори сотні фрагментів *посуду давньоруського часу*. Переважна більшість уламків походить з ділянки II, план якої навів М. К. Каргер (Каргер 1958, с. 315), але прив'язати горщики за шифрами до відповідних квадратів неможливо — їхня нумерація на плані відсутня. Окрім того, в колекції зберігається по фрагменту вінець з ділянки III та котловану 4, чотири уламки вінець з розкопу I, два фрагменти вінець з ділянки IV, що розташовувалась в межах Дмитрівського монастиря. Серед матеріалів немає посуду із шифрами об'єктів. Це свідчить про те, що колекцію Наукових фондів ІА НАНУ сформовано зі знахідок, виявлених в мішаному культурному шарі, що залягав на глибині 0,20—2,80 м у кв. 1—3, 5—10, 13—15, 18, 19, 21, 23—30, 32, 37, 49, 50, 86, 87, 95. З огляду на ці обставини, кухонні горщики, як найчисельнішу групу посуду, було умовно розподілено на дві хронологічні підгрупи: вироби XI ст. та горщики XII — першої половини XIII ст.

Кухонний посуд XI ст. репрезентовано уламками верхніх частин горщиків (рис. 7: 1—9; 8). Посудини мали стрункі пропорції, манжетоподібні відігнуті назовні вінця на високих шийках. Діаметри верхніх частин коливаються від 8 до 28 см. Решту параметрів з огляду на значну фрагментованість знахідок визначити складно. Тісто однорідне, щільне, світло-сірого, темно-сірого, сіро-чорного, коричневого, рожевого кольорів, містить домішки піску. Значно рідше трапляються посудини, виготовлені з рожевої глини із карбонатними та залізистими домішками в значній концентрації. Таке тісто пістряве, з кольоровими розводами на зламах. Горщики XI ст. з досліджуваної колекції мали ретельно загладжену поверхню без орнаментації. Тенденції в мінімалізації декору посуду цього періоду простежено на території Серед-

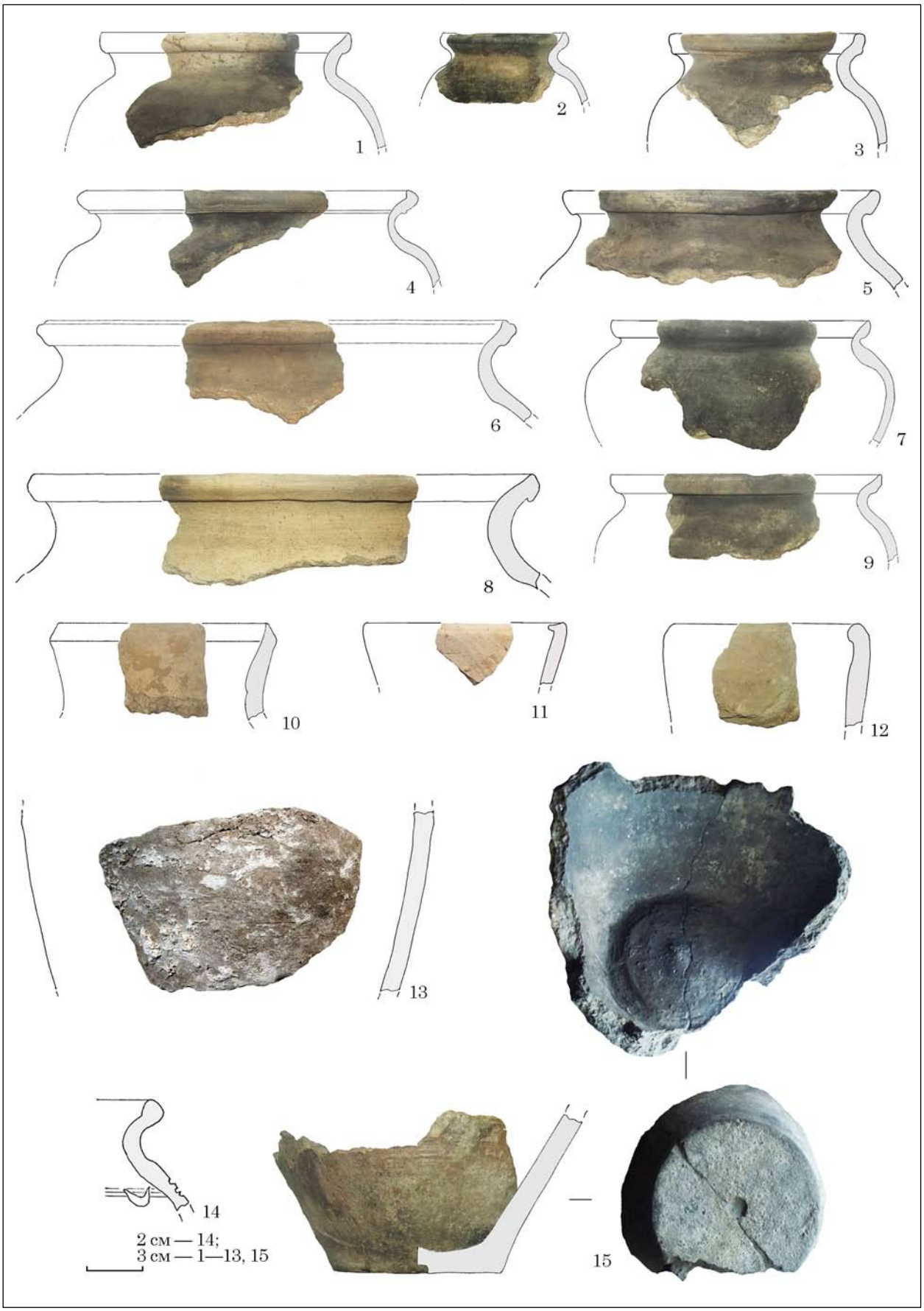

Рис. 7. Садиба Михайлівського Золотоверхого монастиря, **розкопки М. К. Каргера 1940 р.**: 1—9 — керамічний посуд XI ст.; 10, 12, 13 — голосники; 15 — нижня частина горщика; **розвідки Д. І. Бліфельда 1944 р.**: 11 — фрагмент вінцq голосника; 14 — горщик

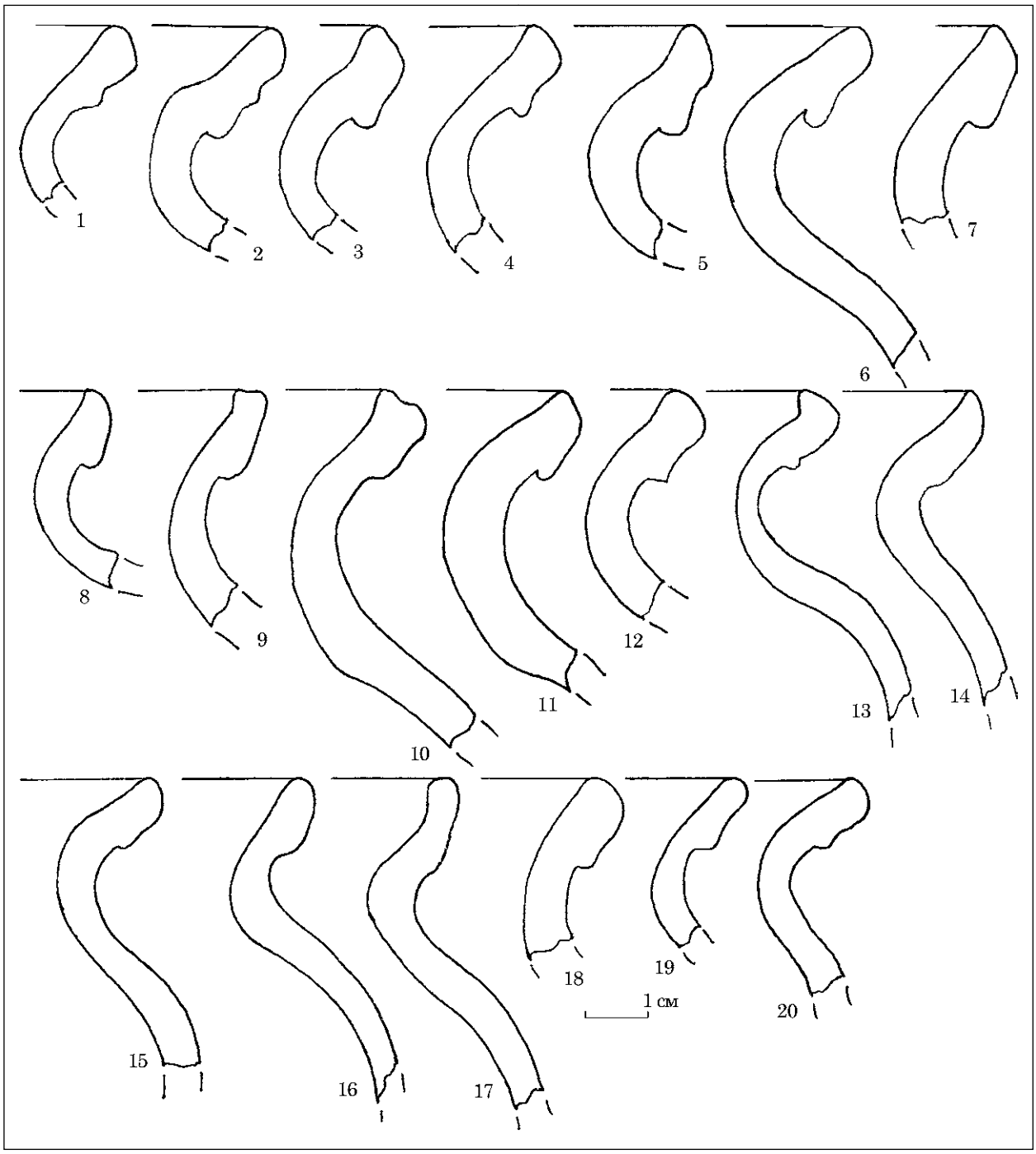

Рис. 8. Основні варіанти профілювання верхніх частин горщиків XI ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

нього Подніпров'я та в Києві зокрема (Петрашенко 2005, с. 69—72; Толочко 1981, с. 294).

Вироби XII — першої половини XIII ст. значно чисельніші (рис. 9—11). Це фрагментовані горщики з класичними для XII ст. вінцями підокруглої форми, що виготовлялися шляхом загину гончарної маси всередину виробу. На рубежі XII—XIII ст. варіативність форм зростає: потовщується внутрішня частина закраїни, а зовнішня витягується, що надає вінцям незначної масивності. Трапляються посудини як з високими та стрункими, так і з низькими шийками. Склад та колір тіста зберігає тенденції попереднього періоду. У XII ст. переважна більшість горщиків орнаментуються по плічку врізними лініями або поєднанням ліній з насічками, наколами, хвилями. Неорнаментовані посудини трапляються зрідка. У досліджуваній колекції значна кількість виробів прикрашена поєднанням ліній з нігтьовими вдавленнями або так званими «комами» (рис. 9: 4, 8; 10: 3, 6, 7, 9, 10;).

Серед кухонної кераміки присутня нижня частина гончарного горщика з ділянки II

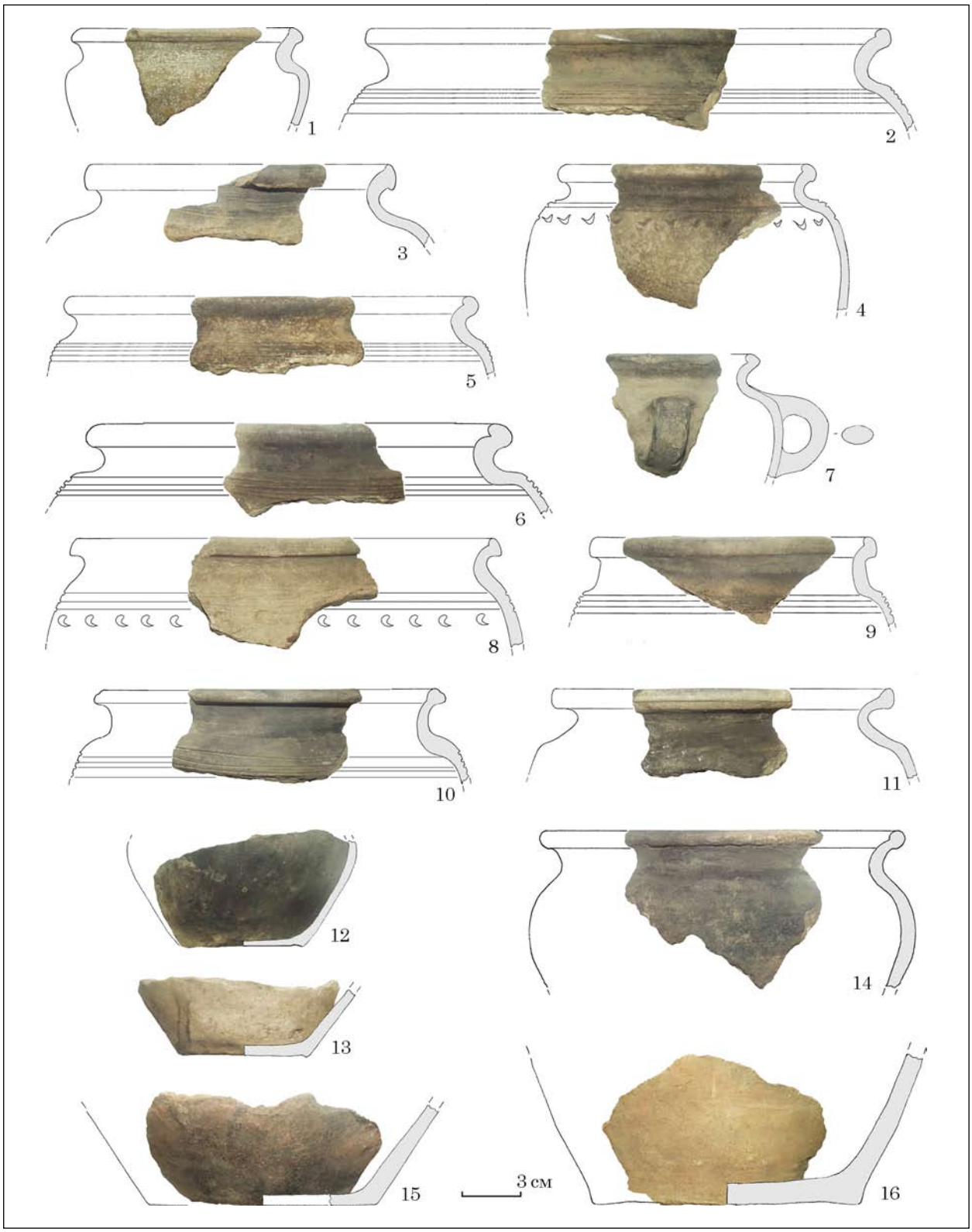

Рис. 9. Керамічний посуд XII — першої половини XIII ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

(№ 1365), що виділяється специфічним складом тіста, в якому присутній товчений граніт в значній концентрації (рис. 7: 15). Такий склад сировини не притаманний для давньоруського посуду. Зовнішня поверхня виробу загладжена досить ретельно. У центрі денця посудини присутній вдавлений циліндричний слід, що, імовірно, залишився від осі гончарного кола. Аналогічні відтиски дослідив і проаналізував О. О. Бобринський (Бобринский 1962, с. 38—39). Кераміка, виготовлена зі схожого тіста, траплялася на території Михайлівського мо-

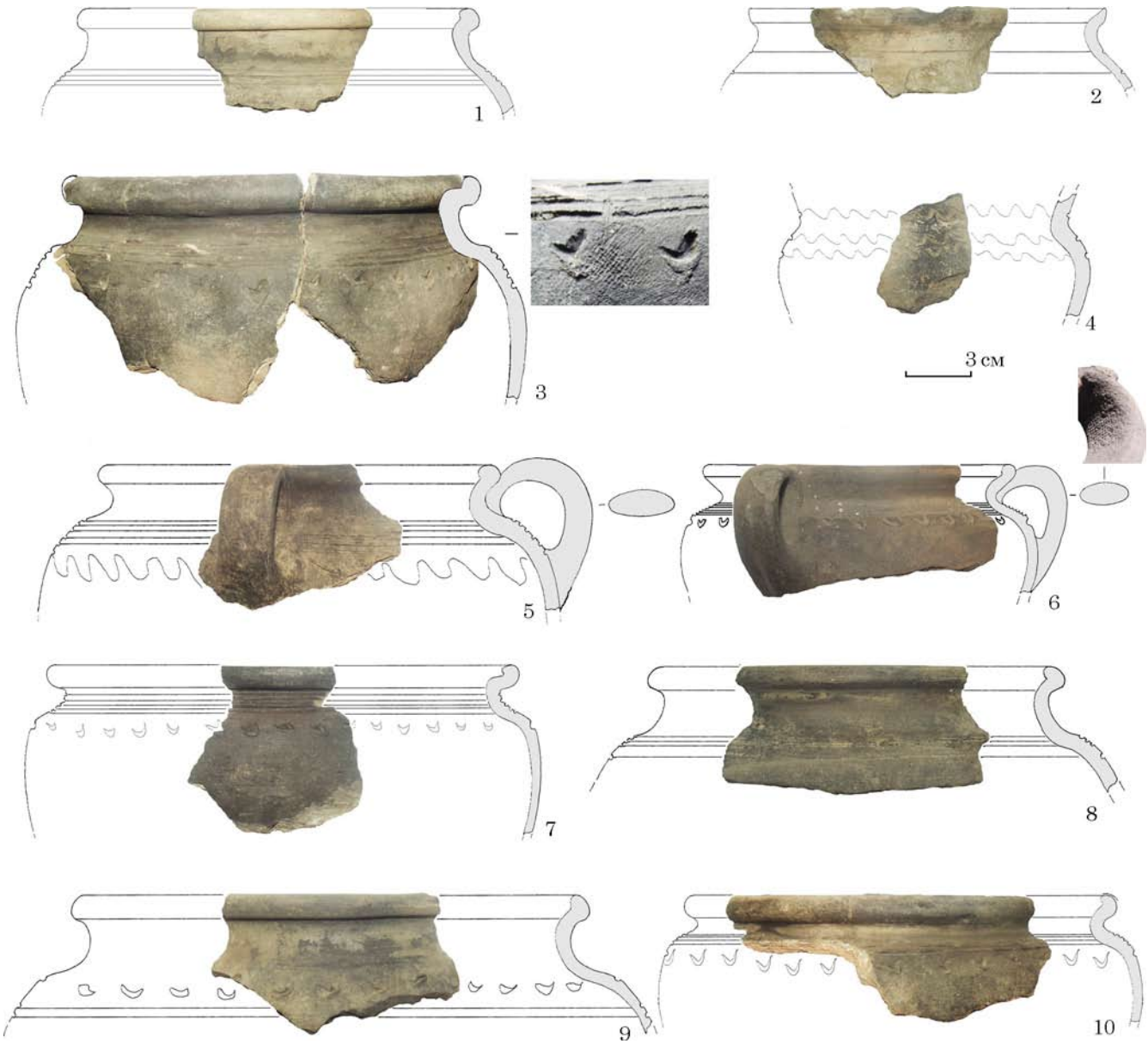

Рис. 10. Керамічний посуд XII — першої половини XIII ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

настиря в 1997—1999 рр. під час досліджень Г. Ю. Івакіна. Подібні посудини виявив і проаналізував М. П. Кучера на низці давньоруських пам'яток. Виготовлення такого грубого посуду він пов'язував із занепадом гончарного ремесла внаслідок монголо-татарської навали (Кучера 1998, с. 160—165). У давньоруських нашаруваннях поселень Софіївська Борщагівка та Ходосівка-Рославське, розташованих в південно-західних передмістях Києва, також було виявлено кілька фрагментів посуду з аналогічного грубого тіста. Серед них були вінця, що за профілюванням відповідали першій половині XII ст. Точніше визначення хронології побутування даної групи кераміки потребує додаткового дослідження. Імовірно, цей посуд міг мати спеціальне призначення і виготовлятися в незначній кількості протягом XI—XIII ст. на досить значному просторі від Середнього Подніпров'я до західних територій.

Серед матеріалів колекції також присутні нижні частини горщиків (рис. 9: 12, 13, 15, 16). Морфологічно вони нічим не відрізняються від типового давньоруського посуду, але на десяти денцях трапляються тавра, що включають символи кола, «колеса», хреста вписаного в коло, трикутника, двозубця, тощо (рис. 12: 11—20).

Колекція *столового посуду* незначна, але презентативна. Вона розподіляється на полив'яні та неполив'яні вироби. Останні представлені різноманітними ручками глеків (рис. 12: 5—10), що відрізняються від ручок кухонних горщиків масивними розмірами та видовженою формою. Такі глеки, зазвичай, мали носики зливу і використовувалися для подавання напоїв до столу (Гунь 2018, с. 157—161). Серед матеріалів з ді-

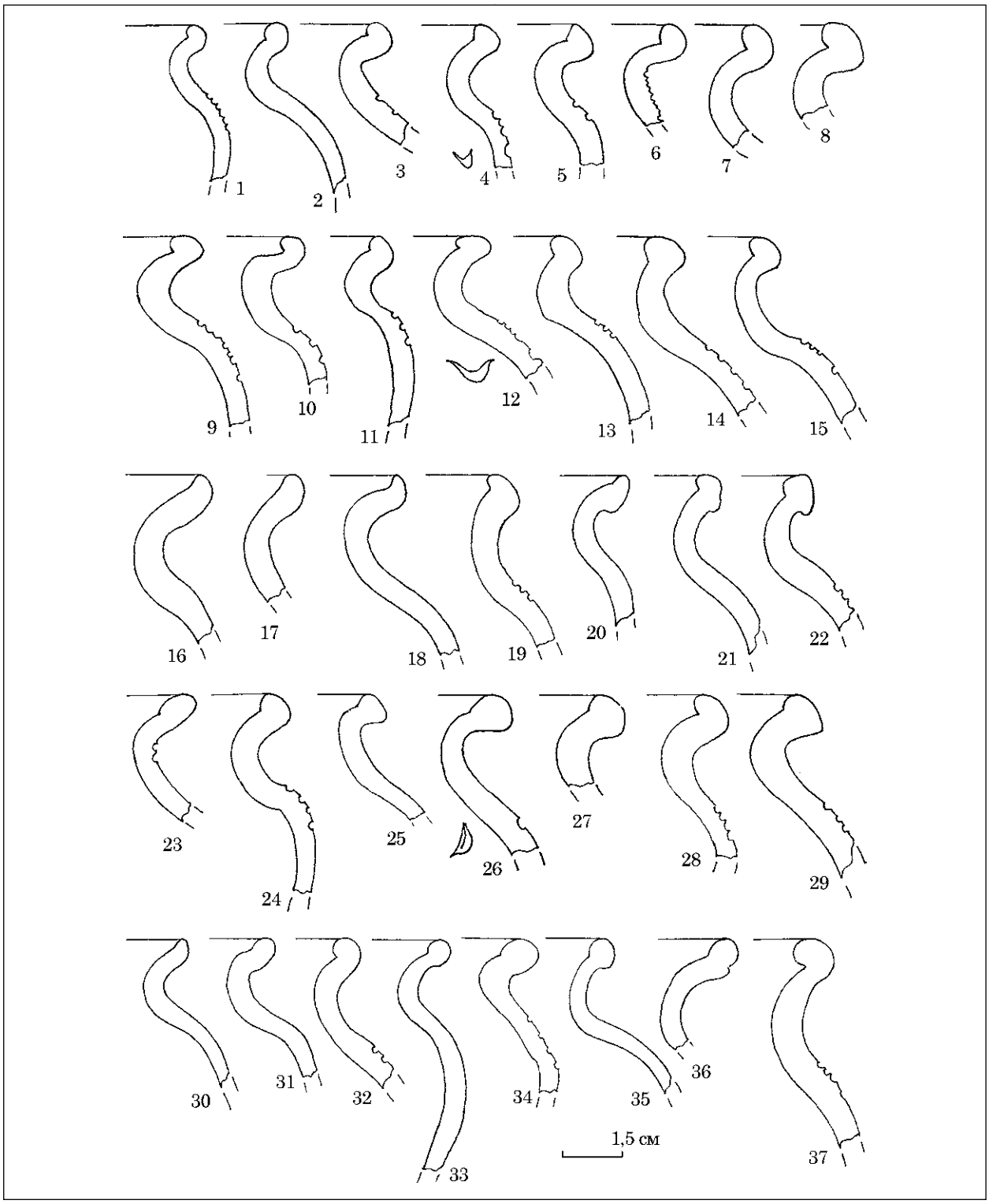

Рис. 11. Основні варіанти профілювання верхніх частин горщиків XII — першої половини XIII ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

лянки II зберігається уламок верхньої частини глека (рис. 12: 2). Діаметр його горловини близько 10 см. Носик зливу сформований незначним деформуванням шийки та вінець. Аналогічний посуд з території Михайлівського монастиря було виявлено під час досліджень 1997—1999 рр.

Полив'яний посуд включає речі з одно- та двобічною поливою, а також горщики з бризками та смугами поливи. Останні досить умовно можна віднести до виробів столового призначення. Під час випалу в одному горні полив'яного та неполив'яного посуду скловидна маса стікала, безсистемно потрапляючи на горщики, що стояли нижче. Кількість таких речей значна як серед міських знахідок (Макарова 1967, с. 54), так і на окремих сільських пунктах (Гунь 2013, с. 32).

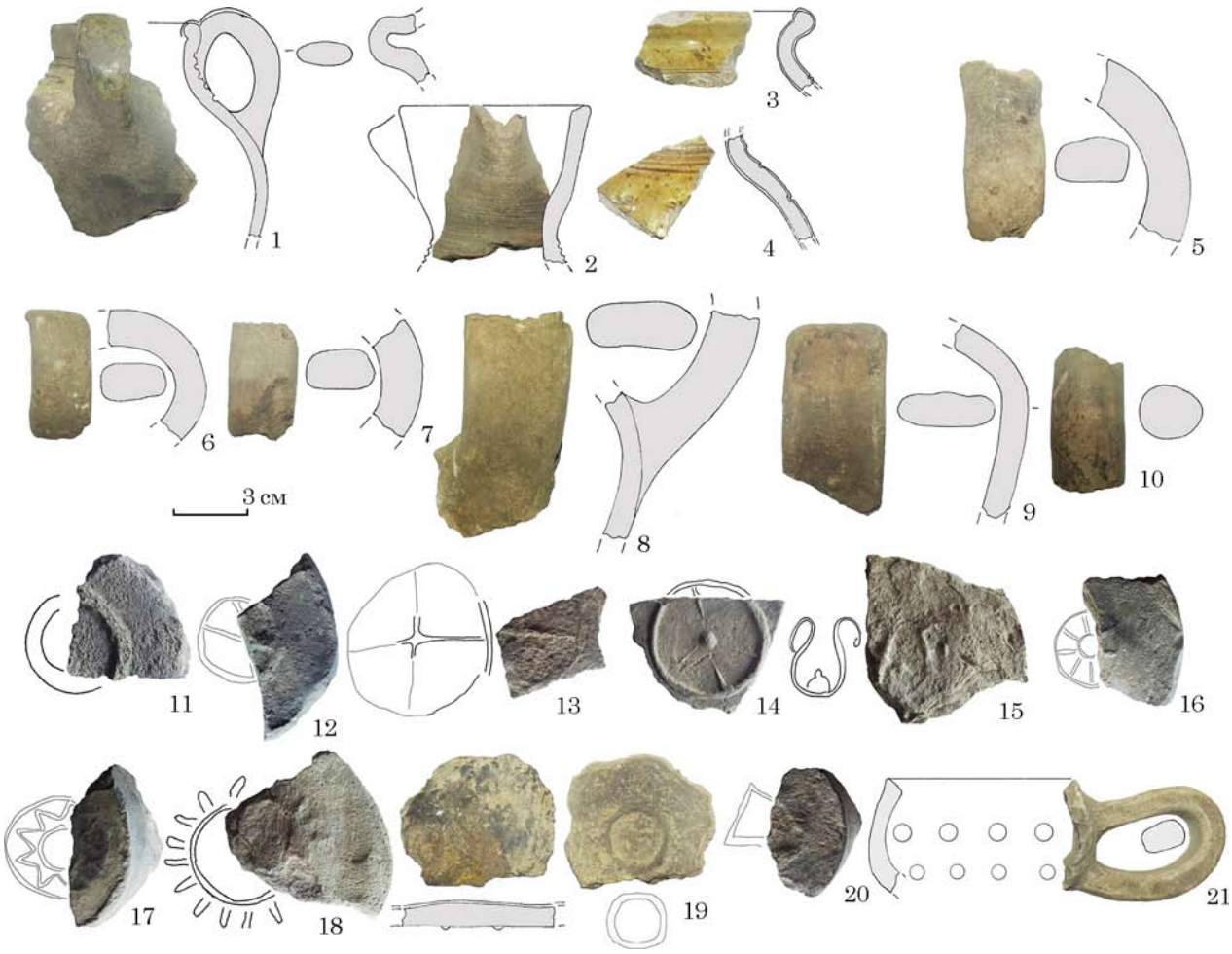

Рис. 12. Колекція М. К. Каргера: 1—10 — столовий посуд; 11—20 — денця з таврами; 21 — фрагмент світильника

У досліджуваній колекції є верхня частина горщика XII — першої половини XIII ст. з ручкою, на поверхні якого простежуються бризки та обширні плями світло-зеленої поливи (рис. 12: 1). Плічка та шийка посудини декоровані багаторядним врізним орнаментом. Поодинокі дрібні бризки зрідка трапляються на верхніх та нижніх частинах інших речей з колекції.

Вкритий поливою посуд репрезентований вінцями та стінкою невеликих горщиків і денцем. Вінця (рис. 12: 3) належали невеликому горщику XII — першої половини XIII ст., вкритому двобічною жовто-зеленою поливою. Точний діаметр визначити складно, оскільки уламок досить дрібний, але полива яскрава, майже не патинована. Стінка (рис. 12: 4) вкрита двобічною яскраво-жовтою поливою, декорована багаторядним врізним орнаментом, що поєднується з рядом нігтьових вдавлень. Обидві посудини виготовлено із щільного світло-сірого тіста, що містить домішки піску.

Денце (рис. 12: 19) виготовлено з сіро-коричневого тіста, внутрішня поверхня вкрита жовто-зеленою патинованою поливою. На зовнішньому боці розміщено тавро у вигляді кола.

Посуд XIV—XV ст. налічує до 20 фрагментів. Він представлений вінцями горщиків «грибоподібної» форми — валикоподібними, значно потовщеними (рис. 13: 2—9). Два з них мають конусовидну шийку, що характерно для посуду XIV ст. (рис. 13: 3, 7). Три вінчики округлі потовщені з виїмкою всередині, що робилася для покришки (рис. 13: 10—12). Такі горщики характерні для XV — початку XVI ст. Один з них має по верхньому краю защипи, які з'являються в кінці XV та поширюються в XVI ст. Ще один димлений вінчик, в перетині майже ромбовидної форми, теж має незначну виїмку всередині і може відноситися до кінця XVI ст. XV—XVI ст. можна датувати і два фрагменти покришок з петельчатою ручкою (рис. 13: 13, 14), а також кілька денець із чіткими слідами зрізки з гончарного круга у вигляді борозенок (рис. 13: 16, 17). Два з них, невеликого діаметру, від посудин з майже циліндричною придонною частиною, виконано із якісної білої глини без видимих домішок. На одному всередині є плями світло-салатної поливи. Усі інші фрагменти посуду цього часу сірого чи жовто-коричневого кольору різних відтінків, хоча майже всі відносяться до окислюючого випалу (димлений лише один вінчик XVI ст.).

Цей посуд знаходить прямі аналоги в кераміці з розкопок садиби Михайлівського монас-

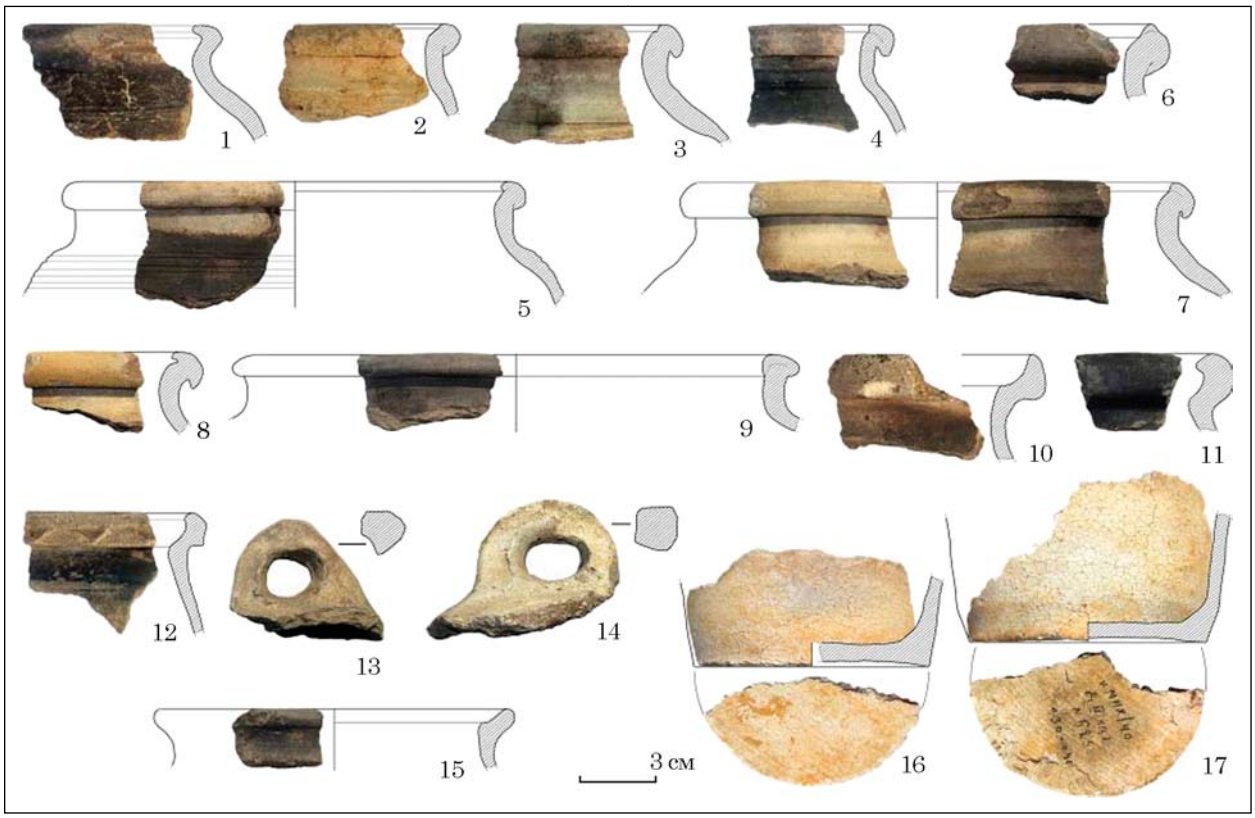

Рис. 13. Керамічний посуд XIV—XVI ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

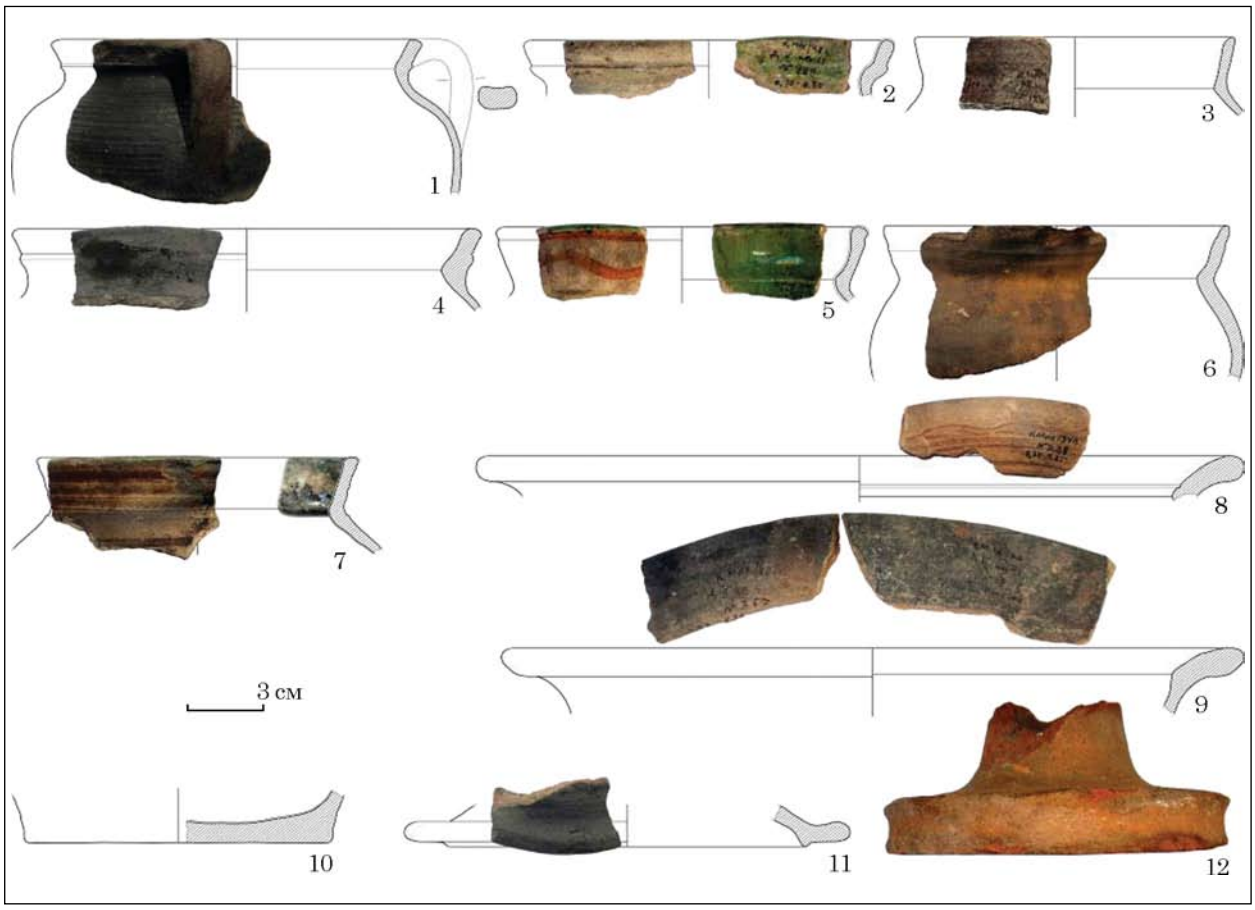

Рис. 14. Керамічний посуд XVII—XVIII ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

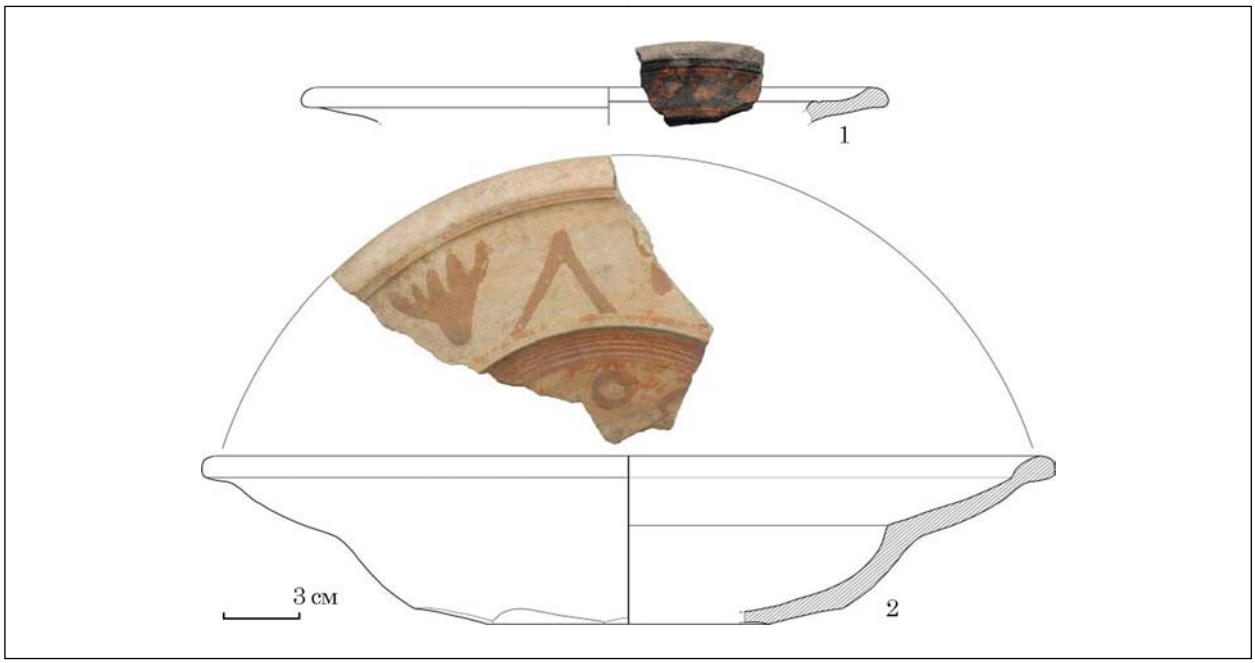

Рис. 15. Тарілки XVII ст. з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря: 1 — ділянка II між Михайлівським Золотоверхим собором і Трапезною; 2 — розкоп на «Новгородській божниці»

тиря 1996—1999 рр. (Чміль 2015, с. 85—105). Під час цих досліджень в різних частинах території монастиря було відкрито кілька об'єктів другої половини XIII—XVI ст. (Чміль 2018, с. 123—126). Також в перемішаних шарах часто зустрічалися вінця горщиків цього часу та покришки з петельчатою ручкою. Усі ці матеріали свідчать про неперервне заселення території монастиря від давньоруського часу до пізнього середньовіччя, хоча й менш інтенсивне, чим у давньоруську добу і в ранньомодерний час.

Керамічний посуд XVII—XVIII ст. в колекції представлений значно менше — понад десяток фрагментів. В основному це вінця горщиків (рис. 14: 1—7). Є форми, характерні для першої половини XVII ст. — із коротким вінчиком, що має валик та із рифленням плічка (рис. 14: 1). Є також вінця пізнішого часу — із високим прямим вінцем та ребром на внутрішній стороні шийки. Їх можна датувати другою половиною XVII — першою половиною XVIII ст. Деякі екземпляри чорного та сірого кольору, димлені (випалені у відновному середовищі). Але більшість — окислюючого випалу, із опискою. Три вінця мають всередині зелену поливу (рис. 14: 2, 5, 7). Крім горщиків, у колекції представлені фрагменти вінець макітер — димленої та теракотової із опискою (рис. 14: 8, 9). Денце великого діаметру із зеленою поливою всередині може належати і горщику, і мисці чи ринці (рис. 14: 10). Димлена покришка цього ж часу не має шифру (рис. 14: 11).

Тарілок в колекції представлено всього дві. Це вінчик невеликої мілкої тарілочки, прикрашеної опискою (рис. 15: 1). Колір глини встановити не можна, бо посудина вся чорна, обгоріла. Більший фрагмент тарілки повного профілю — світлокоричневого кольору із розписом ангобами червоного та брунатного кольорів, виконаним за допомогою ріжка, без поливи. На денці у неї є широкі зрізи (рис. 15: 2). Обидві тарілки мають вінця у вигляді валика і добре виражене ребро при переході від дзеркала до крис, що дозволяє датувати їх XVII ст. Друга тарілка походить із ділянки «Новгородська божниця».

Така кераміка масово зустрічалася по всій території монастиря під час розкопок 1996—1999 рр. як в заповненні численних об'єктів, так і в перевідкладених шарах (Чміль 2015, с. 105—130; 2018, с. 126—130). Інтерес представляє лише тарілка з розписом ангобами, оскільки це досить рідкісний спосіб декорування. Незначна кількість в колекції кераміки ранньомодерного та нового часу порівняно із давньоруською і навіть післямонгольською може вказувати на те, що вона мало бралася до уваги, як це характерно було донедавна по відношенню до артефактів цього періоду.

Також в колекції є *освітлювальні засоби*.

До давньоруського часу належить петлеподібна ручка з фрагментом стінки від *світильника* (рис. 12: 21). Аналогічні посудини широко відомі на міських та сільських пам'ятках (Розенфельдт 1997, с. 265, табл. 19). А. О. Сушко зараховує такі форми до світильників типу I (Сушко 2012, с. 55, рис. 1: 1—2). Не зважаючи на розходження у визначенні функціонального призначення таких посудин в якості невеликих мисочок, кухликів або ж світильників, у даному випадку можна стверджувати, що це саме світильник. Це підтверджується наявністю у нього задимленої зсередини поверхні, а також двох рядів наскрізних отворів в стінках,

Рис. 16. Рештки одягу небіжчиків з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря: 1 — тканина; 2—6 — деталі шкіряного взуття

нижній з яких розташований майже впритул до денця (рис. 12: 21), що унеможливило б використання цього виробу як ємності для рідин.

Цікавим є масивне денце *свічника*, червоного кольору, із слідами зрізки з круга (рис. 14: 12). Хронологічно такі вироби співвідносяться з пізнім середньовіччям — ранньомодерною добою. Свічник представляє собою значний інтерес, оскільки прямих аналогій в матеріалах Києва не має.

У колекції також є близько двох десятків фрагментів *амфорної тари*. Усі фрагменти товстостінні і належать великим посудинам, однак через значний ступінь фрагментованості не підлягають точнішій типологізації.

Два фрагменти *точильних каменів* виконані з пісковика. Один з них помітно обточений, початково мав пропорції паралелепіпеда (рис. 17: 3). Інший — плаский, дуже сильно сточений, має отвір для підвішування.

Поховальний інвентар. Представлений лише двома різновидами знахідок. Один з них — це поховальний одяг, чи радше його рештки, що являють собою шматок *тканини* полотняного переплетення (рис. 16: 1). На тканині помітні численні сліди втрат, при дотику матерія нестабільна, по краях сиплеться. Колір тканини темний, невиразний, вкритий численними плямами. На полотнищі помітні з'єднувальні шви, з одного боку фрагментарно зберігся підрублений простим швом край. Очевидно, це низ поховального одягу небіжчика. В інвентарному описі значиться, що це «Куски погнилої темної грубої тканини з нерозкопаного поховання», глибина виявлення — 2,20 м. Така глибина разом з характеристикою «нерозкопане поховання» може свідчити, що могила межувала зі стінкою розкопу і потрапила в межі дослідження лише частково.

Другий вид знахідок — це деталі *шкіряного взуття* (рис. 16: 2—6). Усього в колекції 13 таких фрагментів. Частина з них містить сліди дуже сильного зношування, в кількох випадках шкіра протерта до дірок (рис. 16: 2). Інвентар-

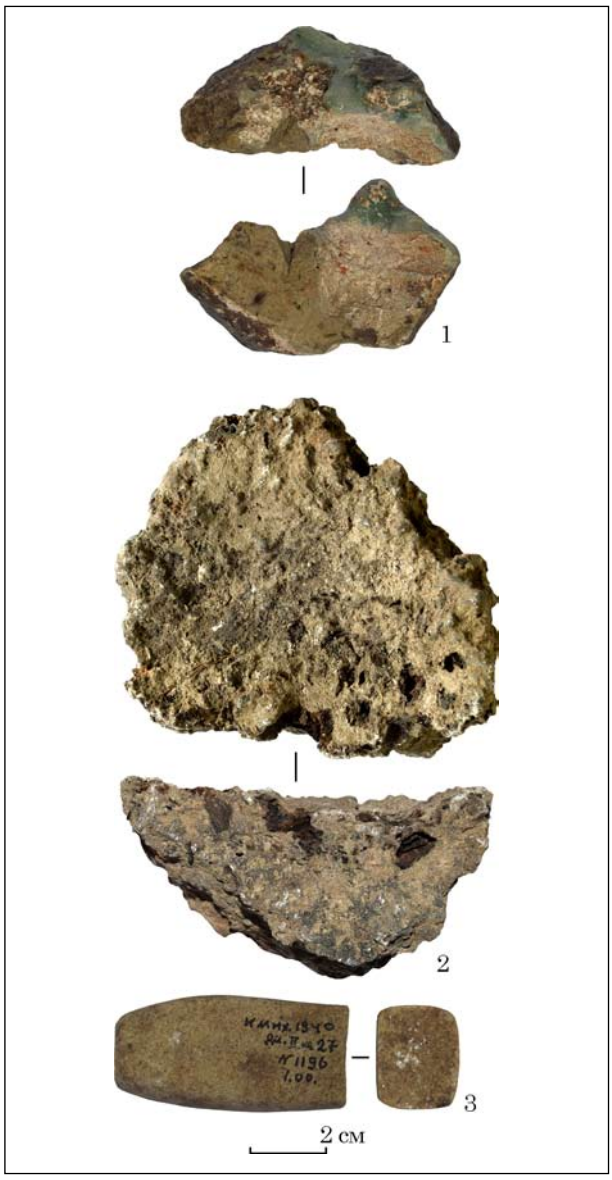

Рис. 17. Знахідки з розкопок М. К. Каргера 1940 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря: 1 — рештки склоробного виробництва; 2 — фрагментована залізна криця; 3 — точильний камінь

на книга зазначає, що ці речі походять з поховання 20, з глибини 2,20 м.

Обидві знахідки — шматок тканини і деталі взуття — виявлено в різних похованнях на різних квадратах розкопу, однак на ідентичній глибині — 2,20 м, що вказує на глибину залягання обох могил від рівня давньої поверхні. Датуватися знахідки попередньо можуть новим часом.

Сліди виробництва. Окрім іншого в колекції з досліджень 1940 р. є рештки ремісничого виробництва. Це уламок керамічної маси, доволі масивний, з домішками піску та шамоту, на якому застигла напівпрозора скляна маса синьо-зеленого кольору (рис. 17: 1). Є також фрагментована залізна криця (рис. 17: 2).

Колекція 16. Ця колекція найменша, складається з матеріалів, що походять з наглядових робіт Д. І. Бліфельда у 1944 р. на території Михайлівського монастиря.

Колекція знахідок представлена *керамічним посудом*, що належить до категорії ***побутових предметів***. Це два фрагменти корчаги: вінце і придонна частина (рис. 18: 1, 2), та уламок вінця горщика XII — першої половини XIII ст. (рис. 7: 3). Обидві посудини виготовлені з рожевого тіста з домішками карбонатних та залізистих компонентів. Поверхня посудин ретельно загладжена, випал якісний, що свідчить про високий рівень майстерності гончарів. Вінця корчаги декоровані валиком. Аналогічні посудини в XII—XIII ст. масово використовувались в Києві та інших великих містах (Толочко 1981, с. 286—289, Каргер 1958, с. 418—422), також корчагами послуговувались і на сільських поселеннях (Гунь 2013, с. 41, 42; 2018, с. 153—156).

До ранньомодерного часу належить шість керамічних форм — чотири горщики, один глечик і одна тарілка (рис. 19). Горщики всі димлені, випалені у відновному середовищі, прикрашені ритованими смугами. На двох з них, крім того, є відбитки коліщаткового штампу у вигляді зубців: в одному випадку — на плічках, в іншому — на вінцях і плічках (рис. 19: 2, 5). Коліщатко прокочували навколо посудини 2—4 рази. Один горщик представлений двома фрагментами, ще один — склеєний із чотирьох фрагментів. За формою горщики подібні — мають високі тонкі майже вертикальні вінця, всередині на шийці — гостре ребро чи виступ. По верху вінець одного горщика нанесено дрібні защипи (рис. 19: 5). Плічка у них дуже опуклі, у двох екземплярів оформлені у вигляді т.зв. лавки — площини із ребром по нижньому краю (рис. 19: 2, 5). У одного горщика є пласке широке вухо, ще у двох такі ж вуха відбиті (рис. 19: 1, 2, 3). Горщики подібної форми і орнаментації характерні для шарів і об'єктів Києва середини — другої половини XVIII ст. Найближчі аналоги простежуються в об'єкті середини XVIII ст. із Національного заповідника «Софія Київська» та із ями 1 шурфу 4 на території Михайлівського монастиря (розкопки 1998 р.), що датується другою половиною XVIII ст. (Тоцька, Чміль, Гайдук 2014, с. 152, Чміль 2015).

У колекції представлено фрагмент горла глечика, випаленого в окислюючому середовищі, жовто-оранжевого кольору (рис. 19: 4). Горловина злегка розширена догори, під вінчиком є невеликий валик. Глечик прикрашено опискою — широка смуга під вінцями та кілька вузеньких смужок в нижній частині горловини, поверх яких нанесено зубці. Всередині по верху вінець є вузьке крайкування зеленою поливою. Такі глеки характерні для шарів Києва XVIII ст.

Тарілка (рис. 19: 6—7) має широкі криси, чітке, добре виражене ребро в місці переходу дзеркала в криси. Вінця у неї вертикальні, до-

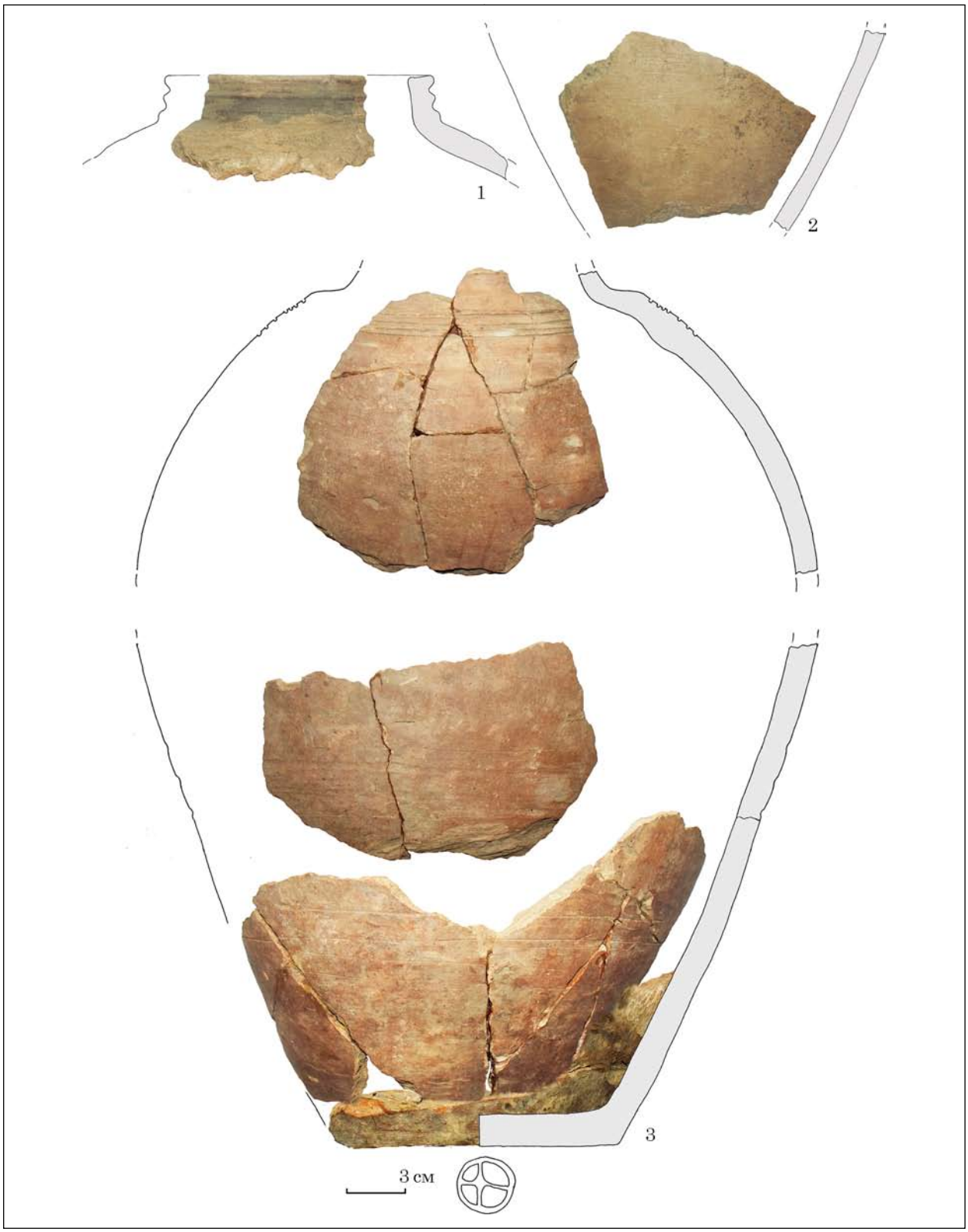

Рис. 18. Садиба Михайлівського Золотоверхого монастиря, тарний посуд, **дослідження**: 1, 2 — Д. І. Бліфельда 1944 р.; 3 — В. Д. Дяденка 1967 р.

сить високі, зовні оформлені у вигляді манжета із двома широкими ритованими смугами. На денці зовні є широкі зрізи. Тарілку декоровано одиничними штампами трьох різновидів. Один з них — семипелюсткова квітка, вписана у коло (рис. 19: 9), інший — чотирилопатева хрестоподібна фігура із вписаними п'ятьма дрібними квіточками, одна з яких в центрі, чотири в раменах хреста (рис. 19: 8), третій штамп — дрібна зірочка (рис. 19: 10). Перші два штампи розміщені почергово на крисах тарілки — чотири квітки і чотири хрести. Третій штамп нанесе-

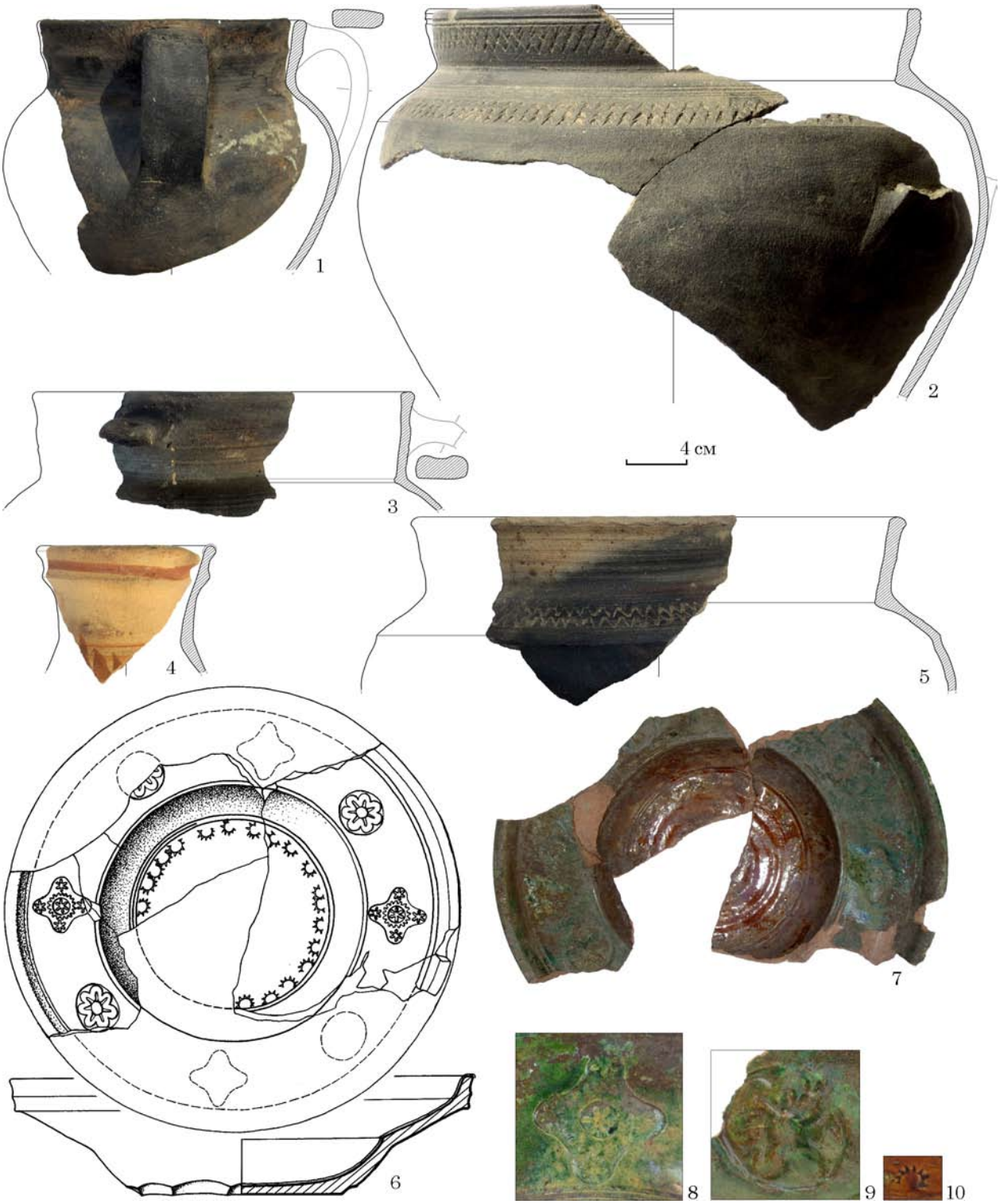

Рис. 19. Побутова кераміка XVIII ст. з розвідок Д. І. Бліфельда 1944 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

но на край плаской частини дзеркала по колу майже впритул відбиток до відбитка, внаслідок чого утворився суцільний орнаментальний пояс. Зверху тарілку вкрито кольоровою поливою — коричневою на дзеркалі і зеленою на крисах. Орнаментація цієї тарілки є типовою для першої половини — середини XVIII ст. Форма її теж характерна для цього часу, але значна висота вінець вказує на час, ближчий до середини — другої половини XVIII ст. Аналоги такій формі і орнаментації є в уже згаданому об'єкті із «Софії Київської» та ямах 1 і 2 шурфу 4 із території Михайлівського Золотоверхого монастиря (розкопки 1998 р.), а також в ямі 4 розкопу 1999 р. з тієї самої території. Ями 2 і 4 датовані серединою XVIII ст., яма 1 — другою половиною XVIII ст. (Тоцька, Чміль, Гайдук 2014, с. 153; Чміль 2015).

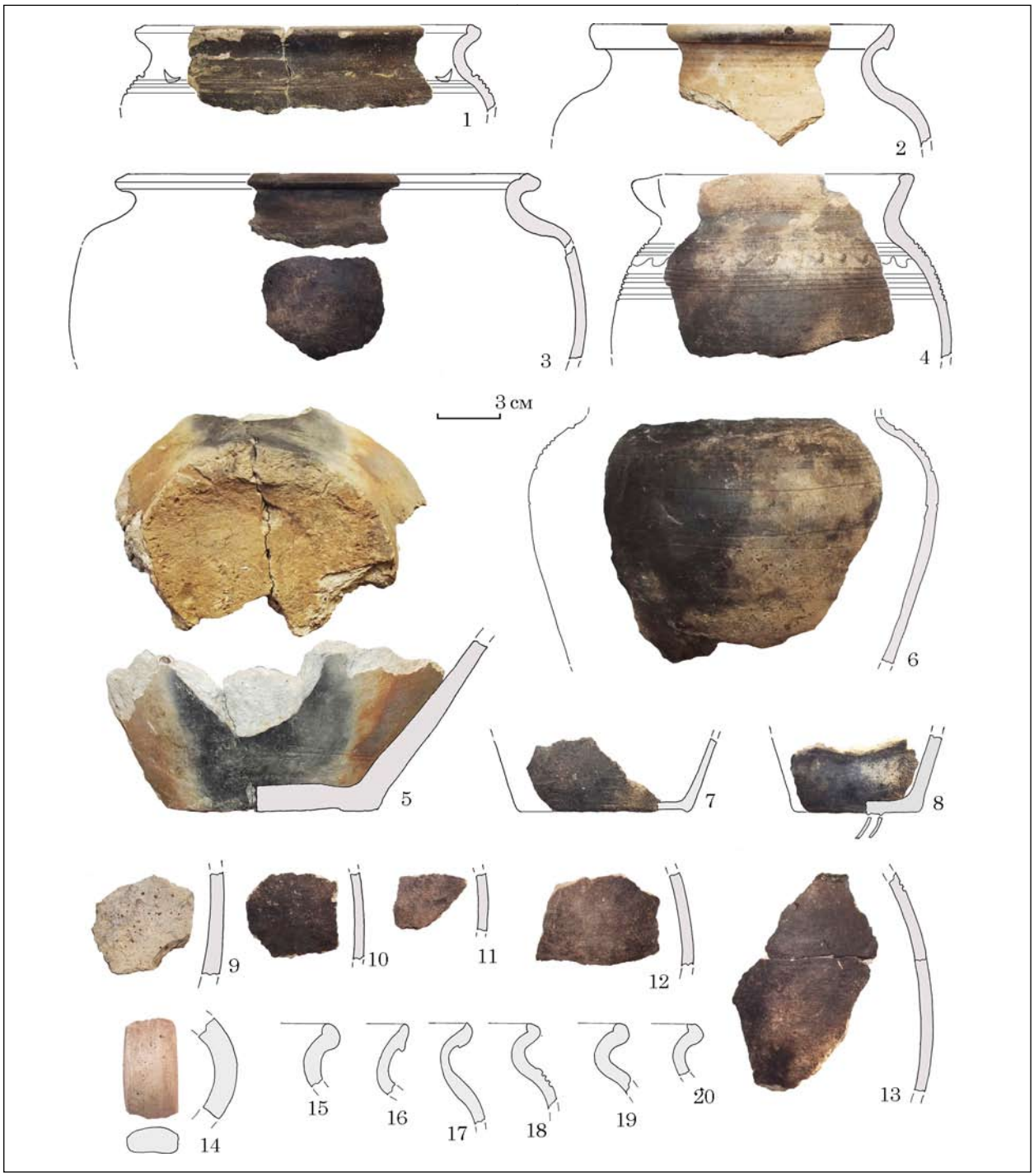

Рис. 20. Керамічний посуд давньоруського часу з досліджень В. Д. Дяденка 1967 р. на садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря

Таким чином, кераміка із котловану «а» 1944 р. може належати до одного археологічного об'єкту, що датується другою — третьою чвертю XVIII ст. Три фрагменти домонгольської доби могли потрапити до заповнення котловану внаслідок перекопів давньоруських шарів. Аналоги кераміці ранньомодерного часу простежуються в об'єктах монастиря, досліджених 1998—1999 рр., а також інших територій Києва. Необхідно звернути увагу на досить точне датування цієї кераміки автором археологічних робіт 1944 р. Очевидно, при дослідженнях довоєнного часу пізні нашарування все ж таки не повністю ігнорувалися, і вчені робили певні спостереження щодо датування керамічних форм пізнього середньовіччя та нового часу.

Колекція 612. Окрім вище охарактеризованих матеріалів у Наукових фондах ІА НАНУ зберігається також колекція з території Михайлівського монастиря, зібрана В. Д. Дяденком у 1967 р. Всі шифри вказують на приналежність знахідок до заповнення котловану житла 1.

До будівельних матеріалів належить половина цеглини з трикутним завершенням короткої сторони. Як і решта знахідок, вона походить із заповнення котловану житла 1. Ширина виробу становить 13,5 см, товщина — 4,5 см. Цілий виріб, ймовірно, мав форму видовженого шестикутника. Схожі за формою цеглини виявлені при дослідженні палацу гетьмана Івана Мазепи на Гончарівці в Батурині, будівництво якого було розпочате в останні десятиліття XVII ст. (Мезенцев 2008, с. 216—217). Вироби з Батурина мали схожі параметри — 4,5—6,5 × 14,0—15,9 × 30,0—30,5 см. Достеменно невідома функція такого різновиду фігурної цегли, однак, враховуючи схожість форми з досить поширеними у XVII — XVIII ст. шестикутними плитками підлоги, з відмінністю лише у розмірах та оформленні бічних граней, можна припустити подібне використання — у викладці площини підлоги (Мироненко 2017, с. 56, 66—67).

До архітектурних матеріалів давньоруського часу тут належать всього один фрагмент вінця *голосника* (рис. 7: 11). Вінце виготовлене з якісного, відмученого тіста гарного випалу. Колір керамічної маси кремовий, з легким рожевим відтінком. Як і в інших вінець голосників, виявлених тут, край загнутий всередину, однак, на відміну від решти, помітно різкіше. Товщина черепка, навпаки, помітно тонша. У поєднанні з іншими ознаками, це може свідчити на користь інакшого, ніж у решти голосників, виробництва, можливо, імпортного.

Побутові речі представлені виключно *керамічним посудом*.

Колекція включає розвал корчаги та різні частини горщиків.

Розвал корчаги із 49 фрагментів було виявлено на глибині 2,50—3,00 м (рис. 18: 3). Висота виробу 45 см, діаметр шийки 13 см, діаметр найбільшого розширення 31 см, денця — 15 см. Вінця втрачено. Шийка низька, з різким переходом до плічка. Посудину декоровано сімома врізними лініями по плічку та трьома неглибокими рифленими смугами в середній частині корпусу. Тісто рожевого кольору, пістряве, з домішками піску та карбонатними включеннями. Корпус посудини виготовлено в техніці спірально-джгутового наліпу. Зовнішня поверхня загладжена досить грубо, всередині місцями простежуються сліди з'єднування джгутів між собою та відбитки довгих частин стебел трав'янистої рослинності. Денце корчаги підсипане дрібним пересіяним піском. На ньому зображено тавро у вигляді хреста, вписаного в коло. Об'єм цієї корчаги становив у середньому 60—70 л, що цілком відповідає обсягам аналогічних посудин XII — першої половини XIII ст., хоча відомі посудини дещо більших розмірів (Толочко 1981, с. 286).

Середню частину горщика з колекції виготовлено в техніці стрічкового наліпу (сліди з'єднування майже не загладжені на внутрішній поверхні) з пористого тіста, що містить домішки піску та жорстви (рис. 20: 6). По плічках горщик декоровано однією хвилею та шістьма прямими врізними лініями нижче. Діаметр максимального розширення 21 см. Морфологічні особливості посудини споріднюють її з групою горщиків, описаних вище. Відсутність вінець не дозволяє уточнити час побутування виробу, але, імовірно, горщиком послуговувались в домонгольську добу.

Верхні частини, вінця, стінки та денця горщиків (рис. 20: 1—3, 5, 7—13) цілком відповідають давньоруським гончарним традиціям виготовлення посуду. Їх морфологічні особливості ідентичні хронологічним групам, що були охарактеризовані вище.

Серед матеріалів 1967 р. виділяється горщик з носиком зливу, декорований двома поясами врізних ліній, розділених хвилею (рис. 20: 4). Аналогічні посудини зустрічалися на поселенні Ходосівка-Рославське (Гунь 2013, с. 39), хоча серед керамічних горщиків знахідки таких виробів нечасті. Зазвичай, з носиками зливу виготовляли глеки — посудини для напоїв. М. К. Каргер вважав аналогічні широкогорлі горщики окремим типом виробів — рукомийників (Каргер 1958, с. 417).

Привертає увагу досить грубе денце (рис. 20: 5), виготовлене із сірого шаруватого тіста з домішками піску. Зовнішня поверхня виробу світло-коричневого кольору з чорними плямами. Денце підсипане значною кількістю товченої глини. Цілком імовірно, що посудина перебувала під дією високої температури, що призвело до пошкодження фактури горщика, хоча використання майстром неякісного тіста також не виключено.

ВИСНОВКИ

Вибірка матеріалів, що збереглася у колекціях Наукових фондів ІА НАН України, відображає не тільки не всі виявлені роботами 1940—60-х рр. знахідки, а навіть не всі категорії речей. Колекції 16 (1944 р.) і 612 (1967 р.) сформовані в результаті розвідкових і наглядових робіт під час господарської забудови території монастиря в повоєнний час. Навіть за відсутності звітної і польової документації можна припускати, що ці колекції початково не були чисельними. Однак, колекція знахідок, виявлених спільною експедицією ІА УРСР та ІІМК СРСР 1940 р., була доволі чисельною, хоча і відносно меншою, ніж колекція, виявлена попередніми масштабнішими роботами 1938 р. Визначити її початковий обсяг стало можливим завдяки збереженій польовій документації — інвентарним та польовим описам знахідок. Сьогодні в Інституті археології НАН України в колекції присутні лише матеріали рядового характеру, натомість, цінніші індивідуальні знахідки — смальта, церковне начин-

ня, цілі форми керамічного посуду, а також скарб платіжних гривень та прикраси — відсутні. Повністю відсутні також такі категорії знахідок, як вироби з кістки і скла, чорного та кольорового металу, дорогоцінних металів та напівдорогоцінного каміння. Частково представлені будівельні матеріали, фрески, голосники, побутова кераміка, поодинокі рештки ремісничого виробництва та знахідки з двох поховань. Таким чином, Наукові фонди отримали лише невелику частину колекції 1940 р. Основна ж маса знахідок, очевидно, була вивезена М. К. Каргером та Г. Ф. Корзухіною до Ленінграду і потрапила після закінчення сезону польових робіт до Інституту історії матеріальної культури для подальшого опрацювання.

Інакше виходить, що це Каргер з Корзухіною потрапили на опрацювання.

Утім, навіть така нечисленна вибірка подає нам доволі широкий спектр інформації про історичну ретроспективу Михайлівського монастиря. Одним з ключових аспектів є свідчення безперервності життя на цій території, на відміну від житлових та адміністративних кварталів верхнього міста, які повністю зникають після монгольського погрому 1240 р. (див. Івакін 1996; Ивакин, Комар 2016; Комар, Козюба 2016, с. 136—137). Про це яскраво свідчить вибірка керамічного посуду, що представляє всі хронологічні етапи без будь-яких лакун від X—XI до XVIII—XIX ст. Кераміки X—XI ст. в колекціях мало і вона має доволі рядовий характер. Натомість, з моменту заснування на початку XII ст. тут княжого монастиря, посуду стає не тільки кількісно набагато більше, але й значно розширюється його асортимент, з'являються імпорти, збільшується частка тарного посуду і розповсюджується столовий.

Знахідки слідів склоробного і залізоробного ремесла на цій ділянці теж доволі цікаві, уже хоча би з огляду на те, що сам М. К. Каргер в своїх публікаціях нічого не згадує про обробку заліза на території Михайлівського монастиря взагалі, а склоробну майстерню фіксує тільки розкопками 1948 р.

Найперспективнішою з точки зору майбутніх досліджень виглядає колекція фрагментів фресок Михайлівського монастиря. Первинне розподілення на групи за візуальними якостями фрескового тиньку закладає можливості вивчення техніко-технологічних особливостей кожної з груп і створення первісної бази даних для цієї історико-архітектурної пам'ятки стародавнього Києва. Паралельне використання даних інвентарних описів відкриває перспективу розподілення знахідок за трьома архітектурними об'єктами на цій території — власне Михайлівського Золотоверхого собору, Дмитрівського собору та так званої «Новгородської божниці». Такі дослідження викликають інтерес також з огляду на те, що жоден з названих об'єктів не зберігся до наших днів у первісному вигляді.

До самого пізнього етапу функціонування монастирського кладовища, очевидно, належить інвентар двох поховань, що представлено фрагментами одягу та взуття. Знахідки з органічних речовин не часто трапляються в археологічних шарах давнього Києва, окрім ранніх горизонтів Подолу. Тож, ці предмети можуть надати необхідну інформацію про поховальне вбрання тогочасних киян.

Дві інші колекції — з розвідок Д. І. Бліфельда 1944 р. та спостережень В. Д. Дяденка 1967 р. — за відсутності відповідних публікацій та архівних даних є єдиним джерелом інформації про ці роботи і про археологічний контекст, ними виявлений.

Присутня в колекції з розвідок Д. І. Бліфельда 1944 р. кераміка здебільшого належить до XVIII ст., що засвідчує наявність тут об'єкту цього часу. Три фрагменти керамічного посуду XII—XIII ст. могли потрапити сюди з перекопу, що зачепив шари давньоруського часу. Колекція включає лише частину виявлених знахідок, оскільки містить значні пропуски номерів.

Спостереженнями В. Д. Дяденка 1967 р. виявлено житло давньоруського часу, яке за наявними матеріалами (фрагментами горщиків та розвалом корчаги) можна датувати XII — першою половиною XIII ст. До колекції також потрапили половина цеглини XVII—XVIII ст. та фрагмент голосника зі слідами розчину, що може свідчити про наближеність досліджуваної ділянки до архітектурного об'єкту.

ЛІТЕРАТУРА

Археологічні… 1940. *Археологічні роботи по дослідженню м. Києва.* НА ІА НАН України, ф. 61, оп. 7, спр. 92—93.

Білик, О. 2017. Керамічні полив'яні плитки в інтер'єрі галицьких церков XII—XIII століття. *Наукові записки. Серія: Мистецтвознавство*, 2 (37), с. 214-222.

Блажевич, Н. В., Бурдо, Н. Б., Вітрик, І. С., Денисова, А. О., Карашевич, І. В., Карнаух, Є. Г., Корпусова, В. М., Павленко, Л. В., Сон, Н. О. 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог.* Київ: Академперіодика.

Бобринский, А. А. 1962. Древнерусский гончарный круг. *Советская археология*, 3, с. 33-52.

Виногродська, Л., Ситий, Ю. 2008. Батуринська кахля. *Пам'ятки України: історія та культура*, 3, с. 28-38.

Гугля, В. 2003. Керамічне виробництво XVII — XVIII ст.: зв'зки, еволюція форм, барвники. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 12, с. 79-84.

Гунь, М. О. 2013. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 11, с. 31-46.

Гунь, М. О. 2018. Керамічний комплекс давньоруського горизонту поселення Софіївська Борщагівка (за матеріалами розкопок 2008—2013 рр.). *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 149-164.

Дяденко, В. Д. 1968. Разведки и наблюдения за земляными работами в Киеве. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, с. 207-210.

Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*. Москва: Типография В. Грачева и др., II.

Івакін, Г. Ю. 1996. *Історичний розвиток Києва XIII — середина XVI ст. (історико-топографічні нариси)*. Київ: ІА НАН України.

Ивакин, Г. Ю., Комар, А. В. 2016. После катастрофы: Киев в 1241 г. *Stratum plus*, 5, с. 59-72.

Каргер, М. К. 1939. Дофеодальный период истории Киева по археологическим данным. *Краткие сообщения ИИМК АН СССР*, 1, с. 9-10.

Каргер, М. К. 1940. Археологические раскопки древнего Киева. *Наука и жизнь*, 2, с. 38-40.

Каргер, М. К. 1950. *Археологические исследования древнего Киева: Отчёты и материалы (1938—1947 гг.)*. Киев: АН УССР.

Каргер, М. К. 1951. Новые данные к истории киевского жилища домонгольского периода. *Краткие сообщения ИИМК АН СССР*, 38, с. 3-11.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград: АН СССР, 1.

Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград: АН СССР, 2.

Колупаєва, А. 2006. *Українські кахлі XIV — початку XX століть. Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевість*. Львів: Інститут народознавства НАН України.

Комар, О. В., Козюба, В. К. 2016. Братські могили 1240—1241 років біля Десятинної церкви. *Opus mixtum*, 4, с. 122-138.

Коренюк, Ю. А. 2014. Фрески Михайловского Златоверхого собора в Киеве. В: Орлова, М. А. (ред.). *В созвездии Льва. Сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица*. Москва: Государственный институт искусствознания, с. 234-257.

Корзухина, Г. Ф. 1940a. *Отчет о раскопках Михайловского монастыря г. Киев*. Рукописный архив ИИМК РАН, ф. 35, оп. 1, д. 186.

Корзухина, Г. Ф. 1940b. *Дневник раскопок Михайловского монастыря г. Киева с описью чертежей*. Рукописный архив ИИМК РАН, ф. 35, оп. 1, д. 187.

Корзухина, Г. Ф. 1950. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания. *Советская археология*, 14, с. 217-244.

Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX—XIII вв*. Москва; Ленинград: АН СССР.

Кузьмин, А. В., Кочетов, Д. Б., Ивакин, Г. Ю., Квилидзе, Н. В. 2013. Киевский Златоверхий во имя Архангела Михаила мужской монастырь. В: Кирилл, патриарх (ред.). *Православная энциклопедия*. XXXIII: Киево-Печерская лавра — Кипрская икона Божией Матери. Москва: Православная энциклопедия, с. 352-364.

Кучера, М. П. 1998. Про деякі маловідомі типи кераміки на давньоруських пам'ятках. Моця, О. П. (ред.). *Історія Русі-України (археологічний збірник)*. Київ: ІА НАН України, с. 160-165.

Левченко, Т. 2013. Графіті на ресках із фондів Національного заповідника «Софія Київська». *Opus Mixtum*, 1, с. 125-129.

Макарова, Т. И. 1967. *Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Е 1-38.

Мезенцев, В. І. 2008. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними. В: Коваленко, О. Б. (ред.). *Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю батуринської трагедії*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, с. 216-236.

Мироненко, Л. 2012. Батуринський та чернігівський осередки кахляного виробництва: взаємовпливи та взаємозв'язки. В: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції*. Чернігів, с. 117-120.

Мироненко, Л. В. 2017a. Плитки підлоги з палацу І. Мазепи на Гончарівці. В: *Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XVI Міжнародної студентської конференції, 07—09 квітня 2017 р.* Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, с. 92-98.

Мироненко, Л. В. 2017b. *Керамічний комплекс Батурина XVII — початку XVIII ст.* Дисертація к. і. н. ІА НАН України. Київ.

Молчанівський, Ф. 1937. Археологічна розвідка на території колишнього Михайлівського собору в Києві. *Наукові записки ІІМК*, 2, с. 123-127.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка*. Киев: ИА НАН Украины.

Попельницька, О. 2005. Зібрання кахель XIV—XVIII століть Національного музею історії України: огляд колекції, історія формування. *Український керамологічний журнал*, 1—4 (15—18), с. 81-92.

Раппопорт, П. А. 1994. *Строительное производство Древней Руси X—XIII вв*. Санкт-Петербург: Наука.

Сагайдак, М. А. 1986. Раскопки киевского Подола. *Археологические открытия 1984*, с. 302-303.

Самойловський, І. М. 1967. *Хроніка археологічних досліджень на території Києва з 1917 по 1967 рік*. НА ІА НАН України, ф. 63, №69а.

Сєров, О. В. 1997. Давньоруські селища X — середин XIII ст. В: Моця, О. М., Коваленко, В. П., Петрашенко, В. О. (ред.). *Південноруське село IX—XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури)*. Київ: ІА НАН України, с. 99-114.

Славін, Л. М., Рудинський, М. Я. 1944. *Проект перспективного плану дослідницьких і польових робіт на ближчі роки*. НА ІА НАН України, ф. 62, оп. 1, спр. 5.

Список… 1940. *Список негативів на склі за 1940 рік*. НА ІА НАН України, ф. 57, інв. кн. 3, 7670—7708; інв. кн. 4, 8423—8442.

Терський, С. 2019. Керамічні плитки для оздоблення долівок храмів у містах Волинського князівства XI—XIV ст.: історія дослідження. *Historical and Cultural Studies*, 6, 1, с. 73-79.

Толочко, П. П., Килиевич, Р. С., Дяденко, В. Д. 1968. Из работ Киевской археологической экспедиции. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.*, с. 186-193.

Толочко, П. П. 1981. Ремесленное производство. Гончарное дело. В: Толочко, П. П. (ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 284-301.

Тоцька, І., Чміль, Л., Гайдук, В. 2014. Керамічний посуд з об'єкту XVIII ст. із Софії Київської. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 151-154.

Чміль, Л. В. 2018. Об'єкти другої половини XIII — початку XIX століття з території Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Opus mixtum*, 6, с. 123-132, VIII-X.

Чміль, Л. 2015. Керамічний посуд другої половини XIII—XIX ст. з території Михайлівського Золо-

товерхого монастиря. *Болховітіновський щорічник 2013—2014*, с. 85-136.

Чукова, Т. А. 1987. Древнерусские керамические поливные плитки. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 190, с. 13-19.

Щеглова, О. А. 2010. Научное наследие Г. Ф. Корзухиной в Рукописном архиве ИИМК РАН. Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 31-62.

REFERENCES

Arkheolohichni… 1940. *Arkheolohichni roboty po doslidzhenniu m. Kyieva*. NA IA NAN Ukrainy, f. 61, op. 7, spr. 92—93.

Bilyk, O. 2017. Keramichni polyv'iani plytky v inter'ieri halytskykh tserkov XII—XIII stolittia. *Naukovi zapysky. Seriia: Mystetstvoznavstvo*, 2 (37), s. 214-222.

Blazhevych, N. V., Burdo, N. B., Vitryk, I. S., Denysova, A. O., Karashevych, I. V., Karnaukh, Ye. H., Korpusova, V. M., Pavlenko, L. V., Son, N. O. 2007. *Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Kataloh*. Kyiv: Akademperiodyka.

Bobrinskii, A. A. 1962. Drevnerusskii goncharnyi krug. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 33-52.

Vynohrodska, L., Sytyi, Yu. 2008. Baturynska kakhlia. *Pam'iatky Ukrainy: istoriia ta kultura*, 3, s. 28-38.

Huhlia, V. 2003. Keramichne vyrobnytstvo XVII—XVIII st.: zv'azky, evoliutsiia form, barvnyky. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukrainy*, 12, s. 79-84.

Hun, M. O. 2013. Keramichnyi kompleks serednovichnoho poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 11, s. 31-46.

Hun, M. O. 2018. Keramichnyi kompleks davnoruskoho horyzontu poselennia Sofiivska Borshchahivka (za materialamy rozkopok 2008—2013 rr.). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 149-164.

Diadenko, V. D. 1968. Razvedki i nabliudeniia za zemlianymi rabotami v Kieve. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, s. 207-210.

Zakrevskii, N. 1868. *Opisanie Kieva*. Moskva: Tipografiia V. Gracheva i dr., II.

Ivakin, H. Yu. 1996. *Istorychnyi rozvytok Kyieva XIII — seredyna XVI st. (istoryko-topohrafichni narysy)*. Kyiv: IA NAN Ukriany.

Ivakin, G. Iu., Komar, A. V. 2016. Posle katastrofy: Kiev v 1241 g. *Stratum plus*, 5, s. 59-72.

Karger, M. K. 1939. Dofeodalnyi period istorii Kieva po arkheologicheskim dannym. *Kratkie soobshcheniia IIMK AN SSSR*, 1, s. 9-10.

Karger, M. K. 1940. Arkheologicheskie raskopki drevnego Kieva. *Nauka i zhizn*, 2, s. 38-40.

Karger, M. K. 1950. *Arkheologicheskie issledovaniia drevnego Kieva: Otchety i materialy (1938—1947 gg.)*. Kiev: AN USSR.

Karger, M. K. 1951. Novye dannye k istorii kievskogo zhilishcha domongolskogo perioda. *Kratkie soobshcheniia IIMK AN SSSR*, 38, s. 3-11.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev: ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, 1.

Karger, M. K. 1961. *Drevnii Kiev: ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. Moskva; Leningrad: AN SSSR, 2.

Kolupaieva, A. 2006. *Ukrainski kakhli XIV — pochatku XX stolit. Istoriia. Typolohiia. Ikonohrafiia. Ansamblevist'*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy.

Komar, O. V., Koziuba, V. K. 2016. Bratski mohyly 1240—1241 rokiv bilia Desiatynnoi tserkvy. *Opus mixtum*, 4, s. 122-138.

Koreniuk, Iu. A. 2014. Freski Mikhailovskogo Zlatoverkhogo sobora v Kieve. In: Orlova, M. A. (ed.). *V sozvezdii Lva. Sbornik statei po drevnerusskomu iskusstvu v chest Lva Isaakovicha Lifshitsa*. Moskva: Gosudarstvennyi institut iskusstvoznaniia, s. 234-257.

Korzukhina, G. F. 1940a. *Otchet o raskopkakh Mikhailovskogo monastyria g. Kiev*. Rukopisnyi arkhiv IIMK RAN, f. 35, op. 1, d. 186.

Korzukhina, G. F. 1940b. *Dnevnik raskopok Mikhailovskogo monastyria g. Kieva s opisiu chertezhei*. Rukopisnyi arkhiv IIMK RAN, f. 35, op. 1, d. 187.

Korzukhina, G. F. 1950. Kievskie yuveliry nakanune mongolskogo zavoevaniia. *Sovetskaia arkheologiia*, 14, s. 217-244.

Korzukhina, G. F. 1954. *Russkie klady IX—XIII vv*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.

Kuzmin, A. V., Kochetov, D. B., Ivakin, G. Iu., Kvilidze, N. V. 2013. Kievskii Zlatoverkhii vo imia Arkhangela Mikhaila muzhskoi monastyr. In: Kirill, patriarkh (ed.). *Pravoslavnaia entsiklopediia*. XXXIII: Kievo-Pecherskaia lavra — Kiprskaia ikona Bozhiei Materi. Moskva: Pravoslavnaia entsiklopediia, s. 352-364.

Kuchera, M. P. 1998. Pro deiaki malovidomi typy keramiky na davnoruskykh pam'iatkakh. Motsia, O. P. (ed.). *Istoriia Rusi-Ukrainy (arkheolohichnyi zbirnyk)*. Kyiv: IA NAN Ukriany, s. 160-165.

Makarova, T. I. 1967. *Polivnaia posuda. Iz istorii keramicheskogo importa i proizvodstva Drevnei Rusi*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-38.

Mezentsev, V. I. 2008. Pro styl arkhitektury palatsu I. Mazepy v Baturyni za rysunkom 1744 r. ta arkheolohichnymy danymy. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Baturynska starovyna: zbirnyk naukovykh prats, prysviachenyi 300-littiu baturynskoi trahedii*. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy, s. 216-236.

Myronenko, L. 2012. Baturynskyi ta chernihivskyi oseredky kakhlianoho vyrobnytstva: vzaiemovplyvy ta vzaiemozviazky. *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy XI Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii*. Chernihiv, s. 117-120.

Myronenko, L. V. 2017a. Plytky pidlohy z palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi. In: *Serednovichni ta rannomoderni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. Materialy XVI Mizhnarodnoi studentskoi konferentsii*. Chernihiv: Chernihiv: Chernihivskyi natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni T. H. Shevchenka, s. 92-98.

Myronenko, L. V. 2017b. Keramichnyi kompleks Baturyna XVII — pochatku XVIII st. Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy. Kyiv.

Molchanivskyi, F. 1937. Arkheolohichna rozvidka na terytorii kolyshnoho Mykhailivskoho soboru v Kyievi. *Naukovi zapysky IIMK*, 2, s. 123-127.

Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo. Po materialam poseleniia u s. Grigorovka*. Kiev: IA NAN Ukrainy.

Popelnytska, O. 2005. Zibrannia kakhel XIV—XVIII stolit Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy: ohliad kolektsii, istoriia formuvannia. *Ukrainskyi keramolohichnyi zhurnal*, 1—4 (15—18), s. 81-92.

Rappoport, P. A. 1994. *Stroitelnoe proizvodstvo Drevnei Rusi X—XIII vv*. Sankt-Peterburg: Nauka.

Sagaidak, M. A. 1986. Raskopki kievskogo Podola. *Arkheologicheskie otkrytiia 1984*, s. 302-303.

Samoilovskyi, I. M. 1967. *Khronika arkheolohichnykh doslidzhen na terytorii Kyieva z 1917 po 1967 rik*. Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. 63, 269a.

Sierov, O. V. 1997. Davnoruski selyshcha X — seredyn XIII st. In: Motsia, O. M., Kovalenko, V. P., Petrashenko, V. O. (eds.). *Pivdennoruske selo IX—XIII st. (novi pamiatky materialnoi kultury)*. Kyiv: IA NAN Ukriany, s. 99-114.

Slavin, L. M., Rudynskyi, M. Ya. 1944. *Proekt perspektyvnoho planu doslidnytskykh i polovykh robit na blyzhchi roky*. NA IA NAN Ukrainy, f. 62, op. 1, spr. 5.

Spysok… 1940. *Spysok nehatyviv na skli za 1940 rik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 57, inv. kn. 3, 7670—7708; inv. kn. 4, 8423—8442.

Terskyi, S. 2019. Keramichni plytky dlia ozdoblennia dolivok khramiv u mistakh Volynskoho kniazivstva XI—XIV st.: istoriia doslidzhennia. *Historical and Cultural Studies*, 6, 1, s. 73-79.

Tolochko, P. P., Kilievich, R. S., Diadenko, V. D. 1968. Iz rabot Kievskoi arkheologicheskoi ekspeditsii. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1967 g.*, s. 186-193.

Tolochko, P. P. 1981. Remeslennoe proizvodstvo. Goncharnoe delo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoe v arkheologii Kieva*. Kiev: Naukova dumka, s. 284-301.

Totska, I., Chmil, L., Haiduk, V. 2014. Keramichnyi posud z ob'iektu XVIII st. iz Sofii Kyivskoi. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 23, s. 151-154.

Chmil, L. V. 2018. Ob'iekty druhoi polovyny XIII — pochatku XIX stolittia z terytorii Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria. *Opus mixtum*, 6, s. 123-132, VIII-X.

Chmil, L. 2015. Keramichnyi posud druhoi polovyny XIII—XIX st. z terytorii Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria. *Bolkhovitinovskyi shchorichnyk 2013—2014*, s. 85-136.

Chukova, T. A. 1987. Drevnerusskye keramycheskye polyvnыe plytky. *Kratkye soobshchenyia IA AN SSSR*, 190, s. 13-19.

Shcheglova, O. A. 2010. Nauchnoe nasledie G. F. Korzukhinoi v Rukopisnom arkhove NAN IIMK RAN. Slavianorusskoe iuvelirnoe delo i ego istoki. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (ed.). *Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, s. 31-62.

N. V. Khamaiko, L. V. Chmil,
M. O. Hun, L. V. Myronenko

COLLECTIONS OF FINDS FROM THE ARCHAEOLOGICAL STUDIES ON THE ST. MICHAEL GOLDEN-DOMED MONASTERY YARD IN 1940s—1960s

The Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine has three collections of archaeological finds coming from excavations on the St. Michael Golden-domed Monastery yard. These are the materials from the excavation of 1940 led by Mikhail Karger, the survey of 1944 led by David Blifeld and observations over the earthworks of Volodymyr Diadenko in 1967. The excavations of 1940 revealed two Old Rus dwellings and several pits on the site between St. Michael Cathedral and the Refectory, as well as the previously unknown Old Rus temple of the 11th century, associated with the St. Dmitro Cathedral. The field inventory books stored in the Scientific Archive of the Institute of Archaeology allow to clarify the locations of excavated sections where the works were carried out, as well as to compile a list of finds with a preserved collection that is about much smaller than the total amount found during excavations. A significant part of it is building remains such as fragments of frescos (some with graffiti), bricks, floor tiles, tiles, acoustic jars, molten lead roof sheets. The collection contains also household items such as fragmented ceramic dishes, amphora containers, grinding stones, and remains of manufacture: a fragment of an iron bloom and the glassware production refuse. In addition, there are some artefacts from graves: fabric, leather shoe details. The finds dated to a wide chronological range from the 10th—11th to the 18th—19th centuries and display the life in the monastery during all this time, without chronological lacunae.

The survey of David Blifeld in 1944 was caused by construction of a vegetable store on the courtyard of the former monastery, and the works of Volodymyr Diadenko in 1967 were apparently related to the supervision over earthworks in the Upper city of Kyiv. There are neither publication, no archive data about the last two stages of research, so collections of archaeological finds are the only source of information about these studies. Both collections are small. The collection of the year 1944 contains the 18th century pottery, as well as three fragments of vessels of the 12th—13th centuries from cultural layer. The collection is incomplete because of significant gaps of inventory numbers.

Observations of Volodymyr Diadenko in 1967 revealed the dwelling of Old-Rus time, which can be dated to the 12th — early 13th century by the available materials (fragments of pots and a big pottery container). The collection also included a half of brick of the 17th—18th centuries and a sherd of acoustic jar that may indicate the location of the site close to any architectural object.

Keywords: St. Michael Golden-domed Monastery, Kyiv, Old Rus, early modern, frescoes, graffiti, bricks, tiles, ceramics, burial.

Одержано 10.08.2019

ГУНЬ Мар'яна Олександрівна, старший науковий співробітник, Музей історії Десятинної церкви, вул. Обсерваторна, 21а, Київ, 04053, Україна.
GUN Maryana, Senior Research Fellow, the Museum of Desiatynna Church History, Observatorna str., 21a, Kyiv, 04053, Ukraine.
E-mail: gunmaryana@meta.ua.

МИРОНЕНКО Людмила Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
MYRONENKO Liudmyla V., Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of UkraineHeroiv Stalinhrada ave., 12 , Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: orcid.org/0000-0002-8545-0718, e-mail: liudmila_myronenko@iananu.org.ua; ludmila6ko@gmail.com.

ХАМАЙКО Наталя Віталіївна, молодший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
KHAMAIKO Natalia, Junior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of UkraineHeroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: orcid.org/0000-0002-7396-0315, e-mail: natalia_khamaiko@iananu.org.ua.

ЧМІЛЬ Леся Володимирівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Володимирська, 3, Київ, 01001, Україна.
CHMIL Lesia, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Volodymyrska str., 3, Kyiv, 01001, Ukraine.
ORCID: orcid.org/0000-0002-0672-8110, e-mail: chmil_lesia@iananu.org.ua.

АРХЕОЛОГІЯ
І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

УДК [903.23:561](282.247.318)"634" DOI: 10.37445/adiu.2020.01.11

Д. Л. Гаскевич, Е. Ендо, Х. Насу

НОВІ АРХЕОБОТАНІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КЕРАМІКИ СУБНЕОЛІТИЧНОГО ПОСЕЛЕННЯ БАЗЬКІВ ОСТРІВ НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ (з використанням Replica-SEM методу)

Вивчення відбитків рослин на керамічному посуді — традиційний метод археоботанічного дослідження. Виготовлення силіконових реплік відбитків і використання сканувального електронного мікроскопа суттєво підвищують точність видових визначень. Результати застосування цих нових технологій у вивченні керамічної колекції поселення Базьків Острів ставлять під сумнів усталені погляди щодо господарства мешканців Побужжя VI тис. до н. е.

***Ключові слова**: поширення хліборобства, субнеоліт, буго-дністровська культура, відбитки на кераміці.*

ВСТУП

Упродовж десятиліть питання про час і напрямки поширення відтворювального господарства на півдні Східної Європи викликає запеклі дискусії. Припущення про винятково ранній початок хліборобства на території України порівняно з сусідніми регіонами висунув В. М. Даниленко піввіку тому (Даниленко 1969). Ці погляди розвинули після ідентифікації зерен культурних рослин за відбитками на керамічному посуді, час побутування якого визначили як друга половина VII тис. до н. е. (Пашкевич 2000; Котова 2002). Проте обидві складові цього висновку — визначення видів і датування кераміки — викликають обґрунтовані сумніви.

Останнім часом стає все очевиднішим, що практично неможливо впевнено визначити вид рослини на підставі звичайного огляду її відбитків на кераміці чи за пластиліновими зліпками їх неозброєним оком. Особливо це стосується ідентифікації рослин з дрібними зернами. Зокрема, уже висловлювалися сумніви щодо ідентифікації відбитків проса на кераміці початку III тис. до н. е. з території України, адже схожі сліди лишають і дикі злаки, зокрема *Echinochloa*, відома як плоскуха, або куряче просо (Stevens et al. 2016, p. 1545). Що ж до датування кераміки з відбитками, то зазвичай це робиться, виходячи з її типології та технологічних прикмет, що уможливлює віднести посудину до певної археологічної культури і періоду, відтак, приблизно визначити її вік. Однак абсолютна хронологія та періодизація більшості неолітичних культур України є суперечливою (Гаскевич 2007; 2013; 2014; Motuzaite-Matuzeviciute 2013).

За цих обставин єдиним незаперечним свідченням хліборобства є рештки культурних рослин. Нині на території України найранішими такими знахідками є обвуглені зерна пшениці, ячменю, сочевиці, гороху та льону з поселення культури лінійно-стрічкової кераміки (КЛСК) Ратнів 2, датовані AMS радіовуглецевими датами в проміжку 5471—5230 рр. до н. е. [1] (Motuzaite-Matuzeviciute, Telizhenko 2016), а також обвуглені зерна пшениці та гороху, знайдені понад 60 р. тому в двох горщиках цієї культури у відомому похованні в Незвисько (Пассек, Черныш 1963, с. 20). Через це однією з основних цілей нових археоботанічних досліджень мають стати відповіді на два запитання: чи дійсно доместиковані рослини вирощували на території України ще до появи тут прийшлих фермерів КЛСК і чи з'явилися вони за межами ареалу цієї культури під впливом її носіїв?

1. Тут і далі календарні дати отримано з використанням програми OxCal 4.3.2 (Bronk Ramsey 2017) і атмосферної калібраційної кривої IntCal13 (Reimer et al. 2013) і наведено для базової ймовірності 95,4 % (2σ).

© Д. Л. ГАСКЕВИЧ, Е. ЕНДО, Х. НАСУ, 2020

Спробу відповісти на поставлені запитання здійснено в рамках спільного японсько-українського археоботанічного проекту, реалізованого у 2016—2019 рр. [1] В основу дослідження покладено Replica-SEM метод — удосконалений спосіб вивчення відбитків зерен на керамічному посуді через одержання силіконових реплік їх, які вивчають за допомогою електронного сканувального мікроскопа. Звернення до цього методу зумовлено необхідністю археоботанічного вивчення значного масиву матеріалів з давно розкопаних пам'яток, зокрема, нині знищених людиною чи природою, а також з пам'яток, представлених тільки підйомним матеріалом, що виключає можливість застосувати інші методи, як флотація.

У контексті сформульованих запитань, що чекають на відповідь, на особливу увагу заслуговують археоботанічні дослідження матеріалів буго-дністровської культури (БДК) з поселення Базьків Острів, що зберігаються в Наукових фондах Інституту археології НАН України (колекція 433). По-перше, нині ця пам'ятка є найкраще датованим поселенням культури, до всього, її дати вказують і на час, що передував КЛСК, і синхронний їй (Відейко, Ковалюх 1998; Котова 2002; Haskevych et al. 2019). По-друге, кілька відбитків зернівок культурних рослин на посудині Базькова Острова визначила Г. О. Пашкевич 20 р. тому (2000, с. 405, табл. 1). Урешті, на пам'ятці виявлено фрагменти двох посудин КЛСК, а також семи посудин з розписом та зафарбованою поверхнею, що засвідчили контакти мешканців поселення з носіями хліборобських культур середнього неоліту Центральної Європи (Даниленко 1969, с. 66, рис. 16: 6, 12, 13; с. 68, рис. 19: 1, 2, 4; Гаскевич 2017a).

ПОСЕЛЕННЯ БАЗЬКІВ ОСТРІВ

Пам'ятку (рис. 1) на однойменному острові посеред порожистої ділянки р. Південний Буг неподалік с. Скибинці Тростянецького р-ну Вінницької обл. дослідив В. М. Даниленко у 1959 р. Розкопки на площі понад 300 м^2 дали численні матеріали БДК і меншу кількість знахідок трипільської культури. Залишки неолітичного часу утворювали кілька скупчень, що складалися з уламків кераміки, крем'яних виробів, кісток тварин і мушель молюсків *Unio* (Даниленко 1969, с. 62—70). Невдовзі після завершення розкопок острів затопило водосховище Глибочанської ГЕС.

За зразками кісток з поселення у Київській радіовуглецевій лабораторії у 1998—2001 рр.

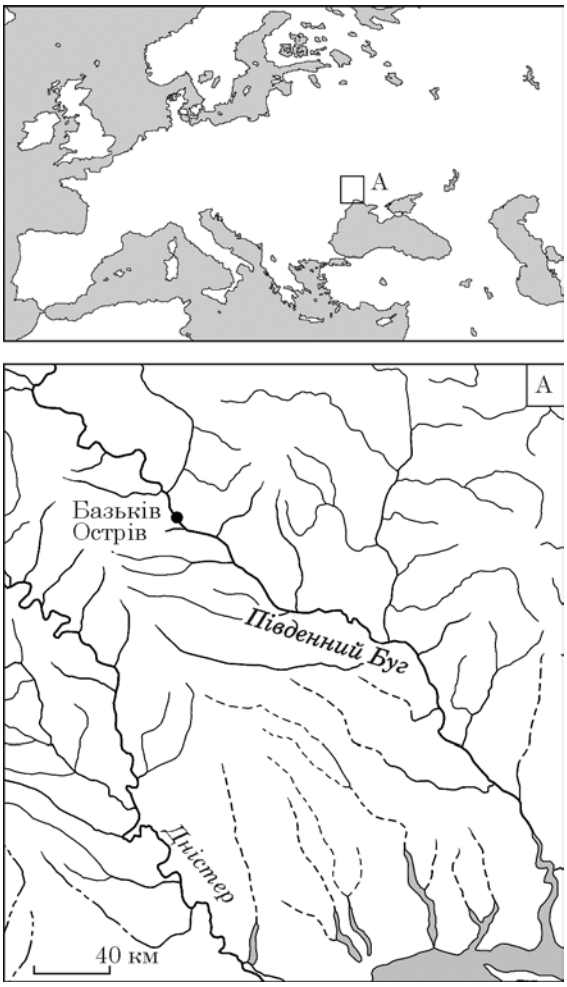

Рис. 1. Пам'ятка Базьків Острів на карті Буго-Дністерського регіону

одержано сім дат (Котова 2002, с. 103, 104). У рамках згаданого археоботанічного проекту у 2019 р. ще сім дат отримано в лабораторії Токійського університету за зразками органіки у складі тіста керамічного посуду та нагару на його поверхні (Haskevych et al. 2019). Зіставлення цих дат, вивчення архівних джерел і керамічних знахідок засвідчили щонайменше п'ять імовірних епізодів заселення острова між серединою VII та кінцем IV тис. до н. е. — в часи фінального мезоліту, раннього та пізнього неоліту, енеолітичної трипільської культури етапів BI і CII. Однак на різних ділянках розкопу матеріали цих епізодів були значною мірою перемішані, що унеможливлює впевнено визначати вік посуду БДК за глибиною залягання та стратиграфією (Гаскевич 2017b).

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДБИТКІВ РОСЛИН НА КЕРАМІЦІ БДК

Уперше «відбиток зернівки злаку» на посудині з поселення Миколина Брояка побіжно згадав у статті В. М. Даниленко (1960, с. 6) як один з доказів на користь хліборобства неолітичного населення Побужжя.

1. Учасники проекту: Е. Ендо, Д. Кунікіта, Х. Насу, М. Ю. Відейко, Д. Л. Гаскевич, О. О. Яневич. Роботу здійснено за фінансування японської Програми грантів для підтримки наукових досліджень (проект KAKENHI 16K03166, провідний дослідник — др. Ейко Ендо).

Таблиця 1. Базьків Острів. Відбитки рослин, визначені у 1999 р. (за нотатками в робочих зошитах Г. О. Пашкевич)

Інв. №	Кв.	Гл., м	Частина посудини	Поверхня фрагмента	Опис відбитка (цитата)	Вид рослини
198	Ч/15	0,7	Вінце	Внутрішня	«Якийсь відбиток приблизно 3 мм, дещо видовжений»	Злак?
33	Я/14	0,9	Стінка без орнаменту	Внутрішня	—	Мишій або щетинник *Setaria* sp.
298	Ю/4	0,7	Те саме	Зовнішня, Злам	«Схоже на відбиток 2-х зернівок T. d., що лежать одна на іншій. 7,0 × 2 мм. Та на зламі — відбиток зернівки T.d.? 8,0 × 2,0 мм»	Пшениця двозернянка *Tr. dicoccum*
877	РС/2—3	0,5	Те саме	Зовнішня	«Відбиток зернівки T. mon. — дуже гарний. 7,8 × 2,8 мм»	Пшениця однозернянка *Tr. monococcum*

Пізніше порівняно численні відбитки пшениць однозернянки, двозернянки та спельти, а також сумнівні відбитки плівчастого ячменю та проса виявила З. В. Янушевич на кераміці буго-дністровських пам'яток Подністер'я Сорока II, шар 1; Сорока III; Сорока I, шар 1; Сорока V, досліджених В. І. Маркевичем у 1950—1960-х рр. (Янушевич, Маркевич 1970, табл. 1; Маркевич 1974, с. 153, табл. 8; Янушевич 1976, с. 32, табл. 6).

Наприкінці XX ст. цілеспрямоване масштабне археоботанічне опрацювання неолітичного посуду Побужжя здійснила Г. О. Пашкевич у тісній співпраці з Н. С. Котовою. За опублікованими даними, вони вивчили матеріали 18 пам'яток, що зберігаються в Наукових фондах ІА НАНУ (Пашкевич 2000, с. 405, 406). Але назви пам'яток і результати дослідження наведено лише для восьми поселень БДК лісостепового Побужжя, а саме, Базьків Острів, Зяньківці II, Миколина Брояка, Глинське I, Сокільці II, Сокільці VI, Шимановське II, Шумилів-Чернятка. На кераміці з них виявлено 16 слідів, інтерпретованих як відбитки культурних рослин: пшениць однозернянки, двозернянки і спельти, плівчастого ячменю, проса, а також сумнівні відбитки льону (Пашкевич 2000, с. 405—407; Котова, Пашкевич 2002, с. 106—107). Завважимо, що вказане Г. О. Пашкевич загальне число в 1200 переглянутих уламків кераміки з названих пам'яток (Пашкевич 2000, с. 405, табл. 1) є суттєво меншим за кількість фрагментів у відповідних колекціях, як то встановлено в 2016—2018 рр. одним з авторів цієї статті (*Д. Г.*). Можливо, це пов'язано з тим, що дослідниця при підрахунку вважала за одиницю не лише кожен уламок з відповідним шифром, а й склейки з кількох фрагментів або навіть повністю реставровані посудини.

Результати археоботанічного вивчення кераміки Базькова Острова Г. О. Пашкевич подала вкрай лаконічно. Загалом дослідниця оглянула 553 фрагменти посуду БДК з цієї пам'ятки і зафіксувала чотири відбитки культурних рослин (однієї зернівки пшениці однозернянки *Triticum monococcum* і трьох зернівок пшениці двозернянки *Triticum dicoccum*), а також відбиток мишія *Setaria* sp. і відбиток, імовірно, злаку (Пашкевич 2000, с. 405, табл. 1; Котова, Пашкевич 2002, с. 107, 109, табл. 2). Н. С. Котова віднесла відповідні посудини до другого періоду культури, за власною періодизацією. Проте опубліковані дані унеможливлюють ідентифікувати ні конкретні фрагменти з відбитками, ні посудини, від яких вони походили. Через це автори цієї статті звернулися до Г. О. Пашкевич за додатковою інформацією, яку вона люб'язно надала. За робочими нотатками дослідниці вдалося встановити інвентарні номери фрагментів з визначеними нею відбитками, номери квадратів і глибину їх залягання. Також вони містять опис і метричні параметри відбитків (у трьох випадках — ще й схематичний рисунок), а також дані про їхню локалізацію на черепках і коротку характеристику цих уламків (табл. 1). Ці нотатки дали чіткі орієнтири для пошуку відповідних уламків у колекції пам'ятки, що уможливило повторно вивчити раніше виявлені сліди на їхній поверхні. Крім цього, ми наново передивилися всі фрагменти посуду з колекції 433 з метою пошуку інших відбитків культурних рослин.

REPLICA-SEM МЕТОД

Використаний в роботі метод дослідження полягає у поєднанні двох процедур: створення реплік з використанням силіконової смоли та спостереження за допомогою сканувального електронного мікроскопа. Вперше цей метод запропонували Т. Ушино і Х. Тагава для вивчення різних за походженням слідів, залишених на поверхні керамічного посуду (Ushino, Tagawa 1991). Пізніше Й. Хіса та М. Катада спеціально адаптували його для неруйнівного дослідження відбитків насіння рослин (Hisa, Katada 2005).

Процедура застосування методу зводиться до послідовного виконання таких дій.

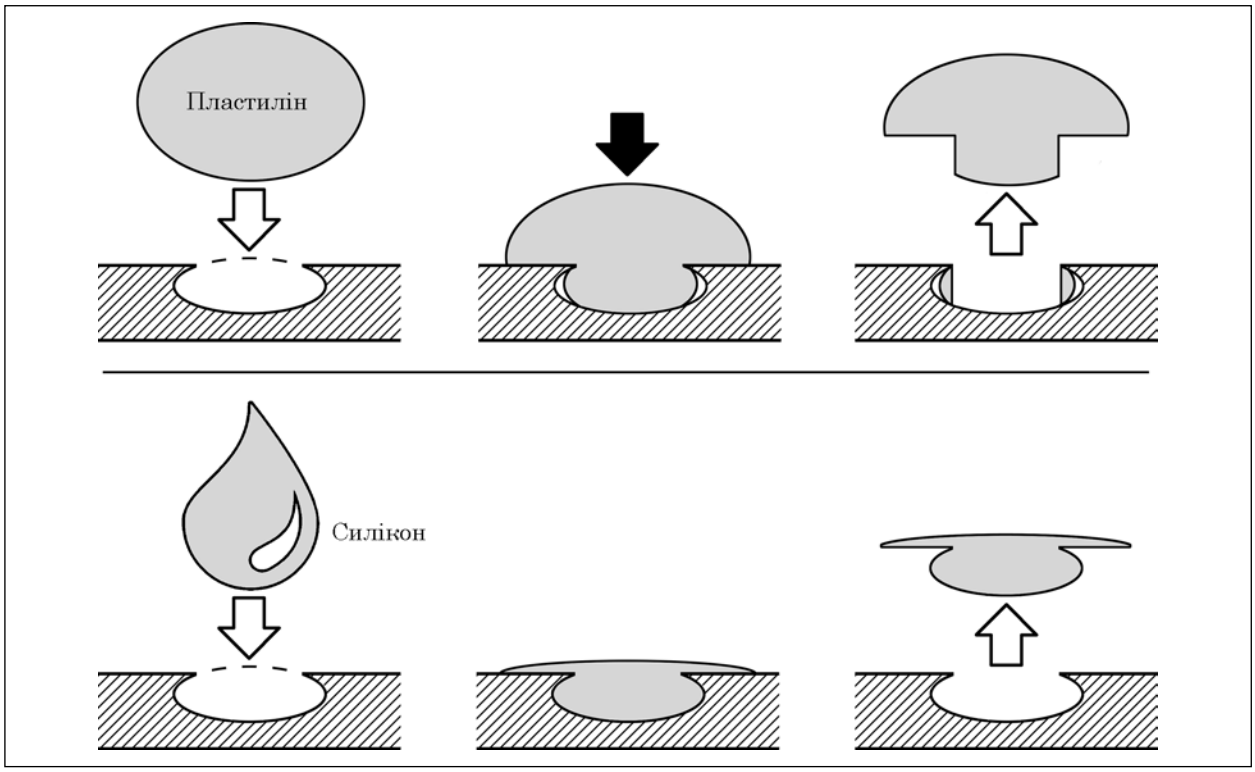

Рис. 2. Схеми одержання реплік відбитків з використанням пластиліну та силікону. Біла стрілка — напрям руху, чорна стрілка — прикладання зусилля

1. Ретельний огляд неозброєним оком внутрішньої і зовнішньої поверхонь, а також зламів фрагментів посуду з метою виявлення можливих відбитків частин рослин, придатних для подальшого видового визначення (в першу чергу, насінин).

2. Видалення седименту зсередини відбитка та з поверхні черепка навколо нього за допомогою м'якої щітки, пензля та спринцівки.

3. Опис і фотографування уламка для точної фіксації його облікових даних, параметрів і типологічних особливостей.

4. Нанесення швидко висихаючої антиадгезивної речовини (5%-й розчин синтетичної акрилової смоли Paraloid B-72 в ацетоні) всередині і навколо відбитка для захисту поверхні кераміки.

5. Заповнення порожнини відбитка силіконовим наповнювачем полімеризаційного типу (у нашому разі — силіконова маса для зняття відбитків зубів Tokuyama Fit Tester, Tokuyama Dental Inc., Японія).

6. Видалення вилитої позитивної копії відбитка (репліки) після її затвердіння.

7. Очищення поверхні кераміки всередині та навколо відбитка 100 % ацетоном для видалення Paraloid B-72.

8. Вивчення репліки за допомогою сканувального електронного мікроскопа (KEYENCE VE-8800, що належить Науково-дослідному інституту досліджень давньої історії Японії Університету Мейджі, Токіо, Японія) для визначення оригінального об'єкта, що лишив відбиток.

Отже, з одного боку, використання силікону уможливлює, не пошкоджуючи знахідку, одержати точну репліку навіть відбитків складної форми, що заходять під поверхню черепка, чого не можна зробити за допомогою пластиліну, який використовувався раніше (рис. 2). З іншого боку, розгляд репліки за значного збільшення (500× і більше) уможливлює визначити вид на підставі не лише розміру та форми насінини, а й за анатомічно деталізованою фактурою її поверхні. Відтак, результати визначення є надійнішими, ніж то при огляді відбитків неозброєним оком і вивченні обвуглених зернівок, форму та поверхню яких спотворено спершу тепловим впливом, а згодом — тривалим перебуванням у землі.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Загалом у процесі роботи з матеріалами Базькова Острова ми оглянули всі наявні в колекції № 433 уламки кераміки — 701 фрагмент від 90 посудин, а саме: 668 уламків від 81 посудини БДК, дев'ять — від двох посудин КЛСК, 21 — від шести посудин трипільської культури і три — від посудини невизначеного часу. Всього виявлено 24 сліди, що нагадують відбитки культурних рослин або були інтерпретовані як відбитки таких рослин раніше. Їх зафіксовано на 21 фрагменті від 16 посудин БДК (табл. 2), зарахованих В. М. Даниленком до кераміки скибинецького, самчинського та савранського типів. У рамках реалізації проекту в радіовуг-

Таблиця 2. Базьків Острів. Результати вивчення реплік, зроблених у 2016 і 2017 рр.

№ репліки	Квадрат	Глибина	Інвентарний №	Колекційний №	Посудина №	Частина посудини	Поверхня фрагмента	Об'єкт, що лишив відбиток	Вид	Примітки
Bzk-001	Ш/7	0,83	б. №	288	22	Стінка	Внутрішня	Не визначено	—	—
Bzk-002	Ш/7	0,5	б. №	298	22	Стінка	Злам	Комаха?	Не визначено	—
Bzk-003	Ш/7	0,85	422	292	22	Вінце	Зовнішня	Насінина	cf. *Sambucus*	—
Bzk-004	Ш/7	0,5	б. №	298	22	Стінка	Зовнішня	Насінина	cf. *Sambucus*	—
Bzk-005	Я/4	0,9	40	446	43	Стінка	Зовнішня	Не визначено	—	—
Bzk-006	Б'/4	б. гл.	1	7	1	Стінка	Внутрішня	Полова?	*Poaceae*?	—
Bzk-007	С/3	0,5	877	72	5	Стінка	Зовнішня	Гілочка або дерев'яна тріска?	Не визначено	Зернівка *Tr. monococcum*, за Г. О. Пашкевич
Bzk-008	В'/13	0,8	1	537	51	Стінка	Внутрішня	Гілочка?	Не визначено	—
Bzk-009	Г/6	0,7	426	407	40	Стінка	Внутрішня	Насінина?	Не визначено	—
Bzk-010	Ф/2	0,55	44	227	17	Стінка	Зовнішня	Не визначено	—	—
Bzk-011	Т/4	0,62	379	237	17	Стінка	Внутрішня	Насінина	Не визначено	—
Bzk-012	Х/2	0,9—1,0	753	231	17	Стінка	Внутрішня	Насінина	Не визначено	—
Bzk-013	Р/4	0,8	8	81	6	Стінка	Внутрішня	Не визначено	—	—
Bzk-014	О/1	0,8	б. №	78	6	Вінце	Внутрішня	Не визначено	—	—
Bzk-015	Я/3	0,9—1,0	40	505	48	Стінка	Зовнішня	Равлик	Не визначено	—
Bzk-016	Я/3	0,9—1,0	40	505	48	Стінка	Зовнішня	Равлик	Не визначено	—
Bzk-017	Ч/15	0,7	37	259	19	Стінка	Злам	Равлик	Не визначено	Зроблено за візуально визначеним відбитком мушлі молюска
Bzk-018	Ц/4	0,7	6	128	7	Стінка	Внутрішня	Не визначено	—	—
Bzk-019	Г/2	0,6	б. №	394	39	Вінце	Внутрішня	Не визначено	—	—
Bzk-020	В'/12	0,8	б. №	441	42	Стінка	Внутрішня	Насінина	Не визначено	—
Bzk-021	Щ/10	0,6	б. №	146	8	Стінка	Зовнішня	Не визначено	—	—
Bzk-022	А'/5	0,5	44	597	66	Стінка	Злам	Равлик	Не визначено	—
Bzk-023-1	Ю/4	0,7	298	623	71	Стінка	Злам	Не визначено	—	Зернівка *Tr. dicoccum*, за Г. О. Пашкевич
Bzk-023-2	Ю/4	0,7	298	623	71	Стінка	Зовнішня	Не визначено	—	Дві зернівки *Tr. dicoccum*, за Г. О. Пашкевич
Bzk-024	Ч/15	0,7	198	653	81	Вінце	Внутрішня	Не визначено	—	Зернівка злаку (?), за Г. О. Пашкевич

Примітка: б. гл. — без позначення глибини; б. № — без позначення інвентарного номера.

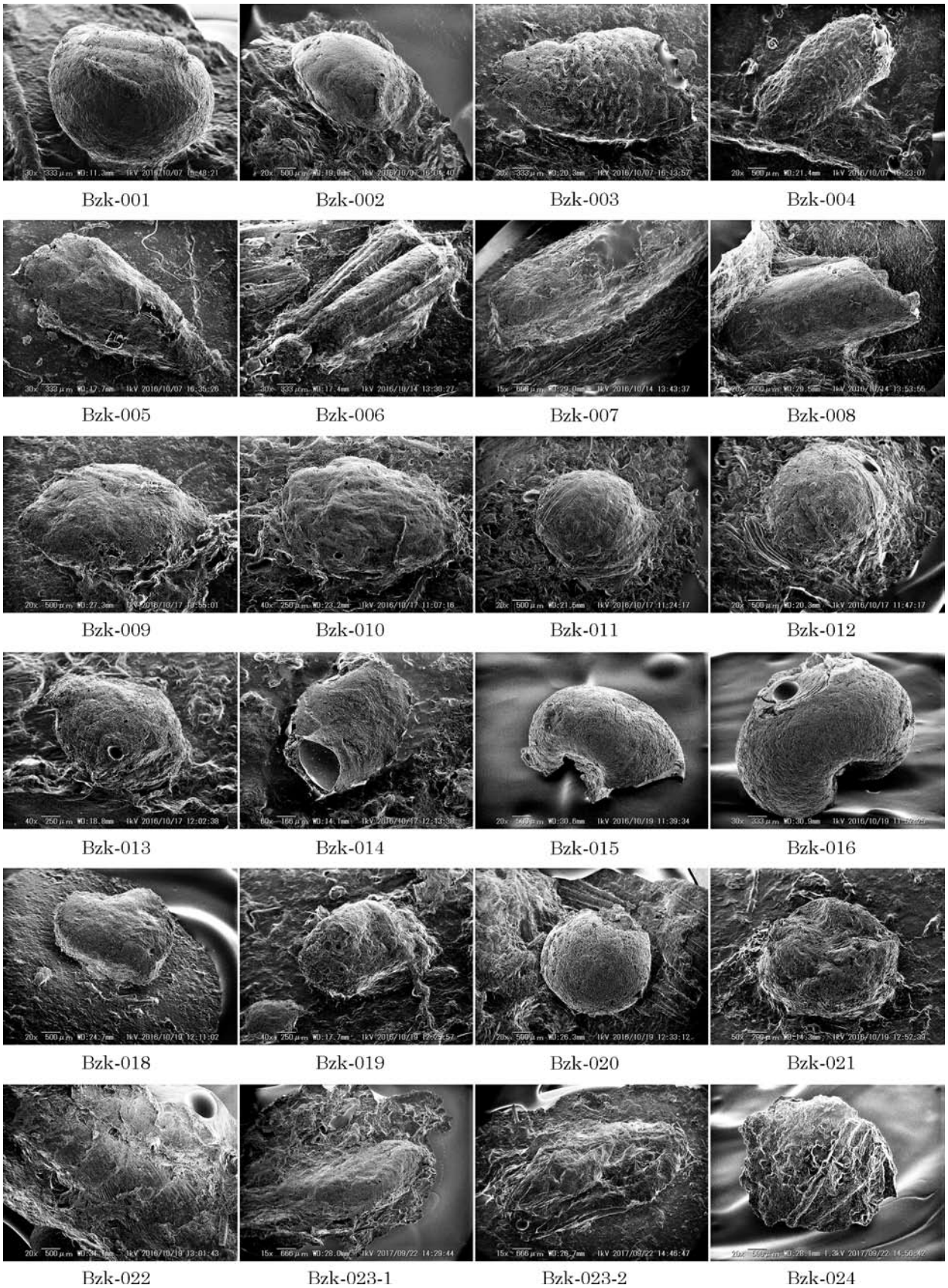

Рис. 3. Базьків Острів. SEM-зображення реплік відбитків на кераміці

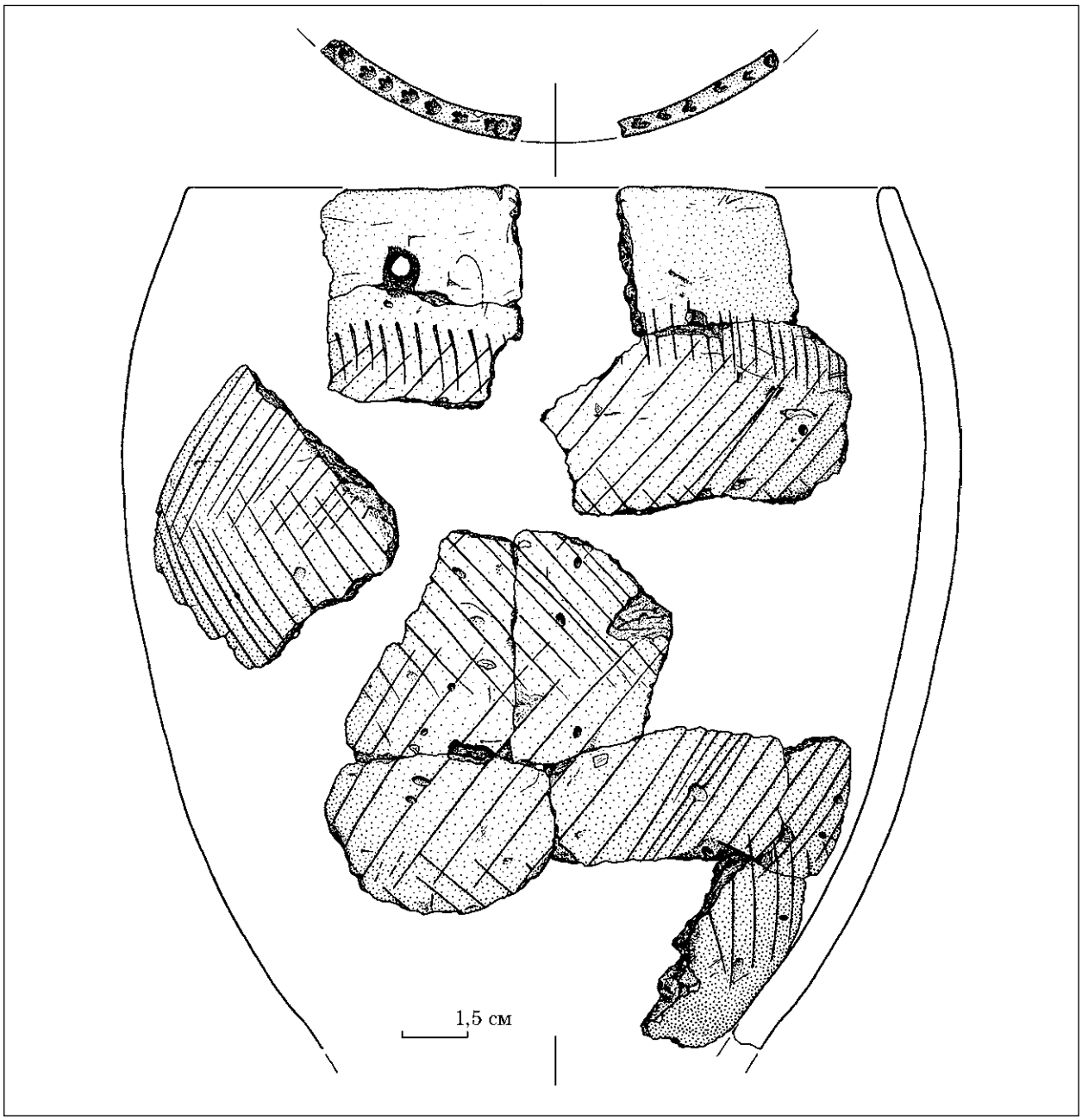

Рис. 4. Базьків Острів. Посудина 22 з відбитками насінин бузини cf. *Sambucus*

лецевій лабораторії музею Токійського університету для трьох з цих посудин за зразками органічних включень у їхній керамічній масі та нагару на їхній поверхні отримано чотири AMS дати.

Виготовлення 24 силіконових реплік і дослідження їх з використанням сканувального електронного мікроскопа (рис. 3) уможливили визначити достовірно лише один вид рослини (табл. 2). Це відбитки насінин бузини cf. *Sambucus* (Bzk-003, Bzk-004), виявлені на двох уламках стінок посудини 22, прикрашеної на зрізі вінець наколами, а на тулубі — композицією з тонких прокреслених діагональних ліній, що утворюють вертикальний зигзаг (рис. 4). Дослідник пам'ятки зарахував цю посудину до найранішого — скибинецького — шару пам'ятки (Даниленко 1969, с. 70, рис. 24: 5), Н. С. Котова — до нижнього шару поселення, співвіднесеного нею з раннім періодом БДК, за її періодизацією цієї культури (Котова 2002, с. 163, рис. 39: 1). Календарне значення нової AMS дати цієї посудини (TKA-20831: 6625 ± 25 BP) має діапазон 5621—5514 рр. до н. е. (Haskevych et al. 2019).

Ще одну репліку було інтерпретовано як позитивну копію можливого відбитка полови, ймовірно, якоїсь невизначеної до виду злакової рослини (Bzk-006). Цей слід зафіксовано на поверхні посудини 1, прикрашеної характерним орнаментом кераміки самчинського типу — лініями та відбитками, нанесеними

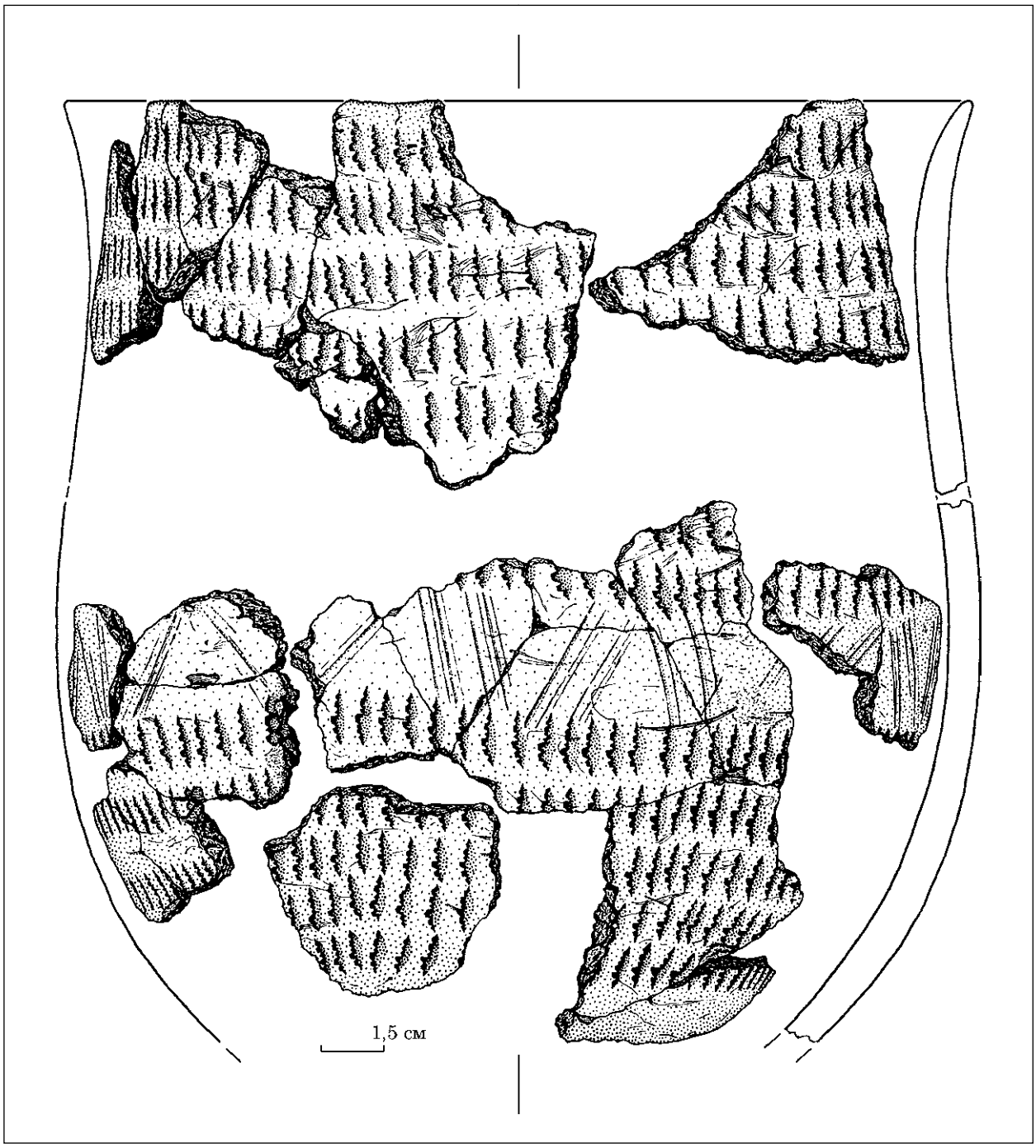

Рис. 5. Базьків Острів. Посудина 1 з відбитками полови? злакової? рослини

гребінцевим штампом (рис. 5). Н. С. Котова зарахувала цю посудину до верхнього шару поселення, зіставленого нею з пізнім періодом БДК, за її періодизацією цієї культури (2002, с. 166, рис. 42). Нова AMS дата цієї посудини (TKA-20830: 6855 ± 30 BP) вказує на діапазон 5807—5666 рр. до н. е. (Haskevych et al. 2019).

Вивчення решти реплік уможливило дійти висновку, що три з них зроблено за відбитками насінин невизначених рослин (Bzk-011, Bzk-012, Bzk-020), одна — за відбитком, можливо, насінини невизначеної рослини (Bzk-009), дві — ймовірно, за відбитками гілочок або дерев'яних трісок, що потрапили до керамічної маси посудин (Bzk-007, Bzk-008). У трьох випадках об'єкти, що лишили відбиток, інтерпретовано як мушлі равликів (Bzk-015, Bzk-016, Bzk-022), в одному — як, імовірно, комаха (Bzk-002). Походження ще 11 слідів за їхніми репліками визначити не вдалося.

Привертає увагу, що до числа заглибин невизначеного походження потрапили два сліди, інтерпретовані Г. О. Пашкевич як відбитки трьох зернівок пшениці двозернянки *Tr. dicoccum* (Bzk-023-1, Bzk-023-2). Ще одна заглибина, визначена дослідницею як відбиток зер-

нівки пшениці однозернянки *Tr. monococcum*, могла лишитися від дерев'яної гілочки або тріски (Bzk-007). За заглибиною на одному з фрагментів (колекційний № 330, інвентарний № 32, кв. Я/14, гл. 0,9 м) від посудини 27, раніше визначеною Г. О. Пашкевич як слід зернівки мишія (щетинника) *Setaria* sp., репліку не було зроблено, бо черепок — надто крихкий, що не гарантувало збереженість поверхні відбитка під час виготовлення його позитивної копії.

Зрештою, одну репліку (Bzk-017) було зроблено за заглибиною, яку ще на етапі перегляду матеріалу було визначено як чіткий відбиток мушлі молюска. Відповідно, як потенційний об'єкт археоботанічного дослідження він не розглядався, до наведених підрахунків не залучався, а його SEM-зображення не включено до рис. 3.

ВИСНОВКИ

Застосування Replica-SEM методу до археоботанічного вивчення керамічного посуду з багатошарової пам'ятки Базьків Острів засвідчило відсутність на ньому достовірних відбитків доместикованих рослин. Не знайдено їх і в матеріалах інших пам'яток Побужжя (Endo et al. 2017; Гаскевич та ін. 2018). Відтак, попри очевидну наявність контактів місцевої людності з носіями хліборобських культур, зокрема Кріш і КЛСК, надійних доказів вирощування нею домашніх рослин нині немає. Із цим добре узгоджується і відсутність у крем'яному інвентарі БДК вкладнів з характерною для серпів залюстрованістю (Гаскевич 2003, с. 5—6, 13—14). Незмінність традиційних форм господарства мешканців регіону побічно підтверджується і розташуванням частини неолітичних поселень на місцях давніших мезолітичних стоянок (Зяньківці II, Мельнична Круча, Ґард, Добрянка 3, можливо, Базьків Острів і Печера I). Відтак, з точки зору моделі неолітизації Марека Звелебіла (Zvelebil 1986), місцеву людність слід віднести до мисливців і рибалок, які перебували на етапі доступності. В їхній матеріальній культурі вплив сусідніх фермерських груп простежується лише в спорадичному обміні престижними товарами, а також у спробах наслідувати форму та орнаментацію глиняних посудин західніших культур Кріш, Вінча, Сакалхат тощо. Відповідно, якщо неолітичними вважати суспільства з відтворювальним господарством, то БДК, ареал якої знаходився східніше сільськогосподарського фронтіру балкано-карпатських хліборобів, було б правильніше називати не неолітичною, а паранеолітичною або субнеолітичною культурою. Ці терміни давно увійшли до наукового лексикону археологів Польщі, Фінляндії та країн східної Балтії і можуть застосовуватися й щодо територій Північного Причорномор'я.

ПОДЯКИ

Автори статті щиро дякують д-ру біол. наук Галині Олександрівні Пашкевич за люб'язно надану можливість ознайомитися з її робочими нотатками, д-ру Даі Кунікіті за датування зразків кераміки з поселення Базьків Острів у радіовуглецевій лабораторії музею Токійського університету, всім співробітникам Наукових фондів Інституту археології НАН України за розуміння та багаторічне сприяння роботі з матеріалами пам'яток.

ЛІТЕРАТУРА

Відейко, М. Ю., Ковалюх, М. М. 1998. Ізотопне датування пам'яток буго-дністровської культури. *Археологічні відкриття в Україні 1997—1998*, с. 65-66.

Гаскевич, Д. Л. 2003. *Крем'яний інвентар неолітичних культур України*. Автореферат к. і. н. ІА НАН України. Київ.

Гаскевич, Д. Л. 2007. Синхронізація буго-дністровського неоліту та неоліту Центральної Європи: Проблема радіовуглецевих дат. В: Gierlach, M., Bakalarska, L. (eds.). *Wspylnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego. Łańcut (26—28 X 2005 r.). Warszawa: Petit S. C. Lublin, c. 115-147.

Гаскевич, Д. Л. 2013. В. М. Даниленко та періодизація неоліту Південного Бугу: нові запитання до старих джерел. *Археологія*, 4, с. 3-17.

Гаскевич, Д. Л. 2014. Проблеми радіовуглецевого датування буго-дністровської неолітичної культури. *Археологія*, 4, с. 3-17.

Гаскевич, Д. Л. 2017a. Керамика с росписью в неолите Южного Буга. *Stratum plus*, 2, с. 231-255.

Гаскевич, Д. Л. 2017b. Ревізія стратиграфії поселення Базьків Острів як основи періодизацій буго-дністровської неолітичної культури. *Кам'яна доба України*, 17—18, с. 188-215.

Гаскевич, Д. Л., Ендо, Е., Насу, Х., Яневич, О. 2018. Нові дані про землеробство в неоліті України за результатами використання Replica-SEM методу. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей* (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАН України, с. 66.

Даниленко, В. Н. 1960. Неолит Побужья и вопрос о сложении трипольской культуры. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 9, с. 3-9.

Даниленко, В. Н. 1969. *Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы*. Киев: Наукова думка.

Котова, Н. С. 2002. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях.

Котова, Н. С., Пашкевич, Г. А. 2002. Каталог отпечатков культурных растений на керамике неолитических культур Украины. В: Котова, Н. С. *Неолитизация Украины*. Луганск: Шлях, с. 106-110.

Маркевич, В. И. 1974. *Буго-днестровская культура на территории Молдавии*. Кишинев: Штиинца.

Пассек, Т. С., Черныш, Е. К. 1963. *Памятники культуры линейно-ленточной керамики на территории СССР*. Москва: АН СССР. Свод археологических источников, Б 1-11.

Пашкевич, Г. А. 2000. Земледелие в степи и лесостепи Восточной Европы в неолите—бронзовом веке

(палеоэтноботанические свидетельства). *Stratum plus*, 2, с. 404-418.

Янушевич, З. В. 1976. *Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям*. Кишинев: Штиинца.

Янушевич, З. В., Маркевич, В. И. 1970 Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Прутско-Днестровского междуречья. В: Янушевич, З. В. (ред.). *Интродукция культурных растений*. Кишинев: РИО АН МССР, с. 83-110.

Bronk Ramsey, C. 2017. *OxCal v4.3.2. The Oxford Radiocarbon Accelerator Unit, University of Oxford*. http://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html.

Endo, E., Nasu, H., Gaskevych, D., Yanevich, O., Videiko, M. 2017. Re-examination of cereals in Ukraine during Neolithic to Eneolithic, using Replica-SEM method (Preliminary report). In: *32th Conference of The Japanese Association of Historical Botany* (Miyazaki, Japan, December 3, 2017). Miyazaki, p. 21—22 (in Japanese).

Endo, E., Nasu, H., Gaskevych, D., Yanevich, A., Pashkevich, G., Videiko, M. 2019. Ukraine as the crossroad for agricultural dispersal in Eurasia. In: Fiorentino, G., Primavera, M. (eds.). *18th Conference of the International Workgroup for Palaeoethnobotany* (Lecce, 3rd—8th June 2019). Lecce: Università del Salento, p. 27.

Haskevych, D., Endo, E., Kunikita, D., Yanevich, O. 2019. New AMS dates from the Sub-Neolithic sites in the Southern Buh area (Ukraine) and problems in the Buh-Dnister Culture chronology. *Documenta Praehistorica*, 46, p. 216-245.

Hisa, Y., Katada, M. 2005. A *Technique for Making Models of Impressions on Pottery by Replication Method (trial edition)*. Fukuoka: Fukuoka City Archaeology Center (in Japanese).

Motuzaite-Matuzeviciute, G. 2013. Neolithic Ukraine: A review of theoretical and chronological interpretations. *Archaeologia Baltica*, 20, p. 136-149.

Motuzaite-Matuzeviciute, G., Telizhenko, S. 2016. The first farmers of Ukraine: an archaeobotanical investigation and AMS dating of wheat grains from the Ratniv-2 site. *Archaeologia Lituana*, 17, p. 100-111.

Reimer, P. J. and 25 co-authors. 2013. IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0—50,000 Years cal BP. *Radiocarbon*, 55, 4, p. 1869-1887.

Stevens, C. J., Murphy, C., Roberts, R., Lucas, L., Silva, F., Fuller, D. Q. 2016. Between China and South Asia: A Middle Asian corridor of crop dispersal and agricultural innovation in the Bronze Age. *The Holocene*, 26, 10, p. 1541-1555.

Ushino, T. Tagawa, H. 1991. Replication method of the impression on the pottery surface. *Archaeology and Natural Science*, 24, p. 13-36. (in Japanese).

Zvelebil, M. 1986. Mesolithic prelude and Neolithic revolution. In: Zvelebil, M. (ed.). *Hunters in transition*. Cambridge: Cambridge University, p. 5-15.

REFERENCES

Videiko, M. Yu., Kovaliukh, M. M. 1998. Izotopne datuvannia pam'iatok buho-dnistrovskoi kultury. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997—1998*, s. 65-66.

Haskevych, D. L. 2003. *Krem'ianyi inventar neolitychnykh kultur Ukrainy*. Avtoreferat k. i. n. IA NAN Ukriany.

Haskevych, D. L. 2007. Synkhronizatsiia buho-dnistrovskoho neolitu ta neolitu Tsentralnoi Yevropy: Problema radiovuhletsevykh dat. In: Gierlach, M., Bakalarska, L. (eds.). *Wspylnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*. Materiały z konferencji zorganizowanej przez Ośrodek Ochrony Dziedzictwa Archeologicznego. Łańcut (26—28 X 2005 r.). Warszawa: Petit S. C. Lublin, s. 115-147.

Haskevych, D. L. 2013. V. M. Danylenko ta periodyzatsiia neolitu Pivdennoho Buhu: novi zapytannia do starykh dzherel. *Arkheolohiia*, 4, s. 3-17.

Haskevych, D. L. 2014. Problemy radiovuhletsevoho datuvannia buho-dnistrovskoi neolitychnoi kultury. *Arkheolohiia*, 4, s. 3-17.

Gaskevich, D. L. 2017a. Keramika s rospisyu v neolite Yuzhnogo Buga. *Stratum plus*, 2, s. 231-255.

Haskevych, D. L. 2017b. Reviziia stratyhrafii poselennia Bazkiv Ostriv yak osnovy periodyzatsii buho-dnistrovskoi neolitychnoi kultury. *Kam'iana doba Ukrainy*, 17—18, s. 188-215.

Haskevych, D. L., Endo, E., Nasu, Kh., Yanevych, O. 2018. Novi dani pro zemlerobstvo v neoliti Ukrainy za rezultatamy vykorystannia Replica-SEM metodu. In: *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei* (Nizhyn, 23—25 lystopada 2018 r.). Kyiv: IA NAN Ukriany, s. 66.

Danilenko, V. N. 1960. Neolit Pobuzhia i vopros o slozhenii tripolskoy kultury. *Kratkiye soobshcheniya IA AN USSR*, 9, s. 3-9.

Danilenko, V. N. 1969. *Neolit Ukrainy: Glavy drevney istorii Yugo-Vostochnoy Evropy*. Kiev: Naukova dumka.

Kotova, N. S. 2002. *Neolitizatsiya Ukrainy*. Lugansk: Shlyakh.

Kotova, N. S., Pashkevich, G. A. 2002. Katalog otpechatkov kulturnykh rasteniy na keramike neoliticheskikh kultur Ukrainy. In: Kotova, N. S. *Neolitizatsiya Ukrainy*. Lugansk: Shlyakh, s. 106—110.

Markevich, V. I. 1974. *Bugo-dnestrovskaya kultura na territorii Moldavii*. Kishinev: Shtiintsa.

Passek, T. S., Chernysh, E. K. 1963. *Pamyatniki kultury lineyno-lentochnoy keramiki na territorii SSSR*. Moskva: AN SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov, B 1-11.

Pashkevich, G. A. 2000. Zemledeliye v stepi i lesostepi Vostochnoy Evropy v neolite—bronzovom veke (paleoetnobotanicheskiye svidetelstva). *Stratum plus*, 2, s. 404-418.

Yanushevich, Z. V. 1976. *Kulturnyye rasteniya Yugo-Zapada SSSR po paleobotanicheskim issledovaniyam*. Kishinev: Shtiintsa.

Yanushevich, Z. V., Markevich, V. I. 1970 Arkheologicheskiye nakhodki kulturnykh zlakov na pervobytnykh poseleniyakh Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia. In: Yanushevich, Z. V. (ed.). *Introduktsiya kulturnykh rasteniy*. Kishinev: RIO AN MSSR, s. 83-110.

Bronk Ramsey, C. 2017. *OxCal v4.3.2. The Oxford Radiocarbon Accelerator Unit, University of Oxford*. http://c14.arch.ox.ac.uk/oxcal/OxCal.html.

Endo, E., Nasu, H., Gaskevych, D., Yanevich, O., Videiko, M. 2017. Re-examination of cereals in Ukraine during Neolithic to Eneolithic, using Replica-SEM method (Preliminary report). In: *32th Conference of The Japanese Association of Historical Botany* (Miyazaki, Japan, December 3, 2017). Miyazaki, p. 21—22 (in Japanese).

Endo, E., Nasu, H., Gaskevych, D., Yanevich, A., Pashkevich, G., Videiko, M. 2019. Ukraine as the crossroad for agricultural dispersal in Eurasia. In: Fiorentino, G., Primavera, M. (eds.). *18th Conference of the International Workgroup for Palaeoethnobotany* (Lecce, 3rd—8th June 2019). Lecce: Università del Salento, p. 27.

Haskevych, D., Endo, E., Kunikita, D., Yanevich, O. 2019. New AMS dates from the Sub-Neolithic sites in the Southern Buh area (Ukraine) and problems in the Buh-Dnister Culture chronology. *Documenta Praehistorica*, 46, p. 216-245.

Hisa, Y., Katada, M. 2005. *A Technique for Making Models of Impressions on Pottery by Replication Method (trial edition)*. Fukuoka: Fukuoka City Archaeology Center (in Japanese).

Motuzaite-Matuzeviciute, G. 2013. Neolithic Ukraine: A review of theoretical and chronological interpretations. *Archaeologia Baltica*, 20, p. 136-149.

Motuzaite-Matuzeviciute, G., Telizhenko, S. 2016. The first farmers of Ukraine: an archaeobotanical investigation and AMS dating of wheat grains from the Ratniv-2 site. *Archaeologia Lituana*, 17, p. 100-111.

Reimer, P. J. and 25 co-authors. 2013. IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0—50,000 Years cal BP. *Radiocarbon*, 55, 4, p. 1869-1887.

Stevens, C. J., Murphy, C., Roberts, R., Lucas, L., Silva, F., Fuller, D. Q. 2016. Between China and South Asia: A Middle Asian corridor of crop dispersal and agricultural innovation in the Bronze Age. *The Holocene*, 26, 10, p. 1541-1555.

Ushino, T. Tagawa, H. 1991. Replication method of the impression on the pottery surface. *Archaeology and Natural Science*, 24, p. 13-36. (in Japanese).

Zvelebil, M. 1986. Mesolithic prelude and Neolithic revolution. In: Zvelebil, M. (ed.). *Hunters in transition*. Cambridge: Cambridge University, p. 5-15.

D. L. Haskevych, E. Endo, H. Nasu

NEW ARCHAEOBOTANICAL STUDY OF POTTERY FROM THE SUB-NEOLITHIC SITE OF BAZKIV OSTRIV ON THE SOUTHERN BUH RIVER (using Replica-SEM method)

The study of impressions of plants in ancient pottery is one of the traditional methods of archaeobotanical research. Twenty years ago, Halyna Pashkevych identified traces of a few cultivated species on the potsherds of the Buh-Dnister culture (BDC) from the Southern Buh River basin based on naked-eye observations (Pashkevich 2000; Kotova 2002). In particular, impressions of grains of Triticum monococcum and Triticum dicoccum were found on the surface of some vessels from the Bazkiv Ostriv site, excavated by Valentyn Danylenko in 1959 (fig. 1).

The use of silicone rubber resin to obtain replicas — positive copies of impressions (fig. 2), as well as the use of a scanning electron microscope significantly improved the reliability of specific identifications of traces of plants in recent decades (Ushino, Tagawa 1991; Hisa, Katada 2005). This allows drawing conclusions based on not only grain size and shape but also its anatomically detailed fresh surface, which gets a more reliable result than even the study of charred remains from flotation. Re-identification of impressions on Neolithic vessels from Ukraine using the improved methodology was the goal of a joint Japan-Ukrainian archaeobotanical project, implemented in 2016—2019 (Endo et al. 2017; 2019). Among others, the materials of the Bazkiv Ostriv site were studied.

All ceramic finds from the site (701 fragments from 90 vessels including 668 potsherds from 81 BDC vessels and nine fragments from two vessels of the Linear Pottery Culture) were examined. In total, 24 traces identified now or were identified earlier as possible impressions of seeds of plants have been found. The research of them using Replica-SEM method (fig. 3) allowed making only two reliable species definitions. These are impressions of elderberry cf. *Sambucus* seeds (Bzk-003, Bzk-004) on the surface of vessel 22 of the Skybyntsy type (fig. 4). Another trace was interpreted as a possible impression of the chaff of probable cereal plant doesn't indefinite for species (Bzk-006). It was recorded on the surface of vessel 1 of the Samchyntsi type (fig. 5). The majority of the rest samples could not be identified even for plants.

As a result, none of the observed potsherds from the site, including already published ones as having cereal impressions, contains traces of cultivated plants at present. This conclusion applies to other archaeobotanicaly examined pottery from the BDC monuments too. The absence of farming activity is indirectly evidenced by the complete lack of flint blades sections with characteristic gloss (so-called «sickle inserts») in the flint assemblages of the culture (Haskevych 2003). The absence of changes in the location of the sites in comparison with the previous Mesolithic ones in the region may indicate the preservation of a traditional hunter-fisher-gatherer way of life. So, the influence of neighbour farmer groups there can be traced only in sporadic exchange of prestigious goods, as well as in attempts to imitate the decoration and forms of pottery of the Kriş, Vinča, Szakálhát cultures. That is why it would be more correct to call the BDC not Neolithic but Para-Neolithic, or Sub-Neolithic.

Keywords: the dispersal of agriculture, Sub-Neolithic, Buh-Dnister culture, impression in pottery.

Одержано 28.11.2019.

ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.
HASKEVYCH Dmytro, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalinhrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.
ORCID: orcid.org/0000-0002-2831-1092, e-mail: dmytro.haskevych@gmail.com.

ЕНДО Ейко, доктор, науковий співробітник, Центр дослідження обсидіану та кременю, Університет Мейджі, 1-1, Канда-Суругадаі, Чійода-ку, Токіо 101-0064, Японія.
ENDO Eiko, Dr, Research Fellow, Center for Obsidian and Lithic Studies, Meiji Universiy, 1-1, Kanda-Surugadai, Chiyoda-ku, Tokyo 101-0064, JP.
E-mail: endosalt@yahoo.co.jp.

НАСУ Хіроо, доктор, професор, Університет природничих наук Окаями, 1-1 Рідаічо, Кіта-ку, Окаяма-ші 700-0005, Японія.
NASU Hiroo, Dr, Professor, Okayama University of Science, 1-1 Ridaicho, Kita-ku, Okayama-shi 700-0005, JP.
E-mail: nasuhiroo@gmail.com.

УДК 904.2(477.42)"653"-035.56 DOI: 10.37445/adiu.2020.01.12

М. С. Сергєєва

ВИРОБИ З КІСТКИ ТА РОГУ З МАЛОГО ГОРОДСЬКОГО ГОРОДИЩА

До наукового обігу вводяться матеріали з обробки кістки та рогу з Малого городища давньоруського м. Городськ, які зберігаються у Наукових фондах ІА НАНУ. Надано аналіз виробів, техніку їх виготовлення і визначено рівень розвитку косторізного ремесла.

***Ключові слова**: Давня Русь, Городськ, давньоруське ремесло, обробка кістки та рогу.*

ВСТУП

Давньоруське м. Городеск, відоме з літописних текстів, включає три городища, розташовані на території нинішнього с. Городське на лівому березі р. Тетерів (Коростишівський р-н Житомирської обл.). З них найбільшу увагу дослідників привертало Мале городище. Протягом кількох польових сезонів з 1936 по 1958 р. його вивчали Т. М. Мовчанівський, А. В. Дмитрєвська (1946), М. Ю. Брайчевський (1952), В. К. Гончаров (1952) і Р. І. Виєзжев (1957; 1958; 1960; 1962). Серед численних артефактів, виявлених за роки розкопок, вироби з кістки та рогу становлять відносно невелику, але доволі цікаву колекцію. З-поміж кістяних артефактів є готові вироби, заготовки і сировина зі слідами обробки. Городище привертає увагу, зокрема, й через те, що тут виявлено об'єкти двох періодів — XII—XIII ст. (домонгольського часу) і XIII—XIV ст. Виділити об'єкти післямонгольського часу уможливив докладний аналіз знахідок, насамперед кераміки, здійснений в останні десятиліття (Звиздецкий 1990; Капустін 2012; 2013; 2014). Артефакти з кістки походять з комплексів обох періодів. На цьому варто наголосити, оскільки кістка золотоординського часу на території Середнього Подніпров'я поки що лишається практично недослідженою. Невеличка стаття, присвячена київській косторізній справі цього періоду (Сергєєва 2017), оце й усе, що маємо для території України. Отже, введення до наукового обігу матеріалів з Малого Городського городища — це ще один крок у вивченні кістки середньовіччя.

© М. С. СЕРГЄЄВА, 2020

Розглянемо готові вироби з кістки та рогу і кістку зі слідами обробки (сировина, заготовки, півфабрикати) з Малого Городського городища, які зберігаються у Наукових фондах Інституту археології НАНУ. Вони походять з об'єктів і культурного шару городища. Вироби, що походять з об'єктів, здебільшого можна датувати і розділити на два вказані періоди. Оскільки не завжди можна встановити належність цих артефактів до певного періоду і, враховуючи очевидну відсутність змін у технології обробки, заготовки і півфабрикати ми розглянули сукупно. Розпочнемо з раніших матеріалів.

АРТЕФАКТИ XII—XIII ст.

Гребінь набірний двобічний, безперечно, належить до виробів, що датуються XII—XIII ст. (рис. 1: 1; 2: 11). Він походить з розкопок Р. І. Виєзжева 1958 р. (1960, рис. 2: 6). Уцілів не повністю. З однієї сторони збереглася накладка, скріплена з основою штифтами з кольорового металу. Поверхня накладки — відполірована, але не до блиску. Привертає увагу вигляд зубців, немов посічених неглибокими горизонтальними борозенками (рис. 1: 1а). Є то сліди недбалої обробки, якоїсь технології виготовлення чи особливостей використання гребеня, говорити поки зарано. Вкажемо, що гребінь з похожими зубцями виявлено у Вишгороді (зберігається у Вишгородському історико-культурному заповіднику).

Рис. 1. Мале Городське городище, вироби з кістки й рогу: 1 — гребінь; 2, 7 — наконечники стріл; 3 — застібка (фрагмент); 4, 5 — амулети; 6 — свіщик; 8—10 — завершення набірних руків'їв ножів; 11 — ґудзик

Загалом двобічні набірні гребені з кількох частин, скріплених накладками з обох боків, у XII—XIII ст. побутували у широкому ареалі, проте скрізь їх репрезентовано відносно незначним числом екземплярів.

Наконечник стріли втулковий теж слушно віднести до цього періоду, він походить з матеріалів досліджень 1940 р. (рис. 1: 2; 2: 9). Його виготовлено з кінцевої частини паростка рогу оленя, трохи підгострене вістря є близьким до тригранного. Втулка — незвично широка. Довжина наконечника 2,5 см, діаметр втулки 0,9 × 1,3 см, її глибина 1,6 см, товщина стінок 0,1 см.

Втулкові наконечники конічної форми, іноді з тригранним вістрям — кулеподібні, за О. Ф. Медведєвим (1966, с. 87), або конічні, за термінологією інших авторів (Руденко 2005, с. 69; Ruttkay 1976, S. 328), належать до найпоширенішого типу кістяних стріл у середньовіччі. Вони побутували у Східній і частково у Південній Європі. Найбільше поширення таких наконечників спостерігається у Саркелі — Білій Вежі та Волзькій Булгарії, не виключено, що звідти вони й походять (Сергеева 2008a, с. 68—69; 2008b, с. 113). На Русі конічні стріли трапляються здебільшого у шарах XII — першої половини XIII ст. Екземпляр з Городська не перечить цьому.

Фрагмент (половина) стрижневої застібки (рис. 1: 3; 2: 7) — уламок двобічної кістяної застібки з кінцями зрізано-конічної форми і перехватом між ними. Обробка — якісна, поверхня ретельно відполірована. Виходячи з фрагмента, завдовжки понад 3,0 см, цілий екземпляр мав розмір не менше, ніж 6,0 см.

Аналогічні застібки відносно великих розмірів (7—10 см) трапляються у матеріалах дав-

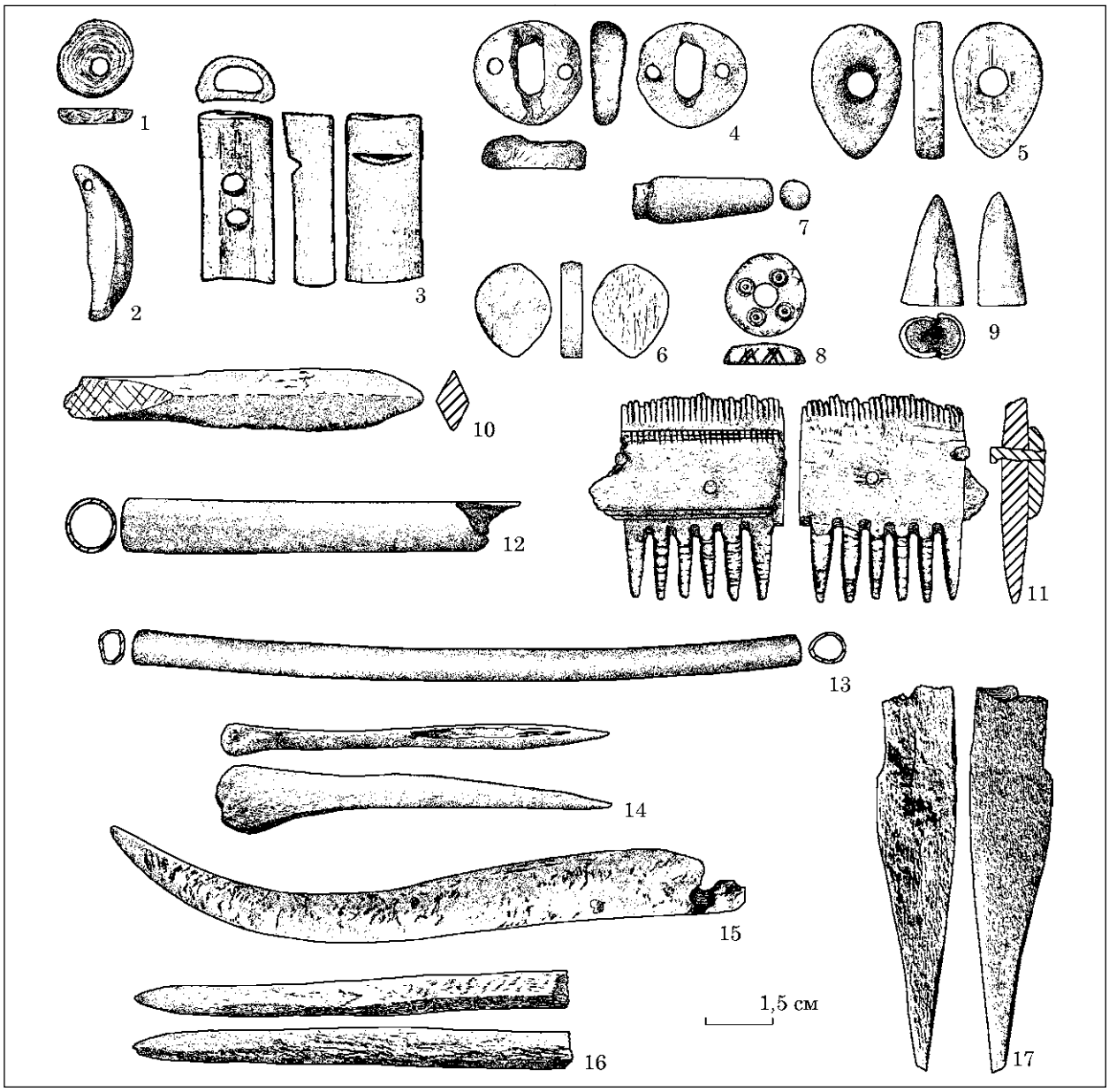

Рис. 2. Мале Городське городище, вироби з кістки та рогу: 1, 2 — амулети; 3 — свіщик; 4—6 — завершення набірних руків'їв ножів; 7 — застібка (фрагмент); 8 — ґудзик; 9, 10 — наконечники стріл; 11 — гребінь; 12, 13 — вироби з трубчастих кісток; 14—17 — примітивні знаряддя

ньоруських пам'яток, зокрема їх виявлено у Києві (Івакін та ін. 1998, рис. 137: 3; Сергєєва 2011, рис. 60: 1—4) і Білогородці (Шовкопляс 1971, рис. 1: 3). Проте загалом цей тип застібок є універсальним, побутував у широких територіальних і хронологічних межах, побутує й дотепер. Загалом їх вважають багатофункціональними (Borg 1998, s. 321). Аналогічну форму, наприклад, мали застібки скіфських сагайдаків (Черненко 1981, рис. 24). Отже, екземпляр з Городська можна датувати давньоруським часом з деякими застереженнями.

Дві трубочки з кісток дрібної тварини і великого птаха (рис. 2: 12, 13; 3: 6, 7), за умовами знахідки, а саме у давньоруській будівлі XVII, за нумерацією Р. І. Виєзжева (1962, с. 140—142), теж можна датувати цим періодом. Тваринна кістка — обламана з одного боку, з іншого край рівно зрізаний і відполірований. Фрагментарність виробу унеможливлює ідентифікувати його. Він міг бути уламком трубчастого гольника або заготовкою для виробу. У пташиної кістки — обидва краї рівно зрізані і відполіровані, що може вказувати на готовий виріб. Визначити його призначення не вдалося.

Хребець риби з отвором з цього ж комплексу (рис. 1: 4; 2: 1), який слушно трактувати як амулет. Діаметр хребця приблизно 1,7 см, отвору — 0,4 см. Загалом знахідки хребців риб зі слідами обробки трапляються на пам'ятках широкого хронологічного діапазону — від доби раннього заліза до пізнього середньовіччя (Гречко, Горбаненко 2017, рис. 4; Горбаненко та ін. 2018).

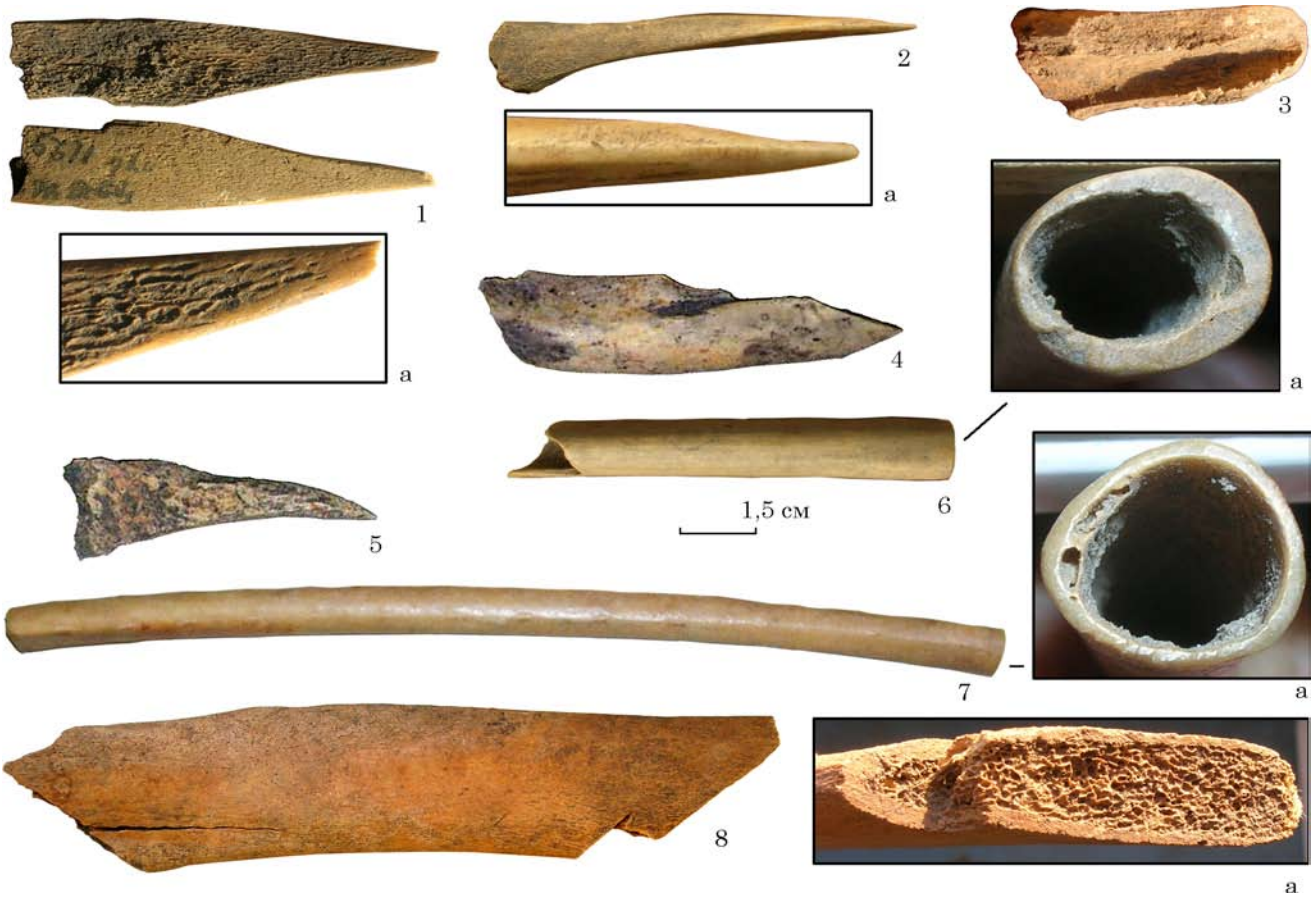

Рис. 3. Мале Городське городище, оброблена кістка: 1, 2 — примітивні знаряддя; 3—5 — знаряддя (?); 6, 7 — вироби з трубчастих кісток; 8 — ребро зі слідами обробки

Ікло хижака з отвором біля одного кінця — ще один амулет з кістки (рис. 1: 5; 2: 2), виявлений у культурному шарі городища (Выезжев 1958, с. 10). Отвір виконано свердлом, його діаметр 0,2 см.

Ікла хижих тварин (лисиці, вовки, собаки тощо) з отвором іноді трапляються на слов'янських і давньоруських пам'ятках (Ляпушкин 1958, с. 101, 115, рис. 66: 4; 76: 4; Горбунов 2009, с. 9, рис. 4: 18, 19; Готун, Сухонос 2014, с. 61, рис. 6: 1), зокрема і в давньоруському Києві (Івакін, Іоаннісян 2008, рис. 14: 2; Сергєєва 2011, табл. 5: 9; 58: 10, 13—17). Такі амулети були поширені у просторі й часі, отже, ікло з Городська не належить до вузько датованих артефактів, хоча його причетність до давньоруського часу є найбільш імовірною. Попри поширення практики використання іклів хижих тварин, що пов'язано з особливим ставленням до хижаків, слід сказати, що їх представлено поодинокими зразками. Можна припустити, що їх так і носили окремо або, якщо у складі намиста, то по одному.

Рогова сокирка з графіті у вигляді безладної композиції (рис. 4), опублікована Р. І. Виєзжевим (Выезжев 1960, рис. 2: 5). Аналогічну виявлено у Любечі на Чернігівщині у 1948 р. (Гончаров 1952, табл. I: 1). Завважимо, що такі сокирки не є прикметними для Середнього

Рис. 4. Мале Городське городище, рогова сокирка з розкопок 1958 р. (за Р. І. Виєзжевим)

Подніпров'я. Проте аналогічні походять з Білорусі (Лысенко 1974, с. 134, рис. 10: 16; 39: 12; 1999, рис. 59: 9; 2004, рис. 34; Плавінскі 2007, с. 73). У Давид-Городку і Турові виявлено півфабрикати їх (Лысенко 1967, рис. 14: 12; 1999, рис. 56: 20; 57: 26; 2004, с. 72—73, рис. 34). Є аналогії також у Новгороді і Пскові (Артемьев 1994). За спостереженням М. О. Плавінського, рогові сокирки є характерними для регіонів, що прилягають до Балтійського моря (Плавінскі 2007, с. 74). Завважимо, що обидва екземпляри з території України локалізуються на північних її околицях. Загалом їх інтерпретують як сакральні або соціально значущі предмети, хоча І. І. Єремєєв вважає їх іграшками (2015, с. 612—625), посилаючись на те, що їх надто грубо виконано.

АРТЕФАКТИ XIII—XIV ст.

Сюди зараховуємо декілька виробів.

Наконечник стріли з пласким скошеним насадом (або з насадом на розщеплене древко) виявлено 1947 р. у будівлі 3 (півземлянка V, за Р. І. Виєзжевим). За керамічним матеріалом К. М. Капустін (2014) зарахував цю будівлю до післямонгольських об'єктів. Наконечник (рис. 1: 7; 2: 10) має кілеподібну форму, на насаді — перехрещені лінії, виконані тонким вістрям, їх наносили для кращого закріплення в держаку. Довжина наконечника 7,0 см.

Такі наконечники були доволі поширеними на Русі. Нам довелося не раз сперечатися з О. Р. Артем'євим (2004), який вважав цей тип наконечників монгольськими і, відповідно, пов'язував їхню появу з приходом монголів (Сергєєва 2009, с. 338; 2010а, с. 32; 2011, с. 109—110, тут і література), через це тут тільки повторимо висловлений раніше висновок: такі наконечники були розповсюджені дуже широко від Центральної Азії до Східної Європи, тож пов'язувати їх винятково з монгольським озброєнням не доводиться. Враховуючи поширення таких наконечників на території Центральної Азії, можна стверджувати, що цей різновид їх дійсно генетично сягав центрально-азійських прототипів, проте у XIII ст. став, як і багато інших деталей озброєння, спільним елементом у народів Євразії, не пов'язаним з конкретним етнічним контекстом. У XIII ст. на півдні Русі їх репрезентовано не меншим числом, ніж у тюркських і монгольських старожитностях. Їх виявлено також у Херсонесі (Херсонеський історико-археологічний заповідник, інв. № 4965/2, № 22/36647). Отже, загалом указаний тип наконечників стріл доречно зіставляти з іншими спільними елементами євразійського озброєння XIII ст., які побутували скрізь і не були пов'язані з якимось конкретним етнічним контекстом.

Кістяний півсферичний ґудзик з отвором в центрі (рис. 1: 11; 2: 8) з об'єкта 1946 р. (півземлянка 6), який К. М. Капустін (2012) датував XIII—XIV ст. Поверхня його дещо нерівна, помітно сліди (паралельні борозенки), які свідчать про доводку на токарному верстаті (рис. 1: 11а, б). Ґудзик зверху орнаментовано чотирма циркульними колами і перехрещеними насічками по боковій грані. У борозенках орнаменту подекуди збереглися сліди інкрустації сріблястим металом. Діаметр виробу 1,8 см, отвору — 0,6 см. Форма, розмір і орнаментація ґудзика є характерними для виробів такого зразка.

Авторка присвятила півсферичним ґудзикам спеціальне дослідження (Сергєєва 2014, тут і література), тож не будемо докладно зупинятися на цій знахідці. Лише завважимо, що ареал побутування півсферичних ґудзиків у X—XIII ст. охоплював територію Близького Сходу, Східної і частково Центральної Європи, де такі вироби — практично однорідні, включаючи розмір і орнаментацію, зокрема інкрустацію кольоровими металами. Зазначимо, що загалом інкрустація є досить рідкісним видом декорування виробів з кістки. Прикметно, що найчастіше вона простежується саме на ґудзиках, які одночасно були функціональною і декоративною деталлю.

Півсферичні ґудзики з давньоруських пам'яток здебільшого датовані X — першою половиною XIII ст. Загалом же хронологічні межі їхнього побутування на території Східної Європи охоплюють X—XIV ст., однак для другої половини XIII—XIV ст. їх простежено переважно за матеріалами поховань степових кочових народів.

Додамо, поки що єдиним, імовірно, післямонгольським, комплексом, який можна трактувати як косторізну майстерню, є залишки будівлі, дослідженої Т. М. Мовчанівським у Києві на садибі Художньої школи (Старокиївська гора, нині територія Національного музею історії України), в якій виявлені численні уламки тваринної кістки і готові вироби з неї. З виробів згадуються ґудзики, наконечники стріл, проколки, трубочки. Автор дослідження попередньо датував цю майстерню XIII—XIV ст., проте не встиг розглянути її детальніше (Мовчанівський б. р., с. 44). Фото матеріалу з цього комплексу пізніше опублікував М. К. Каргер (1958, табл. XCIV), проте пов'язав його з давньоруським ремеслом. Завважимо, що стан документації розкопок 1936—1937 рр. не можна назвати задовільним, проте Т. М. Мовчанівський, як правило, оцінював матеріал дуже критично, що схиляє нас до його датування. Півсферичний ґудзик з Городська підтверджує, що такі ґудзики побутували на Русі у післямонгольський час.

Завершення набірних руків'їв ножів виявлено в об'єкті 7 (1946 р.), датованому післямонгольським часом К. М. Капустіним (2012). Вони мають вигляд невеликих пластин мигдалеподібної форми (рис. 1: 8, 9; 2: 5, 6). Одна

має розміри 3,0 × 2,0 см і круглий отвір діаметром 0,6 см посередині; друга — розмірами 2,2 × 1,8 см, без отвору. У разі відсутності отвору можна думати, що цю деталь наклеювали на руків'я, хоча насічок, які у таких випадках наносили для кращого прикріплення, тут немає. Можливо, цей екземпляр є півфабрикатом.

Ще одно завершення — дископодібне, діаметром 2,4 см, походить з розкопок Р. І. Виєжева 1958 р. (рис. 1: 10; 2: 4). Воно має три отвори — центральний овальний і два дрібні круглі по боках. Діаметр круглих отворів 0,3 см, овального — 1,4 × 0,6 см. Цей екземпляр не можна зв'язати безперечно з об'єктами XIII—XIV ст., хоча таке датування також не виключено.

Подібні завершення набірних руків'їв з рогу виявлено у Києві (Шовкопляс 1973, рис. 6: 6—8, 12; Івакін та ін. 1998, рис. 104: 7; Сергєєва 2011, с. 85, табл. 26: 9), у Феофанії (не опубліковане), на Чорнобильському городищі (Сергєєва 2016, с. 155—156, рис. 2: 3, 4) тощо, де вони датуються XII—XIII ст. На півночі Русі, вони з'являються близько середини XIII ст. (Колчин 1982, с. 166). На пам'ятках у Волзькій Булгарії вони побутували протягом булгарського і ординського часів (Руденко 2005, с. 73, табл. 13). Городські знахідки можуть свідчити, що такі завершення продовжували побутувати на Русі у післямонгольські часи, що не перечить загальним хронологічним межам їхнього побутування.

Рис. 5. Мале Городське городище: 4, 6 — знаряддя з рогу, решта — півфабрикати з рогу

ІНШІ АРТЕФАКТИ

Свищик або мундштук духового музичного інструменту, виявлений 1940 р., не можна впевнено датувати (рис. 1: 6; 2: 3). Виготовлений з кістки, поверхню доволі ретельно оброблено. Довжина 3,7 см. З одного боку просвердлено два круглі отвори діаметром по 0,5 см, з протилежного є щілиноподібний отвір.

Свищики, що їх зрідка виявляють у поодиноких екземплярах на давньоруських пам'ятках, переважно — примітивні вироби, з необробленою поверхнею і часто з недбало опрацьованою порожниною (Сергеєва 2010b, с. 209—210). Такі вироби слушно вважати дитячими іграшками або знаряддями мисливців (вабиками). Виготовити їх було нескладно. Виріб з Городська вирізняється тим, що має форму професійного музичного інструменту і виготовлений із застосуванням професійних знарядь, зокрема свердла.

На городищі виявлено також кілька примітивних знарядь з кістки і рогу.

З-поміж знарядь з рогу, насамперед, укажемо гілку рогу оленя з наскрізним отвором з тупого кінця, що, ймовірно слугувала *швайкою* (рис. 2: 15; 5: 6). Інше знаряддя з рогу — невелике *лощило* з підгостреним кінцем завдовжки 9,5 см. Його виготовлено з обструганої з чотирьох боків гілки рогу оленя (рис. 2: 16; 5: 4). Функціональний кінець — дещо підлощений, себто лощило використовували в роботі (рис. 4: 5а). Такими знаряддями могли обробляти шви і дрібні деталі виробів з хутра або шкіри. Крім того, незначною кількістю репрезентовано знаряддя з кістки з загостреним кінцем (рис. 2: 14, 17; 3: 1, 2), які також слугували для обробки дрібних деталей виробів з м'яких матеріалів (шкіра, хутро). Є ще кілька уламків кісток, які можна з деяким застереженням розглядати разом із знаряддями, проте впевнено інтерпретувати їх складно через відсутність вираженої лощеної поверхні, яка виникає внаслідок використання предмета (рис. 3: 3—5). Можливо, ними користувалися нетривалий час, проте не виключено, що це просто кістки зі слідами утилізації, не пов'язані з косторізною справою.

Крім виробів, у колекції є окремі кістки зі слідами обробки, зокрема ребро зі слідами роз-

Рис. 6. Мале Городське городище, фрагменти рогів оленя зі слідами обробки

пилювання (рис. 3: 8), а також сліди обробки рогу у вигляді півфабрикатів (рис. 5: 1—3, 5, 7, 8) і розпиляних рогів оленя (рис. 6).

На заготовках і півфабрикатах добре помітно сліди знарядь, які використовували для обробки кістки. Роги розпилювали на заготовки: на всіх торцях оленячих рогів простежуються сліди пилки. На півфабрикатах є сліди різальних знарядь (рис. 5: 1а, 2б, 3а, 5а, б, 7) і напилка (рис. 5: 2в). На окремих готових виробах є отвори, виконані свердлом. Це свищик, ґудзик, завершення ножа, швайка з рогу оленя, амулет з ікла хижака. Сліди доводки на токарному верстаті на ґудзику вказують на можливе використання цього приладу, хоча ґудзик міг належати до довізних виробів. Принаймні є дані, що більшість ґудзиків давньоруського часу виготовляли в Києві, де виявлено косторізні майстерні з ґудзиками на різних стадіях виробництва (Сергєєва 2011, с. 154; 2014). Проте про виробництво і поширення ґудзиків у другій половині XIII ст. і пізніше даних поки що обмаль.

ВИСНОВКИ

Характеризуючи стан косторізної справи на городищі, можна стверджувати, що сукупність артефактів з кістки та рогу свідчить про можливість існування тут косторізного виробництва тільки як допоміжного ремесла. Окремі риси вказують на обізнаність виробників з основними техніками обробки кісткових матеріалів і володіння професійними знаряддями (свердло, напилок, токарний верстат). Звернемо увагу, що сліди розпилювання кісткового матеріалу вказують на застосування пилок з відносно дрібними зубцями, що також вказує на їхнє спеціалізоване призначення. Частка виробів (примітивні знаряддя, вироби з трубчастих кісток) могла бути продукцією домашнього ремесла. До виробів майстрів-професіоналів належать давньоруський гребінець і, можливо, застібка, а з виробів XIII—XIV ст. — ґудзик, наконечник стріли з насадом, завершення руків'їв ножів. Незначна кількість їх і відсутність інших ознак професійного виробництва (об'єкти зі значною кількістю відходів, заготовок, стружки, браковані вироби) уможливлює припускати лише діяльність різьбярів широкого профілю, які працювали з різними матеріалами. Частина продукції (гребінь, ґудзик) могла походити з інших міст. Незначна кількість кісткового матеріалу, зокрема півфабрикатів і готових виробів, що походять з комплексів різного часу, виключають можливість функціонування стаціонарного косторізного виробництва на городищі, принаймні поблизу досліджених ділянок.

ЛІТЕРАТУРА

Артемьев, А. Р. 1994. Орнаментированные топоры из раскопок средневекового Новгорода. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 8, с. 156-166.

Артемьев, А. Р. 2004. Проблемы выделения монголо-татарского комплекса вооружения среди древнерусских материалов XIII в. В: Макаров, Н. А. Чернецов, А. В., Лопатин, Н. В. (ред.). *Восточная Европа в средневековье*. Москва: Наука, с. 143-152.

Брайчевський, М. Ю. 1952. Розкопки на третьому Городському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 187-196.

Выезжев, Р. И. 1957. *Отчет Городского отряда Древнерусской экспедиции*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/14.

Выезжев, Р. И. 1958. *Отчет древнерусской экспедиции 1958 года о раскопках Малого городища в с. Городске Житомирской обл.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1958/12а.

Выезжев, Р. И. 1960. Раскопки «Малого городища» летописного Городеска. *Краткие сообщения Института археологии Украинской ССР*, 10, с. 124-135.

Виезжев, Р. І. 1962. Будівлі «Малого городища» X—XIII ст. в с. Городську. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 12, с. 131-154.

Гончаров, В. К. 1952. Розкопки древнього Городська. Розкопки на третьому Городському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 182-186.

Горбаненко, С. А., Гошко, Т. Ю., Дзнеладзе, О. С., Ковальчук, О. М., Милашевський, О. С., Нестеровський, В. А., Панікарський, А. В., Сергєєва, М. С. 2018. Намисто вельбарської культури з Хрінників. *Археологія*, 2, с. 77-93.

Горбунов Д. Н. 2009. Изделия из кости и рога Липинского археологического комплекса. В: Плаксин, И. М. (ред.). *Актуальные проблемы научного творчества ученых кафедры истории России*. Сборник научных статей к 75-летию образования исторического факультета. Курск: КГУ, с. 5-20.

Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2014. Культові предмети з поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 55-67.

Гречко, Д. С., Горбаненко, С. А. 2017. Перший досвід фільтрації ґрунту на Більському городищі (ур. Царина Могила). В: Корохіна, А. В. (ред.). *Інтепретація археологічних джерел: здобутки та виклики. Матеріали наукової конференції молодих вчених*. Київ: Стародавній світ, с. 130-134.

Дмитревская, А. В. 1946. *Отчет о раскопках Малого Городского городища 1946 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1946/25.

Еремеев, И. И. 2015. *Древности Полоцкой земли в историческом изучении Восточно-Балтийского региона (очерки средневековой археологии и истории Псковско-Белорусского Подвинья*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин.

Звиздецкий, Б. А. 1990. О времени существования летописного Городеска. *Советская археология*, 1, с. 42-56.

Івакін, Г. Ю., Козубовський, Г. А., Козюба, В. К., Поляков, С. Є., Чекановський, А. А., Чміль, Л. В. 1998. *Звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в м. Києві у 1998 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1998/92.

Івакін, Г. Ю., Іоаннісян, О. М. 2008. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005 —2007 р. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Дьнеслово*. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. Київ: Корвінпрес, с. 191-213.

Капустін, К. 2012. Комплекси післямонгольського часу з Городська. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21, 1, с. 108-113.

Капустін, К. 2013. Об'єкти другої половини XIII—XIV ст. з Городська (за матеріалами розкопок 1955—1958 рр.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 22, 1, с. 34-41.

Капустін, К. М. 2014. Об'єкти післямонгольського часу з Городська. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 119-126.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград: АН СССР, 1.

Колчин, Б. А. 1982. Хронология новгородских древностей. В: Колчин, Б. А., Янин, В. Л. (ред.). *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. Москва: Наука, с. 156-177.

Лысенко, П. Ф. 1969. Раскопки городища древнерусского Давид-Городка в 1967 году. В: Чернявский, М. М. (ред.). *Древности Белоруссии: Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969)*. Минск, с. 352-382.

Лысенко, П. Ф. 1974. *Города Туровской земли*. Минск: Навука і тэхніка.

Лысенко, П. Ф. 1999. *Туровская земля IX—XIII вв*. Минск: Беларуская навука.

Лысенко, П. Ф. 2004. *Древний Туров*. Минск: Беларуская навука.

Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 74.

Медведев, А. Ф. 1966. *Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв*. Москва: Наука. Свод археологических источников, Е 1-36.

Мовчанівський, Т. М. Б. р. *Археологічні дослідження городищ з часів Київської Русі: Києва, Вишгорода, Райок, Городська*. Чернетки статті. НА ІА НАН України, авторський фонд Т. М. Мовчанівського.

Плавінскі, М. 2007. Сякеры другой паловы XI—XIII стст. з раскопак Мінскага замчышча. *Acta archaeologica Albaruthenica*, 2, с. 68-85.

Руденко, К. А. 2005. Булгарские изделия из кости и рога. В: *Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды)*. Материалы II Российской конференции «Поволжье в средние века» 25—28 сент. 2003 г. Москва; Казань: Школа, с. 67-97.

Сергєєва, М. С. 2008a. Давньоруські кістяні вістря стріл Середньої Наддніпрянщини. *Чернігівські старожитності*, 1, с. 66-72.

Сергеева, М. С. 2008b. Костяные детали вооружения лучника с территории лесостепного Поднепровья. В: Винников, А. З. (ред.). *Древности эпохи средневековья Евразийской лесостепи*. Воронеж: ВГУ, с. 108-122.

Сергєєва, М. 2009. Деталі озброєння з кістки та рогу з території Південної та Західної Русі. В: Бевз, М. (ред.). *Фортеця: збірник заповідника «Тустань» на пошану Михайла Рожка*. Львів: Камула, с. 333-340.

Сергєєва, М. 2010a. До питання про київську різьблену кістку XIII—XIV ст. *Наукові записки з української історії*, 25, с. 30-34.

Сергєєва, М. С. 2010b. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг. *Древности 2010*, с. 203-220.

Сергєєва, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КМТ.

Сергєєва, М. С. 2014. Про один тип середньовічних ґудзиків на території Східної Європи. *Археологія і давня історія України*, 2 (13), с. 153-154.

Сергєєва, М. С. 2016. Давньоруська різьблена кістка з Чорнобильського городища. *Археологія і давня історія України*, 3 (20), с. 152-159.

Сергєєва, М. С. 2017. До питання про косторізне ремесло в Києві XIII—XVIII століть. В: Толочко, О. П. (ред.). *Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна*. Київ: Лаурус, с. 377-387.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Шовкопляс, Г. М. 1971. Давньоруські кістяні вироби з розкопок В. В. Хвойки. *Середні віки на Україні*, 1, с. 191-195.

Шовкопляс, Г. М. 1973. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві. *Середні віки на Україні*, 2, с. 109-122.

Borg, K. 1998. Föremål med mångsidig användning. In: Borg, K. (ed.). *Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna*. Stockholm: Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akadimien, Almqvist & Wiksell international, s. 318-322.

Ruttkay, A. 1976. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). *Slovenská Archeológia*, 24, 2, S. 245-395.

REFERENCES

Artemiev, A. R. 1994. Ornamentirovannye topory iz raskopok srednevekovogo Novgoroda. *Novgorod i Novgorodskaia zemlia. Istoriia i arkheologiia*, 8, s. 156-166.

Artemiev, A. R. 2004. Problemy vydeleniia mongolo-tatarskogo kompleksa vooruzheniia sredi drevnerusskikh materialov XIII v. In: Makarov, N. A., Chernetsov, A. V., Lopatin, N. V. (eds.). *Vostochnaia Evropa v srednevekovie*. Moskva: Nauka, s. 143-152.

Braichevskyi, M. Yu. 1952. Rozkopky na tretiomu Horodskomu horodyshchi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 3, s. 187-196.

Vyezzhev, R. I. 1957. *Otchet Gorodskogo otriada Drevnerusskoi ekspeditsii*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/14.

Vyezzhev, R. I. 1958. *Otchet drevnerusskoi ekspeditsii 1958 goda o raskopkakh Malogo gorodishcha v s. Gorodske Zhitomirskoi obl*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1958/12a.

Vyezzhev, R. I. 1960. Raskopki «Malogo gorodishcha» letopisnogo Gorodeska. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii Ukrainskoi SSR*, 10, s. 124-135.

Vyiezzhev, R. I. 1962. Budivli «Maloho horodyshcha» X—XIII st. v s. Horodsku. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 12, s. 131-154.

Honcharov, V. K. 1952. Rozkopky drevnoho Horodska. Rozkopky na tretiomu Horodskomu horodyshchi. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 3, s. 182-186.

Horbanenko, S. A., Hoshko, T. Yu., Dzneladze, O. S., Kovalchuk, O. M., Mylashevskyi, O. S., Nesterovskyi, V. A., Panikarskyi, A. V., Serhieieva, M. S. 2018. Namysto velbarskoi kultury z Khrinnykiv. *Arkheolohiia*, 2, s. 77-93.

Gorbunov, D. N. 2009. Izdeliia iz kosti i roga Lipinskogo arkheologicheskogo kompleksa. In: Plaksin, I. M. (ed.). *Aktualnye problemy nauchnogo tvorchestva uchenykh kafedry istorii Rossii*. Sbornik nauchnykh statei k 75-letiiu obrazovaniia istoricheskogo fakulteta. Kursk: KGU, s. 5-20.

Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2014. Kultovi predmety z poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12), s. 55-67.

Hrechko, D. S., Horbanenko, S. A. 2017. Pershyi dosvid filtratsii gruntu na Bilskomu horodyshchi (ur. Tsaryna Mohyla). In: Korokhina, A. V. (ed.). *Intepretatsiia arkheolohichnykh dzherel: zdobutky ta vyklyky*. Materialy naukovoi konferentsii molodykh vchenykh. Kyiv: Starodavnii svit, s. 130-134.

Dmitrevskaia, A. V. 1946. *Otchet o raskopkakh Malogo Gorodskogo gorodishcha 1946 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1946/25.

Eremeyev, I. I. 2015. *Drevnosti Polotskoi zemli v istoricheskom izuchenii Vostochno-Baltiiskogo regiona (ocherki srednevekovoi arkheologii i istorii Pskovsko-Belorusskogo Podvinia*. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin.

Zvizdetskii, B. A. 1990. O vremeni sushchestvovaniia letopisnogo Gorodeska. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 42-56.

Ivakin, H. Yu., Kozubovskyi, H. A., Koziuba, V. K., Poliakov, S. Ye., Chekanovskyi, A. A., Chmil, L. V. 1998. *Zvit pro doslidzhennia kompleksu Mykhailivskoho Zolotoverkhoho monastyria ta prylehlykh terytorii v m. Kyievi u 1998 r*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1998/92.

Ivakin, H. Yu., Ioannisian, O. M. 2008. Pershi pidsumky vyvchennia Desiatynnoi tserkvy u 2005—2007 r. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Dneslovo*. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 70-richchia. Kyiv: Korvinpres, s. 191-213.

Kapustin, K. 2012. Kompleksy pisliamonholskoho chasu z Horodska. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, 21, 1, s. 108-113.

Kapustin, K. 2013. Ob'iekty druhoi polovyny XIII—XIV st. z Horodska (za materialamy rozkopok 1955—1958 rr.). *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, 22, 1, s. 34-41.

Kapustin, K. M. 2014. Ob'iekty pisliamonholskoho chasu z Horodska. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12), s. 119-126.

Karger, M. K. 1958. *Drevnii Kiev. Ocherki po istorii materialnoi kultury drevnerusskogo goroda*. Moskva, Leningrad: AN SSSR, 1.

Kolchin, B. A. 1982. Khronologiia novgorodskikh drevnostei. In: Kolchin, B. A., Yanin, V. L. (eds.). *Novgorodskii sbornik. 50 let raskopok Novgoroda*. Moskva: Nauka, s. 156-177.

Lysenko, P. F. 1969. Raskopki gorodishcha drevnerusskogo David-Gorodka v 1967 godu. In: Cherniavskii, M. M. (ed.). *Drevnosti Belorussii: Doklady k konf. po arkheologii Belorussii* (mart 1969). Minsk, s. 352-382.

Lysenko, P. F. 1974. *Goroda Turovskoi zemli*. Minsk: Navuka i tekhnika.

Lysenko, P. F. 1999. *Turovskaia zemlia IX—XIII vv*. Minsk: Belaruskaia navuka.

Lysenko, P. F. 2004. *Drevnii Turov*. Minsk: Belaruskaia navuka.

Liapushkin, I. I. 1958. *Gorodishche Novotroitskoe*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 74.

Medvedev, A. F. 1966. *Ruchnoe metatelnoe oruzhie (luk i strely, samostrel) VIII—XIV vv*. Moskva: Nauka. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-36.

Movchanivskyi, T. M. B. r. *Arkheolohichni doslidzhennia horodyshch z chasiv Kyivskoi Rusi: Kyieva, Vyshhoroda, Raiok, Horodska*. Chernetky statti. NA IA NAN Ukrainy, avtorskyi fond T. M. Movchanivskoho.

Plavinski, M. 2007. Siakery drugoi palovy XI—XIII stst. z raskopak Minskaga zamchyshcha. *Acta archaeologica Albaruthenica*, 2, s. 68-85.

Rudenko, K. A. 2005. Bulgarskie izdeliia iz kosti i roga. *Drevnosti Povolzhia: epokha srednevekovia (issledovaniia kulturnogo naslediia Volzhskoi Bulgarii i Zolotoi Ordy)*. Materialy II Rossiiskoi konferentsii «Povolzhe v srednie veka» 25—28 sent. 2003 g. Moskva; Kazan: Shkola, s. 67-97.

Serhieieva, M. S. 2008a. Davnoruski kistiani vistria stril Serednoi Naddniprianshchyny. *Chernihivski starozhytnosti*, 1, s. 66-72.

Sergeeva, M. S. 2008b. Kostianye detali vooruzheniia luchnika s territorii lesostepnogo Podneprovia. In: Vinnikov, A. Z. (ed.). *Drevnosti epokhi srednevekovia Evraziiskoi lesostepi*. Voronezh: VGU, s. 108-122.

Serhieieva, M. 2009. Detali ozbroiennia z kistky ta rohu z terytorii Pivdennoi ta Zakhidnoi Rusi. In: Bevz, M. (ed.). *Fortetsia: zbirnyk zapovidnyka «Tustan» na poshanu Mykhaila Rozhka*. Lviv, «Kamula», s. 333-340.

Serhieieva, M. S. 2010b. Pro deiaki davnoruski pryladdia z kistky ta rohu dlia ihor i rozvah. *Drevnosti* 2010, s. 203-220.

Serhieieva, M. S. 2011. *Kostorizna sprava u Starodavnomu Kyievi*. Kyiv, KMT.

Serhieieva, M. S. 2014. Pro odyn typ serednovichnykh gudzykiv na terytorii Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (13), s. 153-154.

Serhieieva, M. S. 2016. Davnoruska rizblena kistka z Chornobylskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20), s. 152—159.

Serhieieva, M. S. 2017. Do pytannia pro kostorizne remeslo v Kyievi XIII—XVIII stolit. In: Tolochko, O. P. (ed.). *Kulturnyi shar*. Statti na poshanu Hliba Yuriiovycha Ivakina. Kyiv: Laurus, s. 377-387.

Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kiev: Naukova dumka.

Shovkoplias, H. M. 1971. Davnoruski kistiani vyroby z rozkopok V. V. Khvoiky. *Seredni viky na Ukraini*, 1, s. 191-195.

Shovkoplias, H. M. 1973. Pro kostorizne remeslo v starodavnomu Kyievi. *Seredni viky na Ukraini*, 2, s. 109-122.

Borg, K. 1998. Föremål med mångsidig användning. In: Borg, K. (ed.). *Eketorp III. Den medeltida befästningen på Öland. Artefakterna*. Stockholm, Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akadimien, Almqvist & Wiksell international, s. 318-322.

Ruttkay, A. 1976. Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). *Slovenská Archeológia*, 24, 2, S. 245-395.

M. S. Serhieieva

BONE AND ANTLER PRODUCTS FROM THE SMALL HILLFORT OF HORODSK

The materials of bone processing from the Small Hillfort of Horodsk (the Korostyshiv Region of the Zhytomyr Oblast) stored in the Institute of Archeology of NAS of Ukraine are published in the paper. The analysis of the products, technique of manufacture and level of development of bone-carving craft is provided.

Bone artefacts include the completed products, blanks and bone raw material with traces of processing. Bone artefacts come from the cultural layer and the objects dated to two periods: the 12th — first half of the 13th centuries and the second half of 13th—14th centuries.

The composite bilateral comb, socketed arrowhead, fragment of the toggle clasp, two products of tubular bones (bird and animal bones) and the amulet from fish vertebra with the drilled hole could be undoubtedly dated back to the 12th — the first half of 13th centuries. Most likely we also can date to this period the amulet of fang of predator with a hole at one end which comes from the cultural layer.

According to the conditions of find and some analogies the keel-like arrowtip with a splay flat stem, three end parts of knife handles and the hemispherical button could be considered the products of the second half of the second half of 13th—14th centuries. The find from Horodsk confirms the possibility of manufacture of this type of buttons in Rus in the post-Mongol period.

In addition to the completed products the traces of antler processing in the form of scattered deer antlers and semi-finished products were found. The whole complex of bone and antler artefacts (small number of products and the lack of objects with signs of bone-carving workshops) testifies to the possibility of existence of bone-carving handicraft in the hill-fort only as auxiliary craft.

Keywords: Ancient Rus, Horodsk, Ancient Rus handicraft, bone and antler treatment.

Одержано 6.10.2019

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, вул. Г. Сковороди, 9б, Київ, 04070, Україна.

SERHIEIEVA Marina S., Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, G. Skovorody Str., 9b, Kyiv, 04070, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0002-3785-0311, mar.sergeyeva@gmail.com.

УДК 903/904.23:561(477) DOI: 10.37445/adiu.2020.01.13

С. А. Горбаненко

КОЛЕКЦІЇ ВИРОБІВ З ГЛИНИ З ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНОГО ПОГЛЯДУ

Проаналізовано варіанти потрапляння палеоетноботанічних матеріалів до формувальної маси виробів з глини, а також їхню цінність для інтерпретації таких фактів, спираючись на напрацювання Н. М. Кравченко та Г. О. Пашкевич 1985 р. і спостереження автора.

***Ключові слова**: вироби з глини, палеоетноботаніка, зернівка, чинники потрапляння, палеоетноботанічний спектр (ПБС), зернове господарство.*

ВСТУП

Вироби з глини, переважно кераміка — один із наймасовіших видів знахідок на археологічних пам'ятках. Тож не дивно, що дослідження керамічних виробів посідає чільне місце в археологічних публікаціях. Сучасні дослідження археологічної кераміки часто використовують історико-культурний підхід, сформульований О. О. Бобринським (1978). Що ж до палеоетноботанічних досліджень, то звернемо увагу на статтю Н. М. Кравченко і Г. О. Пашкевич (1985), основними тезами якої скористаємося та доповнимо власними спостереженнями.

МАТЕРІАЛИ, МЕТОДИ, ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Джерельну базу з палеоетноботаніки становлять два види матеріалів. У природних умовах України зернівки у звичайному стані не зберігаються. Певною умовою їхньої «консервації» є дія високих температур, проте обгорілі зернівки представлено обвугленими макрорештками, себто фактично вугликами. У такому разі до дослідника потрапляють деформовані зернівки.

Другим способом отримання інформації щодо палеоетноботанічних матеріалів давнини є візуальний огляд виробів з глини з метою пошуку й зняття відбитків зернівок і насінин культурних рослин і бур'янів. Потрапивши до формувальної маси, після випалу кераміки зернівки зазвичай вигорають і лишають негатив, не спотворений впливом високих температур. Тут детально розглянемо такі питання:

- яким чином рослинні матеріали потрапляли до формувальної маси;
- групи виробів з глини та їхня інформативність;
- переваги й недоліки такого методу збору інформації;
- подальші перспективи досліджень та інтерпретація їх.

Сама методика зняття відбитків нескладна і розпочинається з ретельного огляду виробів з глини та фіксації порожнин (негативів) на поверхні чи зламі фрагмента. Якщо до відбитка складно дістатися, слід акуратно розширити доступ до нього за допомогою якогось гострого інструмента. Якщо виріб із глини взятий винятково для досліджень з погляду палеоетноботанічних даних, з метою підвищення інформативності виріб слід поступово подрібнювати, так само ретельно досліджуючи нові доступні сколи. Зазвичай, таким чином можливо розглядати «об'ємні» деталі, які дослідник-археолог не планує здавати для подальшого зберігання.

Спершу для зняття відбитка використовували каучук, яким заповнювали порожнину. Таким чином з негативу отримували позитив — натурну модель зернівки, що знаходилася в тілі виробу з глини та стає придатною для вивчення її морфологічних особливостей. Надалі отримання моделей було спрощено завдяки використанню дешевшого й доступнішого пластичного матеріалу — пластиліну. Такою методикою

© С. А. ГОРБАНЕНКО, 2020

вперше в СРСР скористалася З. В. Янушевич (напр., Янушевич, Маркевич 1970). Утім, використання цього матеріалу має певні вади: пластилін легко деформується під дією, наприклад, звичайних літніх температур, через що отримані моделі зернівок можуть стати непридатними для ідентифікаційного аналізу. Щоб запобігти цьому, їх слід помістити в будь-який зручний контейнер з водою, що убезпечить зліпки і від дії температур, і звичайної випадкової деформації в ході переміщення. Для цього можна скористатися, наприклад, пластиковою пляшкою тощо.

Найважливіші спостереження, завдяки яким пошук відбитків палеоетноботанічних матеріалів нині фактично становить окремий напрям досліджень, є такі. З часу виникнення хліборобства і виготовлення керамічних виробів у домашніх умовах (з періоду «неолітичної революції») тою чи іншою мірою рослини використовували у виробництві посуду, а також і в інших маніпуляціях з глиною. Однак з переходом від примітивної форми виготовлення горщиків (вручну або на повільному гончарному крузі) до досконалішої (швидкий гончарний круг) і виділенням цього напряму діяльності з домашніх промислів у професійне ремесло використання рослинних домішок фактично припинилося.

Власне рослинні домішки трапляються у переважній більшості виробів з глини. Умовно до них належать:

- посуд;
- умовно архітектурні деталі та / або так званий стаціонарний посуд;
- фігурки та інші вироби, що не мають утилітарного призначення;
- знаряддя праці.

Ці категорії мають різну інформативну цінність. Оскільки це питання нерозривно пов'язано і з технологією, далі розглянемо їх у кожному з підпунктів щодо різних технологічних прийомів.

Спостереження й зауваження щодо варіантів потрапляння рослинних решток до виробів з глини, з одного боку, а також їх використання для палеоетноботанічних досліджень, з іншого, науковці висловлювали від часу перших таких зафіксованих випадків. Поступове накопичення таких спостережень призвело до узагальнення даних, яке здійснили Н. М. Кравченко і Г. О. Пашкевич. За основу дослідниці скористалися матеріалами Обухівської групи пам'яток I тис. н. е. Розглядаючи методичні питання палеоетноботаніки, Н. М. Кравченко і Г. О. Пашкевич (1985) у тому числі розглянули фактори потрапляння рослинних домішок до глиняної формувальної маси.

Оскільки це дослідження є базовим і таким, що досі не втратило своєї інформативної цінності, вважаємо за можливе використати його як опорне (дані зі статті виділено *курсивом*), із власними доповненнями, отриманими упродовж попередніх двох десятиліть емпіричним шляхом, а також із додатковими спостереженнями з наукової літератури.

Автори виділили чотири фактори потрапляння решток рослин до формувальної маси. Нижче даємо їх зі збереженою початковою нумерацією, але у порядку збільшення інформативної цінності матеріалів для палеоетноботанічних студій.

4. *Використання підсипки під сирий посуд решток обмолоту, найчастіше лусок проса, з якими потрапляли й зернівки.*

Такі випадки доволі численні й охоплюють групу посуду, виліпленого вручну, принаймні від раннього залізного віку до ранньослов'янського періоду включно. Підсипку робили, щоб виріб не приставав до лави, на якій його формували. Крім власне підсипок, іноді використовували тканину, а також листя широколистих дерев.

Завважимо, що для підсипки використовували не тільки рештки рослинного походження. За серіями матеріалів з різних пам'яток раннього залізного віку, принаймні з території Дніпро-Донського межиріччя, можемо констатувати, що для підсипки використовували також пісок. Але й тут денця з відбитками рослинного походження доволі численні і доволі часто вкривають усе денце. Найчастіше у з цією метою використовували відходи від очистки проса — лусочки, з-поміж відбитків яких трапляються також і негативи зернівок. Співвідношення їх становить від 0 до 100 %. Себто, не можна чітко розмежувати, де використовували підсипку з відходів, до яких випадково потрапляли й зернівки, а де — саме збіжжя, куди випадково потрапили й залишки лусочок.

Рідше як підстилку під денце використовували відходи від інших злакових культур. Зазвичай визначити ці плівки доволі складно, оскільки вони набагато м'якші за просяні та втрачають форму, яка може свідчити про морфологічні особливості зернівки. Лише зрідка з-поміж відбитків таких відходів можна визначити види культурних злакових рослин. Найкраще визначаються два види: ячмінь плівчастий і пшениця двозернянка (теж плівчастий вид). Зрідка з-поміж плівок трапляються й негативи зернівок. Одиничні приклади свідчать про використання не лише згаданих культурних рослин, а й, наприклад, жита. Денце, рясно вкрите відбитками жита, виявлено на пам'ятці київської культури Роїще (Пашкевич, Терпиловский 1981; Терпиловский 1984, с. 61; Горбаненко, Пашкевич 2010, рис. 5.10).

Цей технологічний прийом (підсипку) вочевидь використовували лише для формовки посуду. Через це цінність таких даних для палеоетноботанічних аналізів незначна. Оскільки матеріал потрапив цілеспрямовано, його не можна враховувати надалі в аналітичних розрахунках з палеоетноботаніки.

2. *Цілеспрямоване, з ритуальною метою, додавання зерна до глиняної маси.*

Для ілюстрації цього фактору дослідниці скористались посиланням на статуетки з трипільського поселення Лука Врублевецька, на поверхні яких зафіксовано чіткі відбитки зернівок різних культурних рослин. Утім, нині можемо суттєво розширити перелік виробів із глини, де до формувальної маси (а часто — на їхню поверхню) додавали збіжжя з ритуальною метою. Фактично, сюди можна зарахувати всі вище перелічені різновиди виробів із глини.

Упродовж останнього десятиліття ми почали звертати увагу на те, що у звичайному побутовому посуді часто трапляються відбитки зернівок певних культурних рослин. У цьому разі, що важливо, формувальна маса, з якої виготовлено вказаний посуд, не містила масових негативів від будь-яких інших решток культурних чи диких рослин. Отже, такі зразки однозначно не належать до фактору потрапляння «1» (див. далі). На відміну від фактору «1», зазвичай у тілі посудини фіксуються, зокрема й чітко виражені негативи якісних зернівок однієї культури. Звісно, трапляються й винятки, коли на поверхні й у зламах одного виробу маємо суміш відбитків різних культурних рослин. За нашими спостереженнями, такі посудини мали значний розмір, тож пропонуємо інтерпретувати їх як горщики для зберігання збіжжя у хатніх умовах, так би мовити, під рукою, а домішки зернівок до формувальної маси у цьому разі, найімовірніше, мали виконувати певну магічну функцію, пов'язану з культом родючості (див. Горбаненко 2018).

До таких самих виробів, вважаємо, можна зарахувати й знахідки сковорідок / жаровень, себто «об'ємних» і, можливо, стаціонарних виробів з глини, в яких, окрім звичайної традиційної домішки рослинного походження (фактор «1»), також чітко помітне додавання зернівок культурних рослин. У цьому разі, як і попередньому, сакральність таких домішок полягає в тому, що обидві такі категорії посуду мають постійний контакт з продуктами хліборобства, відтак, і відповідну символіку (див. Горбаненко 2018; 2019b).

Перехідною групою у цьому разі є й інші категорії «об'ємних» виробів. Одним із прикладів є доволі унікальна знахідка комплексу «хлібців» раннього залізного віку з Більського городища — поселення в уроч. Поле другої бригади; кінець V—IV ст. до н. е. (Супруненко, Скорий, Пуголовок 2010). До складу формувальної маси цих виробів у значній кількості входили зернівки проса (Пашкевич, Горбаненко 2019, с. 324; визначення Г. О. Пашкевич, 2009 р.), добре помітні і на поверхнях, і на зламах виробів. Очевидного утилітарного призначення ці вироби не мали; за різними ознаками, схоже, були виконані нашвидкуруч безпосередньо перед їхнім використанням. Для слов'янського населення також маємо знахідки, які дослідники називають хлібцями, проте не маємо даних щодо додавання збіжжя до таких виробів. Крім того, не виключено, що частина так званих хлібців насправді могла мати функціональне призначення і належати до категорії будівельних матеріалів. Маємо на увазі незначну різницю в параметрах між ритуальними хлібцями й цілком утилітарними вальками. Останні сіверянське слов'янське населення Лівобережжя Дніпра активно використовувало, наприклад, у конструкціях печей як будівельний матеріал.

До «об'ємних» виробів з глини, що були «підсилені» через додавання збіжжя, належать і два хронологічно й територіально далекі приклади фрагментів склепіння печей, на яких виявлено відбитки жита. На зразку, що походить з козацької землянки в Чугуєві, помітно, що додано винятково зернівки жита і жодних інших решток рослинного походження у тісті конструкції печі не було (Свистун, Пашкевич, Горбаненко 2010; визначення Г. О. Пашкевич). Приклад роменського часу з літописної Лтави відрізняється від наведеного поєднанням додавання рослинних решток, а також зернівок жита. Останні, крім чітко помітних відбитків, збереглися і в обвугленому стані (Горбаненко, Пуголовок 2014).

До цих прикладів слід долучити одиничні знахідки знарядь праці — пряслиця. Зазвичай їх виготовлено з дуже якісної сировини. Однак на них зрідка трапляються чіткі відбитки зернівок культурних рослин. Такі відбитки не можна зарахувати до випадкових, вочевидь їх також слід розглядати як ритуальні.

Перераховані факти яскраво свідчать про їхній ритуальний характер, однак не додають розуміння про переважання тих чи інших злакових у життєдіяльності давніх людей.

1. *Технологічний прийом, коли рослинну домішку — подрібнену полову з зерном, себто відходи обмолоту хлібних злаків, — додавали у формувальну масу для зменшення осадки виробів під час просушування й обпалу.*

Додамо, що з цією метою використовували не тільки культурні рослини. У початкові періоди виготовлення кераміки в стінках горщиків часто фіксують порожнини від фрагментованих диких рослин. Не виключено, що спочатку з цією метою використовували не просто подрібнені рослинні домішки, але й відходи життєдіяльності травоїдних свійських тварин (великої рогатої худоби, коней), в яких були й подрібнені рослинні домішки. Додамо, що такий спосіб застосовували лише на ранніх стадіях виробництва кераміки; скажімо, починаючи з раннього залізного віку нам не траплявся посуд з великою кількістю порожнин від органічних домішок, на противагу кераміці неолітичного часу.

Нам невідомі й приклади цілеспрямованого використання культурних рослин як технологічної домішки. Саме можливість використання рослин, на які людина не витрачала часу та зусиль, себто диких, і фактично їхнє необмежене джерело робило використання запасів продовольства, важливого для виживання людей, недоцільним.

Окрім посуду, негативи рослинного походження виявлено практично в усіх архітектурних деталях. До них належать: обмазка, глиняні вальки та інші «об'ємні» вироби з глини. До останніх можна зарахувати склепіння печей, стаціонарні жаровні й «сковорідки» тощо. Зауважимо, що такі домішки доволі часто трапляються в названих виробах із глини, хоча й не обов'язково. Переважно йдеться про використання подрібнених решток диких рослин, а також відходів від обмолоту. Такий прийом існує й до етнографічних часів включно. Зазвичай такий матеріал не становить значної цінності для палеоетноботанічних студій. З-поміж відходів добре ідентифікуються відходи проса (його лусочки доволі жорсткі й зберігають форму). Натомість плівки від зернівок інших культурних рослин мають залишитися ідеально розташованими під час підготовки формувальної маси, що практично неможливо. Лише вкрай рідко трапляються відбитки власне зернівок. У цих випадках, навіть незважаючи на те, що рослинна домішка може бути визнана за технологічний прийом, знаходження негативів зернівок все ж слід визнати випадковими.

Отже, застосування давніми людьми цього прийому має доволі низьку та обмежену інформативну цінність для палеоетноботанічних досліджень.

3. *Випадкове потрапляння зернівок чи насінин до формувальної маси в ході виготовлення посуду*.

Цю категорію об'єднує єдиний критерій: випадкові знахідки відбитків майже завжди трапляються у тілі посуду, виготовленому від руки. На відміну від факторів 1, 2 і 4, випадкове потрапляння показує не ті зернівки, які людина спеціально добирала із певною ціллю, а всі без винятку, що існували у її побуті. Отже, саме випадкові знахідки віддзеркалюють усю повноту результатів хліборобської праці. Саме тому вони є основою статистично достовірних даних, які надалі можна використати в ході подальшого аналізу палеоетноботанічних даних.

* * *

Крім вище перерахованих чотирьох факторів, маємо приклади, так би мовити, проміжного характеру. Незвичний зразок посуду трапився в ході опрацювання матеріалів з Животинного городища боршевської культури. У колекції з цього поселення виявлено розвал горщика, суцільно вкритого відбитками зернівок проса. Оскільки такої традиції «орнаментації» горщиків домашнього виробництва не зафіксовано, маємо справу з певним винятком. Схоже на те, що сира посудина випала з рук і випадково потрапила в збіжжя, що знаходилося поряд. Отже, за цим показником, випадок можна зарахувати до фактору 3. Цей, так би мовити брак, можна було виправити, загладивши поверхню, що, однак, господар не зробив. Виходить, такий випадковий «візерунок» був цілком прийнятним для майстра, відтак, наче б набуває ритуального характеру, відповідає фактору 2 (Горбаненко 2013).

Поодинокі випадки маємо навіть для періоду, коли гончарство перестало бути хатнім промислом і виокремилося в ремесло. Так, з-поміж гончарної кераміки давньоруського часу з літописної Лтави виявлено кілька денець з масовими відбитками проса. Інший приклад — керамічний комплекс з поселення Чернишова гора, який В. В. Скінкайтіс датував другою половиною XIV ст. (Скинкайтис 2014). На фото, яке дослідник надіслав для визначення, чітко видно, що на денці відбився «колосок» проса: зернівки і пучки, що вкладалися в суцвіття — волоть. До таких прикладів належить і керамічний комплекс з київського Арсеналу, датований XVI ст.: на одному з денець чітко відбилися колоски ячменю плівчастого що знаходилися в послідовності колоса (Оногда 2018; Горбаненко 2019а).

Ці приклади є результатом збігу обставин. Однак, зважаючи на те, що майстри не прибрали «дефект», можна припустити, що їм була достатньо близька така випадкова символічність, в якій можна вбачати пережитки хліборобських вірувань [1]. Отже, й ці випадки цілком можна долучити до проміжних між факторами 2 і 3. Утім, ці приклади такі поодинокі, що не має сенсу цілеспрямовано обстежувати посуд, виконаний на швидкому гончарному крузі, для пошуку палеоетноботанічних даних, тим паче, що вони нічого не додають до розуміння співвідношення культур в зерновому господарстві давніх спільнот.

ВИСНОВКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Найінформативнішими та найоб'єктивнішими є матеріали періоду раннього залізного віку до ранніх слов'ян включно. Інформацію щодо співвідношення зернових у ПБС можна отримати переважно з випадкових домішок — фактору 3. Решта матеріалів не може об'єктивно відображувати зернове господарство давніх людей. Але ними не варто нехтувати, оскільки вони, безперечно, слугують переважно для розуміння духовної культури (фактор 2). Дані про підсипку під денце (фактор 4) становлять переважно інтерес не так для вивчення палеоетноботаніки, як для дослідження сезонності виготовлення посуду. Проте цю тезу ще слід додатково перевірити на значних масивах даних з однієї пам'ятки, а також на сукупності синхронних географічно близьких пам'яток. У цьому разі теж слід пильно фіксувати будь-які інші відбитки, тим паче їхні серії, на денцях. Фактор 1 практично не є інформативним.

Безперечною перевагою такого методу збору інформації з палеоетноботаніки є можливість отримати дані з пам'яток, які вже не досліджують археологічними розкопами. Також очевидно, що огляд кераміки можна (і доцільніше) провадити

1. Хоча, звісно, не слід відкидати й звичайного збігу обставин.

в ході камеральної обробки матеріалів. Основним же недоліком є потреба значних колекцій з пам'ятки і повільність їх накопичення. Адже іноді значні колекції формуються впродовж кількох польових сезонів зусиллями потужних експедицій.

Для подальшої коректної роботи з отриманим матеріалом необхідно занотовувати умови локалізації відбитків, адже лише випадкові включення матимуть значення в ході подальшого статистичного аналізу. З власного досвіду вкажемо, що іноді для отримання статистично достатнього мінімуму доводиться переглянути від центнера й більше виробів з глини. Бажаний результат — отримання принаймні 30 од. моделей зернівок, що відносяться до фактору 3, спроби перерахунків за меншим числом привносять суттєві розбіжності в показниках, постають як «винятки» тощо.

Отримані матеріли з супровідними нотатками фіксації слід передати на ідентифікаційне визначення фахівцям.

Подальші перспективи досліджень такі. Після встановлення видової належності зернівок за моделлю показники слід проаналізувати з різних позицій.

• Апріорі до аналізу можуть бути залучені лише порівнювані дані. Відтак, як «робочий інструмент» необхідно скласти палеоетноботанічний спектр за кількістю. До нього мають входити лише показники зернівок злакових культур, а саме польових. Відповідно, $ПБС_К$ можна скласти лише з показників різних видів пшениць (окремо), ячменю, проса, жита й вівса. Зернобобові культури (вика, сочевиця, горох), а також технічні (льон, коноплі) не має сенсу враховувати. Таким чином отримуємо кількісні показники зернового господарства. Ці дані мають суто проміжний характер і не можуть слугувати для будь-яких висновків.

• Для отримання якісних показників, $ПБС_К$ треба перерахувати за масою. Для цього слід використати умовні одиниці — індексацію за масою. За одиницю беремо мінімальну зернівку — просо, і всі інші виражаємо через неї: 1 зернівка … культури = *n* зернівкам проса (Горбаненко 2014):

просо 1,0,
ячмінь плівчастий 5,5,
пшениця двозернянка 6,2,
пшениці м'які голозерні. 5,7,
жито 4,8,
овес . . . . . 3,4.

Такий перерахунок уможливлює оцінку зернового господарства, себто встановлення співвідношення маси вирощуваних та / або вживаних культурних рослин ($ПБС_М$).

• На цій основі можна провадити будь-який порівняльний аналіз: хронологічний (раніше / пізніше), територіальний тощо залежно від наявності відповідної бази даних.

• За наявності достатньої кількості аналізів одного періоду можна здійснити кластерний аналіз, наочність результатів якого суттєво поліпшує розуміння закономірностей та розбіжностей у порівнюваних $ПБС_М$ відповідно до кластерів, що виділяться.

Крім того, варто також проаналізувати й сукупність бур'янів, їхню кількість відносно культурних рослин тощо. Ці дані є важливими для розуміння рівня розвитку хліборобства, синхронної екологічної ситуації тощо.

ЛІТЕРАТУРА

Бобринский, А. А. 1978. *Гончарство Восточной Европы*. Москва: Наука.

Горбаненко, С. А. 2013. Палеоэтноботанические материалы с Животинного городища (по отпечаткам на изделиях из глины). *Древности 2013*, 12, с. 273-282.

Горбаненко, С. А. 2014. Зернове господарство сіверян. *Археологія*, 1, с. 113-123.

Горбаненко, С. А. 2018. «Магічний» посуд давніх слов'ян. *In Sclavenia terra*, 2, с. 93-112.

Горбаненко, С. А. 2019a. Палеоетноботанічні визначення відбитків на виробах з глини з розкопок київського Арсеналу. *Археологія*, 1, с. 135-138.

Горбаненко, С. 2019b. Палеоетноботанічні дослідження середньовічної кераміки з Хотинської фортеці. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей III Міжнародного наукового семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимощука (м. Чернівці, 13 грудня 2019 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 39-41.

Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.

Горбаненко, С. А., Пуголовок, Ю. О. 2014. Піч пізньороменського часу з Полтави. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венедів до Русі. Збірник наукових праць на пошану докт. істор. наук, проф. Д. Н. Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ; Харків: ІА НАНУ; Майдан, с. 339-344.

Кравченко, Н. М., Пашкевич, Г. А. 1985. Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.). В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Археология и методы исторических реконструкций*. Киев: Наукова думка, с. 177-190.

Оногда, О. В. 2018. Комплекс із полив'яною керамікою другої половини XV — першої половини XVI ст. (за матеріалами розкопок Старого Арсеналу в Києві). *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 246-253.

Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2019. Палеоетноботанічні дослідження. Додаток № 7. В: Скорий, С. А., Білозор, В. П., Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М. *Селища скіфського часу в системі Великого укріплення Більського городища*. Київ: Майдан, с. 320-328.

Пашкевич, Г. А., Терпиловский, Р. В. 1981. Сельское хозяйство деснинских племен III—V вв. В: Бидзиля, В. И. (ред.). *Использование методов естественных наук в археологии*. Киев: Наукова думка, с. 93-113.

Свистун, Г. Є., Пашкевич, Г. О., Горбаненко, С. А. 2010. Пічка XVII ст. з відбитками зернівок з Чугуївського городища. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 19, с. 148-156.

Скинкайтис, В. В. 2014. Керамический комплекс золотоордынского времени с поселения Чернышова гора. *Верхнедонской археологический сборник*, 6: Материалы межрегиональной научной конференции «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», посвященной 125-ле-

тию первых археологических раскопок под эгидой ИАК в Липецком крае (бывш. Задонском уезде Воронежской губ.), г. Липецк, 20—22 декабря 2013 г., с. 584-588.

Супруненко, О. Б., Скорий, С. А., Пуголовок, Ю. О. 2010. Дослідження на поселенні пізньоскіфського часу в уроч. Поле другої бригади у Більську (2008—2009 рр.). *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 404-407.

Терпиловский, Р. В. 1984. *Ранние славяне Подесенья III—V вв.* Киев: Наукова думка.

Янушевич, З. В., Маркевич, В. И. 1970. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья. В: Янушевич, З. В. (ред.). *Интродукция культурных растений*. Кишинев: Штиинца, с. 83-110.

REFERENCES

Bobrinskii, A. A. 1978. *Goncharstvo Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.

Gorbanenko, S. A. 2013. Paleoetnobotanicheskie materialy s Zhivotinnogo gorodishcha (po otpechatkam na izdeliiakh iz gliny). *Drevnosti 2013*, 12, s. 273-282.

Horbanenko, S. A. 2014. Zernove hospodarstvo siverian. *Arkheolohiia*, 1, s. 113-123.

Horbanenko, S. A. 2018. «Mahichnyi» posud davnikh slov'ian. *In Sclavenia terra*, 2, s. 93-112.

Horbanenko, S. A. 2019a. Paleoetnobotanichni vyznachennia vidbytkiv na vyrobakh z hlyny z rozkopok kyivskoho Arsenalu. *Arkheolohiia*, 1, s. 135-138.

Horbanenko, S. 2019b. Paleoetnobotanichni doslidzhennia serednovichnoi keramiky z Khotynskoi fortetsi. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dopovidei III Mizhnarodnoho naukovoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia vidomoho naukovtsia Borysa Tymoshchuka (m. Chernivtsi, 13 hrudnia 2019 r.).* Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 39-41.

Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. — I tys. n. e.).* Kyiv: Akademperiodyka.

Horbanenko, S. A., Puholovok, Yu. O. 2014. Pich piznoromenskoho chasu z Poltavy. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirnyk naukovykh prats na poshanu dokt. istor. nauk, prof. D. N. Kozaka z nahody yoho 70-littia.* Kyiv; Kharkiv: IA NAN Ukriany; Maidan, s. 339-344.

Kravchenko, N. M., Pashkevich, G. A. 1985. Nekotorye problemy paleobotanicheskikh issledovanii (po materialam Obukhovskoi territorialnoi gruppy pamiatnikov I tys. n. e.). In: Gening, V. F. (ed.). *Arkheologiia i metody istoricheskikh rekonstruktsii*. Kiev: Naukova dumka, s. 177-190.

Onohda, O. V. 2018. Kompleks iz polyv'ianoiu keramikoiu druhoi polovyny XV — pershoi polovyny XVI st. (za materialamy rozkopok Staroho Arsenalu v Kyievi). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (29), s. 246-253.

Pashkevych, H. O., Horbanenko, S. A. 2019. Paleoetnobotanichni doslidzhennia. Dodatok N 7. In: Skoryi, S. A., Bilozor, V. P., Suprunenko, O. B., Kulatova, I. M. *Selyshcha skifskoho chasu v systemi Velykoho ukriplennia Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: Maidan, s. 320-328.

Pashkevich, G. A., Terpilovskii, R. V. 1981. Selskoe khoziaistvo desninskikh plemen III—V vv. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Ispolzovanie metodov estestvennykh nauk v arkheologii*. Kiev: Naukova dumka, s. 93-113.

Svystun, H. Ye., Pashkevych, H. O., Horbanenko, S. A. 2010. Pichka XVII st. z vidbytkamy zernivok z Chuhuivskoho horodyshcha. *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 19, s. 148-156.

Skinkaitis, V. V. 2014. Keramicheskii kompleks zolotoordynskogo vremeni s poseleniia Chernyshova gora. *Verkhnedonskoi arkheologicheskii sbornik*, 6: Materialy mezhregionalnoi nauchnoi konferentsii «Arkheologiia vostochnoevropeiskoi lesostepi: poiski, nakhodki, problemy», posviashchennoi 125-letiiu pervykh arkheologicheskikh raskopok pod egidoi IAK v Lipetskom krae (byvsh. Zadonskom uezde Voronezhskoi gub.), g. Lipetsk, 20—22 dekabria 2013 g., s. 584-588.

Suprunenko, O. B., Skoryi, S. A., Puholovok, Yu. O. 2010. Doslidzhennia na poselenni piznoskifskoho chasu v uroch. Pole druhoi bryhady u Bilsku (2008—2009 rr.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009 r.*, s. 404-407.

Terpilovskii, R. V. 1984. *Rannie slaviane Podesenia III—V vv.* Kiev: Naukova dumka.

Ianushevich, Z. V., Markevich, V. I. 1970. Arkheologicheskie nakhodki kulturnykh zlakov na pervobytnykh poseleniiakh Pruto-Dnestrovskogo mezhdurechia. In: Ianushevich, Z. V. (ed.). *Introduktsiia kulturnykh rastenii*. Kishinev: Shtiintsa, s. 83-110.

S. A. Gorbanenko

COLLECTIONS OF CLAY PRODUCTS FROM A PALAEOETHNOBOTANICAL POINT OF VIEW

The basis of the study is the work of N. M. Kravchenko and G. O. Pashkevych in 1985 with the addition of the author's observations. The author analyzed options for the penetration of palaeoethnobotanical materials into the moulding compound as well as their value for interpreting these findings.

The reasons for penetration of materials to molding compound, groups of clay products and their informative value, advantages and disadvantages of this method of information gathering and further perspectives of research and interpretation were reviewed.

Plant impurities were found in most categories of clay products. Conventionally they include utensils, probable architectural details and / or «stationary» utensils, tools as well as figurines, and other products that have no practical application. According to the scheme proposed by N. M. Kravchenko and G. O. Pashkevych four factors of the penetration of plant residues into the molding compound were identified. Factor 4 «The use of vegetable impurities as a backing between the stand and the crude billet of clay product (pot, vessel)» is of the less informative value. Its value could lie in the possibility to establish the season of manufacturing of pottery due to the backing. Factor 2 «Adding grain to a molding compound for ritual purpose» now can be significantly expanded due to ordinary household items, such as large pots for grain storage, firepans / pans and even furnaces. Factor 1 «Technological technique, in which crushed plant mass was added to reduce shrinkage of products during their drying and firing» also usually does not add information about palaeoethnobotanical materials. The only factor important for statistical surveys and the establishment of the grain economy is factor 3 «Accidental ingress of grains or seeds into the molding compound during the manufacture of pottery».

Keywords: clay products, palaeoethnobotany, grain, factors of penetration, palaeoethnobotanical spectrum (PBS), grain economy.

Одержано 15.12.2019

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

GORBANENKO Serhiy, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine.

ORCID: orcid.org/0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.

НАУКОВІ ФОНДИ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

УДК [902:069.5](477)"2004/2019"

К. М. Капустін, Л. В. Мироненко,
Н. В. Хамайко, Т. М. Шевченко, О. В. Шелехань

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО НАУКОВИХ ФОНДІВ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ (2004—2019 рр.)

ВСТУП

Наукові фонди Інституту археології за складом і кількістю матеріалів, сконцентрованих в одній науково-дослідній установі, справедливо вважаються одним із найбільших сховищ такого зразка не лише в Україні, але й у Європі. Як показує досвід, Каталог колекцій Наукових фондів ІА НАН України [1] користується великою увагою серед науковців. Він дає інформацію про колекції археологічних матеріалів, узятих на облік у Наукові фонди до 2004 р., відтак відкриває і полегшує доступ до них. Із часу публікації Каталогу пройшло понад 10 р., а з часу публікації інформації про останні надходження (2004 р.) — 16 р. Виняток становить довідник про нові надходження за 2004—2015 рр. до розділу колекцій археологічних пам'яток слов'яно-руської доби та середньовічної, який підготувала Н. В. Блажевич [2].

Тут збережено структуру та форму подачі інформації, започатковані у виданні «Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог». Крім таких звичних відомостей як назва й тип пам'ятки, її адміністративно-територіальні та географічні координати, фондовий номер колекції, надано відомості про авторів, рік і характер дослідження (розкопки, розвідки), загальний склад колекції, посилання на звіти з Наукового архіву ІА НАН України, а також основні бібліографічні позиції (за наявності). Низка довідникових покажчиків (загальний покажчик пам'яток, покажчик культурно-хронологічної належності пам'яток, покажчик авторів археологічних досліджень), що завершують каталог, уможливлюють швидкий пошук необхідної інформації.

В описі складу артефактів колекцій ужито такі скорочення: керамічні вироби (*гл.*), з металу чорного (*ч. м.*), кольорового (*к. м.*), каменю (*кам.*), скла (*ск.*), кістки (*кіст.*) з певними поточненнями за потреби.

Розділ II
КОЛЕКЦІЇ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

У розділі зберігаються колекції широкого хронологічного діапазону — від доби палеоліту до пізньої бронзи. З 2004 р. на постійне зберігання до розділу надійшло 182 колекції, переважна більшість яких (127 колекцій) належать до кам'яної доби. Це, головно, матеріали з розкопок і розвідок на території Волинської, Рівненської, Житомирської, Чернігівської, Черкаської, Кіровоградської та Донецької областей, серед яких такі відомі пам'ятки як Амвросіївка (дослідник О. О. Кротова), Добрянка, епонімні пам'ятки Красносілля та Пісочний Рів (Л. Л. Залізняк).

Надійшли також матеріали доби енеоліту — бронзи, тут окремим блоком виділено пам'ятки трипільської культури етапів А—СII.

Найбільший масив матеріалів походить з досліджень стоянок і поселень, частина яких є

1. Блажевич, Н. В., Бурдо, Н. Б., Вітрик, І. С., Денисова, А. О., Карашевич, І. В., Карнаух, Є. Г., Корпусова, В. М., Павленко, Л. В., Сон, Н. О. 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ: Академперіодика.
2. Блажевич, Н. В. 2016. Нові надходження до наукових фондів ІА НАН України (розділ слов'янської, давньоруської та середньовічної археології, 2004—2015). *Археологія і давня історія України*, 1, с. 121-136.

© К. М. КАПУСТІН, Л. В. МИРОНЕНКО, Н. В. ХАМАЙКО, Т. М. ШЕВЧЕНКО, О. В. ШЕЛЕХАНЬ, 2020

багатошаровими та містять матеріали не лише первісної доби, а й раннього заліза, ранніх слов'ян, давньоруського часу, пізнього середньовіччя та раннього модерну. Представлено також матеріали з могильників доби бронзи — Войцехівського та Буківнянського (розкопки С. Д. Лисенка та С. С. Лисенко).

Надійшли також знахідки з розкопок 1980-х рр., що з якихось причин не були свого часу передані на постійне зберігання до Наукових фондів. Для зручності користування довідником колекції розділу II тут і в додатку до каталогу подано за хронологічним принципом — у підрозділах «Палеоліт», «Мезоліт», «Неоліт», «Енеоліт», «Трипілля», «Доба бронзи».

ПАЛЕОЛІТ

1. МЕДЖИБІЖ. Колекція № 1352

смт Меджибіж, Летичівський р-н, Хмельницька обл.

Розкопки В. М. Степанчука, 2009 р.

Матеріали доби нижнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю та каменю.

Науковий архів Інституту археології НАН України [1]: Степанчук, В. Н. 2009. *Отчет о рекогносцировочных раскопочных работах в Летичевском р-не Хмельницкой области в 2009 г.,* ф. 64, 2009/199.

Література: Степанчук, В. Н., Рыжов, С. Н., Матвиишина, Ж. Н, Кармазиненко, С. П., Муань, А.-М. 2014. Первые итоги изучения нижнепалеолитических местонахождений Меджибожа. *Науковий вісник «Меджибіж»*, 1, ч. 2: Місцезнаходження Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини, с. 22-48.

2—15. АМВРОСІЇВКА

2. Колекція № 1322

с. Родники, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, І. А. Сніжко, В. М. Логвиненка, 2007 р.

Стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, кістки, фрагменти кісток.

НА ІА НАН України: Кротова, О. О., Сніжко, І. А., Логвиненко, В. М. 2007. *Звіт про розкопки Амвросіївської палеолітичної стоянки в 2007 р.*, ф. 64, 2007/230.

3. Колекція № 1499

с. Родники, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 1993 р.

Кістковище бізонів доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: кістки та фрагменти кісток, вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 1993. *Звіт про розкопки Амвросіївського пізньо-палеолітичного кістковища бізонів у 1993 р.,* ф. 64, 1993/88.

4. Колекція № 1522

с. Родники, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 1979 р.

Стоянка та кістковище доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, кістки та фрагменти кісток.

НА ІА НАН України: Кротова, А. А. 1979. *Отчет о работе Палеолитического отряда Первобытной Левобережной экспедиции за 1979 г.*, ф. 64, 1979/31а.

5. Колекція № 1548

с. Родники, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 1986 р.

Стоянка та кістковище доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, кістки та фрагменти кісток.

НА ІА НАН України: Кротова, А. А. 1986. *Отчет о работе Донецкого отряда Первобытной экспедиции в Амвросиевском районе Донецкой области в 1986 г.*, ф. 64, 1986/29б.

6. Колекція № 1577

с. Родники, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 1998 р.

Стоянка та кістковище доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кісток.

НА ІА НАН України: Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 1998. *Звіт про розкопки Амвросіївської пізньопалеолітичної стоянки в 1998 р.*, ф. 64, 1998/113.

7. Колекція № 1578

с. Родники, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 2000 р.

Стоянка та кістковище доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кісток.

НА ІА НАН України: Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 2000. *Звіт про розкопки Амвросіївської пізньопалеолітичної стоянки в 2000 р.*, ф. 64, 2000/84.

8. Колекція № 1579

с. Родники, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 2001 р.

Стоянка та кістковище доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кісток.

НА ІА НАН України: Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 2001. *Звіт про розкопки Амвросіївсь-*

1. Далі — НА ІА НАН України.

кої пізньопалеолітичної стоянки в 2001 році, ф. 64, 2001/156.

9. Колекція № 1580

с. Родники, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 2002 р.

Стоянка та кістковище доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кісток.

Науковий архів Інституту археології НАН України: Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 2002. *Звіт про розкопки Амвросіївської верхньопалеолітичної стоянки в 2002 р.*, ф. 64, № 2002/160.

10. Колекція № 1581

с. Родники, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 2004 р.

Стоянка та кістковище доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кісток.

НА ІА НАН України: Кротова, О. О., Сніжко, І. А. 2004. *Звіт про розкопки Амвросіївської палеолітичної стоянки в 2004 р.*, ф. 64, 2004/26.

11. Колекція № 1524

м. Амвросіївка, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 1990 р.

Стоянка доби верхнього палеоліту, кістковище бізонів.

Склад колекції: кістки, фрагменти кісток, кам'яний валун.

НА ІА НАН України: Кротова, А. А. 1990. *Отчет об исследованиях палеолитических памятников в Амвросиевском районе Донецкой области в 1990 г.*, ф. 64, 1990/1а.

12. Колекція № 1526.

м. Амвросіївка, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 1992 р.

Стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: фрагменти кісток, вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кротова, А. А. 1992. *Отчет о работе Донецкого отряда в 1992 г.*, ф. 64, 1992/29.

13. Колекція № 1527

м. Амвросіївка, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 1994 р.

Стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: фрагменти кісток, вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кротова, А. А. 1994. *Звіт про розкопки Амвросіївського пізньопалеолітичного кістковища бізонів у 1994 р.*, ф. 64, 1994/8.

14. Колекція № 1539

м. Амвросіївка, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 1988 р.

Стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: фрагменти кісток, вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кротова, А. А. 1988. *Отчет о раскопках и разведках памятников каменного века в Амвросиевском р-не Донецкой обл. в 1988 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України, 1988/1д.

15. Колекція № 1540

м. Амвросіївка, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 1989 р.

Стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: фрагменти кісток, вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кротова, А. А. 1989. *Отчет о работе Донецкого отряда за 1989 г.*, ф. 64, 1989/9.

16, 17. ОБОЛОННЯ

16. Колекція № 1383

с. Оболоння, Коропський р-н, Чернігівська обл.

Дослідження Д. В. Ступака місця випадкової знахідки, 2010 р.

Епіграветська стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: бивень мамонта з гравіруванням.

Література: Ступак, Д. В. 2011. Дослідження епіграветських стоянок півдня Середньої Десни. *Археологія*, 1, с. 51-68.

17. Колекція № 1487

с. Оболоння, Коропський р-н, Чернігівська обл.

Розкопки Д. В. Ступака, 2011—2012 рр.

Стоянка кам'яного віку (епіоріньяк).

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти вохри, фауністичні рештки.

НА ІА НАН України: Ступак, Д. В. 2011. *Звіт про дослідження стоянки Оболоння у 2011 році*, ф. 64, 2011/201; Ступак, Д. В., Пономаренко, В. В. 2012. *Звіт про дослідження стоянки Оболоння у 2012 році*, ф. 64, 2012/170.

Література: Ступак, Д. В., Хлопачов, Г. А. 2012. Дослідження верхньопалеолітичної стоянки Оболоння. *Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.*, с. 103-105.

18, 19. БУЖАНКА II

18. Колекція № 1418

с. Бужанка, Коропський р-н, Чернігівська обл.

Розкопки Д. В. Ступака, 2008 р.

Стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фауністичні залишки.

НА ІА НАН України: Ступак, Д. В., Жаров, Г. В. 2008. *Звіт про археологічні роботи на території Новгород-Сіверського району Чернігівської області у 2008 році*, ф. 64, 2008/314.

19. Колекція № 1541

с. Бужанка, Коропський р-н, Чернігівська обл.

Розкопки Д. В. Ступака, 2003, 2006—2007 рр.

Стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: фауністичні залишки.

НА ІА НАН України: Ступак, Д. В. 2003. *Звіт про дослідження стоянки Бужанка 2 у 2003 р* ф. 64, 2003/138; Ступак, Д. В. 2006. *Звіт про дослідження стоянки Бужанка 2 у 2006 р.*, ф. 64, 2006/119; Ступак, Д. В. 2007. *Звіт про дослідження стоянки Бужанка 2 у 2007 р.,* ф. 64, 2007/188.

20. ТРОЯНОВЕ 4А. Колекція № 1488

с. Троянове, Новомиргородський р-н, Кіровоградська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, Д. О. Вєтрова, 2006—2010 р.

Стоянка граветської культури доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л. Товкайло, М. Т., Степанчук, В. М., Вєтров, Д. О., Фігурний, Ю. С., Озеров, П. І. 2006. *Звіт археологічної експедиції НаАУКМА про дослідження стоянок Добрянка 1, 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл. та в долині Велика Вись під м. Новомиргород на Кіровоградщині*, ф. 64, 2006/250; Залізняк, Л. Л., Вєтров, Д. О., Беленко, М. М. 2007. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА та Новомиргородської експедиції ІА НАНУ про дослідження стоянок Троянове 4, Вись та майстерень біля с. Коробчине під Новомиргородом на Кіровоградщині 2007 р.*, ф. 64, 2007/173; Залізняк, Л. Л., Вєтров, Д. О., Беленко, М. М. 2008. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження стоянок Вись, Троянове 4, 4в, Озерове та Коробчине під Новомиргородом на Кіровоградщині 2008 р.*, ф. 64, 2008/133; Залізняк, Л. Л., Вєтров, Д. О., Беленко, М. М. 2009. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження стоянок Вись та Троянове 4 біля м. Новомиргород на Кіровоградщині в 2009 році*, ф. 64, 2009/200; Залізняк, Л. Л., Вєтров, Д. О., Беленко, М. М. 2010. *Звіт про археологічні експедиції НаУКМА про дослідження палеолітичних стоянок Вись, Озерове, Троянове 4, Троянове 4В під Новомиргородом на Кіровоградщині у 2010 році*, ф. 64, 2010/97.

21. ТРОЯНОВЕ 4В. Колекція № 1498

с. Троянове, Новомиргородський р-н, Кіровоградська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка та Д. О. Вєтрова, 2008—2013 рр.

Стоянка граветської культури доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л., Вєтров, Д. О., Манько, В. О., Беленко, М. М., Озеров, П. І., Хоптинець, І. М. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження стоянок Вись, Троянове 4, 4в, Озерове та Коробчине під Новомиргородом на Кіровоградщині 2008 р.*, ф. 64, 2008/133; Залізняк, Л. Л., Вєтров, Д. О., Беленко, М. М., Хоптинець, І. М., Федорченко, О. С., Озеров, П. І. 2009. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження стоянок Вись та Троянове 4 біля м. Новомиргород на Кіровоградщині в 2009 році*, ф. 64, 2009/200; Залізняк, Л. Л., Вєтров, Д. О., Шумова, В. О., Беленко, М. М., Хоптинець, І. М., Нездолій, О. І. 2010. *Звіт про археологічні експедиції НаУКМА про дослідження палеолітичних стоянок Вись, Озерове, Троянове 4, Троянове 4В під Новомиргородом на Кіровоградщині у 2010 році*, ф. 64, 2010/97; Залізняк, Л. Л., Нездолій, О. І. 2011. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження палеолітичних стоянок Коробчине-Курган, Вись, Озерове, Троянове 4В під Новомиргородом на Кіровоградщині у 2011 р.*, ф. 64, 2011/73; Залізняк, Л. Л., Беленко, М. М. 2012. *Звіт про розкопки палеолітичних стоянок біля м. Новомиргород на Кіровоградщині,* ф. 64, 2012/46; Залізняк, Л. Л., Кухарчук, Ю. В., Вєтров, Д. О., Беленко, М. М., Хоптинець, І. М., Нездолій, О. І., Шевченко, Т. О. 2013. *Звіт про розкопки палеолітичних стоянок біля м. Новомиргород на Кіровоградщині 2013 р.*, ф. 64, 2013/43.

Література: Залізняк, Л. Л., Хоптинець, І. М., Вєтров, Д. О. 2013. Дослідження стоянки Троянове 4В під Новомиргородом у 2012 р. *Магістеріум. Археологічні студії*, 13, с. 4-9.

22. ВИСЬ. Колекція № 1495

с. Шмидове, Новомиргородський р-н, Кіровоградська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка та М. М. Беленка, 2007—2013 рр.

Стоянка селетської культури доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л., Вєтров, Д. О., Манько, В. О., Кухарчук, Ю. В., Озеров, П. І., Беленко, М. М. 2007. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА та Новомиргородської експедиції ІА НАНУ про дослідження стоянок Троянове 4, Вись та майстерень біля с. Коробчине під Новомиргородом на Кіровоградщині 2007 р.*, ф. 64, 2007/173; Залізняк, Л. Л., Вєтров, Д. О., Манько, В. О., Беленко, М. М., Озеров, П. І., Хоптинець, І. М. 2008. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження стоянок Вись, Троянове 4, 4в, Озерове та Коробчине під Новомиргородом на Кіровоградщині 2008 р.*, ф. 64, 2008/133; Залізняк, Л. Л., Вєтров, Д. О., Беленко, М. М., Хоптинець, І. М., Федорченко, О. С., Озеров, П. І. 2009. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження стоянок Вись та Троянове 4 біля м. Новомиргород на Кіровоградщині*

в 2009 році, ф. 64, 2009/200; Залізняк, Л. Л., Вєтров, Д. О., Шумова, В. О., Беленко, М. М., Хоптинець, І. М., Нездолій, О. І. *Звіт про археологічні експедиції НаУКМА про дослідження палеолітичних стоянок Вись, Озерове, Троянове 4, Троянове 4В під Новомиргородом на Кіровоградщині у 2010 році*, ф. 64, 2010/97; Залізняк, Л. Л., Нездолій, О. І. 2011. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження палеолітичних стоянок Коробчине-Курган, Вись, Озерове, Троянове 4В під Новомиргородом на Кіровоградщині у 2011 р.*, ф. 64, 2011/73; Залізняк, Л. Л., Беленко, М. М. 2012. *Звіт про розкопки палеолітичних стоянок біля м. Новомиргород на Кіровоградщині*, ф. 64, 2012/46; Залізняк, Л. Л., Кухарчук, Ю. В., Вєтров, Д. О., Беленко, М. М., Хоптинець, І. М., Нездолій, О. І., Шевченко, Т. О. 2013 *Звіт про розкопки палеолітичних стоянок біля м. Новомиргород на Кіровоградщині 2013 р.*, ф. 64, 2013/43.

Література: Залізняк, Л. Л., Беленко, М. М., Озеров, П. І. 2008. Стоянка Вись та її місце у пізньому палеоліті України. *Кам'яна доба України*, 11, с. 59-74; Залізняк, Л. Л., Беленко, М. М. 2009. Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині. *Археологія*, 3, с. 35-44; Залізняк, Л. Л., Беленко, М. М. 2009. Стоянка Вись під Новомиргородом. *Магістеріум. Археологічні студії*, 36, с. 10-14.

23. ОЗЕРОВЕ. Колекція № 1504

с. Лікареве, Новомиргородський р-н, Кіровоградська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 2010—2011 рр.

Стоянка граветської культури доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л., Вєтров, Д. О., Шумова, В. О., Беленко, М. М., Хоптинець, І. М., Нездолій, О. І. 2010. *Звіт про археологічні експедиції НаУКМА про дослідження палеолітичних стоянок Вись, Озерове, Троянове 4, Троянове 4В під Новомиргородом на Кіровоградщині у 2010 р.*, ф. 64, 2010/97; Залізняк, Л. Л., Нездолій, О. І. 2011. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження палеолітичних стоянок Коробчине-Курган, Вись, Озерове, Троянове 4В під Новомиргородом на Кіровоградщині у 2011 р.*, ф. 64, 2011/73.

24. ГІНЦІ. Колекція № 1512

с. Гінці, Лубенський р-н, Полтавська обл.

Розкопки Л. А. Яковлевої, 1998, 2005—2007 рр.

Стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: бивні, кістки та фрагменти кісток мамонта.

НА ІА НАН України: Яковлева, Л. А. 1998. *Звіт про археологічні дослідження на пізньопалеолітичній стоянці Гінці за 1998 р.*, ф. 64, 1998/59; Яковлева, Л. А. 2005. *Звіт про археологічні дослідження на пізньопалеолітичній стоянці Гінці в 2005 р.*, ф. 64, 2005/145; Яковлева, Л. А. 2006. *Звіт про археологічні дослідження на пізньопалеолітичній стоянці Гінці в 2006 р.*, ф. 64, 2006/14; Яковлева, Л. А. 2007. *Звіт про археологічні дослідження на пізньопалеолітичній стоянці Гінці в 2007 р.*, ф. 64, 2007/161.

Частина колекції зберігається в експедиції Л. А. Яковлевої.

25, 26. СТЕПАНО-КРИНКА

25. Колекція № 1524

с. Степано-Кринка, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 1990 р.

Стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: фрагменти кісток, вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кротова, А. А. 1990. *Отчет об исследованиях палеолитических памятников в Амвросиевском районе Донецкой области в 1990 г.*, ф. 64, 1990/1а.

26. Колекція № 1539

с. Степано-Кринка, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Збори Д. П. Кравця, 1987 р., розвідки О. О. Кротової 1988 р.

Стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кротова, А. А. 1988. *Отчет о раскопках и разведках памятников каменного века в Амвросиевском р-не Донецкой обл. в 1988 г.*, ф. 64, 1988/1д.

27. ФЕДОРІВКА. Колекція № 1576

с. Федорівка, Володарський р-н, Донецька обл.

Розкопки та розвідки О. О. Кротової та О. Ф. Горелика, 1974, 1978, 1980, 1982, 1984, 1985 рр.

Стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: знаряддя та відходи виробництва з кременю, вироби з каменю, кераміка, фауністичні рештки.

НА ІА НАН України: Кротова, А. А. 1978. *Отчет об исследованиях памятников каменного века в Донецкой обл. 1978 г.*, ф. 64, 1978/1а; Кротова, А. А. 1980. *Отчет о раскопках стоянок позднего палеолита в с. Ямы Ворошиловградской области и в с. Федоровка Донецкой области в 1980 г.*, ф. 64, 1980/29; Кротова, А. А., Колесник А. В. 1982. *Отчет о работе Левобережного отряда Первобытной экспедиции за 1982 г.*, ф. 64, 1982/20б; Дегерменджи, С. М., Кротова, А. А. 1984. *Отчет о работе отряда экспедиции «Северский Донец» на тер. Славянского, Краснолиманского, Артемовского р-нов Донецкой обл. в 1984 г.*, ф. 64, 1984/36б; Кротова, А. А., Горелик, А. Ф. 1985. *Отчет о работе Донецкого отряда Первобытной экспедиции в Володарском районе Донецкой обл. в 1985 г.*, ф. 64, 1985/15а.

28. МУЛЬЧИЦІ. Колекція № 1360

с. Мульчиці, Сарненський р-н, Рівненська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

29. БОР. Колекція № 1362

с. Мамекине, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1982 р.

Матеріали доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1982. *Отчет об археологических исследованиях первобытной экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/20а.

30. НОБЕЛЬ. Колекція № 1413

с. Нобель, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1984, 1988, 1989 рр.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1984. *Отчет о полевых исследованиях Волынского отряда Первобытной экспедиции в 1984 г.*, ф. 64, 1984/21; Зализняк, Л. Л., Степанчук, В. Н. 1988. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1988 г. Сарненский отряд — Л. Л. Зализняк, Ровенский отряд — В. Н. Степанчук.*, ф. 64, 1988/31; Зализняк, Л. 1989. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1989 г.*, ф. 64, 1989/39.

31. НОБЕЛЬ 2, 2А. Колекція № 1370

с. Нобель, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1984, 1988, 1989 рр.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1984. *Отчет о полевых исследованиях Волынского отряда Первобытной экспедиции в 1984 г.*, ф. 64, 1984/21; Зализняк, Л. Л., Степанчук, В. Н. 1988. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1988 г. Сарненский отряд — Л. Л. Зализняк, Ровенский отряд — В. Н. Степанчук*, ф. 64, 1988/31; Зализняк, Л. Л. 1989. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1989 г.*, ф. 64, 1989/39.

32. НОБЕЛЬ 2В, Д, Е; 4, 5. Колекція № 1373

с. Нобель, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1988, 1989 рр.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1989. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1989 г.*, ф. 64, 1989/39.

33. НОБЕЛЬ 3. Колекція № 1372

с. Нобель, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1984, 1988, 1989 рр.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1984. *Отчет о полевых исследованиях Волынского отряда Первобытной экспедиции в 1984 г.*, ф. 64, 1984/21; Зализняк, Л. Л., Степанчук, В. Н. 1988. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1988 г. Сарненский отряд — Л. Л. Зализняк, Ровенский отряд — В. Н. Степанчук*, ф. 64, 1988/31; Зализняк, Л. Л. 1989. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1989 г.*, ф. 64, 1989/39.

34. НОБЕЛЬ 6. Колекція № 1369

с. Нобель, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

35. КРАСНОСІЛЛЯ. Колекція № 1375

с. Красносілля, Володимирецький р-н, Рівненська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянки красносільської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

36. КРАСНОСІЛЛЯ. Колекція № 1368

с. Красносілля, Володимирецький р-н, Рівненська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка красносільської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской об-*

ластях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г., ф. 64, 1983/21.

37. БЕРЕЗНО 14, 15. Колекція № 1386
м. Березне, Рівненська обл.
Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.
Стоянки свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21; Зализняк, Л. Л. 1984. *Отчет о полевых исследованиях Волынского отряда Первобытной экспедиции в 1984 г.*, ф. 64, 1984/21.

38. БЕРЕЗНО 6. Колекція № 1387
с. Березне, Рівненська обл.
Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.
Стоянки свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

39. ДАНИЛОВО. Колекція № 1388
с. Сенчиці, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.
Розкопки Л. Л. Залізняка, 1988, 1989 рр.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л., Степанчук, В. Н. 1988. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1988 г. Сарненский отряд — Л. Л. Зализняк, Ровенский отряд — В. Н. Степанчук*, ф. 64, 1988/31; Зализняк, Л. Л. 1989. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1989 г.*, ф. 64, 1989/39.

40. ТУТОВИЧІ. Колекція № 1390
с. Тутовичі, Сарненський р-н, Рівненська обл.
Збори Л. Л. Залізняка, 1983, 1987 рр.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21; Зализняк, Л. Л. 1987. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1987 г.*, ф. 64, 1987/15б.

41. ТУТОВИЧІ 3. Колекція № 1412
с. Тутовичі, Сарненський р-н, Рівненська обл.
Розкопки Л. Л. Залізняка, 1987 р.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1987. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1987 г.*, ф. 64, 1987/15б.

42. ТУТОВИЧІ 4. Колекція № 1389
с. Тутовичі, Сарненський р-н, Рівненська обл.
Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983, 1987 рр.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21; Зализняк, Л. Л. 1987. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1987 г.*, ф. 64, 1987/15б.

43. САМАРИ. Колекція № 1391
с. Самари, Ратнівський р-н, Рівненська обл.
Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

44. ЗАЛІССЯ 2. Колекція № 1400
с. Залісся, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.
Розкопки Л. Л. Залізняка, 1982 р.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. *Отчет об археологических исследованиях первобытной экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/20а.

45. БУГРИ. Колекція № 1401
с. Бугри, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.
Розкопки Л. Л. Залізняка, 1982 р.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. *Отчет об археологических исследованиях первобытной экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/20а.

46. ЛЮТКА А, Б, В, Г, Ж. Колекція № 1403
с. Лютка, Старовижівський р-н, Волинська обл.
Розкопки Л. Л. Залізняка, 1984, 1989 рр.
Стоянка доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1984. *Отчет о полевых исследованиях Волынского отряда Первобытной экспедиции в 1984 г.*, ф. 64, 1984/21; Зализняк, Л. Л. 1989. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1989 г.*, ф. 64, 1989/39.

47. ЛЮТКА С, З, Л; ЛЮТКА-ТАБІР; ЛЮТКА-ОСТРІВ.

Колекція № 1403

с. Лютка, Старовижівський р-н, Волинська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1984, 1989 рр.

Стоянка доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1984. *Отчет о полевых исследованиях Волынского отряда Первобытной экспедиции в 1984 г.*, ф. 64, 1984/21; Зализняк, Л. Л. 1989. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1989 г.*, ф. 64, 1989/39.

48. КОБИЛЬНА ГОРА. Колекція № 1406

с. Тараси, Поліський р-н, Київська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

49. ПРИБІР 4, 7, 8. Колекція № 1405

с. Тараси, Поліський р-н, Київська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

50. ПРИБІР 9. Колекція № 1406

с. Тараси, Поліський р-н, Київська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

51. ПРИБІР 13, 13А. Колекція № 1407

с. Тараси, Поліський р-н, Київська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

52. ПРИБІР 13Б, Д. Колекція № 1408

с. Тараси, Поліський р-н, Київська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

53. ПРИБІР 13В, Г. Колекція № 1409

с. Тараси, Поліський р-н, Київська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

54. ПРИБІР 13Е. Колекція № 1410

с. Тараси, Поліський р-н, Київська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

55. ПРИБІР 13Ж. Колекція № 1411

с. Тараси, Поліський р-н, Київська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

56. ПЕРЕВОЛОКИ. Колекція № 1361

с. Омит, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1988, 1989 рр.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л., Степанчук, В. Н. 1988. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1988 г. Сарненский отряд — Л. Л. Зализняк, Ровенский отряд — В. Н. Степанчук*, ф. 64, 1988/31; Зализняк, Л. Л. 1989. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1989 г.*, ф. 64, 1989/39.

57. ПЕРЕВОЛОКИ 4А. Колекція № 1481

с. Омит, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка та С. П. Переверзєва, 2012 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л., Переверзєв, С., Томашевський, А., Хоптинець, І., Козюба, В., Борисов, А., Беленко, М., Сорокун, А., Васильєв, П., Зоценко, І., Милашевський, О. 2012. *Звіт Чорнобильської археологічної експедиції Міністерства надзвичайних ситуацій України про обстеження пам'яток в районі оз. Нобель Зарічнянського району на Рівненщині 2012 року*, ф. 64, 2012/43.

58. ПЕРЕВОЛОКИ 4З. Колекція № 1482.

с. Омит, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка та С. П. Переверзєва, 2012 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л., Переверзєв, С., Томашевський, А., Хоптинець, І., Козюба, В., Борисов, А., Беленко, М., Сорокун, А., Васильєв, П., Зоценко, І., Милашевський, О. 2012. *Звіт Чорнобильської археологічної експедиції Міністерства надзвичайних ситуацій України про обстеження пам'яток в районі оз. Нобель Зарічнянського району на Рівненщині 2012 року*, ф. 64, 2012/43.

59. ПЕРЕВОЛОКИ 4 (Б, Ж, І, К, Л, М). Колекція № 1480

с. Омит, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка та С. П. Переверзєва, 2012 р.

Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л., Переверзєв, С., Томашевський, А., Хоптинець, І., Козюба, В., Борисов, А., Беленко, М., Сорокун, А., Васильєв, П., Зоценко, І., Милашевський, О. 2012. *Звіт Чорнобильської археологічної експедиції Міністерства надзвичайних ситуацій України про обстеження пам'яток в районі оз. Нобель Зарічнянського району на Рівненщині 2012 року*, ф. 64, 2012/43.

60. СМЯЧКА 14Б, 14Г. Колекція № 1514

с. Мемекине, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1982 р.

Стоянка свідерської культури смячкинського типу доби фінального палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1982. *Отчет об археологических исследованиях первобытной экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/20а.

МАТЕРІАЛИ РОЗВІДОК

61. БІЛОТИН VI. Колекція № 1343

с. Білотин, Ізяславський р-н, Хмельницька обл.

Розвідки Ю. В. Кухарчука, 2009 р.

Матеріали доби палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кухарчук, Ю. В. 2009. *Звіт про розвідки в Ізяславському р-ні Хмельницької обл. у 2009 р.*, ф. 64, 2009/94.

62. БІЛОТИН І, ІІ. Колекція № 1444

с. Білотин, Ізяславський р-н, Хмельницька обл.

Розвідки Ю. В. Кухарчука, 2011 р.

Стоянка доби середнього та верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кухарчук, Ю. В. 2011. *Звіт про рекогносцирувальні дослідження в околицях с. Білотин на Хмельниччині у 2011 р.*, ф. 64, 2011/115а.

63. КОМИНИ І. Колекція № 1343

с. Комини, Ізяславський р-н, Хмельницька обл.

Розвідки Ю. В. Кухарчука, 2009 р.

Матеріали доби палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кухарчук, Ю. В. 2009. *Звіт про розвідки в Ізяславському р-ні Хмельницької обл. у 2009 р.*, ф. 64, 2009/94.

64. ЖОРНІВ. Колекція № 1300

с. Жорнів, Дубенський р-н, Рівненська обл.

Розвідки Ю. В. Кухарчука, 2006 р.

Стоянка доби середнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кухарчук, Ю. В. 2006. *Звіт про дослідження на Рівненщині у 2006 р.*, ф. 64, 2006/259.

65. ВИШЕННЕ III. Колекція № 1299

с. Вишенне, Білогірський р-н, АР Крим.

Розвідки О. О. Яневича, 2005 р.

Стоянка доби верхнього палеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Яневич, О. О. 2005. *Звіт про розвідки біля с. Вишенне Білогірського р-ну АРК у 2005 р.*, ф. 64, 2005/241.

66. ГОРОДОК-КАР'ЄР. Колекція № 1300
с. Городок, Рівненський р-н, Рівненська обл.
Розвідки Ю. В. Кухарчука, 2006 р.
Стоянки доби верхнього палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Кухарчук, Ю. В. 2006. *Звіт про дослідження на Рівненщині у 2006 р.*, ф. 64, 2006/259.

67. КОРОСТ. Колекція № 1374
с. Корост, Степанський р-н, Рівненська обл.
Збори В. І. Канівця, 1961 р.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
Література: Зализняк, Л. Л. 1984. Мезолит Юго-Восточного Полесья. Киев: Наукова думка, с. 23-25.

68. ВОРОНЦОВЕ. Колекція № 1376
с. Сенчиці, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.
Збори Л. Л. Залізняка, 1988 р.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л., Степанчук, В. Н. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1988 г. Сарненский отряд — Л. Л. Зализняк, Ровенский отряд — В. Н. Степанчук,* ф. 64, 1988/31.

69. КРИЧЕЛЬСЬК А, В. Колекція № 1377
с. Кричельськ, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.
Збори Л. Л. Залізняка, 1983, 1985 рр.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21; Зализняк, Л. Л. 1985. *Отчет о полевых исследованиях волынского отряда первобытной экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, 1985/15б.

70. НЕНЕНКОВЕ. Колекція № 1381
с. Хоцунь, Любешівський р-н, Волинська обл.
Збори Л. Л. Залізняка, 1984 р.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: крем'яні вироби.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1984. *Отчет о полевых исследованиях Волынского отряда Первобытной экспедиции в 1984 г.*, ф. 64, 1984/21.

71. СЕНЧИНЦІ 1, 2А, 2Б, 4А. Колекція № 1384
с. Сенчинці, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.
Збори Л. Л. Залізняка, 1984, 1985, 1988 р.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1984. *Отчет о полевых исследованиях Волынского отряда Первобытной экспедиции в 1984 г.*, ф. 64, 1984/21; Зализняк, Л. Л. 1985. *Отчет о полевых исследованиях волынского отряда первобытной экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, 1985/15б; Зализняк, Л. Л., Степанчук, В. Н. 1984. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1988 г. Сарненский отряд — Л. Л. Зализняк, Ровенский отряд — В. Н. Степанчук,* ф. 64, 1988/31.

72. ЛЮБОТИНЬ-ДОРОГА. Колекція № 1385.
с. Сенчиці, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.
Збори Л. Л. Залізняка, 1989 р.
Стоянка свідерської культури доби фінального палеоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1989. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1989 г.*, ф. 64, 1989/39.

МЕЗОЛІТ

73. ГРИДАСОВЕ. Колекція № 1364
с. Рогівка, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.
Розкопки Л. Л. Залізняка, 1982 р.
Стоянка пісочнорівської культури доби мезоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1982. *Отчет об археологических исследованиях первобытной экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/20а.

74. ПІСОЧНИЙ РІВ. Колекція № 1365
городище Пісочний Рів, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.
Розкопки Л. Л. Залізняка, 2002 р.
Стоянка пісочнорівської культури доби мезоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.
НА ІА НАН України: Залізняк, Л., Шумова, В., Каравайко, Д., Маярчак, С. 2002. *Звіт про розкопки городища Пісочний Рів на Новгород-Сіверщині 2002 р.*, ф. 64, 2002/117.

75. МУРАГИ. Колекція № 1366
ур. Мураги, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.
Розкопки, збори Л. Л. Залізняка, 1981 р.
Стоянка доби мезоліту.
Склад колекції: крем'яні вироби.
НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1981. *Отчет о работах Полесского мезолитическо-*

го отряда Первобытной экспедиции в 1981 г., ф. 64, 1981/28а.

76. КРИНИЦЯ 2А, 4. Колекція № 1392

с. Малі Цапцевичі, Сарненський р-н, Рівненська обл.

Збори, розкопки Л. Л. Залізняка, 1985 р.

Стоянка кудлаївської культури доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л., Охрименко, Г. В., Битковский, О. В. 1985. *Отчет о полевых исследованиях волынского отряда первобытной экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, 1985/15б.

77. РУДИЙ ОСТРІВ. Колекція № 1395

Бородянський р-н, Київська обл.

Розвідки Л. Л. Залізняка, 1974, 1975 рр.

Стоянка доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1974. *Отчет о разведках на мезолитических и неолитических памятниках по р. Здвиж в 1973—1974 гг.*, ф. 64, 1974/35; Зализняк, Л. Л. 1975. *Отчет о разведках на мезолитических памятниках в Киевской и Житомирской областях в 1975 г.*, ф. 64, 1975/28.

Література: Зализняк, Л. Л. 1975. О мезолитических и неолитических памятниках долины Здвижа. *Археологические открытия 1975*, с. 280-282.

78. ЗЛОБИЧА ГИРЛО. Колекція № 1397

с. Мелени, Коростенський р-н, Житомирська обл.

Розвідки Л. Л. Залізняка, 1973 р.

Стоянка доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1974. *Отчет о разведках на мезолитических и неолитических памятниках по р. Здвиж в 1973—1974 гг.*, ф. 64, 1974/35;

79. КОРМА ІБ, 4, 10. Колекція № 1398

ур. Корма, с. Рудня-Озерянська, Олевський р-н, Житомирська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1982, 1983, 1985 рр.

Стоянки доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1982. *Отчет об археологических исследованиях первобытной экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/20а; Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21; Зализняк, Л. Л. 1985. *Отчет о полевых исследованиях волынского отряда первобытной экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, 1985/15б.

80. РУДНЯ. Колекція № 1398

с. Рудня-Озерянська, Олевський р-н, Житомирська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1982, 1983, 1985 рр.

Стоянки доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1982. *Отчет об археологических исследованиях первобытной экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/20а; Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21; Зализняк, Л. Л. 1985. *Отчет о полевых исследованиях волынского отряда первобытной экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, 1985/15б.

81. СМОЛЯНІКОВО. Колекція № 1398

ур. Смоляніково, Олевський р-н, Житомирська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1982, 1983, 1985 рр.

Стоянки доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1982. *Отчет об археологических исследованиях первобытной экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/20а; Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21; Зализняк, Л. Л. 1985. *Отчет о полевых исследованиях волынского отряда первобытной экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, 1985/15б.

82. БРОДИ. Колекція № 1399

с. Ковшилівка, Поліський р-н, Київська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1985 р.

Стоянка кудлаївської культури доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1985. *Отчет о полевых исследованиях волынского отряда первобытной экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, 1985/15б.

83. ГРИДАСОВЕ. Колекція № 1402

с. Рогівка, Новгород-Сіверський р-н, Чернігівська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1982 р.

Стоянка доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1982. *Отчет об археологических исследованиях первобытной экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/20а.

84. ДОБРЯНКА 1. Колекція № 1472

с. Добрянка, Тальнівський р-н, Черкаська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, М. Т. Товкайла, В. О. Манька, 2001, 2003—2006 рр.

Стоянка кукрецької культури доби мезоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л. 2001. *Звіт про розкопки стоянки біля с. Добрянка Тальнівського р-ну Черкаської обл.*, ф. 64, 2001/1; Залізняк, Л. Л., Манько, В. О., Товкайло, М. Т. 2003. *Звіт про розкопки стоянок біля с. Добрянка Тальнівського р-ну Черкаської обл. в 2003 р.*, ф. 64, 2003/22; Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Манько, В. О. 2004. *Звіт про розкопки стоянок Добрянка I та 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл. 2004 р.*, ф. 64, 2004/116; Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Панченко, Ю. В. 2005. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про розкопки стоянок Добрянка 1, 2, 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл.*, ф. 64, 2005/134; Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Степанчук, В. М. 2006. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження стоянок Добрянка 1, 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл. та в долині Велика Вись під м. Новомиргород на Кіровоградщині,* ф. 64, 2006/250.

85. ДОБРЯНКА 2. Колекція № 1468

с. Добрянка, Тальнівський р-н, Черкаська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, М. Т. Товкайла, В. О. Манька, Ю. В. Панченка, 2003, 2005 рр.

Стоянка кукрецької культури доби мезоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л., Манько, В. О., Товкайло, М. Т. 2003. *Звіт про розкопки стоянок біля с. Добрянка Тальнівського р-ну Черкаської обл. в 2003 р.*, ф. 64, 2003/22; Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Панченко, Ю. В. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про розкопки стоянок Добрянка 1, 2, 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл.*, ф. 64, 2005/134.

86. ДОБРЯНКА 3, Р. 2. Колекція № 1469

с. Добрянка, Тальнівський р-н, Черкаська обл.

Розкопки В. О. Манька, 2004 р.

Стоянка кукрецької культури доби мезоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Манько, В. О. 2004. *Звіт про розкопки стоянок Добрянка I та 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл. 2004 р.*, ф. 64, 2004/116.

87. ДОБРЯНКА 3, Р. 3. Колекція № 1470

с. Добрянка, Тальнівський р-н, Черкаська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, М. Т. Товкайла, В. М. Степанчука, 2006 р.

Стоянка кукрецької культури доби мезоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Степанчук, В. М. 2006. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження стоянок Добрянка 1, 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл. та в долині Велика Вись під м. Новомиргород на Кіровоградщині*, ф. 64, 2006/250.

88. ДОБРЯНКА 3, Р. 1. Колекція № 1471

с. Добрянка, Тальнівський р-н, Черкаська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, М. Т. Товкайла, В. О. Манька, Ю. В. Панченка, В. М. Степанчука, 2003—2006 рр.

Стоянка кукрецької культури доби мезоліту.
Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л., Манько, В. О., Товкайло, М. Т. 2003. *Звіт про розкопки стоянок біля с. Добрянка Тальнівського р-ну Черкаської обл. в 2003 р.*, ф. 64, 2003/22; Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Манько, В. О. 2004. *Звіт про розкопки стоянок Добрянка I та 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл. 2004 р.*, ф. 64, 2004/116; Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Панченко, Ю. В. 2005. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про розкопки стоянок Добрянка 1, 2, 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл.*, ф. 64, 2005/134; Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Степанчук, В. М. 2006. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження стоянок Добрянка 1, 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл. та в долині Велика Вись під м. Новомиргород на Кіровоградщині,* ф. 64, 2006/250.

89. ДОБРЯНКА 5. Колекція № 1489

с. Добрянка, Тальнівський р-н, Черкаська обл.

Розвідки Л. Л. Залізняка, М. Т. Товкайла, Ю. В. Панченка, 2004 р.

Матеріали доби мезоліту та неоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Манько, В. О. 2004. *Звіт про розкопки стоянок Добрянка I та 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл. 2004 р.*, ф. 64, 2004/116.

90. СВЕРДЛИКОВЕ. Колекція № 1489

с. Свердликове, Новоархангельський р-н, Кіровоградська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, М. Т. Товкайла, Ю. В. Панченка, 2005 р.

Стоянка доби верхнього палеоліту, мезоліту, неоліту.

Склад колекції: крем'яні пластини.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Панченко, Ю. В. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про розкопки стоянок Добрянка 1, 2, 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл.*, ф. 64, 2005/134.

МАТЕРІАЛИ РОЗВІДОК

91. ЗДОРІВКА. Колекція № 1035

с. Здорівка, Васильківський р-н, Київська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1976—1980 рр.

Стоянка доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1976. *Отчет о разведках и раскопках мезо-неолитических памятников в Киевской области в 1976 году*, ф. 64, 1976/26б; Балакин, С. А., Зализняк, Л. Л., Нужный, Д. Ю. *Отчет об исследованиях мезолитических и неолитических памятников в Киевском Полесье в 1977 г.*, ф. 64, 1977/8а; Зализняк, Л. Л. *Отчет о полевых работах полесского мезонеолитического отряда в Киевском Полесье в 1978 г.*, ф. 64, 1978/27б; Зализняк, Л. Л. 1979. *Отчет об исследованиях мезолитических и неолитических памятников в Киево-Житомирском Полесье в 1979 г.*, ф. 64, 1979/38; Зализняк, Л. Л. 1980. *Отчет о работах полесского мезолитического отряда экспедиции «Славутич» в 1980 г.*, ф. 64, 1980/18а.

92. РОДНИКОВЕ. Колекція № 1182

с. Родникове, Сімферопольський р-н, АР Крим.

Байдарська долина.

Розвідки Д. Я. Телегіна, 1963, 1964, 1969, 1975, 1976 рр.

Стоянка доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, крем'яні сколи, відщепи.

93. ПЕРЕТІЧОК. Колекція № 1363.

стоянка Перетічок, Київська обл.

Збори Д. Я. Телегіна, 1954 р.

Стоянка доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

94. ТЕТЕРІВСЬКИЙ. Колекція № 1363

хут. Тетерівський, Київська обл.

Збори Д. Я. Телегіна, 1954 р.

Стоянка доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

95. ЛЮБОТИНЬ III. Колекція № 1371

с. Сенчиці, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1988, 1989 рр.

Стоянка кудлаївської культури доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л., Степанчук, В. Н. 1988. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1988 г. Сарненский отряд — Л. Л. Зализняк, Ровенский отряд — В. Н. Степанчук,* ф. 64, 1988/31; Зализняк, Л. Л. 1989. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1989 г.*, ф. 64, 1989/39.

96. НЕПІРЕЦЬ. Колекція № 1394

с. Балаховичі, Сарненський р-н, Рівненська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка яніславицької культури доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

97. ПРИБІР 7А. Колекція № 1404

с. Тараси, Поліський р-н, Київська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка кукрецької культури доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

98. СЕНЧИЦІ 5А. Колекція № 1414

с. Сенчиці, Зарічнянський р-н, Рівненська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1988 р.

Стоянка яніславицької культури доби мезоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л., Степанчук, В. Н. 1988. *Отчет о полевых работах Волынской экспедиции в 1988 г. Сарненский отряд — Л. Л. Зализняк, Ровенский отряд — В. Н. Степанчук*, ф. 64, 1988/31.

99. ЧЕСНОПІЛЬ. Колекція № 1489

с. Чеснопіль, Тальнівський р-н, Кіровоградська обл.

Розвідки Л. Л. Залізняка, 2005 р.

Стоянка доби мезоліту, неоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Панченко, Ю. В. 2005. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про розкопки стоянок Добрянка 1, 2, 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл.*, ф. 64, 2005/134.

НЕОЛІТ

100. КОРМА І. Колекція № 1367

ур. Корма, с. Рудня-Озерянська, Олевський р-н, Житомирська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка культури гребінцевої кераміки доби неоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

Література: Залізняк, Л. Л., Балакін, С. А., Охріменко, Г. В. 1987. Неолітичне поселення Корма І та Крушники на Житомирщині. *Археологія*, 58, с. 64-73.

101. КРУШНИКИ. Колекція № 1404

с. Тараси, Поліський р-н, Київська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1983 р.

Стоянка культури гребінцевої кераміки неолітичної доби.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21.

Література: Залізняк, Л. Л., Балакін, С. А., Охріменко, Г. В. 1987. Неолітичне поселення Корма І та Крушники на Житомирщині. *Археологія*, 58, с. 64-73.

102. КРУШНИКИ. Колекція № 1585

с. Тараси, Поліський р-н, Київська обл.

Розкопки, збори Л. Л. Залізняка, 2015 р.

Поселення доби неоліту.

Склад колекції: вироби з кременю та каменю, фрагменти кераміки, мушель, обгорілі кістки.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л., Сорокун, А. А., Переверзєв, С. В., Хоптинець, І. М., Беленко, М. М. 2015. *Звіт Волинської експедиції ІА НАНУ про обстеження пам'яток археології по річці Горинь та в районі оз. Нобель на Рівненщині та про розкопки стоянки Крушники Народицького р-ну на Житомирщині,* ф. 64.

103. ОБОЛОНЬ. Колекція № 1518

с. Діброва, Поліський р-н, Київська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, 1985 р.

Стоянка неолітичної доби.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1985. *Отчет о полевых исследованиях волынского отряда первобытной экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, № 1985/15б.

104. НАГОРНИЙ. Колекція № 1524

м. Антрацит, Луганська обл.

Розкопки О. О. Кротової, 1990 р.

Матеріали доби неоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки, мінерали.

НА ІА НАН України: Кротова, А. А. 1990. *Отчет об исследованиях палеолитических памятников в Амвросиевском районе Донецкой области в 1990 г.*, ф. 64, 1990/1а.

105. ЦЕКИНІВКА І. Колекція № 1445

с. Цекинівка, Ямпільський р-н, Вінницька обл.

Розкопки Д. Л. Гаскевича, 2010 р.

Поселення доби неоліту — пізньої бронзи, поселення І—ІІ ст. н. е.

Склад колекції: вироби з кременю, кістки та гальки, фрагменти кераміки, мушлі з отворами, фібула бронзова, кам'яна підвіска, кістки тварин і людей, мушлі молюсків.

НА ІА НАН України: Гаскевич, Д., Черняк, Л., Юзвяк, Б. 2010. *Звіт про археологічні дослідження багатошарового поселення Цекинівка І у Ямпільському р-ні Вінницької обл. в 2010 році*, ф. 64, 2010/267.

106. ДОБРЯНКА 3, Ш. 1—3. Колекція № 1489

с. Добрянка, Тальнівський р-н, Черкаська обл.

Розкопки Л. Л. Залізняка, М. Т. Товкайла, В. О. Манька, Ю. В. Панченка, В. М. Степанчука, 1994, 2003, 2005, 2006 рр.

Поселення буго-дністровської неолітичної культури, поселення доби раннього заліза.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки, вохра, галька.

НА ІА НАН України: Залізняк, Л. Л., Манько, В. О., Товкайло, М. Т. 2003. *Звіт про розкопки стоянок біля с. Добрянка Тальнівського р-ну Черкаської обл. в 2003 р.*, ф. 64, 2003/22; Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Панченко, Ю. В. 2005. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про розкопки стоянок Добрянка 1, 2, 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл.*, ф. 64, 2005/134; Залізняк, Л. Л., Товкайло, М. Т., Степанчук, В. М. 2006. *Звіт археологічної експедиції НаУКМА про дослідження стоянок Добрянка 1, 3 Тальнівського р-ну Черкаської обл. та в долині Велика Вись під м. Новомиргород на Кіровоградщині,* ф. 64, 2006/250.

107. КОТОВСЬКОГО. Колекція № 1524

с. Котовського, Амвросіївський р-н, Донецька обл.

Розкопки О. О. Кротової, 1990 р.

Матеріали доби неоліту — енеоліту.

Склад колекції: фрагменти кісток і мушель, вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кротова, А. А. 1990. *Отчет об исследованиях палеолитических памятников в Амвросиевском районе Донецкой области в 1990 г.*, ф. 64, 1990/1а.

108. РОЗДОЛЬНЕ. Колекція № 1437

с. Роздольне, Старобешівський р-н, Донецька обл.

Розкопки Н. С. Котової, 2010 р.

Поселення доби неоліту — бронзи.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки, вохра.

НА ІА НАН України: Котова, Н. С., Дегерменджи, С. М. 2010. *Отчет о работах на поселении у с. Раздольное Старобешевского района Донецкой области в 2010 г.*, ф. 64, 2010/149.

109. РОМАНКІВ 3, 4—7. Колекція № 1586

с. Романків, Обухівський р-н, Київська обл.

Розкопки С. В. Переверзєва, А. А. Сорокуна, 2009, 2012, 2013 рр.

Поселення доби неоліту, багатошарове поселення.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки,

НА ІА НАН України: Переверзєв, С. В., Сорокун, А. А, Лисенко, С. Д., Кириленко, О. М. 2009. *Звіт про проведення археологічних розкопок Романківського вузла пам'яток у 2009 році (в 2-х томах),* ф. 64, 2009/168.

Література: Переверзєв, С. В., Сорокун, А. А. 2011. Дослідження неолітичного поселення Романків 3 у 2009 році. *Кам'яна доба України*, 14, с. 208-220.

МАТЕРІАЛИ РОЗВІДОК

110. БИСТРАЖ. Колекція № 1381

с. Хоцунь, Любешівський р-н, Волинська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1984 р.

Стоянка-майстерня доби неоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1984. *Отчет о полевых исследованиях Волынского отряда Первобытной экспедиции в 1984 г.*, ф. 64, 1984/21.

111. ГОРКИ. Колекція № 1396

с. Мартиновичі, Поліський р-н, Київська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1978—1985 рр.

Стоянка доби неоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1978. *Отчет о полевых работах полесского мезонеолитического отряда в Киевском Полесье в 1978 г.*, ф. 64, 1978/27б; Зализняк, Л. Л. 1979. *Отчет об исследованиях мезолитических и неолитических памятников в Киево-Житомирском Полесье в 1979 г.*, ф. 64, 1979/38; Зализняк, Л. Л. 1980. *Отчет о работах полесского мезолитического отряда экспедиции «Славутич» в 1980 г.*, ф. 64, 1980/18-а; Зализняк, Л. Л. 1981. *Отчет о работах Полесского мезолитического отряда Первобытной экспедиции в 1981 г.*, ф. 64, 1981/28а. Зализняк, Л. Л. 1982. *Отчет об археологических исследованиях первобытной экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/20а; Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21; Зализняк, Л. Л. 1984. *Отчет о полевых исследованиях Волынского отряда Первобытной экспедиции в 1984 г.*, ф. 64, 1984/21; Зализняк, Л. Л. 1985. *Отчет о полевых исследованиях волынского отряда первобытной экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, 1985/15б.

112. СТАСЕВА, СТАСЕВА III. Колекція № 1396

с. Мартиновичі, Поліський р-н, Київська обл.

Збори Л. Л. Залізняка, 1978—1985 рр.

Стоянка доби неоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Зализняк, Л. Л. 1978. *Отчет о полевых работах полесского мезонеолитического отряда в Киевском Полесье в 1978 г.*, ф. 64, 1978/27б; Зализняк, Л. Л. 1979. *Отчет об исследованиях мезолитических и неолитических памятников в Киево-Житомирском Полесье в 1979 г.*, ф. 64, 1979/38; Зализняк, Л. Л. 1980. *Отчет о работах полесского мезолитического отряда экспедиции «Славутич» в 1980 г.*, ф. 64, 1980/18а; Зализняк, Л. Л. 1981. *Отчет о работах Полесского мезолитического отряда Первобытной экспедиции в 1981 г.*, ф. 64, 1981/28а; Зализняк, Л. Л.. 1982. *Отчет об археологических исследованиях первобытной экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/20а; Зализняк, Л. Л. 1983. *Отчет об исследованиях археологических памятников в Ровенской и Житомирской областях Волынской экспедиции ИА АН УССР в 1983 г.*, ф. 64, 1983/21; Зализняк, Л. Л. 1984. *Отчет о полевых исследованиях Волынского отряда Первобытной экспедиции в 1984 г.*, ф. 64, 1984/21; Зализняк, Л. Л. 1985. *Отчет о полевых исследованиях волынского отряда первобытной экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, 1985/15б.

113. ПЕРЕЩЕПИНЕ. Колекція № 819

смт Перещепине, Новомосковський р-н, Дніпропетровська обл.

Розвідки Д. Я. Телегіна, 1971 р.

Поселення доби неоліту, енеоліту, зрубної культури.

Склад колекції: фрагменти кераміки, вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Телегин, Д. Я. 1971. *Отчет о работе экспедиции Днепр-Донбасс в 1971 г.*, ф. 64, 1971/27.

114. АНДРІЇВКА. Колекція № 1513

с. Андріївка, Харківська обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал доби неоліту.

Склад колекції: фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

115. АРТЮХІВКА. Колекція № 1513

с. Артюхівка, Зміївський р-н, Харківська обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал скіфського часу.

Склад колекції: фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

116. БРУСИН. Колекція № 1513

с. Брусин, Краснолиманський р-н, Донецька обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал доби енеоліту, ранньої бронзи.

Склад колекції: фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

117. ВОВЧАНСЬК. Колекція № 1513

м. Вовчанськ, Харківська обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал доби неоліту, пізньої бронзи.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

118. МАРТОВЕ. Колекція № 1513

Печенізьке водосховище, с. Мартове, Печенізький р-н, Харківська обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал неолітичної доби, салтівської культури, доби пізнього середньовіччя — раннього модерну.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

119. РАЙГОРОДОК. Колекція № 1513

с. Райгородок, Слов'янський р-н, Донецька обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал доби енеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

120. СИНИЧИНО. Колекція № 1513

с. Синичино, Ізюмський р-н, Харківська обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал доби енеоліту, пізньої бронзи, пізнього середньовіччя — раннього модерну.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки, пряслице.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

121. СКУНОСОВЕ. Колекція № 1513

р. Сейм, с. Скуносове, Путивльський р-н, Сумська обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал доби неоліту, середньої бронзи, ранніх слов'ян.

Склад колекції: вироби з кременю та каменю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

122. СОКОЛОВЕ. Колекція № 1513.

р. Мож, с. Соколове, Зміївський р-н, Харківська обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал доби неоліту.

Склад колекції: крем'яний ніж.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

123. СТАРИЙ САЛТІВ. Колекція № 1513

смт Старий Салтів, Вовчанський р-н, Харківська обл.

Дослідження В. І. Непріної, 1981 р. Розвідки.

Підйомний матеріал доби пізньої бронзи та салтівської культури.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки, кістки тварин.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

124. СТУДЕНОК. Колекція № 1513

р. Сіверський Донець, с. Студенок, Ізюмський р-н, Харківська обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал доби неоліту, середньої бронзи, салтівської культури.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

125. ХОТОМЛЯ. Колекція № 1513

Печенізьке водосховище, с. Хотомля, Печенізький р-н, Харківська обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал доби неоліту, салтівської культури, доби пізнього середньовіччя — раннього модерну.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

126. ЧЕРКАСЬКИЙ БИШКИН. Колекція № 1513

оз. Личеве, оз. Біле, с. Черкаський Бишкин, Зміївський р-н, Харківська обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал доби неоліту, середньої та пізньої бронзи, зарубинецької та салтівської культур, ранніх слов'ян.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

127. ЯРЕМІВКА. Колекція № 1513

р. Сіверський Донець, с. Яремівка, Ізюмський р-н, Харківська обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал доби неоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

ЕНЕОЛІТ

128. ДЯДЬКОВИЧІ. Колекція № 1300

с. Дядьковичі, Рівненський р-н, Рівненська обл.

Розвідки Ю. В. Кухарчука, 2006 р.

Поселення доби енеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кухарчук, Ю. В. 2006. *Звіт про дослідження на Рівненщині у 2006 р.*, ф. 64, 2006/259.

129. КРИВИЧІ. Колекція № 1300

с. Кривичі, Рівненський р-н, Рівненська обл.

Розвідки Ю. В. Кухарчука, 2006 р.

Поселення доби енеоліту — бронзи.

Склад колекції: вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Кухарчук, Ю. В. 2006. *Звіт про дослідження на Рівненщині у 2006 р.*, ф. 64, 2006/259.

130. ҐАРД. Колекція № 1302

с. Богданівка, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки М. Т. Товкайла, 2007 р.

Багатошарове поселення з матеріалами доби неоліту, енеоліту, бронзи, трипільської культури, античності, XVII—XIX ст.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки, гранітні гальки, ніжка амфори, залізні вироби XVII—XIX ст.

НА ІА НАН України: Фоменко, В. М., Товкайло, М. Т., Требух, О. О. 2007. *Звіт про роботу Миколаївської експедиції за 2007 р.*, ф. 64, 2007/77.

131. ҐАРД. Колекція № 1326

с. Богданівка, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки М. Т. Товкайла, 2008 р.

Багатошарове поселення з матеріалами доби неоліту, енеоліту, бронзи, трипільської культури та античності, XVII—XVIII ст.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки, вироби з кістки, фрагменти скла XVII—XVIII ст., гранітні гальки, вохра,

НА ІА НАН України: Фоменко, В. М., Товкайло, М. Т., Требух, О. О. 2008. *Звіт про роботу Миколаївської експедиції за 2008 р.*, ф. 64, 2008/27.

132. ҐАРД. Колекція № 1350

с. Богданівка, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки М. Т. Товкайла, 2009 р.

Багатошарове поселення з матеріалами доби неоліту, енеоліту, бронзи, трипільської культури та античності, XVII—XVIII ст.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки, фрагмент кам'яної посудини, кістяні вироби.

НА ІА НАН України: Фоменко, В. М., Товкайло, М. Т., Требух, О. О. 2009. *Звіт про роботу Миколаївської експедиції за 2000 р.*, ф. 64, 2009/129.

133. ҐАРД. Колекція № 1415

с. Богданівка, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки М. Т. Товкайла, 2010 р.

Багатошарове поселення з матеріалами доби неоліту, енеоліту, бронзи, трипільської культури та античності, кінця XVII—XIX ст. Могильник доби енеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки, гранітна галька, вохра, фрагменти скляних виробів кінця XVII—XIX ст.

НА ІА НАН України: Фоменко, В. М., Товкайло, М. Т., Требух, О. О. 2010. *Звіт про роботу Миколаївської експедиції за 2010 р.*, ф. 64, 2010/44.

134. ҐАРД. Колекція № 1449

с. Богданівка, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки М. Т. Товкайла, 2011 р.

Багатошарове поселення доби неоліту, енеоліту, бронзи, античності, XVII—XIX ст. Могильник доби енеоліту.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки та амфор, залізні вістря, пряжка, ніж і гачок, фрагменти скляного посуду, мідне шило, натільний хрестик.

НА ІА НАН України: Фоменко, В. М., Товкайло, М. Т., Требух, О. О. 2011. *Звіт про роботу Миколаївської експедиції за 2011 р.*, ф. 64, 2011/235.

135. ҐАРД. Колекція № 1509

ур. Гард, с. Богданівка, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки В. М. Фоменка та М. Т. Товкайла, 2013 р.

Багатошарове поселення з матеріалами доби неоліту, трипільської культури, доби енеоліту, античності, ранніх слов'ян і пізнього середньовіччя.

Склад колекції: вироби з кременю та каменю, фрагменти кераміки та скляного посуду.

НА ІА НАН України: Фоменко, В. М., Товкайло, М. Т., Требух, О. О., Дяченко, М. А. 2013. *Звіт про роботу Миколаївської експедиції за 2013 рік. Дослідження на Гарді*, ф. 64, 2013/146.

136. ҐАРД. Колекція № 1556

ур. Гард, с. Богданівка, Доманський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки М. Т. Товкайла, 2015 р.

Багатошарове поселення з матеріалами доби неоліту, енеоліту, бронзи, трипільської культури та античності.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки та амфор.

НА ІА НАН України: Фоменко, В. Ф., Товкайло, М. Т., Требух, О. О., Дяченко, М. А. 2015. *Звіт про дослідження Миколаївської експедиції у 2015 р.*, ф. 64, 2015/31.

137. ҐАРД. Колекція № 1573

ур. Гард, с. Богданівка, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки М. Т. Товкайла, 2016 р.

Стоянка савранської фази буго-дністровської культури, окремі знахідки трипільської культури етапів А і СІ, середньостогівської культури, доби бронзи, античної доби, пізнього середньовіччя.

Склад колекції: фрагменти кераміки, вироби з кременю та кістки, вохра.

НА ІА НАН України: Фоменко, В. М., Товкайло, М. Т., Дяченко, М. А. 2016. *Звіт про роботу Миколаївської експедиції у зоні Южно-Українського енергокомплексу за 2016 р. Розкопки багатошарових поселень Ґард та Лідина*, ф. 64.

138. ҐАРД 3. Колекція № 1608

с. Богданівка, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки О. Г. Шапошнікової, 1986 р.

Багатошарове поселення доби неоліту, енеоліту, бронзи.

Склад колекції: фрагменти кераміки та кременю.

НА ІА НАН України: Шапошникова, О. Г., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С., Елисеев, В. Ф., Довженко, Н. Д., Клюшенцев, В. М., Солтыс, О. Б., Фоменко, В. М., Чмыхов, М. А. 1986. *Отчет о работе Николаевской новостроечной экспедиции в 1986 г.*, ф. 64, 1986/18.

139. ҐАРД 4. Колекція № 1607

с. Богданівка, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки О. Г. Шапошнікової, М. М. Товкайла, 1987 р.

Багатошарове поселення доби неоліту, енеоліту, бронзи.

Склад колекції: фрагменти кераміки та вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Шапошникова, О. Г., Балушкин, А. М., Товкайло, Н. Т., Фоменко, В. М. 1987. *Отчет о работе Николаевской экспедиции в 1987 г.*, ф. 64, 1987/21.

140. ҐАРД. Колекція № 1598

с. Богданівка, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки М. Т. Товкайла, 2017 р.

Багатошарове поселення доби неоліту — енеоліту, трипільської культури етапу А.

Склад колекції: фрагменти кераміки та кременю, амфора.

НА ІА НАН України: Фоменко, В. М., Товкайло, М. М., Дяченко, М. А. 2017. *Звіт про розкопки багатошарових поселень Ґард та Лідина Балка на Південному Бузі у 2017 р.*, ф. 64, 2017/14.

141. НАГІРНЕ ІІ. Колекція № 1584

с. Нагірне, Ренійський р-н, Одеська обл.

Розкопки М. М. Шмаглія, 1964 р.

Багатошарове поселення культури Гумельниця доби енеоліту, черняхівської культури.

Склад колекції: фрагменти ліпної та гончарної кераміки, зерновика, сокири, ручки амфори.

НА ІА НАН України: Шмаглій, М. М. 1964. *Отчет о работе Днестро-Дунайской (новостроечной) экспедиции Института археологии АН УССР за 1964 г.,* ф. 64, 1964/3.

142. ОЛЕНІВКА. Колекція № 1606

с. Оленівка, Чорноморський р-н, АР Крим.

Розкопки Д. Я. Телегіна, Л. Л. Залізняка, Д. Ю. Нужного, 1986 р.

Поселення доби енеоліту — бронзи.

Склад колекції: фрагменти кераміки та вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Телегин, Д. Я., Зализняк, Л. Л., Нужный, Д. Ю. 1986. *Отчет об археологических исследованиях в Надпорожье и в Крыму 1986 г.*, ф. 64, 1986/29.

ТРИПІЛЛЯ

143. МАЙДАНЕЦЬКЕ. Колекція № 981

ур. Ведмедівка, с. Майданецьке, Тальнівський р-н, Черкаська обл.

Розкопки М. М. Шмаглія, 1985 р.

Поселення томашівської групи етапу Трипілля СІ.

Склад колекції: фрагменти столового та кухонного посуду, уламок зернотерки, знаряддя кам'яні, з кістки та рогу.

НА ІА НАН України: Шмаглий, Н. М. *Отчет о работе Майданецкого отряда Трипольской экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, 1985/23-в.

144. МАЙДАНЕЦЬКЕ. Колекція № 1532

с. Майданецьке, Тальнівський р-н, Черкаська обл.

Розкопки М. М. Шмаглія та М. Ю. Відейка, 1989 р.

Поселення томашівської групи трипільської культури етапу СІ.

Склад колекції: фрагменти кераміки, глиняна намистина, фрагменти керамічної пластики, кам'яний розтиральник, крем'яні пластини, кістяне знаряддя.

НА ІА НАН України: Шмаглий, Н. М., Видейко М. Ю. 1989. *Отчет о работе Майданецкого отряда Трипольской экспедиции в 1989 г.*, ф. 64, 1989/17-а.

Література: Відейко, М. Ю. 2004. Майданецьке. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, 2, с. 313-316.

145. ТАЛЬЯНКИ. Колекція № 987

Басейн р. Гірський Тікич, с. Тальянки, Тальнівський р-н, Черкаська обл.

Дослідження М. М. Шмаглія, 1979 р.

Поселення трипільської культури етапу СІ.

Склад колекції: фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Шмаглий, Н. М. 1979. *Отчет о работе позднетрипольского (Правобережного) отряда Днестровско-Трипольской экспедиции ИА АН УССР за 1979 г.*, ф. 64, 1979/27а.

Література: Дудкін, В. П. 2004. Тальянки. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, 2, с. 510-513.

146. ПУГАЧІВКА. Колекція № 1078

с. Пугачівка, Уманський р-н, Черкаська обл.

Дослідження Т. Г. Мовші, 1987 р.

Пам'ятка пізнього середньовіччя, трипільської культури етапу СІ.

Склад колекції: фр-т скляної посудини, фр-ти кераміки, фр-т керамічної пластики.

НА ІА НАН України: Мовша, Т. Г., Гудим-Левкович, А. Н. 1987. *Отчет о работе Уманского отряда Черкасской экспедиции по своду в 1987 г.*, ф. 64, 1987/36б.

147. НЕБЕЛІВКА. Колекція № 1334

с. Небелівка, Новоархангельський р-н, Кіровоградська обл.

Розкопки М. Ю. Відейка та Дж. Чепмена, 2009 р.

Поселення трипільської культури етапу ВІІ.

Склад колекції: фрагменти кераміки, архітектурні деталі, кістки тварин, вироби з каменю.

НА ІА НАН України: Відейко, М., Чепмен, Дж., Гейдарська, Б., Вілліс, Р., Сванн, Н., Бурдо, Н., Котова, Н., Овчинников, Е., Біленко, М., Бобчук, В. 2009. *Звіт про дослідження на поселенні трипільської культури біля с. Небелівка та археологічні розвідки на території Новоархангельського р-ну Кіровоградської обл. 2009 р.*, ф. 64, 2009/69.

148. НЕБЕЛІВКА. Колекція № 1508

с. Небелівка, Новоархангельський р-н, Кіровоградська обл.

Розкопки М. Ю. Відейка, 2012 р.

Поселення трипільської культури.

Склад колекції: фрагменти кераміки, вимостки та зернотерки.

НА ІА НАН України: Відейко, М., Чапман, Дж., Гейдарська, Б., Вілліс, Р., Сванн, Н., Бурдо, Н., Овчинников, Е., Пашкевич, Г., Шевченко, Н. 2012. *Звіт про дослідження на поселенні трипільської культури біля села Небелівка та археологічні розвідки на території Новоархангельського району Кіровоградської області у 2012 р.*, ф. 64, 2012/16.

149. ЧАПЛИНКА. Колекція № 1342

ур. Бурти, с. Чаплинка, Лисянський р-н, Черкаська обл.

Розкопки Е. В. Овчиннікова, 2008 р.

Поселення трипільської культури.

Склад колекції: фрагменти керамічної антропоморфної пластики, керамічний хлібець.

НА ІА НАН України: Овчинников, Е. В. 2008. *Звіт про дослідження на трипільському поселенні Чаплинка, урочище Бурти 2008 року*, ф. 64, 2008/256.

150. БЕРНАШІВКА ІІ. Колекція № 1424

с. Бернашівка, Могилів-Подільський р-н, Вінницька обл.

Розкопки І. С. Винокур, А. Ф. Гуцал, 1989 р.

Поселення трипільської культури етапу СІ, поселення доби раннього заліза.

Склад колекції: фрагменти керамічного посуду, керамічна антропоморфна та зооморфна пластика.

НА ІА НАН України: Винокур, И. С., Гуцал, А. Ф., Мегей, В. Ф. 1989. *Отчет об археологических исследованиях 1989 года в с. Бернашовка Могилев-Подольского р-на Виницкой обл.*, ф. 64, 1989/176.

151. КИЇВ, КИРИЛІВСЬКА ЦЕРКВА. Колекція № 1427

вул. Захарівська.

Збори М. Ю. Відейка, 2002 р.

Поселення трипільської культури етапу СІ. Підйомний матеріал.

Склад колекції: фрагменти керамічних столових посудин.

152. КОЛОМІЙЦІВ ЯР. Колекція № 1431

с. Копачів, Обухівський р-н, Київська обл.

Розкопки М. Ю. Відейка, 2006, 2007 рр.

Поселення трипільської культури етапів ВІ—ВІІ.

Склад колекції: фрагменти кераміки, знаряддя з каменю, глиняна обмазка, кістки тварин.

НА ІА НАН України: Відейко, М. Ю., Бурдо, Н. Б. 2006. *Звіт про рятувальні дослід-*

ження в ур. Коломійців Яр між с. Копачів та Перше Травня Обухівського р-ну Київської обл. 2006 р., ф. 64, 2006/230.

153. КВІТКИ. Колекція № 1432

с. Квітки, Корсунь-Шевченківський р-н, Черкаська обл.

Розкопки М. Ю. Відейка, 1983 р.

Поселення трипільської культури етапу ВІІ.

Склад колекції: фрагменти кераміки, глиняна обмазка.

НА ІА НАН України: Клочко, В. И., Відейко, М. Ю. 1983. *Отчет о работе Стеблевского отряда Черкасской экспедиции в 1983 г.*, ф. 64, 1983/25а.

154. КВІТКИ ІІ. Колекція № 1491

с. Квітки, Корсунь-Шевченківський р-н, Черкаська обл.

Розвідки Е. В. Овчинникова, 1999 р.

Поселення томашівської групи трипільської культури етапу СІ.

Склад колекції: керамічна пластика.

НА ІА НАН України: Овчинников, Э. В.; Черновол, Д. К. 1999. *Отчет о разведках на территории Городищенского, Корсунь-Шевченковского и Звенигородского районов и раскопках, проведенных на трипольском поселении у хутора Незаможник в 1999 году.*, ф. 64, 1999/79.

155. НЕЗАМОЖНИК. Колекція № 1490

хут. Незаможник, Городищенський р-н, Черкаська обл.

Розкопки Е. В. Овчинникова, Д. К. Черновола, 1999, 2000 рр.

Поселення трипільської культури поросько-го варіанту канівської локальної групи початку етапу С/І.

Склад колекції: фрагменти керамічної пластики та кераміки.

НА ІА НАН України: Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 1999. *Отчет о разведках на территории Городищенского, Корсунь-Шевченковского и Звенигородского районов и раскопках, проведенных на трипольском поселении у хутора Незаможник в 1999 году,* ф. 64, 1999/79; Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 2000. *Отчет о раскопках трипольских поселений хутора Незаможник и Зелена Диброва и разведках на трипольских памятниках Поросского региона в 2000 году*, ф. 64, 2000/61.

156. ХМІЛЬНА. Колекція № 1491

хут. Хмільна, Канівський р-н, Черкаська обл.

Розкопки та розвідки Е. В. Овчинникова, 2000, 2001 рр.

Памятка трипільської культури етапу СІ канівської групи.

Склад колекції: фрагменти керамічної пластики.

НА ІА НАН України: Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 2000. *Отчет о раскопках трипольских поселений хутора Незаможник и Зелена Диброва и разведках на трипольских памятниках Поросского региона в 2000 году*, ф. 64, 2000/61; Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 2001. *Отчет о разведках и раскопках на трипольских поселениях Каневщины у х. Хмельная и Пекари 2 в 2001 г.,* ф. 64, 2001/63.

157. КОСЕНІВКА. Колекція № 1551

с. Косенівка, Уманський р-н, Черкаська обл.

Розкопки Т. Г. Мовші, 1984, 1985 рр.

Поселення косенівської групи трипільської культури етапу СІ.

Склад колекції: фрагменти кераміки, керамічні грузила, фрагменти обмазки, крем'яні відщепи, обгорілі кістки.

НА ІА НАН України: Мовша, Т. Г. 1984. *Отчет о работе Киевско-Трипольского отряда Трипольской комплексной археологической экспедиции ИА АН УРСР в 1984 году. Могильник у с. Черняхов Кагарлыкского р-на*, ф. 64, 1984/38-в; Мовша, Т. Г., Колесников, А. Г. 1985. *Отчет о работе Доброводского отряда Трипольской комплексной экспедиции ИА АН УССР в 1985 г.*, ф. 64, 1985/23б.

Література: Бузян, Г. М. 2004. Косенівка. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, 2, с. 252-253.

158. ТРОСТЯНЧИК. Колекція № 1552

с. Тростянчик, Тростянецький р-н, Вінницька обл.

Дослідження О. В. Цвек, 1988, 1989 р.

Поселення трипільської культури етапу ВІІ.

Склад колекції: фрагменти кераміки.

Література: Цвек, О. В. 2004. Тростянчик. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, 2, с. 552.

МАТЕРІАЛИ РОЗВІДОК

159. АПОЛЯНКА. Колекція № 1076

р. Ревуха, с. Аполянка, Уманський р-н, Черкаська обл.

Розкопки Т. Г. Мовші, 1982 р.

Поселення косенівської локальної групи трипільської культури етапу СІ.

Склад колекції: фрагменти кераміки, грузила, вироби з кременю та каменю, керамічна пластика.

НА ІА НАН України: Мовша, Т. Г., Колесников, А. Г. 1982. *Отчет Добровольського отряда трипольской комплексной экспедиции Института археологии АН Украинской ССР в 1982 г.,* ф. 64, 1982/21г.

160. ГАЙВОРОН. Колекція № 1429

м. Гайворон, Кіровоградська обл.

Розвідки М. Ю. Відейка, 1987 р.

Поселення трипільської культури етапу А, поселення черняхівської культури.

Склад колекції: фрагменти кераміки, пряслице, шліфувальний камінь, крем'яні відщепи.

НА ІА НАН України: Видейко, М. Ю. 1987. *Отчет о разведках в Гайворонском районе Кировоградской обл. в 1987 г.*, ф. 64, 1987/37а.

Література: Бурдо, Н. Б. 2004. Гайворон. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, 2, с. 112-113.

161. ВЕРХНЯЧКА. Колекція № 1430

с. Верхнячка, Христинівський р-н, Черкаська обл.

Розвідки М. Ю. Відейка, 1987 р.

Поселення трипільської культури етапу СІ.

Склад колекції: фрагменти кераміки.

162. ВАСИЛЬКОВЕ. Колекція № 1433

с. Васильківці, Звенигородський р-н, Черкаська обл.

Розвідки М. Ю. Відейка, 1993 р.

Поселення трипільської культури етапу СІ.

Склад колекції:фрагменти кераміки.

Література: Відейко, М. Ю. 2004. Василькове. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, 2, с. 79-80.

163. ВОЛОДИМИРІВКА. Колекція № 1433

с. Володимирівка, Петрівський р-н, Кіровоградська обл.

Розвідки М. Ю. Відейка, 2003 р.

Поселення трипільської культури етапу ВІІ.

Склад колекції: фрагменти кераміки.

Література: Якубенко, О. О. 2004. Володимирівка. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, 2, с. 104-105.

164. КОРНИН. Колекція № 1560

ур. Монастир, смт Корнин, Попільнянський р-н, Житомирська обл.

Розвідки М. Ю. Відейка, 2002 р.

Поселення трипільської культури етапу СІІ.

Склад колекції: фрагменти кераміки.

165. КРУТІ БРОДИ. Колекція № 1560

с. Круті Броди, Ярмолинецький р-н, Хмельницька обл.

Розвідки М. Ю. Відейка, 2006 р.

Поселення трипільської культури етапу ВІІ.

Склад колекції: кремінь.

166. МОГИЛЬНЕ. Колекція № 1560

с. Могильне, Гайворонський р-н, Кіровоградська обл.

Розвідки М. Ю. Відейка, 1993 р.

Поселення трипільської культури етапу А.

Склад колекції: фрагменти кераміки, кремінь.

167. ОЛЕКСАНДРІВКА. Колекція № 1560

с. Олександрівка, Лиманський р-н, Одеська обл.

Розвідки М. Ю. Відейка, 1981 р.

Поселення трипільської культури етапу А.

Склад колекції: фрагменти кераміки, кремінь.

168. СТАРА УШИЦЯ. Колекція № 1560

с. Стара Ушиця, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницька обл.

Розвідки М. Ю. Відейка, 2010 р.

Поселення трипільської культури етапу ВІІ.

Склад колекції: фрагменти кераміки та глиняної обмазки.

169. ЯТРАНІВКА. Колекція № 1560

с. Ятранівка, Уманський р-н, Черкаська обл.

Розвідки М. Ю. Відейка, 1993 р.

Поселення трипільської культури етапу А.

Склад колекції: фрагменти кераміки.

Література: Дудкін, В. П. 2004. Ятранівка. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, 2, с. 637-638.

ДОБА БРОНЗИ

170—172. ВИНОГРАДНИЙ САД

170. Колекція № 1290

с. Виноградний Сад, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки В. М. Фоменка, Н. П. Шевченко, О. М. Балушкина, 2004 р.

Поселення сабатинівської культури доби бронзи.

Склад колекції: фрагменти кераміки, глиняної обмазки, кам'яні знаряддя, фрагменти кісток, кістяні знаряддя, болотна руда.

НА ІА НАН України: Фоменко, В. Н., Шевченко, Н. П., Балушкин, А. М. 2004. *Отчет о работе Николаевской экспедиции в 2004 г.*, ф. 64, 2004/255.

171. Колекція № 1301

с. Виноградний Сад, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Дослідження під керівництвом В. М. Фоменка та Н. П. Шевченка, 2005 р. Розкопки.

Поселення сабатинівської культури доби бронзи.

Склад колекції: кам'яні знаряддя, фрагменти кераміки, печини, обмазки, глиняні хлібці, вироби з кістки,

НА ІА НАН України: Фоменко, В. Н., Шевченко, Н. П. 2005. *Отчет о работе Николаевской экспедиции в зоне строитель-*

ства Ташлыкской ГАЭС за 2005 г., ф. 64, 2005/105.

172. Колекція № 1325

с. Виноградний Сад, Доманівський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки В. М. Фоменка та Н. П. Шевченко, 2002 р.

Поселення сабатинівської культури доби бронзи.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагмент кам'яного молота, фрагменти кераміки, кістяні знаряддя праці, вироби з кістки та рогу.

НА ІА НАН України: Фоменко, В. Н., Шевченко, Н. П., Балушкин, А. М., Елисеев, В. Ф., Черниенко, Ю. А., Товкайло, Н. Т. 2002. *Отчет о работе Николаевской экспедиции в 2002 г.*, ф. 64, 2002/198.

173—175. БУКІВНА

173. Колекція № 1382

с. Буківна, Тлумацький р-н, Івано-Франківська обл.

Розкопки С. Д. Лисенка, 2010 р.

Курганна група тшинецько-комарівської культури доби бронзи.

Склад колекції: керамічний посуд, фрагменти керамічного посуду, кам'яні вироби, вироби з кременю, обпалені кістки, бронзова шпилька.

НА ІА НАН України: Лысенко, С. Д., Макарович, П., Кочкин, И. Т. 2010. *Отчет о раскопках курганов эпохи бронзы у с. Буковна в 2010 году*, ф. 64, 2010/185.

Література: Лисенко, С. Д., Шкляревський, Є. І., Разумов, С. М., Макарович, П. К. 2015. Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна. *Археологія*, 3, с. 58-78.

174. Колекція № 1523

с. Буківна, Тлумацький р-н, Івано-Франківська обл.

Розкопки С. Д. Лисенка, 2013 р.

Курганна група 2.

Матеріали доби верхнього палеоліту — доби бронзи.

Склад колекції: посуд, фрагменти кераміки, вироби з каменю та кременю, галька.

НА ІА НАН України: Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С., Клочко, В. И. 2013. *Отчет о работах Фастовской археологической экспедиции в 2013 г.*, ф. 64.

Література: Лисенко, С. Д., Шкляревський, Є. І., Разумов, С. М., Макарович, П. К. 2015. Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна. *Археологія*, 3, с. 58-78.

175. Колекція № 1479

с. Буківна, Тлумацький р-н, Івано-Франківська обл.

Розкопки С. Д. Лисенка, 2012 р.

Могильник комарівської культури доби бронзи.

Склад колекції: посуд, фрагменти кераміки, вироби з каменю та кременю.

НА ІА НАН України: Лысенко, С. Д., Макарович, П., Кочкин, И. Т., Шкляревский, Е. И. 2012. *Отчет о раскопках курганов эпохи бронзы у с. Буковна в 2012 году,* ф. 64, 2012/97.

Література: Лисенко, С. Д., Шкляревський, Є. І., Разумов, С. М., Макарович, П. К. 2015. Курганний могильник комарівської культури біля с. Буківна. *Археологія*, 3, с. 58-78.

176, 177. ВОЙЦЕХІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК

176. Колекція № 1439

с. Колодяжне, Романівський р-н, Житомирська обл.

Розкопки С. Д. Лисенка, 2011 р.

Могильник комарівської культури доби бронзи. Курганна група 3.

Склад колекції: фрагменти кераміки, керамічні пряслиця, сокира крем'яна, вироби з кременю, кістки тварин.

НА ІА НАН України: Лысенко, С. Д. 2011. *Отчет о работах Фастовской археологической экспедиции в 2011 году*, ф. 64, 2011/120.

Література: Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. Курганная группа 3 Войцеховского могильника (по результатам исследований 2011—2012 гг.). 2018. В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы: сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова.* Кишинев; Тирасполь, с. 89-113.

177. Колекція № 1478

с. Колодяжне, Романівський р-н, Житомирська обл.

Розкопки С. Д. Лисенка, 2012 р.

Могильник комарівської культури доби бронзи. Курганна група 3.

Склад колекції: посуд, фрагменти кераміки та керамічної пластики, керамічні пряслиця, вироби з кременю, кістки тварин.

НА ІА НАН України: Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2012 *Отчет о раскопках Войцеховского и Малополовецкого могильников в 2012 году,* ф. 64, 2012/96.

Література: Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2018. Курганная группа 3 Войцеховского могильника (по результатам исследований 2011—2012 гг.). В: Синика, В. С., Рабинович, Р. А. (ред.). *Древности. Исследования. Проблемы: сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова.* Кишинев; Тирасполь, с. 89-113.

178. ВОЛОШКОВЕ. Колекція № 1443

с. Волошкове, Сокирянський р-н, Чернівецька обл.

Розкопки Д. К. Чорновола, С. Д. Лисенка, 2011 р.

Поселення доби пізньої бронзи, матеріали XVI—XX ст.

Склад колекції: доба бронзи — фрагменти кераміки, ніж-кинжал бронзовий, браслет бронзовий, серпи крем'яні; XVII—XX ст. — ґудзики, накладка на шкатулку, кована мід-

на обручка, гайка до нагрудного знака часів СРСР.

НА ІА НАН України: Черновол, Д. К., Дяченко, О. В., Лисенко, С. Д., Позіховський, О. Л., Корвін-Піотровський, А. О., Кириленко, О. С., Маринченко, Г. В. 2011. *Звіт Дністровської комплексної археологічної експедиції на території сс. Волошкове, Ожеве Сокирянського району Чернівецької обл. за 2011 р.*, ф. 64, 2011/243.

179. СУГОКЛЕЙСКИЙ МОГИЛЬНИК. Колекція № 1519

м. Кіровоград.

Розкопки Ю. В. Болтрика, А. В. Ніколової, 2004 р.

Курган доби ранньої — середньої бронзи.

Склад колекції: фрагменти дерев'яних коліс.

НА ІА НАН України: Болтрик, Ю. В., Николова, А. В. 2004. *Отчет об охранных исследованиях Сугоклейского кургана эпохи ранней — средней бронзы в городе Кировограде в 2004 г.*, ф. 64, 2004/111.

Література: Ніколова, А. В., Разумов, С. М. 2012. Поховання культури Бабине Сугоклейської могили. *Археологія*, 3, с. 96-108.

180. КЛЕМБІВКА. Колекція № 1542

с. Клембівка, Ямпільського р-ну, Вінницька обл.

Розкопки С. М. Разумова, 2012 р.

Кургани доби бронзи.

Склад колекції: фрагменти кераміки, вироби з кременю.

НА ІА НАН України: Разумов, С., Косько, А., Карнаух, Є., Манігда, О. 2012. *Звіт про роботу спільної українсько-польської Ямпільської археологічної експедиції в 2012 р.*, ф. 64, 2012/215.

МАТЕРІАЛИ РОЗВІДОК

181. ЛИЧКОВЕ. Колекція № 819

р. Тютюнниця, с. Личкове, Магдалинівський р-н, Дніпропетровска обл.

Розвідки Д. Я. Телегіна, 1971 р.

Поселення зрубної культури.

Склад колекції: фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Телегин, Д. Я., Беляева, С. А., Беляев, А. С. 1971. *Отчет о работе экспедиции Днепр-Донбасс в 1971 г.*, ф. 64, 1971/27.

182. БАШКИРІВКА. Колекція № 1513

рр. Сіверський Донець, Сейм. Харківська обл.

Розвідки В. І. Непріної, 1981 р.

Підйомний матеріал доби пізньої бронзи.

Склад колекції: вироби з кременю, фрагменти кераміки.

НА ІА НАН України: Неприна, В. И. 1981. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции 1981 г.*, ф. 64, 1981/28.

Розділ III, частина 1
КОЛЕКЦІЇ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА

Упродовж 2004—2019 рр. до розділу надійшло 27 колекцій, які охоплюють широкий територіальний і хронологічний діапазон. Найбільший масив нових надходжень — з досліджень лісостепових городищ скіфського часу. Після виходу в 2007 р. Каталогу колекцій були прийняті на зберігання матеріали з досліджень Більського городища 2004 р. та 2006 р. (поселення в ур. Царина та могильник в ур. Марченки, розкопки С. В. Махортих і Є. В. Черненка). Також надійшли матеріали з розкопок Северинівського городища в 2009—2013 рр. (Ю. В. Болтрик) і Хотівського городища 2016 р. (Е. А. Кравченко). З нещодавніх розкопок вкажемо матеріали з Жаботинського поселення (розкопки М. М. Дараган 2008 р.). Чисельний масив матеріалів передала Е. А. Кравченко з розкопок поселення кизил-кобинської культури Уч-Баш у 2007—2012 рр. Також передано на зберігання матеріали експедицій попередніх років, як Ницаха (розкопки С. С. Березанської), Вовче та Підгородище (Є. О. Петровської).

Матеріалів з розкопок скіфських курганів надійшло порівняно менше. Зокрема, це артефакти з таких пам'яток, як Катеринівка та Новохортиця, розкопаних у 2017 р. (С. В. Полін), Богданівка та Орликова Могила, розкопані, відповідно, у 2017 і 2018 рр. (С. А. Скорий). З попередніх років розкопок передано знахідки з некрополів біля сіл Велика Багачка, дослідженого у 1979 р. (В. Ю. Мурзін) та Ольгине, розкопаного в 1990 р. (А. І. Кубишев).

1. АЙЛЯНМА-КАЯ. Колекція № 1554

с. Мічуринське Білогорського р-ну, АР Крим.

Зруйноване поховання скіфського часу, VII—VI ст. до н. е.

Склад колекції: *м. ч.* — наконечники стріл, *м. к.* — ворворки.

2. БІЛЬСЬК

с. Більськ, Котелевський р-н, Полтавська обл.

Колекція № 1289

ур. Марченки

Курганний могильник скіфського часу, VII ст. до н. е.

Розкопки С. В. Махортиха, 2006 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. ч.* — ножі; *м. к.* — монета; *кам.* — крем'яні знаряддя, розтиральник, сокира, кресало.

НА ІА НАН України: Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Каравайко, Д. В. 2006. *Отчет об исследованиях совместной украинско-немецкой археологической экспедиции в 2006 г.*, ф. 64, 2006/231.

Література: Махортых, С. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Герц, В. Ю., Каравайко, Д. В. 2006.

Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2006 г. Киев.

Колекція № 1306

ур. Царина

Городище скіфського часу, VII ст. до н. е.

Розкопки Є. В. Черненка, 2004 р.

Склад колекції: гл. — посуд ліпний і гончарний, конуси, грузила, антропоморфна статуетка; *м. ч.* — булавка; *м. к.* — шпилька, зливок бронзи; *кам.* — точильний брусок; *кіст.* — наконечник стріли, заготовки.

НА ІА НАН України: Черненко, Е. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. 2004. *Отчет о раскопках Совместной украинско-немецкой экспедиции у с. Бельск Котелевского р-на Полтавской обл. в 2004 г.*, ф. 64, 2004/173.

Література: Черненко, Е. В., Ролле-Герц, Р. А., Скорый, С. А., Махортых, С. В., Герц, В. Ю., Белозор, В. П. 2005. *Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2004 г.* Киев.

3. БОГДАНІВКА. Колекція № 1590

с. Богданівка Бобринецького р-н, Кіровоградська обл.

Курганний могильник скіфського часу.

Розкопки С. А. Скорого, 2017 р.

Склад колекції: *м. ч.* — ніж; *м. к.* — наконечники стріл, сережка; *ск.* — намистина.

НА ІА НАН України: Скорый, С. А., Орлик, О. А. П., Зимовец, Р. В. *Отчёт об исследованиях Кировоградской археологической экспедиции в 2017 году*, ф. 64.

Література: Скорый, С. А., Орлик, А. П., Зимовец, Р. В. 2018. Исследование скифского кургана на юге Кировоградщины. *Археологія і давняя історія України*, 2, с. 352-358.

4. ВЕЛИКА БАГАЧКА. Колекція № 1592

смт Велика Багачка, Полтавська обл.

Курган скіфського часу, IV ст. до н. е.

Розкопки В. Ю. Мурзіна, 1979 р.

Склад колекції: *гл.* — ліпна посудина; *м. ч.* — лускатий панцир, деталі вузди, кинджал, втоки; *м. к.* — пластинка, *кіст.* — ворворка, *кам.* — кам'яна плита.

НА ІА НАН України: Мурзин, В. Ю., Беляев, А. С., Бунятян, Е. П. 1979. *Отчет о работе Полтавской экспедиции 1979 г.*, ф. 64, 1979/11.

Література: Мурзин, В., Шелехань, А. 2018. Скифский курган у пгт Великая Багачка. *Revista Arheologică*, XIV, 2, с. 66-79.

5. ВОВЧЕ. Колекція № 1538

ур. Вовче, Обухівський р-н, Київська обл.

Поселення раннього залізного віку.

Розкопки Є. О. Петровської, 1971, 1973 рр.

Склад колекції: *гл.* — ліпний посуд.

НА ІА НАН України: Максимов, Е. В., Петровская, Е. А., Терпиловский, Р. В., Циндровская, Л. А. 1973. *Отчет о раскопках Каневской экспедиции 1973 года*, ф. 64, 1973/79.

Література: Петровская, Е. А. 1974. Два поселения скифского времени вблизи г. Обухова. *Археологические открытия 1973*, с. 329.

6. ЖАБОТИН. Колекція № 1341

с. Жаботин, Кам'янський р-н, Черкаська обл.

Поселення ранньої залізної доби, VIII—VII ст. до н. е.

Розкопки М. М. Дараган, 2008 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний та гончарний, пряслиця, грузила; *м. ч.* — шпилька, ніж; *м. к.* — наконечники стріл; *кіст.* — наконечники стріл; *ск.* — намисто.

НА ІА НАН України: Дараган, М. Н. 2008. *О работе Жаботинской экспедиции ИА НАНУ в 2008 г. на памятниках начала раннего железного века в Каменском р-не Черкасской обл.*, ф. 64, 2008/253.

Література: Дараган, М. Н. 2011. *Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: КНТ.

7. ЗАБІР'Я та КОЗАРОВИЧІ. Колекція № 1496

с. Забір'я, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

с. Козаровичі, Вишгородський р-н, Київська обл.

Випадкові знахідки кинджалів скіфського часу, VI—V ст. до н. е.

Література: Петровська, Є. О. 1971. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 9-19; Петровська, Є. О., Іванов, І. І. 1975. Акінак із с. Забір'я поблизу Києва. *Археологія*, 16, с. 64.

8. КАТЕРИНІВКА та НОВОХОРТИЦЯ. Колекція № 1593

с. Катеринівка Нікопольського р-ну, с. Новохортиця Софіївського р-ну Дніпропетровської обл.

Курганний могильник скіфського часу.

Розкопки С. В. Поліна, 2017 р.

Склад колекції: *гл.* — ліпний посуд, амфори, чорнолаковий посуд, прясло; *м. ч.* — ножі, втоки, списи, деталі вузди, ворворка, пластинки; *м. к.* — навершя, наконечники стріл, прясла, сережка; *кіст.* — ф-ти веретена, ручки; *ск.* — намисто.

НА ІА НАН України: Полин, С. В., Дараган, М. Н., Черных, Л. А. 2017. *Отчет Орджоникидзевской экспедиции ИА НАНУ об исследованиях скифских курганов в Днепропетровской обл. в 2017 г.*, ф. 64.

Література: Полін, С. В., Дараган, М. М., Черних, Л. А. 2017. Розкопки скіфських курганів біля м. Покров. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 22-24.

9. ЛЕЛЯКИ. Колекція № 1555

с. Леляки, Баришівський р-н, Київська обл.

Випадкова знахідка скарбів чорноліської культури, IX—VIII ст. до н. е.

Склад колекції: *м. к.* — бронзові браслети, деталі кінської вузди, ф-ти умбона.

Література: Скорый, С., Костенко, Ю., Боряк, В. 2016. Клады чернолесской культуры на севере Приднепровской Террасовой Лесостепи. *Revista Arheologică*, XII, 1—2, p. 106-127.

10. МЕЗИН. Колекція № 1497

с. Мізин, Коропський р-н Чернігівська обл.

Розкопки В. С. Драчука, 1959 р.

Городище юхнівської культури.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, конуси; ф-ти пісковику та обмазки.

11. НИЦАХА. Колекція № 1550

с. Ницаха, Тростянецький р-н, Сумська обл.

Поселення доби фінальної бронзи — раннього заліза.

Розкопки С. С. Березанської, 1955 р.

Склад колекції: *гл.* — ліпний посуд.

Література: Корохіна, А. В. 2011. Культурно-стратиграфічна ситуація на поселенні фінальної бронзової доби Ніцаха в Поворсклі. *Матеріали та дослідження з археології Східної України*, XI, с. 217-227.

12. ОЛЬГИНЕ. Колекція № 1530.

с. Ольгине, Горностаївський р-н, Херсонська обл.

Курганний могильник скіфського часу, IV ст. до н. е.

Розкопки А. І. Кубишева, 1990 р.

Склад колекції: *м. ч.* — скоба, ф-ти списів, дротиків, кінської вузди, ножів, панцира, меча; *м. к.* — наконечники стріл, сережка; *кіст.* — пластини, *шк.* — ф-ти ремінців; *дер.* — ф-ти сагайдака, *ск.* — намистини.

Література: Бессонова, С. С., Ковальов, М. В., Кубишев, А. І. 2005. Кургани біля с. Ольгине (скіфські поховання). *Археологія*, 3, с. 38-51.

13, 14. ОРДЖОНІКІДЗЕ (ПОКРОВ)

м. Покров (колишнє м. Орджонікідзе), Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл.

Курганний могильник скіфського часу, IV ст. до н. е.

13. Чортомлик, курган. Колекція № 1528

Розкопки В. Ю. Мурзіна, 1984 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори.

НА ІА НАН України: Мурзин, В. Ю., Бунятян, Е. П., Махортых, С. В. 1984. *Отчет о раскопках Чертомлыкской экспедиции в 1984 г.*, ф. 64, 1984/33.

Література: Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). Киев: Наукова думка.

Колекція № 1307

Розкопки С. В. Поліна, 1997 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний.

НА ІА НАН України: Полин, С. В.; Николова, А. В. 1997. *Отчет о работе Орджоникидзевской археологической экспедиции в 1997 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской области в зоне горных работ ОАО*, ф. 64, 1997/40.

14. Колекція № 1535

Розкопки С. В. Поліна, 2007 р.

Склад колекції: *гл.* — амфори.

НА ІА НАН України: Полин, С. В., Черных, Л. А., Дараган, М. Н., Разумов, С. Н., Карнаух, Е. Г., Куприй, С. А., Каравайко, Д. В., Березкин, А. П. 2007. *Отчет о работе Орджоникидзевской экспедиции ИА НАНУ в 2007 г. Раскопки курганов у г. Орджоникидзе Днепропетровской обл. в зоне землеотводов под Шевченковский и Северный карьеры ОАО Орджоникидзевский ГОК*, ф. 64, 2007/107.

15. ОРЛИКОВА МОГИЛА. Колекція № 1640

с. Богданівка, Бобринецький р-н, Кіровоградська обл.

Курганний могильник скіфського часу.

Розкопки С. А. Скорого, 2018 р.

Склад колекції: *м. к.* — ф-ти казана, наконечники стріл, пластинки панцира, ворворка, налобник, псалій; *м. ч.* — ніж, цвяхи; *гл.* — ф-ти амфор.

НА ІА НАН України: Скорий, С. А., Орлик, О. П., Зимовець, Р. В., Каравайко, Д. В. 2018. *Звіт про дослідження Кіровоградської археологічної експедиції 2018 року*, ф. 64.

Література: Скорый, С. А., Орлик, А. П., Зимовец, Р. В., Каравайко, Д. В. 2019. Скифское погребение кургана Орликова Могила на юге Кировоградщины. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 160-181.

16. ПІДГОРОДИЩЕ. Колекція № 1537

ур. Підгородище, Обухівський р-н, Київська обл.

Поселення раннього залізного віку.

Розкопки Є. О. Петровської, 1973—1975 рр.

Склад колекції: *гл.* — ф-ти ліпного та гончарного посуду, *м. ч.* — шило, кільце.

НА ІА НАН України: Максимов, Е. В., Петровская, Е. А., Терпиловский, Р. В., Циндровская, Л. А. 1973. *Отчет о раскопках Каневской экспедиции 1973 года*, ф. 64, 1973/79.

Література: Петровская, Е. А. 1974. Два поселения скифского времени вблизи г. Обухова. *Археологические открытия 1973*, с. 329.

17. СЕВЕРИНІВКА

с. Межирів, Жмеринський р-н, Вінницька обл.

Городище скіфського часу, VII—VI ст. до н. е.

Колекція № 1447.

Розкопки Ю. В. Болтрика, 2009—2011 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, вінце амфори, пряслиця, грузила; *м. ч.* — ножі, шпильки; *м. к.* — сережки, шпильки, наконечники стріл; *кам.* — шліфувадла, сокира; *кіст.* — псалії, ворворки, гребінь; *ск.* — намистина.

НА ІА НАН України: Болтрик, Ю. В., Ігначак, М. 2009. *Звіт про роботи на Северинівському городищі в 2009 р.,* ф. 64, 2009/70; Болтрик, Ю. В., Ігначак, М., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2010. *Звіт про дослідження Северинівського городища у Жмеринському районі Вінницької області в 2010 р.*, ф. 64, 2010/169; Болтрик, Ю. В., Ігначак, М., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2011. *Звіт про дослідження Северинівського городища у Жмеринському районі Вінницької області в 2011 р.*, ф. 64, 2011/156.

Література: Ignaczak, M., Boltrik, Y., Ј́ьelehan', O., Affelski, J. 2016. Fortece Ukrainy. Twyrcy grodzisk z wczesnego okresu epoki żelaza na obszarze Podola i ich wkład w kulturę ówczesnej Europy. In: B. Gediga. (ed.). *Europa w okresie od VIII wieku przed narodzeniem Chrystusa do I wieku naszej ery*. Biskupin; Wroclaw: Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, s. 239-259.

Колекція № 1510

Розкопки Ю. В. Болтрика, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, пряслиця, грузила; *м. ч.* — ножі, пластинки; *м. к.* — наконечники стріл; *кам.* — шліфувадла, розтиральник; *кіст.* — псалій, ворворка; *ск.* — намистина; *кам.* — ф-ти кременю.

НА ІА НАН України: Болтрик, Ю. В., Ігначак, М., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2012. *Звіт про дослідження Северинівського городища (Жмеринський район Вінницької області) в 2012 р.*, ф. 64, 2012/199.

Література: Болтрик, Ю. В., Ігначак, М., Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2015. Рогові елементи вузди з Северинівського городища. *Наукові студії*, 8, с. 222-245.

Колекція № 1511

Розкопки Ю. В. Болтрика, 2013 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, конус, пряслиця, грузила, котушки, світильник; *м. ч.* — ножі, шпильки, серп, бритва; *м. к.* — сережка, наконечники стріл; *кам.* — шліфувадла, ф-ти кременю; *кіст.* — псалії, наконечник стріли.

Література: Ignaczak, M., Boltrik, Yu., Shelekhan, O., Lifantii, O., Olędzki, L. 2016. The fortresses of Ukraine. The builders of Early Iron Age strongholds in Podolia. *Baltic-Pontic studies*, 21, p. 277-290.

18. СОСОНКА. Колекція № 1553

с. Сосонка Охтирський р-н, Сумська обл.

Поселення скіфського часу, V ст. до н. е.

Розвідки Д. С. Гречка, 2015 р.

Склад колекції: *гл.* — ф-ти ліпного та гончарного посуду.

НА ІА НАН України: Гречко, Д. С., Берест, Ю. М., Коротя, О. В., Осадчий, Є. М. 2015. *Звіт про археологічні розвідки на території Роменського, Охтирського та Сумського районів Сумської обл. у 2015 р.*, ф. 64.

Література: Гречко, Д. С., Берест, Ю. М., Коротя. О. В., Осадчий, Є. М., Крютченко, О. О. 2016. Археологічні розвідки на Сумщині у 2015 р. *Археологічні дослідження Більського городища*, с. 210-231.

19. УЧ-БАШ

м. Севастополь, Балаклавський р-н, Крим.

Поселення кизил-кобинської культури, IX—VIII ст. до н. е.

Колекція № 1448

Розкопки Е. А. Кравченко, 2009, 2010 рр.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *кам.* — вироби з кременю; кістки тварин.

НА ІА НАН України: Савеля, О. Я., Кравченко, Э. А., Лысенко, Р. В., Шевченко, Д. А. 2009. *Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2009 г.*, ф. 64, 2009/13а; Кравченко, Э. А. 2010. *Отчет о раскопках на поселении Уч-Баш в 2010 г.*, ф. 64, 2010/13.

Колекція № 1571

Розкопки Е. А. Кравченко, 2011 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; кістки тварин; *кам.* — вироби.

НА ІА НАН України: Кравченко, Э. А., Разумов, С.Н., Овчинников, Э. В. 2011. *Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2011 г.*, ф. 64, 2011/102.

Колекція № 1572

Розкопки Е. А. Кравченко, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; кістки тварин.

НА ІА НАН України: Кравченко, Э. А., Разумов, С. М., Квітницький, М. В., Москаленко, А. В. 2012. *Отчет о раскопках поселения Уч-Баш в 2012 г.,* ф. 64, 2012/87.

Колекція № 1575

Розкопки Е. А. Кравченко, 2007, 2008 рр.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; кістки тварин.

НА ІА НАН України: Савеля, О. Я., Кравченко, Э. А. 2007. *Отчет о раскопках поселения Уч-Баш (2007),* ф. 64, 2007/13; Савеля, О. Я., Кравченко, Э. А. 2008. *Отчет о раскопках поселения Уч-Баш (2008)*, ф. 64, 2008/13.

Література: Кравченко, Е. А. 2010. *Кизил-кобинська культура у Західному Криму*. Київ: ІА НАН України; Кравченко, Э. А. 2013. Раннее железо в Северном Причерноморье и поселение Уч-Баш: технология и традиция. *Российский археологический ежегодник*, 3, с. 257-287; Кравченко, Е. А. 2016. До питання про початок залізної доби у Криму. *Наукові студії*, 9, с. 164-177.

20. ХОТІВ. Колекція № 1636

с. Хотів, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Городище скіфського часу, VII—VI ст. до н. е.

Розкопки М. М. Дараган, 2004 р.

Склад колекції: *гл.* — ф-ти ліпного та гончарного посуду; *кам.* — молоток; *м. к.* — бронзове кільце; *кіст.* — вироби.

НА ІА НАН України: Ивакин, Г. Ю., Дараган, М. Н., Орлюк, М. И., Кравченко, Э. А., Куприй, С. А. 2004. *Отчет о геофизических и археологических исследованиях на Хотовском городище скифской эпохи*, ф. 64, 2004/192.

Література: Ивакин, Г. Ю. Дараган, М. Н., Орлюк, М. И., Кравченко, Э. А., Куприй, С. А. 2004. Геофизические и археологические исследования Хотовского городища скифской эпохи. *Археологічні відкриття в Україні 2005*, с. 400-406.

Розділ III, частина II
АНТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Античні колекції Наукових фондів ІА НАНУ поповнилися матеріалами з кількох визначних пунктів Північного Причорномор'я. Це Березань — найдавніший античний центр на нашій території — Борисфен; Ольвія, а саме, знахідки з її Центрального теменоса, себто однієї з головних священних ділянок поліса; Бейкуш — одне з її сільських поселень. Географія античних пам'яток розширилася за рахунок надходження до Наукових фондів матеріалів розвідок у серці Пантікапею, на г. Мітрідат, на Тендровій косі, відомій давнім грекам як міфічний Ахіллів Дром, а також з Артезіана — сільського поселення на Боспорі.

Усі матеріали походять з археологічних досліджень попередніх років. Колекція знахідок на Березані — з розкопок 1960-х і 1971 рр. Це перша частина матеріалів з розкопок під керівництвом В. В. Лапіна. Вона містить пам'ятки широкого хронологічного спектру: від VII ст. до н. е. до I ст. н. е. Колекція теракот з ольвійського теменоса з розкопок О. І. Леві та О. М. Карасьова 1950-х—1970-х рр., що містить значну кількість фрагментів теракотових фігурок і форм для їх виготовлення, більшість яких знайдено в найглибшому ботросі. Дещо пізніше, 1984 р., провадилися підводні й наземні розвідки В. В. Назарова на Тендрі; 1985, 1986 і 1996 рр. — розкопки С. Б. Буйських у Бейкуші. Боспорські матеріали походять з розвідок В. М. Корпусової в Пантікапеї 1990 р. та розкопок М. І. Винокурова і Н. О. Сон у 2010 р. на поселенні Артезіан. Із цих останніх передано тільки ліпний посуд. Разом з цими колекціями Наукові фонди ІА НАНУ представляють повний спектр основних античних пам'яток на території України.

21. БЕРЕЗАНЬ. Колекція № 1446

о. Березань (поблизу впадіння в Чорне море Березанського та Дніпровського лиманів), Очаківський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки В. В. Лапіна, 1960—1964, 1966, 1967, 1969—1971 рр.

Поселення Борисфен античного часу, VII—I ст. до н. е.

Склад колекції: *гл.* — фрагменти амфор, розписного, чорнолакового, червонолакового, червоноглиняного, сіроглиняного, кухонного, ліпного, товстостінного посуду, черепиця, теракоти, світильники, пряслиця, вотивні кружки, графіті, ливарні форми; *ск.* — посуд; металеві, кістяні, глиняні та кам'яні вироби.

НА ІА НАН України: Лапин, В. В., Яровая, Е. Ф. 1960. *Отчет о раскопках поселения на о. Березани в 1960 г.*, ф. 64, 1960/11а; Лапин, В. В., Горбунова, К. С. 1961—1962. *Отчет о раскопках древнегреческого поселения на о. Березани в 1961—1962 гг.*, ф. 64, 1961— 1962/6а; Лапин, В. В. 1963—1964. *Отчет о раскопках древнегреческого поселения на о. Березани в 1963—1964 гг.*, ф. 64, 1963—64/12а; Лапин, В. В. 1966—1967. *Отчет о раскопках древнегреческого поселения на острове Березани в 1966—1967 гг.*, ф. 64, 1966—1967/8; Лапин, В. В. 1969. *Отчет о раскопках древнегреческого поселения на о. Березани в 1969 г.*, ф. 64, 1969/16; Лапин, В. В. 1970. *Отчёт о работах на о-ве Березани*, ф. 64, 1970/11; Лапин, В. В. 1971. *Отчет о работе Березанской експедиции ИА АН УРСР в 1971 г.*, ф. 64, 1971/9а.

Література: Лапин, В. В. 1961. Археологические исследования на острове Березань в 1960 г. *Краткие сообщения о полевых исследованиях Одесского государственного университета и Одесского государственного археологического музея*, с. 27-29; Лапин, В. В. 1961. Раскопки поселения на острове Березань в 1960 г. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 11, с. 43-52; Лапин, В. В. 1967. Раскопки древнегреческого поселения на о. Березань в 1966 г. *Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг.*, с. 145-149; Лапин, В. В. 1968. Исследования древнегреческого поселения на о. Березань. *Археологические исследования на Украине 1967 г.*, с. 150-155; Лапин, В. В. 1972. Дослідження на о. Березані в 1969 році. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, с. 157- 160; Русяева, А. С. 1984. Терракоты с березанского поселения (из раскопок В. В. Лапина). В: Крыжицкий, С. Д., Мазарати, С. Н., Русяева, А. С. (ред.). *Античная культура Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 129-147; Буйских, А. В. 2019. *Архаическая расписная керамика из Борисфена (раскопки 1960—1980-х гг.)*. Киев: ИА НАН Украины.

22. ТЕНДРА. Колекція № 1630

Тендрівська коса, Херсонська обл.

Розвідки (підводні та наземні) В. В. Назарова, 1984 р.

Місце затоплення кораблів, V ст. до н. е. — I ст. н. е.

Склад колекції: *гл.* — амфори, червоноглиняний і ліпний посуд; *кам.* — вироби.

НА ІА НАН України: Назаров, В. В. 1984. *Отчет о разведочных обследованиях Тендровской косы в 1984 г.*, ф. 64, 1984/29в.

Література: Назаров, В. В. 1985. Подводные археологические исследования в 1984 г. В: *Проблемы исследования Ольвии. Тезисы докладов и сообщений семинара.* Парутино, с. 53-54.

23, 24. ОЛЬВІЯ та її хора

23. ОЛЬВІЯ. Колекція № 1656

с. Парутине, Очаківський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки О. І. Леві та О. М. Карасьова, 1950-ті — 1970-ті рр.

Ділянка Східного (Центрального) Теменоса.

Склад: *гл.* — теракоти, форми для виготовлення їх, курильниці.

НА ІА НАН України: Книпович, Т. Н., Славин, Л. М. 1953. *Основные результаты раскопок Ольвии за 1952—1953 гг.*, ф. 64, 1953/15; Карасев, А. Н. 1954. *Отчет о раскопках Ольвийской агоры в 1954 г.*, ф. 64, 1954/9д; Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1955. *Отчет Ольвийской археологической экспедиции ЛОИИМК АН СССР за 1955 год. (Агора. Участки: «М» и «Е»)*, ф. 64, 1955/9г; Леви, Е. И., Карасев, А. Н.1956. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИИМК АН СССР в 1956 г.*, ф. 64, 1956/10; Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1957. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИИМК АН СССР в 1957 году*, ф. 64, 1957/13а; Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1959. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1959 г.,* ф. 64, 1959/11б; Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1960. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1960 году*, ф. 64, 1960/11г; Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1961. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АНСССР в 1961 г.*, ф. 64, 1961/10е; Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1962. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1962 году*, ф. 64, 1962/55; Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1963. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1963 г.*, ф. 64, 1963/9а; Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1964. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1964 году*, ф. 64, 1964/65; Карасев, А. Н. 1967. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1967 году*, ф. 64, 1967/7; Карасев, А. Н., Леви, Е. И. 1970. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1970 г.*, ф. 64, 1970/16. Леви, Е. И. 1971. *Отчет о раскопках Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1971 г.*, ф. 64, 1971/94; Леви, Е. И., Марченко, К. К. 1972. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛО ИА АН СССР*, ф. 64, 1972/26б; Леви, Е. И., Марченко, К. К. 1973. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1973 г.,* ф. 64, 1973/100; Леви, Е. И. 1974. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИА АН СССР в 1974 году*, ф. 64, 1974/26б.

Фрагмент теракоти з жіночим зображенням. Ольвія, теменос. Колекція № 1656. Розкопки О. І. Леві й О. М. Карасьова 1955 р.

Голова від фігурки танагрського типу. Ольвія, теменос. Колекція № 1656. Розкопки О. І. Леві й О. М. Карасьова 1956 р.

Література: Карасев, А. Н. 1956. Основные результаты работ на ольвийской агоре в 1953 году. *Краткие сообщения ИИМК*, 63, с. 124-127; Карасев, А. Н, Леви, Е. И. 1965. Работы ольвийской экспедиции ЛОИА в 1960—1962 гг. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 103, с. 80-93; Карасев, А. Н, Леви, Е. И. 1971. Работы ольвийской экспедиции. *Археологические открытия 1970*, с. 255-256; Леви, Е. И. 1959. Терракоты из цистерны ольвийской агоры. *Краткие сообщения ИИМК*, 74, с. 9-19; Леви, Е. И. 1964. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951—1960). В.: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва: Наука, с. 5-26; Леви, Е. И. 1970. Описание терракот теменоса. *Античные терракоты Северного Причерноморья*. Москва: Наука, I, с. 42-49. Свод археологических источников СССР, Г 1-11. Карасев, А. Н. 1972. Раскопки ольвийской агоры в 1967—1969 гг. В: Пассек, Т. С. (ред.). *Античные памятники на территории СССР*. Москва: Наука, с. 35-44; Леви, Е. И., Марченко, К. К., Белова, Н. С., Брашинский, И. Б., Виноградов, Ю. Г., Доманский, Я. В., Копейкина, Л. В. 1973. Раскопки ольвийской агоры. *Археологические открытия 1972*, с. 302-303; Леви, Е. И., Марченко, К. К., Виноградов, Ю. Г., Головачева, Н. В., Доманский, Я. В., Копейкина, Л. В. 1974. Исследования центральной части ольвийского городища. *Археологические открытия 1973*, с. 299-300; Леви, Е. И., Марченко, К. К. 1975. Исследование ольвийского городища. *Археологические открытия 1974*, с. 314; Карасев, А. Н, Леви, Е. И. 1975. Раскопки ольвийской агоры. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 143, с. 11-20; Леви, Е. И. 1978. Раскопки ольвийской агоры и теменоса (1971—1974 гг.). *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 156, с. 36-45; Леви, Е. И. 1985. *Ольвия. Город эпохи эллинизма*. Ленинград: Наука, с. 65-88; Шевченко, Т. М. 2019. Гібридні теракоти: Нетипові погруддя-фіміатерії з Ольвії. *Laurea*, III: Античный мир и Средние века: чтения памяти профессора В. И. Кадеева, с. 34-38.

24. БЕЙКУШ. Колекція № 1605

с. Чорноморка (Велика), Очаківський р-н, Миколаївська обл.

Розкопки С. Б. Буйських, 1985, 1986, 1996 рр.

Поселення античного часу, VI—V ст. до н. е.

Склад колекції: фрагменти амфор, розписного, чорнолакового, червоноглиняного, сіроглиняного, кухонного, товстостінного посуду, черепиць, ливарної форми, теракот, світильників, намистини, астрагали, пряслиця, важки, графіті, вотивні кружки, металеві, кістяні, глиняні та кам'яні вироби.

НА ІА НАН України: Буйских, С. Б. 1986. *Отчет о работах Северо-Причерноморского отряда Ольвийской комплексной экспедиции в 1986 г.*, ф. 64, 1986/5д.

Література: Буйских, С. Б. 1987. Исследования Бейкушского поселения. *Археологические открытия в 1985*, с. 312-313; Буйских, С. Б. 1988. Исследования на хоре Ольвии. *Археологические открытия 1986*, с. 259; Буйских, С. Б. 1996. Итоги (1972—1996) и задачи изучения сельской округи Ольвии. В: Русяева, А. С., Буйских, С. Б., Крапивина, В. В. (ред.). *Мир Ольвии*. Киев: НА ИА НАН Украины, с. 101-103.

25, 26. БОСПОР

25. ПАНТІКАПЕЙ. Колекція № 1626

м. Керч, Автономна республіка Крим.

Розвідки В. М. Корпусової, 1990 р.

Північний схил г. Мітрідат, V ст. до н. е. — I ст. н. е.

Склад колекції: *гл.* — фрагменти амфор, розписного, чорнолакового, червонолакового, рельєфного, червоноглиняного, сіроглиняного, кухонного, товстостінного посуду, черепиць, пряслиця, теракот, світильників; *кіст.* — астрагали, накладки; *ск.* — скляні посудини.

НА ІА НАН України: Корпусова, В. Н. 1990. *Отчет о разведочных работах на Северном склоне горы Митридат в Керчи в 1990 г.*, ф. 64, 1990/178.

Література: Корпусова, В. Н. 1991. Разведочные работы на горе Митридат в Керчи. *Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.*, с. 30.

26. АРТЕЗІАН. Колекція № 1462

с. Чистопілля, Ленінський р-н, Автономна республіка Крим.

Розкопки М. І. Винокурова, Н. О. Сон, 2010 р.

Городище античного часу, ототожнене з давнім містом Пароста, VI ст. до н. е. — IV ст. н. е.

Склад колекції: *гл.* — ліпний посуд, жаровні, світильники.

НА ІА НАН України: Винокуров, Н. И., Сон, Н. А. 2010. *Отчет Международной российско-украинской Артезианской археологической экспедиции о научно-изыскательских работах на территории Ленинского р-на АРК в 2010 г.*, ф. 64.

Література: Винокуров, Н. И., Сон, Н. А. 2011. Исследования Международной российско-украинской Артезианской археологической экспедиции в Крымском Приазовье. *Археологічні дослідження в Україні 2010 р.*, с. 64-66; Гаврилюк, Н. А., Винокуров, Н. И. 2016. Лепная керамика из слоя пожара времени боспороримской войны 44/45—49 гг. городища Артезиан. *Древности Боспора*, 20, с. 143-177.

Розділ IV
КОЛЕКЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОЇ ДОБИ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Цей розділ — один з найбільших у Наукових фондах ІА НАН України. Крім середньовічних знахідок, тут також зберігаються артефакти

доби палеоліту, енеоліту — бронзи, раннього заліза, Нового часу тощо, що трапилися під час розкопок як одношарових, так і багатошарових поселень. Щороку сюди передають нові матеріали: упродовж 2004—2015 рр. поступило 77 колекцій з археологічних досліджень пам'яток Києва та Київської обл. (Блажевич 2016, с. 121), за період 2016—2019 рр. їх кількість зросла ще на 47.

Як слушно завважила Н. В. Блажевич, в останні десятиліття через зростання інтересу до вивчення історії та матеріальної культури Нової та Новітньої діб, вдосконалення законодавчої бази, методики проведення археологічних розкопок значно інтенсифіковано охоронні археологічні дослідження на території міст та багатошарових поселень, проведено ґрунтовний аналізу здобутих матеріалів (2016, с. 121). Ідеться, передусім, про артефакти XVII—XVIII ст., хоча досить значне число знахідок репрезентовано виробами доби бронзи, раннього заліза, давньоруського часу, XIII—XVI ст. тощо.

Щодо складу нових надходжень, то найбільша кількість колекцій походить з розкопок багатошарових городищ і неукріплених поселень з території Київської обл., зокрема, розвідок і розкопок І. А. Готуна (Ходосівка, Софіївська Борщагівка, Лісники, Рославичі), О. С. Милашевського (Яблунівка, Пилипча), Л. В. Чміль (Іванків), В. Г. Івакіна (Русанів, Острів, Бориспіль, Сухоліси), а також О. В. Петраускаса (Обухів). Згадаємо також колекції, сформовані за результатами охоронних і планових розкопок Києва та його найближчих околиць Г. Ю. Івакіна, В. Г. Івакіна, М. М. Ієвлева, А. О. Козловського, В. О. Крижановського, І. І. Мовчана.

Унікальні матеріали походять з розкопок склоробної майстерні пізньоримського часу біля с. Комарів Чернівецької обл. (розкопки О. В. Петраускаса).

До наукових фондів передано також матеріали з розкопок пам'яток Середньовіччя та пізнішого часу, добуті ще в 1970-х рр. Це, зокрема, старожитності черняхівської культури з Градизька (розкопки Л. М. Рутківської), а також ранньої залізної доби та VIII—X ст. з Ходосівки (розкопки Є. О. Петровської).

1—3. КОМАРІВ

с. Комарів, Кельменецький р-н, Чернівецька обл.

Поселення раннього залізного часу, поселення та могильник черняхівської культури III—V ст.

1. Колекція № 1557

Розкопки О. В. Петраускаса, 2015 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, амфори, пряслиця, плінфа, черепиця; *м. ч.* — ножі, цвяхи, гостроконечники, пряжка, ключі, стрижні; *ск.* — намистини, жетон, посуд, джгут; *м. к.* — фібули, пластини, закінчення ременя, голка, цвях, ніж, скоба; *кам.* — точильний брусок

Фібули, кнопка, монети пізньоримського часу. Комарів і Комарів 2. Колекція № 1557, 1583, 1652. Розкопки О. В. Петраускаса 2015—2017 рр.

НА ІА НАН України: Петраускас, О. В., Коваль, О. А., Авраменко, М. О., Шишкін, Р. Г., Милян, Т. Р. 2015. *Звіт про роботи Комарівської експедиції (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2015 р.*, ф. 64, 2015/17.

Література: Петраускас, О. В., Авраменко, М. О. 2016. Дослідження могильника черняхівської культури «Комарів 1». *Археологічні дослідження в Україні 2015*, с. 218; Петраускас, О. В., Коваль, О. А., Шишкін, Р. Г. 2016. Дослідження поселення черняхівської культури біля с. Комарів. *Археологічні дослідження в Україні 2015*, с. 219.

2. Колекція № 1583

Розкопки О. В. Петраускаса, 2016 р.

Склад колекції: *гл.* — пряслиця, плінфа, важок; *м. ч.* — костиль, стрижень, ножі, наральник; *ск.* — намистини, жетон, віконниця, посуд; *м. к.* — фібули, накладка, стрижень, шпилька, браслет, голка, цвях, пластина, пряжка; *кам.* — точильний брусок, сокира.

НА ІА НАН України: Петраускас, О. В., Авраменко, М. О., Милян, Т. Р. 2016. *Звіт про археологічні дослідження біля с. Комарова (Кельменецький р-н, Чернівецька обл.) у 2016 р.*, ф. 64, 2016/63.

Література: Петраускас, О. В., Авраменко, М. О., Милян, Т. Р., Діденко, С. В., Надвірняк, О. В. 2018. Дослідження біля с. Комарів. *Археологічні дослідження в Україні 2016*в, с. 307-308.

3. Колекція № 1652

Розкопки О. В. Петраускаса, 2017 р.

Склад колекції: *гл.* — гончарний посуд, ліпний, пряслиця, грузило; *м. ч.* — пряжка, стрижні, долото, дріт, ножі, вістря стріл, гостроконечник, наральник, кільце, зубильце, кресало, фібула; *м. к.* — голки, кільце скроневе, фібули, пластина, цвях, заклепки, стрижень, вістря стріли, ключ; *кам.* — точильний брусок, сокира, ніж, кремінь (пластини, відщепи); *ск.* — жетони, намистини, посуд; *кіст.* — гребінець.

НА ІА НАН України: Петраускас, О. В., Карлсен, Х.-Й., Авраменко, М. О., Дерев'янко, О. М., Милян, Т. Р. 2017. *Звіт про роботи Комарівської експедиції у 2017 р.*, ф. 64.

Література: Петраускас, О., Авраменко, М. 2019. Роботи на могильнику черняхівської культури Комарів 1. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 325; Петраускас, О., Дерев'янко, О., Шишкін, Р. 2019. Дослідження ремісничої факторії черняхівської культури в Комарові на Подністров'ї. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 325-326; Петраускас, О., Милян, Т., Карлсен, Х.-Й., Хегевиш, М. 2019. Підсумки досліджень біля с. Комарів. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 327-328.

4—6. ХОДОСІВКА

с. Ходосівка, Обухівський р-н, Київська обл.

Поселення раннього залізного віку, VIII—X ст., XII—XIII ст., Новий час.

4. Колекція № 1559

Розкопки Є. О. Петровської, 1976 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, пряслиця, сковорідка, вальки; *м. ч.* — пластина, *кам.* — ливарна форма, точильний брусок; *кіст.* — підвіска

НА ІА НАН України: Петровская, Е. А. 1976. *Отчет о раскопках и разведках памятников раннего железного века на территории Киевской обл. в 1976 г.*, ф. 64, 1976/127.

Література: Петровская, Е. А. 1977. О работах Подгорцевско-Ходосовского отряда Археологического музея АН УССР. *Археологические открытия 1976*, с. 354; Максимов, Е. В., Петровская, Е. А. 2008. *Древности скифского времени Киевского Поднепровья*. Полтава, с. 14

5. Колекція № 1601

Розкопки І. А. Готуна, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, гончарний, пряслиця; *кам.* — кремінь (нуклеуси, відщепи, луска).

6. Колекція № 1602

Розвідки І. А. Готуна, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний.

Література: Готун, І. А., Казимір, О. М., Сухонос, А. М., Терещук, К. О., Григорчук, О. І., Гунь, М. О. 2013. Розвідки на Ходосівському археологічному комплексі та його околицях. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 188-189.

7, 8. ХОДОСІВКА-РОСЛАВСЬКЕ

с. Ходосівка, ур. Рославське, Києво-Святошинський р-н., Київська обл.

Багатошарове поселення: мезоліт — XIV—XV ст.

7. Колекція № 1625

Розкопки І. А. Готуна, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, амфори, пряслиця, грузила; *м. ч.* — замки навісні, ключі від навісних замків, стрижні, ножі, окуття, долото, пряжки, ложкоріз, серп, наконечники стріл; *кам.* — жорна, точильні камені, розтиральники, кремінь (відщепи, пластини, нуклеус, луска); *м. к.* — хрестики, намистини, пластини, важки, застібки книжкові, каблучки, гривни; *ск.* — браслети, намистини; *кіст.* — інструмент.

Література: Готун, І. А., Сухонос, А. М., Колибенко, М. О., Казимір, О. М., Гунь, М. О. 2013. Дослідження селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 194-195; Готун, І. А., Переверзєв, С. В., Сорокун, А. А., Сухонос, А. М. 2013. Нові знахідки матеріалів доби первісності на стоянці Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 190-191.

8. Колекція № 1635

Розкопки І. А. Готуна, 2014 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний; *м. ч.* — сулиця, вудила, підковка, цвяхи, стрижні, ножі, наконечники стріл; *кам.* — жор-

на, точильні камені, розтиральники, пряслиця; *м. к.* — накладки, монети, ґудзики; *ск.* — браслети, посуд.

Література: Готун, І. А., Казимір, О. М. 2015. Обстеження пам'яток Ходосівського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 78—82; Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2015. Південно-східна периферія селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 83-84.

9. ХОДОСІВКА-КОЗАКІВ ЯР. Колекція № 1628

с. Ходосівка, ур. Козаків Яр, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Багатошарове поселення: ранньої залізної доби — останньої чверті І тис.

Розкопки І. А. Готуна, 2013 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, амфори, пряслице; *м. ч.* — наральник, ніж; *м. к.* — сережки пастирського типу, перстень, фібули.

Література: Готун, І. А., Казимір, О. М., Синиця, Є. В., Непомящих, В. Ю., Колосов, Ю. Г., Шахрай, Д. О., Лозниця, Т. В., Квітницький, М. В. 2014. Дослідження поселення Козаків Яр у Ходосівці. *Археологічні дослідження в Україні 2013*, с. 144-145.

10. ХОДОСІВКА-ВЕЧІРНІЙ ЛІС 2. Колекція № 1603

с. Ходосівка, ур. Вечірній Ліс 2, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Багатошарове поселення раннього залізного та давньоруського часів.

Розвідки І. А. Готуна, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, гончарний; *м. ч.* — виріб невідомого призначення.

Література: Готун, І. А., Казимір, О. М., Грицик, Ю. О., Гунь, М. О. 2013. Роботи на селищі «Вечірній ліс» Ходосівського археологічного комплексу. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 185-186.

11. ХОДОСІВКА-ПОПОВЕ ПОЛЕ. Колекція № 1604

Усі пункти — Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

с. Ходосівка, ур. Попове Поле.

Багатошарове поселення доби пізньої бронзи, середини — другої половини І тис.

ХОДОСІВКА-САДОВА

с. Ходосівка, вул. Садова

Багатошарове поселення другої половини І тис., XVII—XVIII ст.

ХОДОСІВКА-КОЗАКІВ ЯР

с. Ходосівка, ур. Козаків Яр.

Поселення середини — другої половини І тис.

ХОДОСІВКА-СНІГУРОВЕ

с. Ходосівка, ур. Снігурове.

Багатошарове поселення доби пізньої бронзи, давньоруського часу.

ХОДОСІВКА-СОБОРНА

с. Ходосівка, вул. Соборна.

Багатошарове поселення доби пізньої бронзи, давньоруського часу, XVII—XVIII ст.

Розвідки І. А. Готуна, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, гончарний, вальки; *м. ч.* — цвях, ніж; *кам.* — розтиральник.

Література: Готун, І. А., Казимір, О. М., Сухонос, А. М., Терещук, К. О., Григорчук, О. І., Гунь, М. О. 2013. Розвідки на Ходосівському археологічному комплексі та його околицях. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 188-189.

12. СОФІЇВСЬКА БОРЩАГІВКА. Колекція № 1629

с. Софіївська Борщагівка, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Багатошарове поселення доби пізньої бронзи — раннього заліза, XI—XIII ст., XVII—XVIII ст.

ХОДОСІВКА-ГОРОДИЩЕ КРУГЛЕ

с. Ходосівка, Києво-Святошинський р-н.

Городище Кругле ранньої залізної доби.

ХОДОСІВКА-ЧУМАКІВ КУТОК

с. Ходосівка, ур. Чумаків куток, Києво-Святошинський р-н.

Поселення доби пізньої бронзи — раннього заліза.

ЛІСНИКИ

с. Лісники, Святошинський р-н, Київська обл.

Поселення XVIII ст.

РОСЛАВИЧІ

с. Рославичі, Васильківський р-н, Київська обл.

Поселення давньоруського часу.

Розкопки та розвідки І. А. Готуна, 2012—2017 рр.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, посуд ліпний, пряслиця; *м. ч.* — ножі; *кам.* — кремінь (різець, пластини, скобель); *м. к.* — наконечник стріли.

Література: Казимір, О. М., Готун, І. А., Непомящих, В. Ю., Осадчий, Е. М., Колосов, Ю. Г., Шахрай, Д. О., Гунь, М. О., Лозниця, Т. В., Грицик, Ю. О., Осипенко, М. С. 2013. Пам'яткоохоронні розкопки у Софіївській Борщагівці. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 149-150; Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2015. Південно-східна периферія селища Ходосівка-Рославське. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 83-84; Готун, І. А., Казимір, О. М. 2018. Вивчення Ходосівського археологічного комплексу у 2015—2016 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, с. 78-80.

13. ЯБЛУНІВКА, ПИЛИПЧА. Колекція № 1561

Білоцерківський р-н, Київська обл.

с. Яблунівка. Багатошарове поселення доби пізньої бронзи — ранньої залізної доби, Київської Русі.

с. Пилипча. Поселення кам'яної доби, енеоліту, пізньої бронзи — раннього залізного часу, черняхівської культури, пеньківської культури, X—XIII ст., XVII—XVIII ст.

Розвідки О. С. Милашевського, 2015 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, пряслице, гральний жетон; *кам.* — кремінь (відщепи, скребок, пластина), розтирач.

НА ІА НАН України: Милашевський, О. С., Переверзєв, С. В., Хоптинець, І. М., Сорокун, А. А. 2015. *Звіт про розвідки в околицях с. Пилипча в 2015 р.*, ф. 64; Милашевський, О. С., Хоптинець, І. М., Беленко, М. М. 2015. *Звіт про розвідки на пам'ятках Пилипча IV та Пилипча V Білоцерківського р-ну Київської обл. в 2015 р.*, ф. 64.

Література: Милашевський, О. С. 2016. Дослідження в околицях с. Пилипча в 2015 р. *Археологічні дослідження в Україні 2015*, с. 75.

14. ГРАДИЗЬК. Колекція № 1562.

смт Градизьк, Глобинський р-н, Полтавська обл.

Поселення черняхівської культури, III—V ст.

Розкопки Л. М. Рутківської, 1975 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, гончарний (сіролощений, чорнолощений), амфори, пряслиця; *м. ч.* — криця, *кам.* — жорна; *кіст.* — кістки тварин, зуб людський, мушлі.

Література: Рутковская, Л. М. 1979. Археологические памятники IV—V вв. в районе Кременчугского моря (Украина). *Slovenska archeologia*, 27, 2, с. 317-364.

15. ІВАНКІВ. Колекція № 1565.

смт Іванків, Київська обл.

Багатошарове поселення мезоліту, доби пізньої бронзи — ранньої залізної доби, другої половини XIII—XIV ст.

Розкопки Л. В. Чміль, 2014, 2015 рр.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, пряслице; *м. ч.* — гачок, *кам.* — бруски точильні; пряслице пірофілітове, жорна; *ск.* — браслет.

НА ІА НАН України: Чміль, Л. В., Козюба, В. К., Оленич, А. М. 2015. *Звіт про археологічні розвідки в Іванківському районі Київської обл. у 2014 р. та розкопки багатошарового поселення Іванків-3 у 2015 р.*, ф. 64.

Література: Чміль, Л. В., Козюба, В. К., Чекановський, А. А. 2016. Археологічні розвідки в Іванківському районі у 2013—2014 рр. *Археологія і давня історія України*, 3, с. 93-98; Чміль, Л. В., Козюба, В. К., Оленич, А. М. 2019. Дослідження багатошарового поселення Іванків 3 у 2014—2015 рр. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 96-108.

16. РУСАНІВ. Колекція № 1622

с. Русанів, Броварський р-н, Київська обл.

Багатошарове поселення доби пізньої бронзи — ранньої залізної доби, XI—XIII ст.

Розкопки В. Г. Івакіна, 2018 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний.

17—20. СОФІЇВСЬКА БОРЩАГІВКА

с. Софіївська Борщагівка, Києво-Святошинський р-н, Київська обл.

Багатошарове поселення трипільської культури, доби пізньої бронзи — ранньої залізної доби, зарубинецької культури, другої половини I тис., XI—XIII ст.

17. Колекція № 1574.

Розкопки І. А. Готуна, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, амфори, пряслиця, грузило; *м. ч.* — голки, цвяхи, кільця, ножі, окуття лопати, стрижень, ложкоріз, серп, вістря стріл, кресала; *кам.* — жорна, точильні камені, розтиральники, пряслиця пірофілітові, зернотерки, кремінь (відщепи, пластини, нуклеус, луска); *м. к.* — підвіска перснеподібна, браслет, ворварки, ґудзик; *ск.* — браслети, намистини; *кіст.* — астрагал.

Література: Казимір, О. М., Готун, І. А., Терещук, К. О., Грицик, Ю. О., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2013. Роботи Борщагівського загону Північної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 196-199.

18. Колекція № 1627

Розкопки І. А. Готуна, 2017 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, амфори, плінфа; *м. ч.* — окуття, цвяхи; *кам.* — розтиральник; *м. к.* — пряжка, дріт; *ск.* — браслети, смальта, намистини.

Література: Казимір, О., Готун, І., Шахрай, Д., Осипенко, М., Непомящих, В., Гунь, М., Лозниця, Т. 2019. Дослідження північно-східної частини Софіївсько-Борщагівського селища. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 92-94; Казимір, О., Готун, І., Шахрай, Д., Синиця, Є., Бабенко, Р., Гунь, М., Лозниця, Т. 2019. Продовження розкопок південної частини поселення Софіївська Борщагівка. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 95-97.

19. Колекція № 1637

Розкопки І. А. Готуна, 2014 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, амфори, пряслиця, тигель, плінфа, писанка; *м. ч.* — голки, цвяхи, гризла вудил, пробій, ножі, окуття, дужки відра, стрижні, скоба, ножиці, долото, вістря стріл, кресала, ключ, коса; *кам.* — жорна, точильні камені, розтиральники, пряслиця пірофілітові, зернотерки, точильні бруски; *м. к.* — пряжка, щиток персня, ґудзик, ложка, застібки, браслет, хрестики, бубонець; *ск.* — браслети, намистини; *кіст.* — накладка, руків'я, кістень, гребінь, астрагали, мушлі, лощила, проколка.

Гончарні горщики. Софіївська Борщагівка. Колекція № 1637. Розкопки І. А. Готуна 2014 р.

Кістяні гребені, кістень, підвіска з писалом кольорового металу. Софіївська Борщагівка. Колекція № 1637. Розкопки І. А. Готуна 2014 р.

Література: Казимір, О. М., Готун, І. А., Осипенко, М. С., Синиця, Є. В., Непомящих, В. Ю., Шахрай, Д. О., Гунь, М. О., Лозниця, Т. В. 2015. Продовження досліджень розкопу III на селищі в Софіївській Борщагівці. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 87-90.

20. Колекція № 1638

Розкопки І. А. Готуна, 2017 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, світильники, амфори, пряслиця, писанка; *м. ч.* — сокира, замок навісний, дужка відра, пробій, ножі, стрижні, вістря стріл; *кам.* — жорна, розтиральники, пряслиця пірофілітові, намистина, кремінь (скребачка, вкладень); *м. к.* — підвіски, кільце, сережка, хрестик; *ск.* — посудина, намистини, браслет.

Література: Казимір, О., Готун, І., Шахрай, Д., Осипенко, М., Непомящих, В., Гунь, М., Лозниця, Т. 2019. Дослідження північно-східної частини Софіївсько-Борщагівського селища. *Археологічні дослідження в Україні 2017*,

Намисто і вилочкові кістки качок та гусей і їхні металеві імітації з об'єкту XII ст. Софіївська Борщагівка. Колекція № 1638. Розкопки І. А. Готуна 2017 р.

с. 92-94; Казимір, О., Готун, І., Шахрай, Д., Синиця, Є., Бабенко, Р., Гунь, М., Лозниця, Т. 2019. Продовження розкопок південної частини поселення Софіївська Борщагівка. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 95-97.

21, 22. ОСТРІВ

с. Острів, Рокитнянський р-н, Київська обл.

Багатошарове поселення III—IV, VI—VII ст., західнобалтський могильник XI ст.

21. Колекція № 1643

Розкопки В. Г. Івакіна, 2017 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, пряслиця; *м. ч.* — сокира, ножі, ножиці, кільця, гребінець, цвяхи, вістря стріл, вістря спису; *м. к.* — скроневі кільця, пряжки, каблучка, фібули, браслети, підвіски, ґудзик; *кам.* — бруски точильні, пряслице пірофілітове, сокира, кремінь, розтиральник; *кіст.* — проколки, мушлі, астрагал; *ск.* — браслети.

Література: Івакін В., Івакін, Г., Баранов, В., Бібіков, Д., Переверзєв, С., Милашевський, О. 2019. Дослідження балтського могильника XI—XII ст. на Пороссі. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 89-91.

22. Колекція № 1653

Розкопки В. Г. Івакіна, 2018 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, амфори, обмазка, пряслиця, грузок; *м. ч.* — дужка відра, шпора, ножі, спис, гачок, кільця, дріт, пряжки, цвяхи, вістря стріл; *м. к.* — кільця, пряжки, важок, фібули, монети, браслет, ґудзики, фібули, пряжки, застібки; *кам.* — бруски точильні, пряслице пірофіліто-

Намистини, браслет, фібула, кістяний контейнер. Острів, могильник XI ст. Колекція № 1643, 1653. Розкопки В. Г. Івакіна 2017—2018 р.

ве, намистини, кремінь, жорна; *кіст.* — підвіска, проколки, мушлі, деталь від бурдюка; *ск.* — посуд, намистини.

23. БОРИСПІЛЬ. Колекція № 1649

м. Бориспіль, Київська обл.

Багатошарове поселення давньоруського часу, Нової доби.

Розкопки В. Г. Івакіна, 2018 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, кахлі, амфори; *м. ч.* — окуття лопати, цвяхи, взуттєві підкови, вістря стріли; *м. к.* — ґудзик; *кам.* — бруски точильні; *ск.* — посуд.

24. СУХОЛІСИ. Колекція № 1650

с. Сухоліси, Білоцерківський р-н, Київська обл.

Городище та поселення давньоруського часу.

Розкопки В. Г. Івакіна, 2018 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний; *м. ч.* — ніж, цвях; *м. к.* — монета, пломба, хрестик; *кам.* — бруски точильні, пряслице; *ск.* — посуд, намистина.

25. ОБУХІВ 1. Колекція № 1651

м. Обухів, Київська обл.

Поселення черняхівської культури.

Розкопки О. В. Петраускаса, 2018 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, важки; *м. ч.* — ніж, цвях; *м. к.* — фібула; *кіст.* — проколка,

НА ІА НАН України: Петраускас, О. В., Авраменко, М. О. 2018. *Звіт про охоронні дослідження поселення черняхівської культури Обухів-1 у 2018 р.*, ф. 64.

26—47. м. КИЇВ

26. ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА. Колекція № 1587

Розкопки Г. Ю. Івакіна, 2005—2011 рр.

Склад колекції: *гл.* — фрески, пряслице, плінфа, черепиця; *м. к.* — персні, сережка, наконечник ременя, накладка на пояс, деталі хоросу; *кам.* — плита мармурова, плитка підлоги.

Література: Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Лукомський, Ю. В., Єлшин, Д. Д., Манігда, О. В., Чекановський, А. А. 2006. Дослідження Десятинної церкви в Києві 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005*, с. 171-175; Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, О. В., Йолшин, Д. Д. 2009. Археологічні дослідження території навколо Десятинної церкви 2007 р. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007*, с. 122-125; Івакін, Г. Ю., Манігда, О. В., Іоаннісян, О. М., Йолшин, Д. Д., Зикін, П. Л., Лукомський, Ю. В. 2009. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 2007 р. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007*, с. 127-132; Івакін, Г. Ю., Іоаннісян, О. М., Йолшин, Д. Д., Зикін, П. Л., Лукомський, Ю. В. 2009. Роботи Архітектурно-археологічної експедиції на Десятинній церкві 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008*, с. 88-91; Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, О. В., Манігда, О. В. 2009. Археологічні дослідження ділянок біля Десятинної церкви 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008*, с. 91-94; Івакін, Г. Ю., Іоаннісян, О. М., Йолшин, Д. Д., Лукомський, Ю. В. 2010. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009*, с. 164-169; Івакін, Г. Ю., Іоаннісян, О. М., Йолшин, Д. Д. 2011. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви. *Археологічні дослідження в Україні 2010*, с. 154-155; Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, О. В., Манігда, О. В. 2011. Дослідження на ділянці Десятинної церкви. *Археологічні дослідження в Україні 2010*, с. 158-159; Івакін, Г. Ю., Іоаннісян, О. М., Йолшин, Д. Д. 2012. Архітектурно-археологічні дослідження Десятинної церкви. *Археологічні дослідження в Україні 2011*, с. 250—251; Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, О. В., Манігда, О. В. 2012. Дослідження території, прилеглої до Десятинної церкви. *Археологічні дослідження в Україні 2011*, с. 252-253.

27. МИХАЙЛІВСЬКА ПЛОЩА. Колекція № 1588

Місто X—XIII ст.

Розкопки 1995 р.

Склад колекції: *м. к.* — книжкова застібка, хрестоподібна підвіска, деталі хоросу; *кіст.* — гребінець орнаментований; *ск.* — браслети.

28. вул. І. ФРАНКА, 4б. Колекція № 1600

Випадкова знахідка А. О. Козловського, 2004 р.

Склад колекції: іконка сланцева.

Література: Мовчан, І. І., Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2006. Про археологічні дослідження по вул. Франка, 4б, м. Києва в 2004—2005 рр *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005*, с. 288-291.

29. вул. КИРИЛІВСЬКА, 37. Колекція № 1610

Місто X—XVIII ст.

Розкопки Г. Ю. Івакіна, 2016 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, люльки, іграшки, кахлі, світильники, тиглі, фішки, амфори; *м. ч.* — окуття лопати, ножиці, ножі, набійки взуттєві, шило, кільця, зубильце, замки, скоби, цвяхи, стрижні, вістря стріл, кресала; *кам.* — намистина, точильні бруски, відбійник, пряслиця пірофілітові, кремінь (відщепи, пластини, нуклеус, луска); *м. к.* — хрестики, підвіски, ґудзики, бубонці, важки, пломби, куля, монети, пряжки, застібки книжкові, бляшки, стилос, кільця, каблучки; *ск.* — віконниці, посуд, браслети, намистини, перстні; *кіст.* — астрагали, гольник, проколки.

Література: Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Бібіков, Д. В., Івакін, В. Г., Оленич, А. М., Сергєєва, М. С., Чміль, Л. В. 2018. Науково-рятівні дослідження архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на вул. Кирилівській, 37 у

Ювелірні прикраси з розкопок культурного шару та об'єктів давньоруського часу. Київ, вул. Кирилівська, 37. Колекція № 1610. Розкопки Г. Ю. Івакіна 2016 р.

м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 58-60; *Чміль, Л., Чекановський, А.* 2016. Знахідки дрібної керамічної пластики з розкопок 2016 року в Києві на вул. Кирилівській. *Opus Mixtum*, 4, с. 230-234.

30. ВОЛОДИМИРСЬКА ГІРКА. Колекція № 1611

Місто X—XII, XVII—XVIII ст.

Розкопки Г. Ю. Івакіна, 2017 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, амфори; *м. ч.* — ключі, ножі, набійки взуттєві, гачки, цвяхи, вістря стріл; *кам.* — точильні бруски, кремінь; *м. к.* — дзвони, хрестики, накладки, браслети, підвіски, ґудзики, гачок панікадила, кулі, кільця, монети, печатки, застібки книжкові; *ск.* — браслети.

Література: Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Зоценко, І. В., Бібіков, Д. В., Оленич, А. М., Переверзєв, С. В. 2019. Науково-рятівні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на території м. Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 59-62.

31. вул. ДЕСЯТИННА, 9. Колекція № 1613

Міський некрополь X — перша половина XI ст.

Розкопки Г. Ю. Івакіна, 2017 р.

Склад колекції: *м. к.* — скроневе кільце; *ск.* — намистини.

Література: Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Зоценко, І. В., Івакін, В. Г. 2018. Дослідження на вул. Десятинна, 9 у м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 60-62.

32. КИТАЇВ. Колекція № 1616

Багатошарове поселення: пізньотрипільського (друга половина етапу CII), давньоруського (X—XIII ст.) і пізньосередньовічного часу (XIV—XVI ст.).

Розкопки Г. Ю. Івакіна, 2017 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, фігурки, амфори, цегла; *м. ч.* — ножі, цвяхи, наконечники стріл, шпора, шлак; *м. к.* — хрестики, торгівельні печатки, ґудзики, скроневі кільця, пряжки, каблучки, накладки ремінні; *ск.* — шлак; *кіст.* — астрагали, заготовки.

Література: Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Зоценко, І. В., Бібіков, Д. В., Оленич, А. М., Переверзєв, С. В. 2019. Науково-рятівні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на території м. Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 59-62.

33. вул. МОСКОВСЬКА, 7. Колекція № 1617

XVIII—XIX ст. і трипільська культура «софіївського типу».

Розкопки В. Г. Івакіна, 2018 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний.

34. РИБАЛЬСЬКИЙ ПІВОСТРІВ. Колекція № 1618

Поселення XVI—XVII і XVIII—XIX ст.

Розкопки Г. Ю. Івакіна, 2016—2017 рр.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний; *м. ч.* — цвях; *кам.* — точильний брусок.

Література: Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Зоценко, І. В., Бібіков, Д. В., Оленич,

А. М., Переверзєв, С. В. 2019. Науково-рятівні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на території м. Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 59-62.

35. вул. СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ, 52А. Колекція № 1619

Місто XII—XIX ст.

Розкопки Г. Ю. Івакіна, 2017 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний; *кіст.* — заготовки.

Література: Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Зоценко, І. В., Бібіков, Д. В., Оленич, А. М., Переверзєв, С. В. 2019. Науково-рятівні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на території м. Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 59-62.

36. АНДРІЇВСЬКИЙ УЗВІЗ, 34. Колекція № 1620

Місто XII—XIX ст., перевідкладені.

Розкопки Г. Ю. Івакіна, 2017 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний.

37. ВОЗНЕСЕНСЬКИЙ УЗВІЗ, 26. Колекція № 1621

Місто XII—XIX ст.

Розкопки Г. Ю. Івакіна, 2018 р.

Склад колекції: *ск.* — браслет.

38. вул. БУЛЬВАРНО-КУДРЯВСЬКА, 15А. Колекція № 1623

Місто X—XVIII ст.

Розкопки В. Г. Івакіна, 2016 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, світильники, кахлі; *кіст.* — накладка; *кам.* — кремінь; *ск.* — браслет.

Література: Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Бібіков, Д. В., Зоценко, І. В., Івакін, В. Г., Крижановський, В. О., Оленич, А. М., Переверзєв, С. В. 2018. Науково-рятівні дослідження Архітектурно археологічної експедиції ІА НАНУ у 2014—2016 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 54-55.

39. вул. МИХАЙЛІВСЬКА, 10. Колекція № 1632

Місто X—XVIII ст.

Розкопки А. О. Козловського, 2014, 2017 рр.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, плитка підлоги, плінфа, амфори, світильники, кахлі; *м. ч.* — ніж, цвях, дужка відра; *м. к.* — браслет; *кам.* — точильний брусок, ядро, пірофіліт; *ск* — віконниці, посуд.

НА ІА НАН України: Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2017. *Науковий звіт про археологічні дослідження по вул. Михайлівській, 10 у Шевченківському районі м. Києва в 2014 та 2017 рр.*, ф. 64, 2014—2017/105.

Література: Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2015. Дослідження по вул. Михайлівській, 10 у м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 67-69; Крижановський, В. О. 2016. Залишки давньоруських будівель, знайдені під час розкопок по вул. Михайлівській, 10—12 у м. Києві. *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1, ч. 1, с. 265-270.

40. вул. ФРОЛІВСЬКА, 9—11; АНДРІЇВСЬКИЙ УЗВІЗ, 10Б. Колекція № 1633

Поділ X—XVIII ст.

Розкопки Г. Ю. Івакіна, 2012 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, амфори, світильники, люльки; *м. ч.* — цвях; *м. к.* — монети, важок; *кам.* — жорна, пірофіліт, кремінь; *ск.* — браслети, посуд; *кіст.* — ґудзик, заготовки.

НА ІА НАН України: Івакін, Г. Ю., Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2012. *Звіт про археологічні дослідження по вул. Фролівській, 9—11 та Андріївському узвозу, 10-Б в м. Києві у 2012 р.*, ф. 64, 2012/62.

Література: Крижановський, В. О. 2014. Господарчі об'єкти XVIII—XIX ст., знайдені під час археологічних досліджень по вул. Фролівській, 9—11 та Андріївському узвозу, 10-Б у м. Києві. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 101-105.

41. вул. ОЛЕГІВСЬКА, 24А—30. Колекція № 1634

Місто X—XVIII ст.

Розкопки А. О. Козловського, 2015 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, ліпний, амфори, світильники, люлька; *м. ч.* — наконечник стріли, цвяхи; *м. к.* — монети, перстні, бубонець, браслет, поясні пряжки, гачок, кільця; *кам.* — жорна, пряслиця, кремінь, точильні бруски; *ск.* — намистини, напівфабрикати; *кіст.* — проколка.

НА ІА НАН України: Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2015. *Науковий звіт про археологічні дослідження по вул. Олегівській, 24-А—30 у Шевченківському районі м. Києва в 2015 р.*, ф. 64, 2015/36.

Література: Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2016. Дослідження по вул. Олегівській у м. Києві. *Археологічні дослідження в Україні 2015*, с. 56-57.

42. вул. ЛУК'ЯНІВСЬКА, 17—20. Колекція № 1641

Місто XI—XIX ст.

Розкопки Г. Ю. Івакіна, 2017 р.

Склад колекції: *гл.* іграшка керамічна.

Література: Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Івакін, В. Г., Зоценко, І. В., Бібіков, Д. В., Оленич, А. М., Переверзєв, С. В. 2019. Науково-рятівні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на території м. Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 59-62.

43. вул. САГАЙДАЧНОГО, 18. Колекція № 1642

Місто XI—XIX ст.

Дослідження 1991 р.

Склад колекції: хрестик пірофілітовий.

44. вул. САГАЙДАЧНОГО, 18. Колекція № 1645

Місто XII—XIX ст.

Розкопки В. Г. Івакіна, 2018 р.

Хрестик кам'яний. Київ, вул. Сагайдачного, 18. Колекція № 1642. Дослідження 1991 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, кахлі, іграшки-свищики, люлька, пряслице, плінфа, цегла; *м. ч.* — голка, підкова, ножі, цвяхи, пряжка, вістря стріл; *кам.* — точильні бруски, розтиральник, кремінь (відщепи, пластини, луска); *м. к.* — пряжка, ґудзики, хрестик; *ск.* — посуд, браслети.

45. вул. ВЕРХНІЙ ВАЛ, 42А. Колекція № 1646

Місто XII—XIX ст.

Розкопки В. Г. Івакіна у 2018 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, амфори, кахлі, шашки гральні. пряслице, світильник; *м. ч.* — цвяхи; *кам.* — кремінь (відщепи, пластини, луска); *м. к.* — монети, ґудзики; *ск.* — намистина, посуд, браслети; *кіст.* — гребінці.

46. ГОСТИНИЙ ДВІР. Колекція № 1647

Місто XII—XIX ст.

Розкопки В. Г. Івакіна у 2013 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, амфори, світильники, кахлі, ллячка, плінфа; *м. ч.* — цвяхи, ключ, стрижні; *кам.* — точильні бруски; *м. к.* — монети, ґудзики; *ск.* — посуд, смальта; *дерев.* — весло, денце діжки.

47. АНДРІЇВСЬКИЙ УЗВІЗ, 2. Колекція № 1648

Місто XVII—XVIII ст.

Розкопки В. Г. Івакіна у 2018 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд гончарний, іграшки-свищики, кахлі, гральні фішки, цегла, люлька; *м. ч.* — взуттєва підкова, вістря стріл, замок циліндричний, ножиці, підкови, скоба; *кам.* — розтиральник; *м. к.* — монети, каблучки, наперсток, кулі, пломби; *ск.* — браслети, посуд; *кіст.* — астрагали.

Розділ V
КОЛЕКЦІЇ НОВОБУДОВНИХ ЕКСПЕДИЦІЙ

З часу публікації першого Каталогу, з 2004, на зберігання передано 44 колекції, де представлені артефакти широкого хронологічного діапазону — від доби ранньої бронзи до розвиненого середньовіччя.

Найчисельніший масив знахідок походить з розкопок Запорізької експедиції в 1980-х рр. під керівництвом В. В. Отрощенка. За останні роки до фондів передано матеріали таких показових пам'яток скіфського часу як Велика Знам'янка (розкопки 1979, 1982, 1984 рр.), Кам'янка Дніпровська (1986 р.) і Корніївка (1981 р.). Серед курганних могильників доби бронзи відзначимо Виноградне (1982 р.), Старобогданівку (1980 р.) і Широке (1982 р.). Артефакти середньовічних кочовиків виявлено в могильниках Білоріцьке (1980 р.) і Виноградне (1983 р.).

Значний обсяг матеріалів також надійшов з розкопок Херсонської експедиції під керівництвом А. І. Кубишева. Артефакти доби бронзи представлено, головним чином, серед знахідок з Одрадокам'янки (1989 р.), Каїрки (1987 р.) і Чаплинки (1989 р.). Яскраві комплекси ранньої залізної доби походять з Каїрів (1989 р.) і Шелюгів (1987 р.). Середньовічних кочовиків представлено в матеріалах таких пам'яток як Велетнівка (1989 р.) та Скворцівка (1987 р.).

З пам'яток лісостепової смуги в Наукових фондах зберігаються матеріали Мерчанської експедиції, керівник О. В. Бандуровський. В останні роки були передані матеріали курган-

них могильників доби бронзи Олександрівка та Старий Мерчик (1998 р.).

Зауважимо, що значна частка матеріалів новобудовних експедицій ще перебуває на стадії обробки та передачі до фондів, як і підготовка їх до публікації.

ЗАПОРІЗЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

1. БАЛКИ. Колекція № 1338

ур. Плоска Могила, с. Балки, Василівський р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза.

Розкопки В. І. Бідзілі, 1972 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. ч.* — втоки, ніж; *м. к.* — наконечники стріл.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В. 1972. *Отчет о работе степного отряда Запорожской экспедиции*, ф. 64, 1972/36б.

Література: Болтрик, Ю. В., Савовский, И. П. 1991. Курган Плоская Могила. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 98-107.

2. БАРВИНІВКА

с. Барвинівка, Михайлівський р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи.

Колекція № 1589

Розкопки В. В. Отрощенка, 1980 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Ковалев, Н. В., Пустовалов, С. Ж., Рассамакин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Голышкина, В. И., Дорофеев, В. В., Полин, С. В. 1980. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г.*, ф. 64, 1980/5.

Колекція № 1639

Розкопки В. В. Отрощенка, 1986 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *кіст.* — проколка; *кам.* — крем'яна пластина, розтиральник.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Ляшко, С. Н., Пустовалов, С. Ж., Черных, Л. А., Кудрявцева, О. В. 1986. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1986 году*, ф. 64, 1986/11.

3. БІЛОРІЦЬКЕ. Колекція № 1589

с. Білоріцьке (нині Мала Михайлівка), Веселівський р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Розкопки В. В. Отрощенка, 1980 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. ч.* — ножі, деталі вузди, пряжки, ф-ти шаблі, наконечники стріл, вток, втулка; *м. к.* — кільце, ґудзик, ф-ти дзеркала; *кіст.* — астрагал, ворворка; *кам.* — точильний брусок.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Ковалев, Н. В., Пустовалов, С. Ж., Рассамакин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Голышкина, В. И., Дорофеев, В. В., Полин, С. В. 1980. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г.*, ф. 64, 1980/5.

4. БУРЧАК

с. Бурчак, Михайлівський р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Колекція № 1426

Розкопки В. В. Отрощенка, 1983 р.

Склад колекції: *гл.* — ліпний посуд.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Битковский, О. В., Гошко, Т. Ю., Кравченко, С. Н., Константинеску, Л. Ф. 1983. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 г.*, ф. 64, 1983/1.

Колекція № 1639

Розкопки В. В. Отрощенка, 1986 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *м. ч.* — пряжка, обойма; *м. к.* — наконечники стріл, підвіска.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Ляшко С. Н., Пустовалов, С. Ж., Черных, Л. А., Кудрявцева, О. В. 1986. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1986 году*, ф. 64, 1986/11.

5. ВЕЛИКА ЗНАМ'ЯНКА

с. Велика Знам'янка, Кам'янсько-Дніпровський р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи — раннього заліза, середньовіччя.

Колекція № 1340

Розкопки В. В. Отрощенка, 1979 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. ч.* — ножі, списи, дротики, ф-т клинка, деталі вузди; *м. к.* — наконечники стріл, кільця; *кіст.* — ворворка; *ск.* —намисто (буси).

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В. 1979. *Отчет о раскопках Белозерского отряда Запорожской экспедиции в 1979 г.*, ф. 64, 1979/4а.

Колекція № 1533

Розкопки В. В. Отрощенка, 1984 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. ч.* — ніж, втоки, ф-ти панцира, вудила; *м. к.* — блюдо, ворворки, казан, ф-ти ритона; *кіст.* — астрагали, пластина; *дер.* — ф-ти ритона, чаші; *ск.* — намисто.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Константинеску, Л. Ф., Нор, Е. В., Покляцкий, О. В., Савовский, И. П. 1984. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции*, ф. 64, 1984/10.

Колекція № 1536

Розкопки В. В. Отрощенка, 1982 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, гончарний, чорнолаковий; *м. ч.* — заклепки, скоби,

ножі, втоки, вудила, списи, пряжка, ворворки, панцир; *м. к.* — наконечники стріл, прясло, пластинка, шпилька, ворворки; *кіст.* — астрагал; *дер.* — ф-т чаші, сагайдака; *ск.* — намисто; *кам.* — блюдо.

НА ІА НАН України: Рассамакин, Ю. Я., Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж., Ляшко, С. Н., Салий, Н. Г., Кравченко, С. Н., Ковалев, Н. В., Николова, А. В. 1982. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/2.

6. ВЕСЕЛЕ. Колекція № 1356

смт Веселе, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Розкопки В. В. Отрощенка, 1981 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. ч.* — ножі, пряжка, вудила, кресало, наконечник стріли, скоби, цвяхи; *м. к.* — наконечники стріл, перстень; *кіст.* — пластини, астрагали.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Болдин, Я. И., Гошко, Т. Ю., Ляшко, С. Н., Ковалева, Н. В., Кравченко, С. Н., Пустовалов, С. Ж., Рассамакин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Савовский, И. П. 1981. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 г.*, ф. 64, 1981/10.

7. ВИНОГРАДНЕ

с. Виноградне, Токмацький р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Колекція № 1393

Розкопки В. В. Отрощенка, 1985 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *м. ч.* — ф-ти меча; *м. к.* — наконечники стріл; *кіст.* — пронизка, астрагали; *дер.* — посуд, сідло, ф-ти сагайдака і лука; *кам.* — відщепи, ковадло, відбійник, сокира.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Кудрявцева, О. В., Нор, Е. В., Пустовалов, С. Ж., Черных, Л. А., Шевченко, Н. П. 1985. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, 1985/4.

Колекція № 1426

Розкопки В. В. Отрощенка, 1983 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *м. ч.* — скоби, ножі, кресало, шабля, деталі вузди; *м. к.* — браслет, дзеркало, шила, ніж; *кам.* — пластини, товкач, наконечник, вкладень, скребачка.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Битковский, О. В., Гошко, Т. Ю., Кравченко, С. Н., Константинеску Л. Ф. 1983. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 г.*, ф. 64, 1983/1.

Колекція № 1533

Розкопки В. В. Отрощенка, 1984 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. ч.* — наконечники стріл, ніж, вток, меч, сокира, кільця; *м. к.* — ножі, шила, дзеркало, наконечники стріл, кільця, підвіски, пластина; *кіст.* — булавка, пронизки, підвіски, астрагали, булавка; *кам.* — відщепи, точило, блюдо, ковадло, пластина, плити, крем'яні наконечники стріл і списа.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Константинеску, Л. Ф., Нор, Е. В., Покляцкий, О. В., Савовский, И. П. 1984. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции*, ф. 64, 1984/10.

Колекція № 1536

Розкопки В. В. Отрощенка, 1982 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. к.* — кільця, пронизки, ніж; *кіст.* — пронизки, астрагали; *кам.* — скребачка, відщепи.

НА ІА НАН України: Рассамакин, Ю. Я., Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж., Ляшко, С. Н., Салий, Н. Г., Кравченко, С. Н., Ковалев Н. В., Николова, А. В. 1982. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/2.

8. ЗАМОЖНЕ. Колекція № 1393

с. Заможне, Токмацький р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Розкопки В. В. Отрощенка, 1985 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *м. ч.* — деталі вузди, пряжка, шабля; *м. к.* — скроневе кільце; *кам.* — скребачка, вкладень, відщепи.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Кудрявцева, О. В., Нор, Е. В., Пустовалов, С. Ж., Черных, Л. А., Шевченко, Н. П. 1985. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1985 г.*, ф. 64, 1985/4.

9. КАМ'ЯНКА ДНІПРОВСЬКА. Колекція № 1639

м. Кам'янка Дніпровська, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Розкопки В. В. Отрощенка, 1986 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний, гончарний, чорнолаковий; *м. ч.* — ф-т клинка, панцира, ножі, ворворки, голка, списи й втоки, цвяхи, скоби; *м. к.* — наконечники стріл, ворворки, поножі, сережка, дзеркало, кільце, ґудзик; *ск.* — намистини; *кіст.* — веретено, проколки, пронизки; *кам.* — відщепи, блюдо, товкач.

НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Ляшко С. Н., Пустовалов, С. Ж., Черных, Л. А., Кудрявцева, О. В. 1986. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1986 году,* ф. 64, 1986/11.

10. КОРНІЇВКА. Колекція № 1356

с. Корніївка, Веселівський р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби раннього заліза.
Розкопки В. В. Отрощенка, 1981 р.
Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. ч.* — ф-ти мечів, панцира, блюда, ножі, деталі вузди, браслет, втоки, скоби; *м. к.* — наконечники стріл, лутерій; *кіст.* — ворворки.
НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Болдин, Я. И., Гошко, Т. Ю., Ляшко, С. Н., Ковалева, Н. В., Кравченко, С. Н., Пустовалов, С. Ж., Рассамакин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Савовский, И. П. 1981. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1981 г.*, ф. 64, 1981/10.

11. МИХАЙЛІВКА
смт Михайлівка, Запорізька обл.
Курганний могильник доби бронзи.
Колекція № 1426
Розкопки В. В. Отрощенка, 1983 р.
Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *кіст.* — проколка; *кам.* — скребачка.
НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Рассамакин, Ю. Я., Битковский, О. В., Гошко, Т. Ю., Кравченко, С. Н., Константинеску Л. Ф. 1983. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1983 г.*, ф. 64, 1983/1.
Колекція № 1589
Розкопки В. В. Отрощенка, 1980 р.
Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний.
НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Ковалев, Н. В., Пустовалов, С. Ж., Рассамакин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Голышкина, В. И., Дорофеев, В. В., Полин, С. В. 1980. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г.*, ф. 64, 1980/5.

12. ОРЛЯНКА
с. Орлянка, Михайлівський р-н, Запорізька обл.
Курганний могильник доби бронзи.
Колекція № 1536
Розкопки В. В. Отрощенка, 1982 р.
Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний.
НА ІА НАН України: Рассамакин, Ю. Я., Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж., Ляшко, С. Н., Салий, Н. Г., Кравченко, С. Н., Ковалев Н. В., Николова, А. В. 1982. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/2.
Колекція № 1589
Розкопки В. В. Отрощенка, 1980 р.
Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний.
НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Ковалев, Н. В., Пустовалов, С. Ж., Рассамакин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Голышкина В. И., Дорофеев, В. В., Полин, С. В. 1980. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г.*, ф. 64, 1980/5.

13. СТАРОБОГДАНІВКА. Колекція № 1595
с. Старобогданівка, Михайлівський р-н, Запорізька обл.
Курганний могильник доби бронзи.
Розкопки В. В. Отрощенка, 1980 р.
Склад колекції: *кіст.* — череп модельований.
НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Ковалев, Н. В., Пустовалов, С. Ж., Рассамакин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Голышкина, В. И., Дорофеев, В. В., Полин, С. В. 1980. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г.*, ф. 64, 1980/5.
Література: Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж. 1991. Обряд моделирования лица по черепу у племен катакомбной общности. В: Генинг, В. Ф. (ред.). *Духовная культура древних обществ на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 59-84.

14. ТАВРІЯ. Колекція № 1589
с. Таврія, Токмацький р-н, Запорізька обл.
Курганний могильник доби бронзи.
Розкопки В. В. Отрощенка, 1980 р.
Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *кіст.* — пряжка.
НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Ковалев, Н. В., Пустовалов, С. Ж., Рассамакин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Голышкина, В. И., Дорофеев, В. В., Полин, С. В. 1980. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г.*, ф. 64, 1980/5.

15. ЧОРНОЗЕМНЕ. Колекція № 1589
с. Чорноземне, Токмацький р-н, Запорізька обл.
Курганний могильник доби середньовіччя.
Розкопки В. В. Отрощенка, 1980 р.
Склад колекції: *м. ч.* — залізні стремена.
НА ІА НАН України: Отрощенко, В. В., Ковалев, Н. В., Пустовалов, С. Ж., Рассамакин, Ю. Я., Салий, Н. Г., Голышкина, В. И., Дорофеев, В. В., Полин, С. В. 1980. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1980 г.*, ф. 64, 1980/5.

16. ШИРОКЕ. Колекція № 1536
с. Широке, Веселівський р-н, Запорізька обл.
Курганний могильник доби бронзи.
Розкопки В. В. Отрощенка, 1982 р.
Склад колекції: *гл.* посуд ліпний.
НА ІА НАН України: Рассамакин, Ю. Я., Отрощенко, В. В., Пустовалов, С. Ж., Ляшко, С. Н., Салий, Н. Г., Кравченко, С. Н., Ковалев Н. В., Николова, А. В. 1982. *Отчет о раскопках Запорожской экспедиции в 1982 г.*, ф. 64, 1982/2.

ІНГУЛЬСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

17. СТЕПОВЕ. Колекція № 1564
с. Степове, Миколаївський р-н, Миколаївська обл.
Поселення доби бронзи.

Розкопки під О. Г. Шапошнікової, 1975—1978 рр.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *кіст.* — ґудзик, наконечник стріли, заготовка проколки.

НА ІА НАН України: Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Балушкин, А. М., Гребенников, Ю. С. 1975. *Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1975 г.*, ф. 64, 1975/3; Шапошникова, О. Г. 1976. *Отчет о работе Ингульской экспедиции в 1976 г.*, ф. 64, 1976/7; Шапошникова, О. Г. 1978. *Отчет о работе Ингульской археологической экспедиции за 1978 г.*, ф. 64, 1978/11.

КРАСНОЗНАМ'ЯНСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

18. ПЕРВОМАЇВКА. Колекція № 1594

с. Первомаївка, Верхньорогачицький р-н, Херсонська обл.

Курганний могильник доби бронзи.

Розкопки Г. Л. Євдокимова, 1981 р.

Склад колекції: *кіст.* — череп модельований.

НА ІА НАН України: Евдокимов, Г. Л. 1981. *Отчет о раскопках курганов в Херсонской области Краснознаменской новостроечной экспедицией в 1981 г.*, ф. 64, 1981/21.

Література: Евдокимов, Г. Л. 1990. К вопросу о черепах-масках из погребений эпохи ранней и средней бронзы степной зоны Украины. В: Шапошникова, О. Г. (ред.). *Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности*. Запорожье, с. 18-20.

МЕРЧАНСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

19. ОЛЕКСАНДРІВКА. Колекція № 1558

с. Олександрівка, Валківський р-н, Харківська обл.

Курганний могильник доби бронзи.

Розкопки О. В. Бандуровського, 1998 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *кам.* — наконечник стріли, скребачки, ніж, спис; *м. к.* — шило; *кіст.* — намисто, шило.

НА ІА НАН України: Бандуровский, А. В. 1998. *Отчет о работе Мерчанской археологической экспедиции за 1998 г.*, ф. 64, 1998/9.

Література: Бандуровський, О. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Кургани скіфського часу Харківської області (сіверськодонецький варіант).* Київ: ІА НАНУ.

20. СТАРИЙ МЕРЧИК. Колекція № 1558

смт Старий Мерчик, Харківська обл.

Курганний могильник доби бронзи.

Розкопки О. В. Бандуровського, 1998 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *кіст.* — пряжка.

НА ІА НАН України: Бандуровский, А. В. 1998. *Отчет о работе Мерчанской археологической экспедиции за 1998 г.*, ф. 64, 1998/9.

Література: Бандуровський, О. В., Буйнов, Ю. В. 2000. *Кургани скіфського часу Харківської області (сіверськодонецький варіант).* Київ: ІА НАН України.

ПІВНІЧНО-КРИМСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

21. ШИРОКЕ. Колекція № 1545

с. Широке, Скадовський р-н, Херсонська обл.

Курганний могильник доби пізньої бронзи.

Розкопки О. М. Лєскова, 1961—1963 рр.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *м. к.* — скроневі кільця, фібула, шпилька, пронизки, сережки; *кіст.* — пронизки, підвіски, проколки, астрагали; *ск.* — намисто; *кам.* — підвіска, намисто.

НА ІА НАН України: Лесков, А. М. 1961—1963. *Отчет о раскопках грун-тового могильника эпохи поздней бронзы у с. Широкое Херсонской обл. в 1961—1963 гг.*, ф. 64, 1961—1963/4.

ХЕРСОНСЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ

22. ВЕЛЕТНІВКА. Колекція № 1379

с. Велетнівка, Генічеський р-н, Херсонська обл.

Курганний могильник доби бронзи, середньовіччя.

Розкопки А. І. Кубишева, 1989 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *м. ч.* — ф-ти кольчуги, казана, шаблі, кресало, наконечники стріл; *м. к.* — казан; *кіст.* — накладки на лук, застібки сагайдака, пряжка; *кам.* — відщепи, точильний брусок; *дер.* — ф-ти сагайдака.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Ковалев, Н. В., Куприй, С. А., Симоненко, А. В., Полин, С. В., Шилов, Ю. А. 1987. *Отчет о работах Херсонской экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы (раскопки курганов) в 1989 г.*, ф. 64, 1989/21.

23. ВЕЛИКА ОЛЕКСАНДРІВКА. Колекція № 1609

смт Велика Олександрівка, райцентр, Херсонська обл.

Курганний могильник доби раннього заліза.

Розкопки А. І. Кубишева, 1981 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Дорофеев, В. В., Шилов, Ю. А., Полин, С. В., Шевченко, Н. П., Черных, Л. А., Марченко, И. Л., Солтыс, О. В., Сердюков, В. Н., Якунов, С. А. 1981. *Отчет о работе Херсонской археологической экспедиции ИА АН УССР у сс. Владимирока, Юрьевка, Волчанск, Малая*

Терновка, Шелюги, Атаманай (Соленое) Акимовского р-на Запорожской обл., сс. Староселье, Великоалександровка Херсонской обл., ф. 64, 1981/19.

Література: Гаврилюк, Н. А. 2017. *Лепная керамика ранних кочевников Северного Причерноморья (IX — первая половина VII вв. до н. э.).* Киев.

24. ОДРАДОКАМ'ЯНКА. Колекція № 1311

с. Одрадокам'янка, Бериславський р-н, Херсонська обл.

Курганний могильник доби бронзи.

Розкопки А. І. Кубишева, 1989 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *кам.* — розтирач; *кіст.* — пряжка.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Шилов, Ю. А., Ковалев, Н. В., Симоненко, А. В. 1989. *Отчет о работах Херсонской экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы (раскопки курганов) в 1989 г.*, ф. 64, 1989/21.

25. ВОВЧАНСЬК. Колекція № 1379

с. Вовчанськ, Якимівський р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи.

Розкопки А. І. Кубишева, 1989 р.

Склад колекції: *гл.* — ліпний посуд.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Шилов, Ю. А., Ковалев, Н. В., Симоненко, А. В. 1989. *Отчет о работах Херсонской экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы (раскопки курганов) в 1989 г.*, ф. 64, 1989/21.

26. ВОСКРЕСЕНКА. Колекція № 1379

с. Воскресенка, Новотроїцький р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза.

Розкопки А. І. Кубишева, 1987 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний; *кам.* — відщепи, скребачки, жорна; *кіст.* — астрагали; вохра.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Ковалев, Н. В., Куприй, С. А., Симоненко, А. В., Полин, С. В., Шилов, Ю. А. 1987. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в Херсонской и Запорожской областях УССР в 1987 г.*, ф. 64, 1987/19.

27. ГЕНІЧЕСЬК. Колекція № 1379

смт Генічеськ, Херсонська обл.

Курганний могильник доби раннього заліза.

Розкопки А. І. Кубишева, 1989 р.

Склад колекції: *гл.* — ліпний посуд.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Шилов, Ю. А., Ковалев, Н. В., Симоненко, А. В. 1989. *Отчет о работах Херсонской экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы (раскопки курганов) в 1989 г.*, ф. 64, 1989/21.

28. ДАВИДІВКА. Колекція № 1379

с. Давидівка, Якимівський р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи.

Розкопки А. І. Кубишева, 1989 р.

Склад колекції: *гл.* — ліпний посуд.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Шилов, Ю. А., Ковалев, Н. В., Симоненко, А. В. 1989. *Отчет о работах Херсонской экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы (раскопки курганов) в 1989 г.*, ф. 64, 1989/21.

29. КАЇРИ. Колекція № 1311

с. Каїри, Горностаївський р-н, Херсонська обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Розкопки А. І. Кубишева, 1989 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. ч.* — ніж, дротик, пластинки обладунку; *м. к.* — наконечники стріл; *кам.* — відщеп.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Шилов, Ю. А., Ковалев, Н. В., Симоненко, А. В. 1989. *Отчет о работах Херсонской экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы (раскопки курганов) в 1989 г.*, ф. 64, 1989/21.

30. КАЇРКА. Колекція № 1379

с. Каїрка, Каланчацький р-н, Херсонська обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Розкопки А. І. Кубишева, 1987 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. ч.* — спис; *м. к.* — бритва, сережки; *кіст.* — підвіски, астрагали; *кам.* — скребачка, розтирач, абразив, плита.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Ковалев, Н. В., Куприй, С. А., Симоненко, А. В., Полин, С. В., Шилов, Ю. А. 1987. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в Херсонской и Запорожской областях УССР в 1987 г.*, ф. 64, 1987/19.

31. СКВОРЦІВКА. Колекція № 1379

с. Скворцівка, Каховський р-н, Херсонська обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Розкопки А. І. Кубишева, 1987 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний, намистини; *м. ч.* — вудила, стремена, ножі, шаблі, дротики; *м. к.* — наконечники стріл, сережка, скроневе кільце; *кіст.* — пряжки, астрагали, ворворки, наконечники стріл;

кам. — відщепи; *ск.* — намисто; *дер.* — ф-ти чаші.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Ковалев, Н. В., Куприй, С. А., Симоненко, А. В., Полин, С. В., Шилов, Ю. А. 1987. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в Херсонской и Запорожской областях УССР в 1987 г.*, ф. 64, 1987/19.

32. СОЛОНЕ (хут. Вовчий). Колекція № 1379

с. Солоне, Якимівський р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Розкопки А. І. Кубишева, 1987 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. ч.* — пластини захисного обладунку; *м. к.* — наконечники стріл, скоби; *кіст.* — підвіски, астрагал, проколка; *кам.* — відщепи, ножеподібна пластина, абразив.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Ковалев, Н. В., Куприй, С. А., Симоненко, А. В., Полин, С. В., Шилов, Ю. А. 1987. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в Херсонской и Запорожской областях УССР в 1987 г.*, ф. 64, 1987/19.

33. ЧАПЛИНКА. Колекція № 1379

смт Чаплинка, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи.

Розкопки А. І. Кубишева, 1989 р.

Склад колекції: *гл.* — ліпний посуд.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Шилов, Ю. А., Ковалев, Н. В., Симоненко, А. В. 1989. *Отчет о работах Херсонской экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы (раскопки курганов) в 1989 г.*, ф. 64, 1989/21.

34. ЧЕРВОНИЙ МАЯК. Колекція № 1434

с. Червоний Маяк, Бериславський р-н, Херсонська обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза.

Розкопки Н. П. Шевченко, 2001 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *кам.* — сокира, розтиральник, абразив, ножеподібна пластина; *кіст.* — астрагали.

НА ІА НАН України: Шевченко, Н. П. 2001. *Звіт про охоронні археологічні дослідження курганів поблизу с. Червоний Маяк Бериславського р-ну Херсонської обл.*, ф. 64, 2001/202.

35. ШЕЛЮГИ. Колекція № 1379

с. Шелюги, Якимівський р-н, Запорізька обл.

Курганний могильник доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Розкопки А. І. Кубишева, 1989 р.

Склад колекції: *гл.* — посуд ліпний і гончарний; *м. ч.* — списи, дротики, втоки, підтоки, ножі, вудила, ножиці, пряжка, кресало, скоби; *м. к.* — наконечники стріл, ворворки, прясла, ф-ти поясу, дзеркало, чаша; *кіст.* — астрагал; *кам.* — кресала, ножеподібна пластина, наконечники стріл, відщепи, ножі; *ск.* — намисто; вохра.

НА ІА НАН України: Кубышев, А. И., Шилов, Ю. А., Ковалев, Н. В., Симоненко, А. В. 1989. *Отчет о работах Херсонской экспедиции в зоне строительства Каховской оросительной системы (раскопки курганов) в 1989 г.*, ф. 64, 1989/21.

Розділ VI
КОЛЕКЦІЇ МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ РОЗВІДОК

В останні десятиліття співробітники Інституту археології провадили активно археологічні розвідки та суттєво поповнили розділ «Матеріали археологічних розвідок». Це 46 колекцій, переважно сформовані в останні півтора десятиліття, хоча є й давніші. Декілька колекцій становлять матеріали розкопок 1980—1990-х рр. (розвідки Д. Я. Телегіна, О. М. Титової, М. П. Кучери, М. Ю. Відейка) та як виняток навіть 1950-х рр. (розвідки В. Й. Довженка), що з якихось причин не були досі передані до фондів.

Археологічні розвідки як різновид наукового дослідження мають свою специфіку: вони зорієнтовані не стільки тематично на певну пам'ятку, скільки географічно — на охоплення певного регіону включаючи, як правило, матеріали широкого хронологічного спектру з численних археологічних пам'яток, зафіксованих впродовж певної розвідки. Важливою особливістю таких досліджень є каталогізація нововідкритих пам'яток та місцезнаходжень із зазначенням їхнього районування та датування.

Нові надходження містять матеріали від палеоліту до нового часу та представлені численними археологічними культурами. Найчастіше зустрічаються знахідки, датовані енеолітом, добою бронзи, добою раннього заліза, середньовіччям та новим часом. Кам'яна доба найкраще репрезентована колекціями, що походять з тематичних розвідок С. А. Теліженка та І. М. Хоптинця.

Колекції охоплюють широкий ареал — від Луганської до Волинської областей зі сходу на захід і від Полісся до Причорномор'я з півночі на південь і налічують 261 пункт (без урахування дрібніших прив'язок) у 18 областях, АР Крим і Києві. Найбільше колекцій походить із Києва та Київської обл. (розвідки Д. В. Бібікова, А. В. Борисова, В. Г. Івакіна, К. М. Капустіна, В. К. Козюби, Н. В. Хамайко,

Л. В. Чміль), а також Черкаської обл. (розвідки А. В. Борисова, О. О. Прядка), Вінницької обл. (розвідки О. В. Ліфантій, О. В. Шелеханя, Д. Л. Гаскевича, С. М. Разумова, М. М. Дараган, Є. Г. Карнауха, М. В. Потупчика) та Житомирської обл. (розвідки С. В. Павленка, А. П. Томашевського, А. В. Борисова, С. В. Переверзєва, К. М. Капустіна, І. М. Хоптинця, В. А. Гнери).

1. Колекція № 1315

Розвідки Д. Я. Телегіна та О. М. Титової, 1989 р.

Волинська обл.: Маневицький р-н — с. Майдан-Липно, с. Розничі, с. Мала Осниця, с. Карасин, с. Черськ, с. Новосілки; Рожищенський р-н — с. Навіз, с. Сокіл, с. Носачевичі, с. Рожище, с. Крижівка. **Рівненська обл.**: Кузнецовський р-н (нині Володимирецький р-н) — с. Балаховичі; Рівненський р-н — с. Бармаки; Костопільський р-н — с. Великий Мидськ.

Пам'ятки доби верхнього та фінального палеоліту (свідерська к-ра), мезоліту, неоліту, доби бронзи (тшинецька к-ра), заліза (зарубинецька к-ра), Київської Русі.

Склад колекції: *кам.* — оброблений камінь, розтиральники, крем'яні вироби; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду; *м. к.* — гачок рибальський, *скл.* — намистина.

НА ІА НАН України: Телегин, Д. Я., Титова, Е. Н. 1989. *Отчет о разведках Первобытной экспедиции в Ровенской и Волынской областях*, ф. 64, 1989/15.

2. Колекція № 1323

Розвідки Д. Л. Гаскевича, 2000 р.

Черкаська обл.: Тальнівський р-н — с. Добрянка, с. Довгеньке, с. Глибочок.

Пам'ятки доби мезоліту, неоліту (буго-дністровська к-ра), енеоліту (трипільська к-ра), доби бронзи (тип Бабине), доби раннього заліза, римського часу (черняхівської к-ри), ранніх слов'ян, пізнього середньовіччя.

Склад колекції: *кам.* — знаряддя праці кременю; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду.

НА ІА НАН України: Гаскевич, Д. Л. 2002. *Звіт про археологічні дослідження у Черкаській області в 2000 році*, ф. 64, 2000/155.

Література: Гаскевич, Д. Л. 2002. Розвідки в басейні Південного Бугу. *Археологічні відкриття в Україні 2000—2001*, с. 10-15.

3. Колекція № 1339

Розвідки В. В. Вахонєєва, 2009 р.

АР Крим: смт Гурзуф, акваторія навколо скелі Адалари.

Пам'ятки доби античності, середньовіччя.

Склад колекції: *гл.* — фр-ти амфор, гончарного червоноглиняного та полив'яного посуду.

НА ІА НАН України: Вахонєєв, В. В. 2010. *Звіт про підводні археологічні дослідження (розвідка) навколо скелі Адалари (акваторія смт Гурзуф, АР Крим)*, ф. 64, 2010/28.

Література: Вахонєєв, В. В. 2010. Підводно-археологічні роботи біля скель Адалар у Криму в 2009 р. *Археологічні дослідження в Україні 2009*, с. 45-46.

4. Колекція № 1348

Розвідки Д. Гаскевича, Л. Черняка, Б. Юзвяка, 2009 р.

Вінницька обл.: Могилів-Подільський р-н — с. Бернашівка, с. Вендичани, с. Грабарівка, с. Козлів, с. Кукавка, с. Липчани, с. Садова, с. Тропове, с. Яструбна; Тростянецький р-н — с. Митківка; Чернівецький р-н — с. Саїнка, с. Скалопіль; Ямпільський р-н — с. Цекинівка.

Пам'ятки доби верхнього палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту, доби бронзи, раннього заліза, черняхівської культури, пізнього середньовіччя.

Склад колекції: *кам.* — знаряддя з кременю, сланцю, граніту; *гл.* — фр-ти ліпного, гончарного посуду.

НА ІА НАН України: Гаскевич, Д., Черняк, Л., Юзвяк, Б. 2009. *Звіт про археологічні розвідки у Вінницькій області в 2009 році*, ф. 64, 2009/208.

5. Колекція № 1349

Розвідки С. М. Разумова, М. М. Дараган, Є. Г. Карнауха, М. В. Потупчика, 2010 р.

Вінницька обл.: Ямпільський р-н, с. Пороги, курганна група в ур. Царі.

Пам'ятки доби палеоліту, бронзи, раннього заліза.

Склад колекції: *кам.* (кремінь) — знаряддя; *гл.* — фр-ти амфор, ліпного посуду.

НА ІА НАН України: Разумов, С. Н., Дараган, М. М., Карнаух, Е. Г., Потупчик, М. В. 2010. *Отчет об археологических разведках в Ямпольском районе Винницкой области в 2010 году*, ф. 64, 2010/225.

Література: Разумов, С. М., Косько, А., Карнаух, Є. Г. 2011. Роботи спільної Українсько-Польської Ямпільської археологічної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2010*, с. 286.

6. Колекція № 1358

Розвідки М. П. Кучери, 1987—1990 рр.

Полтавська обл.: Лубенський р-н — с. В'язівок; Оржицький р-н — с. Тарасівка, с. Чутівка; **Черкаська обл.**: Чорнобаївський р-н — с. Лящівка, с. Велика Бурімка, хут. Кизивер. **Тернопільська обл.**: Борщівський р-н — с. Залісся, с. Кривче. **Хмельницька обл.**: Городоцький р-н — с. Вербична; Кам'янець-Подільський р-н — с. Калиня. **Чернівецька обл.**: Хотинський р-н — с. Дарабани, с. Анадоли.

Пам'ятки: трипільська к-ра, раннього заліза, черняхівська к-ра, Київська Русь, середньовіччя.

Склад колекції: *кам.* — точильний камінь, прясельце, сокира; *гл.* — фр-ти амфор, фр-ти ліпного, гончарного посуду, фр-т люльки; *м. ч.* — невизначені вироби; *скл.* — браслети.

НА ІА НАН України: Кучера, М. П. 1987. *Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1987 г.*, ф. 64, 1987/12; Кучера, М. П. 1988. *Отчет об исследовании Змиевых валов в 1988 г.*, ф. 64, 1988/15а; Кучера, М. П. 1989. *Отчет об исследовании Траяновых валов в 1989 г.*, ф. 64, 1989/20; Кучера, М. П. 1990. *Звіт про роботу експедиції по дослідженню Троянових валів у 1990 р.*, ф. 64, 1990/30.

7. Колекція № 1359

Розвідки О. П. Моці, П. С. Шидловського, В. М. Скорохода та А. Л. Казакова, 2010 р.

Чернігівська обл.: Козелецький р-н — с. Виповзів (Десна II, Цегельня I, Красна Гірка I, Поліськ I—IV), с. Євминка (Євминка III і IV, Євминка/Красулька), с. Крехаїв (Крехаїв I—II, Бовтень, Крехаїв III—IV). **Київська обл.**: Вишгородський р-н — с. Сувид (Сувид I—III), с. Боденьки, с. Жукин, с. Воропаїв, с. Пирнове, с. Нижча Дубечня, с. Новосілки; Броварський р-н — с. Літочки (Літочки I, Сади, Заповідник I), с. Соболівка I—IV, с. Парня I—VI, с. Літки I—VI, с. Рожни I—XI, с. Рожівка I—III, с. Зазим'є (Станки).

Пам'ятки доби мезоліту, неоліту, енеоліту, доба бронзи, раннього заліза, слов'ян, Київської Русі, середньовіччя, Нового часу.

Склад колекції: *кам.* — знаряддя праці з кременю, сланцю, граніту; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, з поливою та без, фр-ти кахлів; *кіст.* — кістки тварин; *м. ч.* — скоба, ніж, дріт, стамеска.

НА ІА НАН України: Моця, О. П., Шидловський, П. С., Скороход, В. М., Казаков, А. Л. 2010. *Звіт про наукові розвідувально-археологічні дослідження у Нижньому Подесенні по «Шляху Мономаха» від смт Остер Чернігівської обл., до м. Вишгорода Київської,* ф. 64, 2010/1.

Література: Моця, О. П., Скороход, В. М., Шидловський, П. С. 2011. Розвідка по «Шляху Мономаха» територією Нижнього Подесення. *Археологічні дослідження в Україні 2010*, с. 246-247; Казаков, А. Л., Коваленко, В. П., Моця, О. П., Петраускас, А. В., Ситий, Ю. М., Скороход, В. М. 2014. Літописний «шлях Мономаха»: археологічні реалії. *Археологія*, 1, с. 61-72; Шидловський, П. С., Лисенко, С. Д., Кириленко, О. С., Сорокун, А. А., Пічкур, Є. В. 2016. *Первісна археологія Нижнього Подесення*. Київ; Ніжин, с. 221.

8. Колекція № 1378

Розвідки І. В. Карашевич, 2010 р.

Одеська обл.: м. Ізмаїл, м. Кілія; Білгород-Дністровський р-н — м. Білгород-Дністровський, с. Салгани. **Миколаївська обл.**: Очаківський р-н — м. Очаків, сс. Куцуруб, Аджигол, Солончаки.

Пам'ятки доби античності, черняхівської культури, середньовіччя, нового часу.

Склад колекції: *кам.* — крем'яний відщеп; *гл.* — фр-ти буролакової посудини, глек сіроглиняний, фр-ти посудин з поливою, поліхромним розписом, «сграфіто», фр-ти фаянсових посудин, люльок, кахлів; *кіст.* — ковзан; *м. к.* — монети; *м. ч.* — ядро, цвяхи; *скл.* — фр-ти посудин.

НА ІА НАН України: Карашевич, І. В. 2010. *Звіт про роботу розвідувальної археологічної експедиції по дослідженню пам'яток середньовіччя в Одеській та Миколаївській областях у 2010 р.,* ф. 64, 2010/116.

Література: Карашевич, І. В. 2014. Матеріали середньовічного та Нового часу із розвідок в Одеській та Миколаївській областях у 2010 р. *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 160-168.

9. Колекція № 1380

Розвідки С. В. Павленка, А. П. Томашевського, А. В. Борисова та С. В. Переверзєва, 2009 р.

Житомирська обл.: Овруцький р-н — с. Антоновичі (ур. Хрести, Татаринка, Селище), с. Бігунь (ур. БАМ), с. Білка (Чернещина), с. Зарічча (Шваби), с. Заськи, с. Ігнатпіль, с. Кирдани, с. Коптівщина, с. Коренівка, с. Корчівка, с. Красилівка, с. Листвин (ур. Кремениця Перша, Талічов, Татарські Могили), с. Мочульня (ур. Навоз), с. Острів, с. Павлюківка, с. Покалів, с. Полохачів, с. Скребеличі (ур. Матвеєвський сад), с. Тхорин (ур. Бидулівська Нива), с. Хлупляни; Лугинський р-н — с. Липники (ур. Дамба), с. Літки (кол. Шеметиця), с. Повч.

Пам'ятки доби палеоліту, мезоліту, неоліту, доби бронзи, раннього заліза, слов'ян, Київської Русі, середньовіччя та Нового часу.

Склад колекції: *кам.* — точильний брусок, жорна, розтиральник, прясельця, крем'яні вироби; *гл.* — фр-ти амфор, ліпного та гончарного посуду, прясельця; *м. ч.* — тесло.

НА ІА НАН України: Павленко, С. В., Томашевський, А. П., Борисов, А. В., Переверзєв, С. В. 2009. *Звіт про археологічні дослідження, проведені протягом 2009 року на території Овруцького та Лугинського районів Житомирської області за програмою «Зводу пам'яток історії та культури Житомирської області»*, ф. 64, 2009/292.

Література: Павленко, С. В., Томашевський, А. П., Борисов, А. В., Переверзєв, С. В. 2010. Дослідження в Овруцькому та Лугинському р-нах Житомирської обл. у 2009 р. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2009*. Київ; Луцьк: ІА НАН України, с. 316-317.

10. Колекція № 1422

Розвідки А. В. Борисова, 2011 р.

Київська обл.: Богуславський р-н — с. Іванівка (ур. Безодня 3, Боровиця 1, 2); **Черкаська обл.**: Корсунь-Шевченківський р-н — села Деренківець (ур. За Прірвою), Драбівка, Нетеребка; Канівський р-н — м. Канів (ур. Фрунтівщина).

Пам'ятки доби середньовіччя та Нового часу.

Склад колекції: *кам.* — точильний брусок, розтиральник; *гл.* — фр-ти амфор, ліпного та гончарного посуду, кахлів; *м. ч.* — вістря стріли, цвях.

НА ІА НАН України: Борисов, А. В. 2011. *Звіт про археологічні розвідки, проведені на території Поросся в 2011 р.*, ф. 64, 2011/127.

Література: Борисов, А. В. 2012. Дослідження у Пороссі. *Археологічні дослідження в Україні 2011*, с. 466.

11. Колекція № 1428

Розвідки К. М. Капустіна, 2011 р.

Житомирська обл.: Олевський р-н — м. Олевськ, с. Сущани, с. Тепениця, с. Хмелівка; Малинський р-н — м. Малин.

Пам'ятки доби середньовіччя та Нового часу.

Склад колекції: *кам.* — крем'яний відщеп; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, кахель; *кіст.* — астрагал; *м. ч.* — окуття лопати, шлаки.

НА ІА НАН України: Капустін, К. М., Федорченко, Н. В., Черната, Ю. О. 2011. *Звіт про археологічну розвідку на території Малинського, Олевського та Радомишльського районів Житомирської області*, ф. 64, 2011/19.

Література: Капустін, К. М., Федорченко, Н. В., Черната, Ю. О. 2012. Розвідки на Житомирщині. *Археологічні дослідження в Україні 2011*, с. 220-221.

12. Колекція № 1436

Розвідки В. І. Клочка та М. Ю. Відейка, 1983 р.

Черкаська обл.: Корсунь-Шевченківський р-н — смт Стеблів.

Пам'ятки середньовіччя та Нового часу, курганний некрополь переважно скіфського часу та доби бронзи.

Склад колекції: *гл.* — фр-ти гончарного посуду, кахлів; *м. ч.* — фр-т казана, цвях; *скл.* — фр-ти посуду.

НА ІА НАН України: Клочко, В. І., Відейко, М. Ю. 1983. *Отчет о работе Стеблевского отряда Черкасской экспедиции в 1983 г.*, ф. 64, 1983/25а.

Література: Клочко, В. І., Скорий, С. А. 1993. Курган № 15 біля Стеблева у Пороссі. *Археологія*, 2, с. 71-84.

13. Колекція № 1458

Розвідки В. К. Козюби, 2011 р.

м. Київ: Андріївська церква (схили Андріївської гірки), пров. Георгіївський, вул. Золотоворітська, 2А, ур. Бортничі, Жуляни, Кирилівські висоти (пров. Нагірний, Шишкінський), Михайлівська Борщагівка, Сирець, Совки, о. Труханів, Ботсад ім. М. М. Гришка (мис Чайка).

Пам'ятки доби енеоліту, бронзи, раннього заліза, слов'ян, Київської Русі, пізнього середньовіччя та Нового часу.

Склад колекції: *кам.* — відщеп, фр-ти точила, жорна, плитки мармурової, будів. каменю; *гл.* — фр-ти плінфи, амфор, ліпного та гончарного посуду (з поливою та без), світильників, кахлів, плитки підлоги; *кіст.* — кістки тварин, риб, мушлі молюсків; *скл.* — смальта, фр-т посудини; *буд. м.* — тиньк з фр-тами розпису, уламки цем'янкового розчину.

НА ІА НАН України: Козюба, В. К. 2011. *Звіт про археологічні розвідки на території м. Києва у 2011 р.*, ф. 64, 2011/106.

Література: Козюба, В. К. 2012. Археологічні розвідки на території Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2011*, с. 259-260.

14. Колекція № 1459

Розвідки К. М. Капустіна, 2012 р.

Київська обл.: Києво-Святошинський р-н — с. Білгородка, с. Гнатівка, с. Гореничі, с. Романівка, с. Стоянка, м. Ірпінь.

Пам'ятки доби бронзи, раннього заліза, ранніх слов'ян, Київської Русі, середньовіччя та Нового часу.

Склад колекції: *гл.* — печина; *кам.* — крем'яні відщепи, фр-ти крем'яної пластини, розтиральника, точила, оброблений камінь, уламок пірофіліту, оселок; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, у т. ч. полив'яного; *кіст.* — кістки тварин; *скл.* — фр-ти посудин, віконниці.

НА ІА НАН України: Капустін, К. М., Федорченко, Н. В., Мироненко, Л. В., Жигола, В. С. 2012. *Звіт про археологічні розвідки на території Києво-Святошинського, Макарівського районів Київської області та Ірпінської міськради у 2012 р.*, ф. 64, 2012/63.

Література: Капустін, К. М., Федорченко, Н. В., Мироненко, Л. В., Жигола, В. С. 2013. Розвідки на Київщині. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 199-200.

15. Колекція № 1464

Розвідки Я. П. Гершковича, 2011 р.

Донецька обл.: Слов'янський р-н, — с. Андріївка, с. Красноармійське (суч. Новоселівка), Краматорська міськрада — с. Біленьке, смт Ясногірка, гора Карачун, балка Мазанов яр, округа балки Чогар, балка Широка.

Пам'ятки доби мезоліту, неоліту, бронзи, раннього заліза, ранніх слов'ян, Київської Русі, середньовіччя та Нового часу.

Склад колекції: *кам.* — крем'яні відщепи, пластини, нуклеуси, галька, знаряддя праці:

відбійники, скребачки, тесло; *гл.* — фр-ти амфор, ліпного посуду; *кіст.* — фр-т щелепи людини; *м. ч.* — гривна.

НА ІА НАН України: Гершкович, Я. П., Колесник, А. В., Панковский, В. Б., Весельский, А. П. 2011. *Отчет о работе Краматорской археологической экспедиции Института археологии НАНУ в 2011 г. в зоне проектируемого строительства Краматорской ВЭС (Донецкая обл.),* ф. 64, 2011/6.

Література: Гершкович, Я. П., Колесник, А. В., Весельский, А. П., Панковский, В. Б. 2012. Дослідження в зоні будівництва Краматорської ВЕС. *Археологічні дослідження в Україні 2011*, с. 205-207.

16. Колекція № 1465

Розвідки О. В. Ліфантій та О. В. Шелеханя, 2012 р.

Вінницька обл.: Вінницький р-н — с. Дерешова, с. Якуш, с. Переорки.

Пам'ятки енеоліту (трипільська к-ра), доби бронзи, середньовіччя.

Склад колекції: *гл.* — обмазка; *кам.*— крем'яна скребачка, точильний брусок; *гл.* — фр-ти ліпного, гончарного посуду; *кістки* тварин; *к. м.* — перстень; *скл.* — намистина.

НА ІА НАН України: Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2012. *Звіт про розвідки на території Вінницької обл. у 2012 р.*, ф. 64, 2012/224.

Література: Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2013. Розвідки у Вінницькій обл. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 205-207.

17. Колекція № 1466

Розвідки В. Й. Довженка, 1954 р.

Брянська обл.: Стародубський р-н — с. Гаврилівка, с. Крапивна, с. Митничі, с. Пятовськ, с. Рябцев, м. Стародуб.

Пам'ятки доби бронзи, раннього заліза, Київської Русі.

Склад колекції: *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду; *м. ч.* — ніж.

Література: Капустин, К. Н., Чубур, А. А. 2014. Археологические памятники Брянщины (по материалам разведок В. И. Довженка 1954 г.). *Археологія і давня історія України*, 1 (12), с. 148-152.

18. Колекція № 1467

Розвідки Р. В. Терпиловського, Г. В. Жарова, 2011 р.

Полтавська обл.: Гадяцький р-н — с. Краснознаменка; Лохвицький р-н — с. Сенча, с. Слобідка.

Пам'ятки доби бронзи (бабинська, бондарихінська, зрубна к-ри), раннього заліза, пізнього римського часу (черняхівська к-ра).

Склад колекції: *кам.* — брусок точильний; *гл.* — фр-ти ліпного посуду; *кіст.* — вироби; *м. ч.* — фр-т серпа.

НА ІА НАН України: Терпиловський, Р. В., Жаров, Г. В., Жарова, Т. Н. *Звіт про розвідки на території Полтавської обл. у 2011 р.*, ф. 64, 2011/214.

19. Колекція № 1492

Розвідки В. Й. Довженка, 1954 р.

Тернопільська обл.: Борщівський р-н — с. Завалля, Змієві вали.

Пам'ятки XI—XII ст.

Склад колекції: *гл.* — фр-ти обгорілої глини з вогнища.

НА ІА НАН України: Артамонов, М. И. 1954. *Отчет Западно-Украинской археологической экспедиции 1954 г.*, ф. 64, 1954/34.

20. Колекція № 1500

Розвідки В. К. Козюби, 2012 р.

м. Київ: Вигурівщина, Троєщина (ур. Старе Село), Хотів, Пирогів, парк ім. М. Рильського, Лиса Гора, Звіринець (б-р Дружби Народів), Китаїв.

Пам'ятки енеоліту, бронзи, раннього заліза, ранніх слов'ян, середньовіччя, нового часу.

Склад колекції: *кам.* — крем'яний відщеп; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, плінфи; *кіст.* — кістки тварин, фр-т мушлі молюска, *к. м.* — фр-т листа мідного сплаву; *скл.* — фр-т вінця чарки, гутне скло.

НА ІА НАН України: Козюба, В. К. 2012. *Звіт про археологічні розвідки на території м. Києва у 2012 р.,* ф. 64, 2012/76.

Література: Козюба, В. К. 2013. Розвідки теренів великого Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 398-400.

21. Колекція № 1507

Розвідки Я. П. Гершковича, 2013 р.

Луганська обл.: Лутугинський р-н — с. Мала Юр'ївка.

Пам'ятки XV—XIII ст. до н. е.

Склад колекції: *гл.* — фр-ти чашоподібної посудини.

НА ІА НАН України: Гершкович, Я. П., Куштан, Д. П., Квитницкий, М. В. 2013. *Отчет экспедиции «Ирей» Института археологии НАНУ об археологических исследованиях в зонах проектируемых строительств Краснодонской 2 ВЭС, Лутугинской 2 ВЭС, Антрацитовской 2 ВЭС (Краснодонский, Свердловский, Перевальский, Антрацитовский районы Луганской обл.)*, ф. 64, 2013/33.

Література: Гершкович, Я. П., Куштан, Д. П., Квітницький, М. В. 2014. Дослідження в зоні будівництва вітрових електростанцій на Донецькому кряжі. *Археологічні дослідження в Україні 2013*, с. 164-165.

22. Колекція № 1516

Розвідки Л. В. Чміль, 2013 р.

Київська обл.: Іванківський р-н — м. Іванків (городище, поселення 1, вул. Шевченка,

верхів'я Гулярного яру, кар'єр цегельного заводу).

Пам'ятки доби бронзи — раннього заліза, Київської Русі, середньовіччя, нового часу.

Склад колекції: *кам.* — крем'яна пластина; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду.

НА ІА НАН України: Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 2013. *Звіт про археологічні розвідки на території Іванківського р-ну Київської обл.*, ф. 64, 2013/151.

Література: Чміль, Л. В., Чекановський, А. А. 2014. Розвідки в смт Іванків і його околицях. *Археологічні дослідження в Україні 2013*, с. 157-158.

23. Колекція № 1521

Розвідки А. В. Борисова, 2012 р.

Київська обл.: Богуславський р-н — с. Іванівка (Вища Новосілка, Боровиця 3, Потічок 1—3), с. Вільховець (Половецьке 1, Олефірів Яр 1, 2, Вільховчик 1—4), с. Пішки (Зелена Діброва 1—3, Довгий Яр 1, 2, Пішки 1), с. Нехворощ (Мис), с. Миропілля, с. Сахнівка (Сахнівка 1, 2, Гора Пастушка), с. Пекарі (Пекарі 2 — ур. Заводище, Криничин Яр 1, 2), с. Хмільна; Городищенський р-н — с. Валява (Чубівка 1, 2), м. Городище (Чубівка 3—8), м. Черкаси (городище, Гора Василиця).

Пам'ятки мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи, раннього заліза, пізньоримського часу (черняхівська к-ра), Київської Русі, середньовіччя, нового часу.

Склад колекції: *гл.* — печина, обмазка; *кам.* — сокира, знаряддя, точила, фр-т жорна, розтиральники, крем'яні пластина і відщепи; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, плінфи; *кіст.* — кістки тварин, фр-т мушлі молюска; *м. к.* — сережка бронзова, кільце, мідні пластинки; *м. ч.*— шпилька, вістря стріли; *скл.* — намисто, обгорілий фрагмент, гутне скло.

НА ІА НАН України: Борисов, А. В. 2012. *Звіт про археологічні розвідки, проведені на території Поросся в 2012 році*, ф. 64, 2012/203.

Література: Борисов, А. В. 2013. Дослідження на території Поросся. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 398-400.

24. Колекція № 1525

Розвідки О. О. Прядка, 2014 р.

Черкаська обл.: Чорнобаївський р-н — с. Велика Бурімка (ур. Місто, Селище), с. Ляцівка (ур. Бурти, Хатнища), с. Кліщинці (ур. Кизівер), с. Жовнино (ур. Узбіч).

Пам'ятки доби бронзи, давньоруського часу, середньовіччя та нового часу.

Склад колекції: *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, амфор, чаша від люльки; *кам.* — точило, крем'яні відщепи; *м. ч.* — ніж; *скл.* — намистина.

НА ІА НАН України: Прядко, О. О. 2014. *Звіт про археологічні розвідки на території Чорнобаївського району Черкаської області в 2014 р.*, ф. 64, 2014/47.

Література: Прядко, О. О. 2015. Розвідки на території Чорнобаївського району Черкаської області. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 257-258.

25. Колекція № 1529

Розвідки О. В. Шелеханя та О. В. Ліфантій, 2013 р.

Вінницька обл.: Вінницький р-н — с. Якушинці, с. Переорки.

Пам'ятки доби пізньої бронзи, ранньої залізної доби.

Склад колекції: *гл.* — прясельце, ф-ти ліпного посуду; *гл.* — ф-ти обмазки, *кіст.* — кістки тварин.

НА ІА НАН України: Шелехань, О. В., Ліфантій, О. В. 2013. *Звіт про розвідки на території Вінницької обл. у 2013 р.,* ф. 64, 2013/153.

Література: Ліфантій, О. В., Шелехань, О. В. 2014. Розвідки на території Вінницької обл. (городища Якушинці та Переорки). *Археологічні дослідження в Україні 2013*, с. 98.

26. Колекції № 1534

Розвідки В. Г. Івакіна та ін., 2014 р.

Київська обл.: Вишгородський р-н, Межигір'я.

Пам'ятки енеоліту (Трипілля СІІ), доби бронзи (білогрудівський тип), пізньої бронзи — раннього заліза, середньовіччя та нового часу.

Склад колекції: *гл.* — печина; *кам.* — кремінь мушкетний, обточений фр-т; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, фаянсового та порцелянового, півфабрикатів, кахлів, капселів, кокрів, ін. виробничих предметів, шлак; *кіст.* — фр-т кістки тварини; *ск.* — фр-т віконного скла, фр-т виробу; *м. к.* — деформований шматок свинцю; *м. ч.* — цвях кований.

НА ІА НАН України: Івакін, В., Козюба, В., Чміль, Л., Хамайко, Н., Починок, Е., Квітницький, М., Толкачов, Ю. 2014. *Археологічні розвідки на території Межигір'я в 2014 р.*, ф. 64.

Література: Івакін, В. Г., Козюба, В. К., Хамайко, Н. В., Чміль, Л. В. 2015. Розвідка на території Межигір'я (с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської області). *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 85-86; Івакін, В., Квітницький, М., Козюба, В., Толкачов, Ю., Починок, Е., Хамайко, Н., Чміль, Л. 2014. Археологічні пам'ятки Межигір'я (нові дослідження). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 23, с. 63-70; Івакін, В. Г., Козюба, В. К., Хамайко, Н. В., Чміль, Л. В. 2014. Територія Межигірського монастиря як археологічна пам'ятка. В: *Церква — Наука — Суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова).* Матеріали XII Міжнародної наукової конференції Київ, с. 11-15.

27. Колекція № 1544

Розвідки М. О. Авраменко, 2014 р.

Чернівецька обл.: Кельменецький р-н — с. Бабин, с. Бузовиця, с. Бурдюг, с. Кельменці, с. Комарів.

Пам'ятки енеоліту, бронзи, пізньоримського часу (черняхівська к-ра).

Склад колекції: *кам.* — вироби з кременю, сокири, точильний брусок; *гл.* — фр-ти ліпного і гончарного посуду, амфорної тари, прясельця, фігурний виріб; *м. к.* — пластина; *м. к.* — куля; *скл.* — намистина.

НА ІА НАН України: Авраменко, М. О. 2014. *Звіт про розвідки в Кельменецькому районі Чернівецької області у 2014 р.*, ф. 64, 2014/87.

Література: Авраменко, М. О., Діденко, С. В., Рейда, Р. М. 2015. Археологічні розвідки у Кельменецькому районі Чернівецької області. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 262-266.

28. Колекція № 1546

Розвідки В. К. Козюби, 2013 р.

м. Київ та його околиці: Голосіїв, Мриги (ур. Снігурове), ур. Високе, Китаїв, Пуща Водиця, Сирець (парк Дубки, р. Рогостинка).

Пам'ятки доби пізньої бронзи — раннього заліза, ранніх слов'ян, Київської Русі, середньовіччя, ранньомодерного часу.

Склад колекції: *гл.* — фр-т грузила; *кам.* — бруски точильні, фр-т жорна, кресало; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, світильника, кахлів; *кіст.* — кістки тварин; *м. к.* — свинцеві вироби; *м. ч.* — фр-т навершя, ножа, цвяхів, ін. виробів.

НА ІА НАН України: Козюба, В. К. 2013. *Звіт про археологічні розвідки на території м. Києва у 2013 р.,* ф. 64.

Література: Козюба, В. К. 2014. Археологічні розвідки на території Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2013*, с. 303-304.

29. Колекції № 1547

Розвідки А. В. Борисова, 2009, 2014 рр.

Київська обл.: Богуславський р-н — с. Вільховець (Боровиця 4, Дубина, Корчі 1—3, Кудрівщина, Олефірів Яр 1, Вільховчик 5, Корчі), с. Іванівка (Боровиця), с. Москаленки (Москаленки 1 — ур. Слобода, Москаленки 2, 3, Нехворощ 2 — ур. Цегельня, Москаленки ферма); Рокитнянський р-н — с. Ольшаниця (городище Шаргород).

Пам'ятки доби пізньої бронзи — раннього заліза, пізньоримського часу (вельбарська, черняхівська к-ри), Київської Русі, середньовіччя, нового часу.

Склад колекції: *гл.* — обмазка, печина, шлак силікатний; *кам.* — ф-ти туфових жорен, кремінь зі слідами обробки, уламки сланцю; *гл.*— ф-ти ліпного та гончарного посуду, амфорної тари, кахлів, плінфи; *кіст.* — ріг зі слідами обробки, кістки тварин; *м. к.* — фр-ти невизначених виробів; *м. ч.* — пряжка, невизначені предмети; шлаку металургійного шматки; *скл.* — фрагмент посудини, фрагменти браслетів.

НА ІА НАН України: Борисов, А. В. 2014. *Звіт про археологічні розвідки, проведені на території Поросся в 2009 році*, ф. 64, 2009/280; Борисов, А. В. *Звіт про археологічні розвідки, проведені на території Поросся в 2014 році*, ф. 64.

Література: Борисов, А. В. 2015. Дослідження у Пороському регіоні. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 77-78.

30. Колекція № 1549

Розвідки О. О. Прядка, 2015 р.

Черкаська обл.: Золотоніський р-н — м. Золотоноша (урочища Городок, Солонці, Ярки), с. Богдани (ур. Чопилківська Гора 1, 2, ур. Кут), с. Каленики (урочища Левада, Городище, Булатиця), с. Гельм'язів (урочища Сахалін, Кут, Фортеця, Новоселиця, Червоний Шлях, Свята Криниця), с. Плешкані (ур. Хутір), с. Комарівка (ур. Деркачин Ліс), с. Домантове, с. Бубнів (ур. Бубнове), с. Бубнівська Слобідка (ур. Городище), с. Піщане (ур. Городище, ур. Дубина), с. Домантове (ур. Чернечий Берег), с. Мицалівка (ур. Газопровід), с. Чапаєвка (ур. Гора, ур. Польок), с. Кропивна (ур. Париж 1, 2).

Пам'ятки енеоліту (трипільська к-ра), бронзи, раннього заліза (зарубинецька к-ра), ранніх слов'ян, пізньоримського часу (черняхівська к-ра), Київської Русі, пізнього середньовіччя, ранньомодерної доби.

Склад колекції: *кам.* — намистина сердолікова, прясельце пірофілітове, крем'яні відщепи, фр-ти серпа крем'яного; *гл.* — фр-ти прясельця, ліпного та гончарного посуду, амфорної тари; *м. ч.* — ножі, цвяхи, ключі, гризло, дужки відра, гачок, фр-т леза сокири, наконечника стріли, вудила; *м. к.* — фр-ти фібули, браслета, бубонця, підвіски; мушлі *Cardium*.

НА ІА НАН України: Прядко, О. О. 2015. *Звіт про археологічні розвідки, проведені на території Золотоніського району Черкаської області в 2015 році*, ф. 64.

Література: Прядко, О. О. 2016. Розвідки на території Золотоніського району Черкаської області. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 208-210.

31. Колекція № 1563

Розвідки Л. В. Чміль, 2014 р.

Київська обл.: Іванківський район — смт Іванків, с. Підгайне, с. Запрудка, с. Красилівка.

Пам'ятки доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя.

Склад колекції: *кам.* — крем'яні пластини, відщепи; *гл.* — фр-ти посуду ліпного, гончарного; *м. ч.* — криці фр-ти; *скл.* — фр-т посуду.

НА ІА НАН України: Чміль, Л. В., Козюба, В. К., Оленич, А. М. 2014. *Звіт про археологічні розвідки в Іванківському районі Київської обл. у 2014 р. та розкопки багатошарового поселення Іванків 3 у 2015 р.*, ф. 64, 2014/66.

Література: Чміль, Л. В., Козюба, В. К. 2015. Розвідки в Іванківському районі Київської області. *Археологічні дослідження в Україні 2014*, с. 106-107.

32. Колекція№ 1566

Розвідки Д. Л. Гаскевича, 2012 р.

Вінницька обл.: Немирівський р-н — с. Воробіївка, с. Олексіївка, с. Остапківці, с. Перепеличчя, с. Сокілець; Бершадський р-н — с. Кошаринці; Тиврівський р-н — с. Мала Бушинка, с. Нова Миколаївка, с. Рогізна; Тростянецький р-н — с. Тростянчики, с. Четвертинівка; Ямпільський р-н — с. Цекинівка.

Пам'ятки верхнього палеоліту, мезоліту, неоліту, енеоліту (трипільська к-ра), доби бронзи (тшинецька, білогрудівська, бабинська к-ри), раннього заліза, пізньоримського часу (черняхівська к-ра).

Склад колекції: *кам.* — крем'яні нуклеуси, пластини, скребачки, різці, відбійники, відщепи, авіажі, лусочки, скобель, фр-ти серпа, невизначених виробів, сланцевої плитки, уламок некрем'яної породи з ознаками розколювання; *гл.* — фр-ти посуду ліпного, гончарного, прясельце; *кіст.* — кістки тварин.

НА ІА НАН України: Гаскевич, Д., Кононенко, О. 2012. *Звіт про археологічні розвідки у Вінницькій обл. в 2012 р.*, ф. 64, 2012/274.

Література: Кононенко, О., Гаскевич, Д. 2019. Нові верхньопалеолітичні місцезнаходження в лісостеповому Побужжі. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 137-148.

33. Колекція № 1567

Розвідки О. О. Прядка, 2016 р.

Черкаська обл.: Драбівський р-н — села Безпальче, Гай, Жорнокльови, Ковалівка, Ковтунівка, Митлашівка, Мойсівка, Нехайки, Свічківка; Золотоніський р-н — с. Підставки.

Пам'ятки доби середньої бронзи (КБК), раннього заліза, пізньоримського часу (черняхівська к-ра), ранніх слов'ян (київська к-ра), Київської Русі, ранньомодерної доби.

Склад колекції: *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду; *кам.* — скол пірофіліту; *скл.* — фр-ти посуду; *кістки* тварин.

НА ІА НАН України: Прядко, О. О. 2016. *Звіт про археологічні розвідки, проведені на території Драбівського району, Черкаської області в 2016 році*, ф. 64.

Література: Прядко, О. О. 2018. Розвідки в Драбівському районі на Черкащині. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, с. 298-299.

34. Колекція № 1568

Розвідки В. Г. Івакіна та ін., 2015 р.

Київська обл.: Іванківський р-н — с. Феневичі, с. Соснівка.

Пам'ятки доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя, нового часу.

Склад колекції: *гл.* — маси ошлакованої фр-т; *кам.* — фр-т точила, скол кременю; *гл.* — фр-ти ліпного, гончарного, фаянсового, порцелянового посуду, кахлів, фр-ти тиглів зі скломасою; *скл.* — фр-ти посуду, віконниці, скломаса колота, дрібні відходи скловиробництва, шлаки.

НА ІА НАН України: Івакін, В. Г., Козюба, В. К., Починок, Е. Ю. 2015. *Звіт про археологічні розвідки на р. Здвиж в Іванківському р-ні Київської обл. у 2015 р.,* ф. 64.

Література: Івакін, В. Г., Починок, Е. Ю., Козюба, В. К. 2016. Розвідки в Іванківському районі. *Археологічні дослідження в Україні 2015*, с. 66-67.

35. Колекція № 1569

Розвідки Л. В. Чміль та ін., 2016 р.

Київська обл.: Іванківський р-н — смт Іванків, с. Фрузинівка, с. Оране, с. Прибірськ, с. Хочева.

Пам'ятки доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя, нового часу.

Склад колекції: *кам.* — фр-т прясельця пірофілітового, кремінь зі слідами обробки, фр-т бурштину; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, амфорної тари, прясельця; *м. ч.* — криця, шлаки.

НА ІА НАН України: Чміль, Л. В., Козюба, В. К., Оленич, А. М., Починок, Е. Ю., Хамайко, Н. В. 2017. *Звіт про археологічні розвідки в Іванківському районі Київської обл. у 2016—2017 рр.*, ф. 64.

Література: Чміль, Л. В., Козюба, В. К., Хамайко, Н. В. 2018. Археологічні розвідки на Нижньому Тетереві. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, с. 101-103.

36. Колекція № 1570

Розвідки В. К. Козюби, 2014 р.

м. Київ: Троєщина, Бортничі.

Пам'ятки неоліту, енеоліту (Трипілля), доби бронзи, раннього заліза, середньовіччя, нового часу.

Склад колекції: *кам.* — фр-т точила; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, кахлів, ллячки, плінфи, цегли, прясельце, шлак; *кіст.* — панцир черепахи; *скл.* — фр-ти віконниці, посуду; *м. ч.* — цвяхи, фр-ти виробів, конкреції залізисті, болотна руда.

НА ІА НАН України: Козюба, В. К. 2014. *Звіт про археологічні розвідки на території м. Києва у 2014 р.*, ф. 64.

Література: Козюба, В. К. 2015. Розвідки на території Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, с. 72-74.

37. Колекція № 1582

Розвідки В. Г. Івакіна та ін., 2017 р.

Київська обл.: Вишгородський р-н — територія колишньої Межигірської фаянсової фабрики.

Пам'ятка XIX ст.

Склад колекції: *кам.* — уламок граніту; *гл.* — фр-ти фаянсового та порцелянового посуду, напівфабрикати, фр-ти капселів, кокрів, джгутів, шпильки, триніжки, шлаки керамічні, люльки, цегла; *м. ч.* — невизначений виріб; *скл.* — фр-ти скляного посуду.

НА ІА НАН України: Івакін, В. Г., Бібіков, Д. В., Чміль, Л. В., Починок, Е. Ю. 2017. *Звіт про археологічні розвідки на території Межигір'я у 2017 р.*, ф. 64.

Література: Чміль, Л., Хамайко, Н., Починок, Е. 2017. Фаянсове виробництво Межигір'я за археологічними даними. *Opus mixtum*, 5, с. 227-236, кольор. вкл. XLIII-LII.

38. Колекція № 1591

Розвідки С. А. Теліженка, 2017 р.

Луганська обл.: Кремінський р-н — береги оз. Перебійне I, IV, балка Кремінна; Новоайдарський р-н. — смт Новойдар, с. Безгінове, с. Капітанове; Попаснянський р-н — смт Білогорівка (Сурів), балка Великий Суходіл, пос. Занівське 1, с. Новотошківка, смт Тошківка; Сватівський р-н — смт Сватове (ур. Гапчин Ліс), с. Володимирівка; Сєвєродонецька міськрада — смт Павлоград, смт Борівське (береги оз. Туба); Слов'яносербський р-н — ділянка лівого берега Сіверського Дінця між Лобачевим і Старим Айдаром, ближче до с. Раївка; Станично-Луганський р-н — с. Плотина; Старобільський р-н — м. Старобільськ, с. Новоселівка.

Пам'ятки мезоліту, неоліту, енеоліту (репінська к-ра), доби бронзи (покровська, зрубна к-ри), середньовіччя (зокрема салтівська КІС), ранньомодерного, пізньомодерного часу.

Склад колекції: *гл.* — печина; *кам.* — жовно, ретушер, нуклеподібний уламок, скребачки, скребло, уламок ковадла з піщаника, крем'яні уламки, пластини, відщепи, трапеція, кресало на віщепі, сколи, лусочки, фр-ти ін. каменів обкатаних та зі слідами обробки, гальок, вохриста конкреція, фр-т белемніту; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, амфорної тари, ліпних «хлібців»; *кіст.* — проколки, зуби та кістки тварин, фр-ти кісток людини; *скл.* — фр-т посудини; *м. ч.* — осколок ПСВ, ракетних снарядів XX—XXI ст.

НА ІА НАН України: Теліженко, С. А., Весельський, А. П., Іваницький, В. Р. 2017. *Звіт про проведення археологічних досліджень на території Луганської області у 2017 році,* ф. 64, 2017/75.

Література: Теліженко, С. 2019. Дослідження в урочищі Гапчин Ліс (смт Сватове, Луганська область). *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 132-133; Теліженко, С., Весельський, А., Іваницький, В. Розвідки на території Луганської області. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 133-136.

39. Колекція № 1596

Розвідки А. В. Борисова, 2015 р.

Київська обл.: Богуславський р-н — сс. Біївці, Вільховець, Яцюки, Киданівка; Сквирський р-н — с. Рогізна. **Черкаська обл.**: Городищенський р-н — м. Городище, с. Валява; Корсунь-Шевченківський р-н — села Бровахи, Виграїв, Заріччя, Сидорівка, смт Стеблів; Чигиринський р-н — с. Новоселиця.

Пам'ятки неоліту, енеоліту (трипільська к-ра), доби бронзи (ямна к-ра), раннього заліза, пізньоримського часу (черняхівська, вельбарська к-ри), давньоруського часу і нового (XVII—XIX ст.).

Склад колекції: *гл.* — печина, обмазка; *кам.* — крем'яні вироби, відщепи, кремінь зі слідами обробки, розтиральники, кварцит, піщаник залізистий; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, амфорної тари, цегли, кахлів, прясельце, шлак; *кіст.* — кістки та зуби тварин, луска риб; *м. к.* — панцирна платівка, фр-т браслету, мідний сплаву шматки, свинецеві шматки, олов'яний дріт; *м. ч.* — невизначені предмети, шлак; *скл.* — шлак.

НА ІА НАН України: Борисов, А. В. 2015. *Звіт про археологічні розвідки, проведені на території Поросся в 2015 році,* ф. 64.

Література: Борисов, А. В. 2019. Дослідження Пороської археологічної експедиції ІА НАН України (1945—2016 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 62-66.

40. Колекція № 1597

Розвідки К. М. Капустіна, 2017 р.

Житомирська обл.: Коростишівський р-н — с. Городське (літописний Городськ).

Пам'ятки енеоліту (пізнього трипілля), доби бронзи, середньовіччя (XI—XIV ст.), нового часу.

Склад колекції: *кам.* — крем'яні відщепи, фр-ти брусків точильних; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, кахлів, сопла; *кіст.* — необроблені кістки тварин; *м. к.* — фр-т мідного платівчатого браслета; *скл.* — шлак.

НА ІА НАН України: Капустін, К. М. 2017. *Звіт про археологічні розвідки на території с. Городське та його околицях у 2017 р.*, ф. 64.

Література: Капустін, К. 2018. До питання розвитку поселенської агломерації Городська (за матеріалами розвідок 2017 р.). В: *I Всеукраїнський археологічний з'їзд:* програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.). Київ: ІА НАН України, с. 158-159.

41. Колекція № 1599

Розвідки І. М. Хоптинця, 2016 р.

Житомирська обл.: Лугинський р-н — с. Бобричі, с. Липники (пос. Гнилуша 2, ст. Лемеш 1, ст. Літиш 1а, 1б, 3), с. Повч (ст. Жерев 1б, 2—4), с. Калинівка, м. Мощаниця (Мощаниця 1, 2), с. Рудня-Жеревці, с. Старі

Новаки, с. Червона Волока (ст. Червона Волока 1—11).

Пам'ятки палеоліту (зокрема гравет, свідер), мезоліту (яніславицька к-ра), неоліту, енеоліту, доби бронзи (тшинецька к-ра), раннього заліза, Київської Русі, нового часу.

Склад колекції: *кам.* — крем'яні нуклеуси, відбійники, біфаси, відщепи, різці, авіваж, пластини, трапеції, сокира, скребло, скребачки, скобель, лусочки, уламки пірофіліту; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду; *м. ч.* — уламки жужелю.

НА ІА НАН України: Хоптинець, І. М., Сорокун, А. А., Хоптинець, М. О. *Звіт про археологічні розвідки на території Лугинського району Житомирської області в 2016 році,* ф. 64, 2018/74.

Література: Хоптинець, І. М. 2018. Розвідки в Лугинському районі на Житомирщині. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, с. 31-32.

42. Колекція № 1614

Розвідки В. А. Гнери, 2017 р.

Житомирська обл.: Брусилівський р-н — с. Вільшка, с. Долинівка, с. Йосипівка, с. Соловіївка.

Пам'ятки середньовіччя, нового часу.

Склад колекції: *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду, амфорної тари, плінфи, плитка полив'яна; *кіст.* — фр-т гребеня; *м. к.* — поясна накладка; *м. ч.* — цвях, вудила, сокира, окуття лопати, невизначені вироби.

НА ІА НАН України: Гнера, В. А. *Звіт про археологічні розвідки на території Брусилівського району Житомирської області у 2017 р.*, ф. 64, 2017/129.

Література: Гнера, В., Оленич, М. 2019. Розвідка в Брусилівському районі Житомирщини. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 27-28.

43. Колекція № 1615

Розвідки В. Г. Івакіна, 2017 р.

Київська обл.: Вишгородський р-н — с. Тарасівщина.

Пам'ятки доби пізньої бронзи — раннього заліза, нового часу.

Склад колекції: *кам.* — уламок кременю; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду.

НА ІА НАН України: Івакін, В. Г. 2017. *Археологічні розвідки у Київській обл. за 2017 р.* НА ІА НАН України, ф. 64.

44. Колекція № 1624

Розвідки О. О. Прядка, 2017 р.

Черкаська обл.: Чорнобаївський р-н — с. Іркліїв, с. Загородище, с. Червоногірка, с. Лихоліти, с. Ревбинці, с. Великі Канівці, с. Малі Канівці, с. Крутьки; Золотоніський р-н — с. Домантове, с. Кропивна, с. Каленики, с. Піщане, с. Дмитрівка, с. Бубнівська Слобідка, с. Шабельники; Жашківський район — с. Нова Гребля.

Пам'ятки доби бронзи (зокрема КБК), раннього заліза, пізньоримського часу (черняхівська к-ра), ранніх слов'ян (київська к-ра), середньовіччя (Київська Русь), нового часу.

Склад колекції: *кам.* — крем'яний відщеп, кремінь мушкетний, фр-ти точильних брусків, жорна, обкатані гранітні камінці; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного, амфорної тари, кахлів, люлька, фр-т прясельця; *кіст.* — кістки та ріг тварин; *м. ч.* — цвях залізний; *м. к.* — наконечник стріли бронзовий; *скл.* — фр-т браслета.

НА ІА НАН України: Прядко, О. О. 2017. *Звіт про археологічні розвідки, проведені на території Лівобережної Черкащини в 2017 році*, ф. 64.

Література: Прядко, О. О. 2019. Розвідки на території Лівобережної Черкащини. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 314-316.

45. Колекція № 1631

Розвідки Л. В. Чміль, 2017 р.

Київська обл.: Іванківський р-н — с. Красилівка, с. Димарка.

Пам'ятки доби пізньої бронзи, раннього заліза, нового часу.

Склад колекції: *кам.* — кремінь оброблений; *гл.* — фр-ти ліпного та гончарного посуду; *м. ч.* — уламки криці (шлаків).

НА ІА НАН України: Чміль, Л. В., Козюба, В. К., Оленич, А. М., Починок, Е. Ю., Хамайко, Н. В. 2017. *Звіт про археологічні розвідки в Іванківському районі Київської обл. у 2016—2017 рр.*, ф. 64.

Література: Чміль, Л., Козюба, В., Оленич, А. 2019. Розвідки в Іванківському районі Київської області. *Археологічні дослідження в Україні 2017*, с. 113.

46. Колекція № 1655

Розвідки А. М. Оленича, 2018 р.

Одеська обл.: Болградський р-н — с. Криничне (ур. Мантул).

Пам'ятка ранньомодерного часу.

Склад колекції: *кам.* — камені точильні, сердолікова намистина; *гл.* — фр-ти гончарного посуду, люльок; *м. к.* — монети, мідного сплаву персні, підвіска, пряжки, сережка, фр-т кулелійки, свинцеві кулі; *м. ч.* — вістря стріл, ніж, залізні пряжки.

НА ІА НАН України: Оленич, А. М., Гнера, В. А. 2018. *Звіт про розвідувальні археологічні дослідження на території села Криничне Болградського району Одеської області у 2018 р.*, ф. 64.

ПОКАЖЧИК ПАМ'ЯТОК

Адалари, акваторія — 3/VI
Аджигол, с. — 8/VI
Айлянма-Кая — 1/III
Амвросіївка, м. — 2—15/II
Анадоли, с. — 6/VI
Андріївка, с. — 114/II, 15/VI
Антоновичі, с. — 9/VI
Аполянка, с. — 159/II
Артезіан — 26/III
Артюхівка, с. — 115/II
Бабин, с. — 27/VI
Балаховичі, с. — 1/VI
Балки — 1/V
Барвинівка — 2/V
Бармаки, с. — 1/VI
Башкирівка — II/182
Безгінове, с. — 38/VI
Безпальче, с. — 33/VI
Бейкуш — 24/III
Березань — 21/III
Березно (Березне), с. — 37, 38/II
Бернашівка, с. — 150/II, 4/VI
Бистраж (Хоцунь), с. — 110/II
Бігунь, с. — 9/VI
Біївці, с. — 39/VI
Білгород-Дністровський, м. — 8/VI
Білгородка, с. — 14/VI
Біленьке, с. — 15/VI
Білка, с. — 9/VI
Білогорівка, смт — 38/VI
Білоріцьке — 3/V
Білотин, с. — 61, 62/II
Більськ, с. — 2/III
Бобричі, с. — 41/VI
Богдани, с. — 30/VI
Богданівка, с. — 3/III
Боденьки, с. — 7/VI
Бор (Мамекине), с. — 29/II
Бориспіль, м. — 23/IV
Борівське, смт — 38/VI
Бровахи, с. — 39/VI
Броди (Ковшиївка), с. — 82/II
Брусин, с. — 116/II
Бубнів, с. — 30/VI
Бубнівська Слобідка, с. — 30, 44/VI
Бугри, с. — 45/II
Бужанка, с. — 18, 19/II
Бузовиця, с. — 27/VI
Буківна, с. — 173—175/II
Бурдюг, с. — 27/VI
Бурчак, с. — 4/V
В'язівок, с. — 6/VI
Валява, с. — 23, 39/VI
Василькове (Васильківці), с. — 163/II
Велетнівка, с. — 22/V
Велика Багачка, смт — 4/III
Велика Бурімка, с. — 6, 24/VI
Велика Знам'янка, с. — 5/V
Велика Олександрівка, с. — 23/V
Великий Мидськ, с. — 1/VI
Великий Суходіл, балка — 38/VI
Великі Канівці, с. — 44/VI
Вендичани, с. — 4/VI
Вербична, с. — 6/VI
Верхнячка, с. — 161/II
Веселе, смт — 6/V
Виграїв, с. — 39/VI
Виноградне, с. — 7/V
Виноградний Сад, с. — 170—173/II
Виповзів, с. — 7/VI
Вишенне, с. — 65/II
Вільховець, с. — 23, 29, 39/VI
Вільшка, с. — 42/VI
Вовчанськ — 117/II; 25/V
Вовче — 5/III
Войцехівський могильник (Колодяжне), с. — 176—177/II
Володимирівка, с. — 163/II; 38/VI
Волошкове, с. — 178/II
Воробіївка, с. — 32/VI
Воронцове (Сенчиці), с. — 68/II
Воропаїв, с. — 7/VI
Воскресенка, с. — 26/V
Гаврилівка, с. — 17/VI
Гай, с. — 33/VI,
Гайворон, с. — 160/II
Гельм'язів, с. — 30/VI
Генічеськ — 27/V
Гінці, с. — 24/II
Глибочок, с. — 2/VI
Гнатівка, с. — 14/VI
Гнилуша, пос. — 41/VI
Гореничі, с. — 14/VI
Горки (Мартиновичі), с. — 111/II
Городище, м. — 23, 39/VI
Городок-Кар'єр (Городок), с. — 66/II
Городське, с. — 40/VI
Грабарівка, с. —4/VI
Градизьк, смт — 14/IV
Гридасове (Рогівка), с. — 73, 83/II
Гурзуф, смт — 3/VI
Ґард (Богданівка), с. — 130—140/II
Давидівка — 28/V
Данилово (Сенчиці), с. — 39/II
Дарабани, с. — 6/VI
Деренківець, с. — 10/VI
Дерешова, с. — 16/VI
Димарка, с. — 45/VI
Дмитрівка, с. — 44/VI
Добрянка, с. — 84—89, 106/II; 2/VI
Довгеньке, с. — 2/VI
Долинівка, с. — 42/VI
Домантове, с. — 30, 44/VI
Драбівка, с. — 10/VI
Дядьковичі, с. — 128/II
Євминка, с. — 7/VI
Жаботин — 6/III
Жерев, ст. — 41/VI
Жовнино, с. — 24/VI
Жорнів, с. — 64/II
Жорнокльови, с. — 33/VI
Жукин, с. — 7/VI
Забір'я, с. — 7/III
Завалля, с. — 19/VI
Загородище, с. — 44/VI
Зазим'є, с. — 7/VI
Залісся, с. — 6/VI
Залісся, с. (Чернігівська обл.) — 44/II
Заможне, с. — 8/V
Занівське, пос. — 38/VI
Заповідник (с. Літочки, Київська обл.) — 7/VI
Запрудка, с. — 31/VI
Заріччя, с. — 9, 39/VI
Заськи, с. — 9/VI
Здорівка, с. — 91/II
Злобича гирло (с. Мелени) — 78/II
Змієві вали — 19/VI
Золотоноша, м. — 30/VI
Іванівка, с. (Київська обл.) — 10, 23, 29/VI
Іванків, смт — 15/IV; 22, 31, 35/VI
Ігнатпіль, с. — 9/VI
Ізмаїл, м. — 8/VI
Іркліїв, с. — 44/VI
Ірпінь, м. — 14/VI
Йосипівка, с. — 42/VI
Каїри, с. — 29/V
Каїрка, с. — 30/V
Каленики, с. — 30, 44/VI
Калинівка, с. — 41/VI
Калиня, с. — 6/VI
Кам'янка Дніпровська, м. — 9/V
Канів, м. — 10/VI
Капітанове, с. — 38/VI
Карасин, с. — 1/VI
Карачун, гора — 15/VI
Катеринівка, с. — 8/III
Квітки, с. — 153, 154/II
Кельменці, с. — 27/VI
Киданівка, с. — 39/VI
Кизивер, хут. — 6/VI
Київ, м. — 151/II; 26—47/IV; 13, 20, 28, 36/VI
Кирдани, с. — 9/VI
Кілія, м. — 8/VI
Клембівка, с. — 180/II
Кліщинці, с. — 24/VI
Кобильна гора (с. Тараси) — 48/II
Ковалівка, с. — 33/VI
Ковтунівка, с. — 33/VI
Ковшилівка, с — 82/II
Козаровичі, с — 7/III
Козлів, с. — 4/VI
Коломійців Яр (с. Копачів) — 152/II
Комарів, с. — 1—3/IV; 27/VI
Комарівка, с. — 30/VI
Комини, с. — 63/II
Коптівщина, с. — 9/VI
Коренівка, с. — 9/VI
Корма (Рудня-Озерська), с. — 80, 100/II
Корнин, смт — 164/II
Корніївка — 10/V
Корост, с. — 67/II
Корчівка, с. — 9/VI
Косенівка, с. — 157/II
Котовського — 107/II
Кошаринці, с. — 32/VI
Крапивна, с. — 17/VI
Красилівка, с. (Житомирська обл.) — 9/VI
Красилівка, с. (Київська обл.) — 31, 45/VI
Красноармійське, с. (суч. Новоселівка) — 15/VI
Краснознаменка, с. — 18/VI
Красносілля, с. — 35, 36/II
Кремінна, балка — 38/VI
Крехаїв, с. — 7/VI
Кривичі, с. — 129/II
Кривче, с. — 6/VI

Крижівка, с. — 1/VI
Криниця (Малі Цапцевичі), с. — 76/II
Криничне, с. — 46/VI
Кричельськ, с. — 69/II
Кропивна, с. — 30, 44/VI
Круті Броди, с. — 165/II
Крутьки, с. — 44/VI
Крушники (Тараси), с. — 101, 102/II
Кукавка, с. — 4/VI
Куцуруб, с. — 8/VI
Леляки, … — 9/III
Лемеш, стоянка — 41/VI
Липники, с. — 9, 41/VI
Липчани, с. — 4/VI
Листвин, с. (Житомирська обл.) — 9/VI
Лихоліти, с. — 44/VI
Личкове, с. — 181/II
Лікареве (Озерове), с. — 23/II
Лісники, с. — 12/IV
Літиш, ст. — 41/VI
Літки, с. (Житомирська обл.) — 9/VI
Літки, с. (Київська обл.) — 7/VI
Літочки, с. — 7/VI
Люботинь (Сенчиці), с. — 95/II
Люботинь-Дорога (с. Сенчиці) — 72/II
Лютка, с. — 46, 47/II
Лящівка, с. — 6/VI
Мазанов яр, балка — 15/VI
Майданецьке, с. — 143, 144/II
Майдан-Липно, с. — 1/VI
Мала Бушинка, с. — 32/VI
Мала Осниця, с. — 1/VI
Мала Юр'ївка, с. — 21/VI
Малин, м. — 11/VI
Малі Канівці, с. — 44/VI
Мантул, ур. — 46/VI
Мартове, с. — 118/I
Меджибіж, смт — 1/II
Межигір'я — 26, 37/VI
Мезин, с. — 10/III
Миропілля, с. — 23/VI
Митківка, с. — 4/VI
Митлашівка, с. — 33/VI
Митничі, с. — 17/VI
Михайлівка, смт — 11/V
Мицалівка, с. — 30/VI
Могильне, с. — 166/II
Мойсівка, с. — 33/VI,
Москаленки, с. — 29/VI
Мочульня, с. — 9/VI
Мощаниця, м. — 41/VI
Мульчиці, с — 28/II
Мураги, с. — 75/II
Навіз, с. — 1/VI
Нагірне, с. — 141/II
Нагорний (м. Антрацит) — 104/II
Небелівка, с. — 147, 148/II
Незаможник, хут. — 155/II
Нененкове (Хоцунь), с. — 70/II
Непірець (с. Балаховичі) — 96/II
Нетеребка, с. — 10/VI
Нехайки, с. — 33/VI
Нехворощ, с. — 23/VI
Нижча Дубечня, с. — 7/VI
Ницаха — 11/III
Нобель, с. — 30—34/II
Нова Гребля, с. — 44/VI
Нова Миколаївка, с. — 32/VI
Новойдар, смт — 38/VI
Новоселиця, с. — 39/VI
Новоселівка, с. — 38/VI
Новосілки, с. (Волинська обл.) — 1/VI
Новосілки, с. (Київська обл.) — 7/VI
Новотошківка, с. — 38/VI
Новохортиця, с. — 8/III
Носачевичі, с. — 1/VI
Оболоння, с. — 16, 17/II
Оболонь (Діброва), с. — 103/II
Обухів, м. — 25/IV
Одрадокам'янка — 24/V
Озерове, (с. Лікареве) — 23/II
Олевськ, м. — 11/VI
Олександрівка, с. — 167/II; 19/V
Олексіївка, с. — 32/VI
Оленівка, с. — 142/II
Ольвія — 23/III
Ольгине — 12/III
Ольшаниця, с. — 29/VI
Оране, с. — 35/VI
Орджонікідзе (нині Покров), м. — 13/III
Орликова Могила — 15/III
Орлянка, с. — 12/V
Остапківці, с. — 32/VI
Острів, с. — 21, 22/IV, 9/VI
Очаків, м. — 8/VI
Павлоград, сел. — 38/VI
Павлюківка, с. — 9/VI
Пантікапей — 25/III
Парня, с. — 7/VI
Пекарі, с. — 23/VI
Первомаївка, с. — 18/V
Перебійне, оз. — 38/VI
Переволоки (Омит), с. — 56—59/II
Переорки, с. — 16, 25/VI
Перепеличчя, с. — 32/VI
Перетічок, стоянка — 93/II
Перещепине, м. — 113/II
Пилипча, с. — 13/IV
Пирнове, с. — 7/VI
Підгайне, с. — 31/VI,
Підгородище — 16/III
Підставки, с. — 33/VI
Пісочний Рів, гор-ще — 74/II
Пішки, с. — 23/VI
Піщане, с. — 30, 44/VI
Плешкані, с. — 30/VI
Плотина, с. — 38/VI
Повч, с. — 9, 41/VI
Покалів, с.— 9/VI
Полохачів, с. — 9/VI
Пороги, кург. гр. — 5/VI
Прибір (Тараси) — 49—55, 97/II
Прибірськ, с. — 35/VI
Пугачівка, с. — 146/II
Пятовськ, с. — 17/VI
Раївка, с. — 38/VI
Райгородок, с. — 119/II
Ревбинці, с. — 44/VI
Рогізна, с. — 32, 39/VI
Родники (Амвросіївка), с. — 2—10/II
Родникове, с. — 92/II
Рожище, с. — 1/VI
Рожівка, с. — 7/VI
Рожни, с. — 7/VI
Роздольне, с. — 108/II
Розничі, с. — 1/VI
Романівка, с. — 14/VI
Романків, с. — 109/II
Рославичі, с. — 12/IV
Рудий острів — 77/II
Рудня (Рудня-Озерянська), с. — 79—80, 100/II
Рудня-Жеревці, с. — 41/VI
Русанів, с. — 16/IV
Рябцев, с. — 17/VI
Садова, с. — 4/VI
Саїнка, с. — 4/VI
Салгани, с. — 8/VI
Самари, с. — 43/II
Сахнівка, с. — 23/VI
Сватове, смт — 38/VI
Свердликове, с. — 90/II
Свічківка, с. — 33/VI,
Северинівка, гор-ще — 17/III
Сенча, с. — 18/VI
Сенчиці, с. — 71, 98/II
Сидорівка, с. — 39/VI
Синичино, с. — 120/II
Скалопіль, с. — 4/VI
Скворцівка, с. — 31/V
Скребеличі, с. — 9/VI
Скуносове, с. — 121/II
Слобідка, с. (Полтавська обл.) — 18/VI
Смоляніково (Смоляково), ур. — 81/II
Смячка (Мемекине), с. — 60/II
Соболівка — 7/VI
Сокіл, с. — 1/VI
Сокілець, с. — 32/VI
Соколове, с. — 122/II
Соловіївка, с. — 42/VI
Солоне, с. — 32/V
Солончаки, с. — 8/VI
Соснівка, с. — 34/VI
Сосонка, с. — 18/III
Софіївська Борщагівка, с. — 12, 17—20/IV
Стара Ушиця, с. — 168/II
Старий Мерчик, смт — 20/V
Старий Салтів, смт — 123/II
Старі Новаки, с. — 41/VI
Старобільськ, м. — 38/VI
Старобогданівка, с. — 13/V
Стародуб, м. — 17/VI
Стасева (Мартиновичі), с. — 112/II
Стеблів, смт — 12, 39/VI
Степано-Кринка, с. — 25, 26/II
Степове, с. — 17/V
Стоянка, с. — 14/VI
Студенок, с. — 124/II
Сувид, с. — 7/VI
Сугоклейськиймогильник(м. Кропивницький) — 179/II
Сурів, с. — 38/VI
Сухоліси, с. — 24/IV
Сущани, с. — 11/VI
Таврія, с. — 14/V
Тальянки, с. — 145/II
Тарасівка, с. — 6/VI
Тарасівщина, с. — 43/VI
Тендра, коса — 22/III

Тепениця, с. — 11/VI
Тетерівський, хут. — 94/II
Тошківка, смт — 38/VI
Тропове, с. — 4/VI
Тростянчик, с. — 158/II
Тростянчики, с. — 32/VI
Троянове, с. — 20, 21/II
Туба, оз. — 38/VI
Тутовичі, с. — 40—42/II
Тхорин, с. — 9/VI
Уч-Баш — 19/III
Федорівка, с. — 27/II
Феневичі, с. — 34/VI
Фрузинівка, с. — 35/VI
Хлупляни, с. — 9/VI
Хмелівка, с. — 11/VI
Хмільна, с. — 23/VI
Хмільна, хут. — 156/II
Ходосівка, с. — 4—6/IV
Ходосівка-Вечірній Ліс — 2/IV
Ходосівка-городище Кругле — 12/IV
Ходосівка-Козаків Яр — 9, 11/IV
Ходосівка-Попове Поле — 11/IV
Ходосівка-Рославське — 7, 8/IV
Ходосівка-Садова — 11/IV
Ходосівка-Снігурове — 11/IV
Ходосівка-Соборна — 11/IV
Ходосівка-Чумаків куток — 12/IV
Хотів, с. — 20/III
Хотомля, с. — 125/II
Хочева, с. — 35/VI
Царі, ур. — 5/VI
Цекинівка, с. — 105/II; 4, 32/VI
Чапаєвка, с. — 30/VI
Чаплинка, смт — 149/II; 33/V
Червона Волока, с. — 41/VI
Червоний Маяк, с. — 34/V
Червоногірка, с. — 44/VI
Черкаси, м. — 23/VI
Черкаський Бишкин, с. — 126/II
Черськ, с. — 1/VI
Чеснопіль, с. — 99/II
Четвертинівка, с. — 32/VI
Чогар(ь), балка — 15/VI
Чорноземне, с. — 15/V
Чортомлик, курган — 13/III
Чутівка, с. — 6/VI
Шабельники, с. — 44/VI
Шаргород — 29/VI
Шелюги — 35/V
Широка, балка — 15/VI
Широке, с. (Запорізька обл.) — 16/V
Широке, с. (Херсонська обл.) — 21/V
Шмидтове (Вись), с. — 22/II
Яблунівка, с. — 13/IV
Якуш, с. — 16/VI
Якушинці, с. — 25/VI
Яремівка, с. — 127/II
Ясногірка, смт — 15/VI
Яструбна, с. — 4/VI
Ятранівка, с. — 169/II
Яцюки, с. — 39/VI

ПОКАЖЧИК КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГІЧНОЇ НАЛЕЖНОСТІ ПАМ'ЯТОК

Палеоліт: 61—63/II; 13/IV; 5, 9, 32, 41/VI
Нижній палеоліт: 1/II
Середній палеоліт: 64/II
Верхній палеоліт: 2—19, 24—27, 65, 66, 90, 175/II
Граветська культура: 20, 21, 23/II; 41/VI
Селетська культура: 22/II
Фінальний палеоліт: 29, 46, 47/II
Свідерська культура: 28, 30—34, 37—45, 48—60, 67—72/II; 1, 41/VI
Красносільська культура: 35, 36/II.
Мезоліт: 75, 77—81, 83, 89—94, 99/II; 7, 8, 15/IV; 1, 2, 7, 9, 15, 23, 31, 32, 38, 41/VI
Кудлаївська культура: 76, 82, 95/II
Кукрецька культура: 84—88, 97/II
Пісочнорівська культура: 73, 74/II
Яніславицька культура: 96, 98/II; 41/VI
Неоліт: 89, 90, 99, 102—105, 107—118, 121, 122, 124—127, 130—136, 138—140/II; 1, 7, 9, 15, 23, 31, 32, 38, 39, 41/VI
Гребінцевої кераміки культура: 100, 101/II
Буго-Дністровська культура: 106, 137/II; 2/VI
Енеоліт: 107, 113, 116, 119, 120, 128—142, 178/II; 13, 17—20/IV; 7, 13, 16, 20, 23, 27, 39, 41/VI
Трипільська культура: 130—136, 148, 149/II; 2, 6, 13, 16, 30, 32, 36, 39/VI
Етап А: 137, 140, 166, 167, 169/II
Етап ВІ: 152/II
Етап ВІІ: 147, 152, 153, 158, 163, 165, 168/II
Етап СІ: 137, 143—146, 150, 151, 154—157, 159, 161—162/II; 26, 40?/VI
Етап СІІ: 164/II; 26, 40?/VI
Доба бронзи: 108, 126, 129—135, 137—139, 142, 180/II; 11—13, 15—20/IV; 1—9, 11—14, 16—22, 24—26, 28—35/V; 1, 2, 5, 7, 9, 13—17, 20, 21, 23, 26, 27, 29, 33, 34, 36, 39, 40, 44/VI
Доба ранньої бронзи: 116, 179/II
Середня бронза: 121, 124, 179/II
Тшинецько-комарівська група: 173—176/II
Доба пізньої бронзи: 105, 117, 120, 123, 178, 182/II
Сабатинівська культура: 171—173/II
Ямна культурно-історична спільність: 39/VI
Катакомбна культурно-історична спільність: 38/VI
Багатоваликової кераміки к-ра: 33/VI
Бабинська к-ра: 2, 18, 32/VI
Бондарихинська к-ра: 18/VI
Білогрудівська к-ра: 26, 32/VI
Зрубна к-ра: 113, 181/II; 18, 38/VI
Пізній період доби бронзи: 20, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 31, 34—36, 38, 43, 45/VI
Тшинецька к-ра: 1, 32, 41/VI
Ранній залізний вік: 105, 106, 115, 150/II; 1—10,12, 13, 15—20/IV; 1—20, 23, 26, 27, 29—32, 34, 35/V; 2, 5—7, 9, 14, 15, 17, 18, 20, 22, 23, 25, 26, 29, 31, 32, 34—36, 39, 41, 43—45/VI
Скіфська к-ра: 6/VI
Пам'ятки античного часу: 130—137/II; 21—26/III; 3, 8/VI
Пізньоримський час
Вельбарська к-ра: 29, 39/VI
Зарубинецька культура: 126/II; 1, 30/VI
Київська к-ра: 33, 44/VI
Черняхівська культура: 141, 160/II; 2, 6, 8, 18, 27, 29, 30, 32, 33, 39, 44/VI
Ранні слов'яни: 121, 126, 135/II; 2, 7, 9, 13—15, 20, 23, 28—30, 33/VI
Пам'ятки рубежу — першої чверті І тис.: 1—3, 11, 13, 14, 17—20/IV
Доба Середньовіччя: 3—9, 15, 22, 29—32, 35/V; 3, 8, 10—16, 19, 20, 26, 30, 34—36, 38—40, 42, 44/VI
Пам'ятки другої чверті І тис.: 11, 13, 21, 22, 25/IV
Пам'ятки останньої чверті І тис.: 4—9, 17—20/IV
Пам'ятки Київської Русі (X—XIII ст.): 4—8, 10—13, 16—24, 26—47/IV; 1, 6, 7, 9, 13—15, 17, 22, 23, 26, 28—31, 33, 35, 36, 39—41/VI
Салтівська культурно-історична спільність: 117, 123—126/II; 38/VI
Пам'ятки XIV—XIX ст.: 117, 120, 125, 130—135, 137, 178/II; 4—8, 11—13, 15, 23, 29, 30, 35—47/IV; 2, 6—15, 20, 22, 23, 26, 28—31, 33—46/VI

ПОКАЖЧИК АВТОРІВ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Авраменко, М. О. — 27/VI
Балушкин, О. М. — 170/II
Бандуровський, О. В. — 19, 20/V
Беленко, М. М. — 22/II
Березанська, С. С. — 11/III
Бібіков, Д. В. — 37/VI
Бідзіля, В. І. — 1/V
Болтрик, Ю. В. — 179/II; 17/III
Борисов, А. В. — 9, 10, 23, 29, 39/VI
Буйських, С. Б. — 24/III
Вахонєєв, В. В. — 3/VI
Вєтров, Д. О. — 20, 21/II
Винокур, І. С. — 150/II
Винокуров, М. І. — 26/III
Відейко, М. Ю. — 144, 147, 148, 151—153, 160—170/II; 12/VI
Гаскевич, Д. Л. — 105/II; 2, 4/VI
Гершкович, Я. П. — 15, 21/VI
Гнера, В. А. — 42/VI
Горелик, О. Ф. — 27/II
Готун, І. А. — 4—12, 17—20/IV
Гречко, Д. С. — 18/III
Дараган, М. М. — 6, 20/III; 5/VI
Довженок, В. Й. — 17, 19/VI
Драчук, В. С. — 10/III
Євдокимов, Г. Л. — 18/V
Жаров, Г. В. — 18/VI
Залізняк, Л. Л. — 20—23, 28—60, 68—85, 87—91, 95—103, 106, 110—112, 142/II
Івакін, В. Г. — 16, 21—24, 26, 29—38, 42, 44—47/IV; 26, 34, 37, 43/VI
Івакін, Г. Ю. — 40/IV
Казаков, А. Л. — 7/VI
Канівець, В. І. — 67/II
Капустін, К. М. — 11, 14, 40/VI
Карасьов, О. М. — 23/III
Карашевич, І. В. — 8/VI
Карнаух, Є. Г. — 5/VI
Квітницький, М. В. — 26/VI
Козловський, А. О. — 28, 39, 41/IV
Козюба, В. К. — 13, 20, 26, 28, 34—36, 45/VI
Корпусова, В. М. — 25/III
Кравець, Д. П. — 26/II
Кравченко, Е. А. — 19/III
Кротова, О. О. — 2—15, 25, 27, 104, 107, 108/II
Кубишев, А. І. — 12/III; 22—33, 35/V
Кухарчук, Ю. В. — 61—64, 66, 128, 129/II
Кучера, М. П. — 6/VI
Лапін, В. В. — 21/III
Леві, Е. І. — 23/III
Лєсков, О. М. — 21/V
Лисенко, С. Д. — 176, 177, 179/II
Ліфантій, О. В. — 16, 25/VI
Логвиненко, В. М. — 2/II
Манько, В. О. — 84—86, 88, 106/II
Махортих, С. В. — 2/III
Милашевський, О. С. — 13/IV
Мовша, Т. Г. — 146, 157, 159/II
Моця, О. П. — 7/VI
Мурзін, В. Ю. — 4, 13/III
Назаров, В. В. — 22/III
Непріна, В. І. — 115—127, 183/II
Нужний, Д. Ю. — 142/II
Овчинніков, Е. В. — 149, 154—156/II
Оленич, А. М. — 35, 42, 45/VI
Отрощенко, В. В. — 2—16/V
Павленко, С. В. — 9/VI
Панченко, Ю. В. — 85, 88—90, 106/II
Переверзєв, С. П. — 57—59, 109/II; 9/VI
Петраускас, О. В. — 1—3, 25/IV
Петровська, Є. О. — 5, 7, 16/III
Полін, С. В. — 8, 13/III
Потупчик, М. В. — 5/VI
Починок, Е. Ю. — 26, 34, 35, 37, 45/VI
Прядко, О. О. — 30, 33, 44/VI
Разумов, С. М. — 181/II; 5/VI
Рутківська, Л. М. — 14/IV
Скорий, С. А. — 1, 3, 9, 15/III
Скороход, В. М. — 7/VI
Сніжко, І. А. — 2/II
Сон, Н. О. — 26/III
Сорокун, А. А. — 109/II
Стапанчук, В. М. — 1, 87/II
Ступак, Д. В. — 16, 17, 18, 19/II
Телегін, Д. Я. — 92—94, 113, 142, 182/II; 1/VI
Теліженко, С. А. — 38/VI
Терпиловський, Р. В. — 18/VI
Титова, О. М. — 1/VI
Товкайло, М. Т. — 84, 85, 87—90, 106, 130—137, 139, 140/II
Толкачов, Ю. І. — 26/VI
Томашевський, А. П. — 9/VI
Фоменко, В. М. — 135, 171—173/II
Хамайко, Н. В. — 26, 35, 45/VI
Хоптинець, І. М. — 41/VI
Цвек, О. В. — 158/II
Чекановський, А. А. — 22/VI
Чепмен Дж. — 147/II
Чररненко, Є. В. — 2/III
Черновол, Д. К. — 155/II
Черняк, Л. — 4/VI
Чміль, Л. В. — 15/IV; 22, 26, 31, 35, 37, 45/VI
Шапошнікова, О. Г. — 138, 139/II; 17/V
Шевченко, Н. П. — 171—173/II; 34/V
Шелехань, О. В. — 16, 25/VI
Шидловський, П. С. — 7/VI
Шмаглій, М. М. — 141, 143—145/II
Юзвяк, Б. — 4/VI
Яковлева, Л. А. — 24/II
Яневич, О. О. — 65/II

УДК 061.3(477.52)

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЯ: ЗДОБУТКИ, СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ»

Доповідь І. І. Короста «Проблеми та перспективи збереження й вивчення археологічних об'єктів, що входять до складу Історико-культурного заповідника «Більськ»

7—8 лютого 2020 р. на базі Навчально-наукового Інституту історії та філософії Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи».

Подія стала закономірним наслідком відновлення практики планомірних археологічних досліджень. Із пожвавленням проведення розвідок і стаціонарних розкопок на пам'ятках Сумщини, а відповідно розширенням матеріальної бази, зростає інтерес до висвітлення й подальшого вивчення археологічної спадщини цього регіону. У 2012 р. зусиллями Путивльського історико-краєзнавчого заповідника й Інституту археології Національної академії наук України створено Путивльську археологічну експедицію під керівництвом Д. В. Каравайка. Основним напрямом її діяльності є обстеження й подальше дослідження пам'яток скіфського часу середньої течії р. Сейм. У 2012—2016 рр. було проведено археологічні розвідки на теренах окресленого регіону, відзнято топографічні плани. Встановлено основні етапи розвитку поселенської структури ранньої залізної доби: VI — перша половина V ст. до н. е. — час заселення та пік розвитку, друга половина V—IV ст. до н. е. період занепаду, вочевидь, пов'язаний із природними катаклізмами. Із 2017 р. розпочато стаціонарне вивчення городища Ширяєве. На майданчику зафіксовано три хронологічні горизонти. Встановлено факт функціонування цієї пам'ятки Путивльського Посейм'я і у пізньоскіфський період.

Із 2014 р. Більська археологічна експедиція ІА НАН України під керівництвом Д. С. Гречко, спільно з групою «Охорони історико-культурної спадщини» та «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область» при управлінні культури і туризму Сумської ОДА, а також Охтирським краєзнавчим музеєм провела масштабні розвідки на пам'ятках ранньої залізної доби Сумщини. Виконано секційний перетин Куземинського укріплення Більського городища, уточнено плани могильників Солод-

Пленарне засідання. Загальне фото аудиторії

ка та Стайчин Верх. Значну увагу було приділено поселенській структурі регіону, а саме городищам Сосонка, Бездрик, Токарі, Зарічне 2, Хвойне та Велике Ворожб'янське.

Логічним результатом відновлення планомірного вивчення пам'яток археології Сумщини стало проведення круглого столу 17 січня 2019 р. на базі Сумського державного педагогічного університету ім. С. А. Макаренка щодо поточного стану і перспектив вивчення археологічної спадщини регіону. Було створено Сумський осередок ВГО «Спілка археологів України».

2020 року вдалося провести широкомасштабну Всеукраїнську науково-практичну конференцію з міжнародною участю. Організаційний комітет склали представники Міністерства освіти і науки України, Сумського державного педагогічного університету ім. С. А. Макаренка, Інституту археології НАН України, Спілки археологів України, Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя, Навчально-наукового інституту історії та філософії. Варто відзначити особистий внесок Ю. В. Подрез в якісну організацію конференції і видання збірника матеріалів у стислі терміни.

Доповідь Д. В. Каравайка «Городище Ширяєве: попередні результати досліджень»

Доповідь Д. С. Гречка «Дослідження Більської археологічної експедиції ІА НАН України на Сумщині (2014—2018 рр.)»

Досить багатоваріабельними доповідями охоплено широкий археологічний контекст, що сприяло формуванню цілісної картини щодо здобутків сучасної археологічної науки на теренах України. Були задіяні доповідачі з 36 установ наукового, освітнього, музейного, пам'яткоохоронного спрямування та громадських організацій, а саме Інституту археології НАН України, Інституту керамології Інституту народознавства НАН України, Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН, Науково-дослідного інституту українознавства, ВГО «Спілка археологів України», Національної спілки краєзнавців України, Управління культури Сумської ОДА, Історико-культурного заповідника «Більськ», Державного історико-культурного заповідника у м. Путивль, Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьк, Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини», Музею археології ХНУ ім. В. Н. Каразіна, Одеського археологічного музею НАН України, Регіонального музею в м. Конін, КЗ «Слов'янський краєзнавчий музей», Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка, Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя, Національного університету «Києво-Могилянська академія», Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля, Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького, Донецького національного університету ім. Василя Стуса, Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» ХОР, Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка, Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини, Сумського національного аграрного університету, Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, Житомирського державного університету ім. Івана Франка, «Харківської обласної станції юних туристів» та Новосічанської ЗОШ І—ІІІ ступенів Сумської районної ради.

На пленарному засіданні у доповіді директора Історико-культурного заповідника «Більськ» І. І. Короста, присвяченій проблемам та перспективам збереження археологічної спадщини, підіймалось питання проведення на пам'ятках археології несанкціонованих пошукових робіт з металодетекторами. Д. В. Каравайко висвітлив основні напрямки та перспективи майбутнього вивчення городища Ширяєве, а Д. С. Гречко Більського археологічного комплексу. Дослідження доповідачів торкалися основних тем щодо попередніх результатів проведених розкопок, кореляції історичних та археологічних джерел, історіографії, просторового аналізу пам'яток, осмислення матеріальної культури,

Групове фото учасників конференції

вивчення металургійних центрів, зокрема із задіянням спектральних аналізів, фортифікації та військової справи, а також експериментальної археології та персоналій.

«Практичною» складовою конференції були майстер-класи з техніки обробки кременя (Д. В. Ступак), гончарства та використання метальної зброї (І. С. Кедун).

Підсумовуючи, результати Всеукраїнської науково-практичної конференції «Українська археологія: здобутки, сучасний стан та перспективи» можна відзначити поглиблення інтересу до вивчення пам'яток цього регіону, зокрема комплексу скіфських курганів Посулля. Проте, гостро постає проблема збереження нерухомих об'єктів археологічної спадщини в умовах реальної кримінально-правової неврегульованості цього аспекту. Перманентне проведення подібних конференцій сприятиме популяризації та збагаченню археологічної науки.

Конференція, що розпочала свою роботу завдяки ініціативі керівництва Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка, була проведена на високому науковому рівні. Велика кількість учасників та широке розмаїття тематики доповідей вказують на необхідність існування на Сумщині наукового майданчика для спілкування та обміну ідеями між фахівцями та дослідниками-початківцями.

С. РЖЕВУСЬКА